મારા અનુભવો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

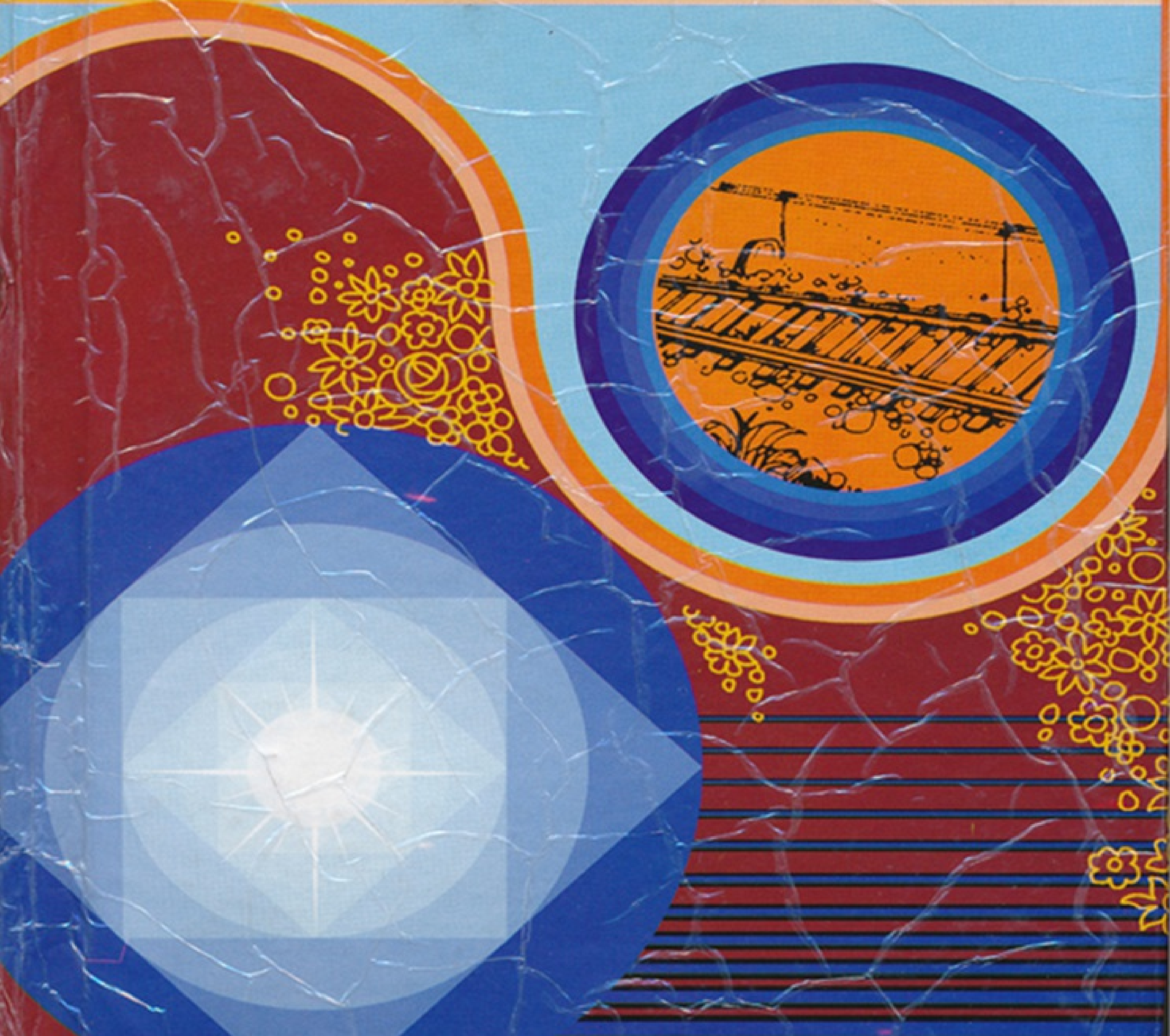

મારા અનુભવો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Mara Anubhavo
My Experiences by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 1986
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-829-7
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by
indian ebooks
www.e-Shabda.com

સમર્પણ

જેમનું મોઢું પણ જોઈ ન શક્યો તે

પૂજ્ય પિતાશ્રી સ્વ. મોતીલાલ માવજીભાઈ ત્રિવેદીને

તથા

જેમનું વહાલ પામી ન શક્યો તે

પૂજ્ય માતુશ્રી સ્વ. વહાલીબહેન મોતીલાલ ત્રિવેદીને

શ્રદ્ધાવનત સમર્પિત

—સચ્ચિદાનન્દ

ભૂમિકા

ઘણા સમયથી પરિચિત સ્નેહીજનોની અપેક્ષા હતી કે હું કાંઈક મારા વિશે લખું. પોતાના વિશે લખવાનું કામ સરળ નથી હોતું. વ્યક્તિ બહુ જ સાવધાની રાખે તોપણ આત્મશ્લાઘાનો દોષ તો આવી જ જતો હોય છે. આપણે જ્યારે આપણા વિશે કાંઈક કહેવા બેસીએ છીએ ત્યારે જે ઉત્તમ તત્ત્વો હોય છે તેને ફુલાવીને, શણગારીને કહીએ છીએ. આને માનવપ્રકૃતિની દુર્બળતા કહેવી કે આકર્ષક દેખાવાની લાલચ કહેવી? જે હોય તે, પણ મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે હું આ દોષથી બચી શક્યો નથી. દોષોની સ્વીકૃતિ તથા તેની સભાનતા વ્યક્તિને મિથ્યાભિમાની થતી અટકાવે છે, કેટલીક વાર દોષોની સભાનતાથી વ્યક્તિને પોતાની દુર્બળતા પ્રત્યે ભારે ડંખ રહેતો હોય છે. આ ડંખ તેને નમ્ર તથા પરદોષસહિષ્ણુ બનાવતો હોય છે. દોષો કરતાં પણ દોષોની અભાનતા અથવા કોઈ કોઈ વાર તો દોષોને ગુણો માની લેવાની ધૃષ્ટતા વ્યક્તિને વધુ ભયંકર બનાવતી હોય છે.

વ્યક્તિ કદી પણ દોષોથી સંપૂર્ણ મુક્ત થાય તે શક્ય નથી, અલ્પ માત્રામાં પણ દોષો તો રહેવાના જ, પણ દોષોની સભાનતા તથા સાર્વજનિક નહિ તો આંતરિક સ્વીકૃતિ તેને ઉત્તમ ગુણો પણ આપતી હોય છે. હું મારા જીવન ઉપર ફરી દૃષ્ટિ કરું છું તો સ્વભાવગત ભૂલો, સમજણની ભૂલો અને પરિસ્થિતિજન્ય ભૂલોથી તે ભરપૂર દેખાય છે. 'મેં ભૂલો કરી જ નથી', 'હું ભૂલો કરું જ નહિ', તેવો દાવો અત્યંત નિમ્નકક્ષાનો પામર માણસ જ કરી શકે. આવા પામરો જ્યારે પરમાત્મા થઈ બેસે અને જ્યારે હજારોની ભીડ તેમના પગ ધોતી થઈ જાય ત્યારે પ્રજાના પતન વિશે શું શંકા રહે? આપણે ત્યાંનાં ધાર્મિક ચરિત્રો લગભગ આ દિશામાં વિકસ્યાં છે, એટલે તેમાં સત્ય કરતાં અસત્ય, અને સહજતા કરતાં દંભનું તત્ત્વ પ્રચુર રહ્યું છે. ભૂલો કરનાર પણ સંત થઈ શકે—આવી વાત આપણા ગળે નથી ઊતરતી. એટલે પ્રાચીન આચાર્યો, અવતારો, સંતો, વિદ્વાનો વગેરેને આપણે પૂર્ણ-પરિપૂર્ણ, માનવા-મનાવવાનો દાવો કરીએ છીએ.

આ સ્વસ્થ માર્ગ નથી. ભૂલોને સ્વીકારવી તથા સુધારવી એ સ્વસ્થ માર્ગ છે. તે સરળ છે, સહજ પણ છે. તેમાં દંભ-આડંબર કરવો નથી પડતો અને પ્રજાનું સહજ ઘડતર થાય છે. બીજી બીજુ પૂર્ણતાના પક્ષે નર્યો દંભ જ દંભ કરવો પડતો હોય છે; જે પ્રજાને વારસામાં મળે છે એટલે પ્રજા પણ દંભી બની જતી હોય છે. આ ઉત્તમ માર્ગ નથી.

મારા જીવનના કેટલાય તબક્કા છે. ગૃહત્યાગ પૂર્વેના ભાગને મેં સદંતર છોડી દીધો છે. ઘણા સ્નેહીજનોનો આગ્રહ છે કે તે ભાગ ઉપર હું કંઈક લખું. ઈશ્વરઇચ્છા હશે તો કોઈ વાર તેની પણ ચર્ચા કરીશ, પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મેં ગૃહત્યાગના દિવસથી શરૂઆત કરી છે. મને વૈરાગ્ય કેમ થયો તથા બીજાં કયાં પરિબળો હતાં જેણે મને ગૃહત્યાગ કરવા દબાણ કર્યું તે બધી ચર્ચા કરી નથી.

મેં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યની ભૂમિકા અનુભવી છે. 'કાંચનકામિનીના ત્યાગ'ના વિચારોની પ્રબળતાએ હું ગુરુની શોધમાં અકિંચન થઈને ભટક્યો છું. આ રખડપટ્ટીમાં એક તરફ શારીરિક દુઃખો સહેવાં પડતાં, તો બીજી તરફ અનુભવોનું ભાથું પણ મળતું. ત્રીજી તરફ ધાર્મિક જગતની વાસ્તવિકતાને નજીકથી જોવાની તક પણ મળતી. માત્ર મોક્ષની તાલાવેલીથી ગૃહત્યાગ કરેલો, આજે મારા વિચારો બદલાયા છે. હવે મને મોક્ષની કશી જ ચિંતા નથી થતી. મર્યા પછી જે થવું હોય તે થાય, પણ સૌથી વધુ ચિંતા વર્તમાન જીવનની થાય છેઃ મારા જીવનની નહિ, સમગ્ર હિન્દુ પ્રજાના જીવનની. મને તેનું ભવિષ્ય ઉજ્જ્વળ દેખાતું નથી, કારણ કે તેની ધર્મવ્યવસ્થા તથા સમાજવ્યવસ્થા અત્યંત ત્રુટિભરી છે. એક અભણ મુસલમાન અલ્લાહની બાબતમાં જેટલો સ્પષ્ટ તથા મક્કમ છે તેટલો એક હિન્દુ વિદ્વાન ઈશ્વરની બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી તથા મક્કમ પણ નથી. અસંખ્ય મતો, માન્યતાઓ, અવતારો, ભગવાનો, ગુરુઓ અને આજીવિકાલક્ષી અસંખ્ય શાસ્ત્રોથી પ્રજા વિભાજિત થઈને ભ્રમણાઓમાં ભટકી રહી છે. આ બધામાંથી તે છૂટી શકશે તેવી આશા બંધાતી નથી, કારણ કે ભ્રાંતિઓ, ભૂલો અને કુમાન્યતાઓને તે પોતાનો આદર્શ વારસો માને છે. સામાન્ય પ્રજાને ઘેન તથા મદનું અફીણ પિવડાવવાની પ્રક્રિયા ચારે તરફ ચાલી રહી છે. આ ઘેન જ તેને સભાન થવા દેતું નથી.

જે દેશની નવ્વાણું ટકા ઉપરની પ્રજા એક ટકાથી પણ ઓછી પ્રજાથી પરાજિત થઈ હોય, ગુલામ થઈ હોય, સદીઓ સુધી ગુલામીમાં સબડી હોય છતાં પણ જો ગૌરવનાં બણગાં ફૂંકી શકે, પોતાના ભવ્ય ધર્મ તથા ભવ્ય સંસ્કૃતિની દુહાઈ આપી શકે તો પેલી એક ટકાવાળી પ્રજા કેટલું ગૌરવ લઈ શકે? દૂરથી આવીને માત્ર મુઠ્ઠીભર પ્રજા વિશાળ પ્રજા ઉપર સદીઓ સુધી ચડી બેસીને માથાં ધોઈ શકી હોય

અને વિશાળ પ્રજા કીડામકોડાની માફક પગ નીચે છૂંદાતી રહી હોય તો ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં બણગાં કોણ ફૂંકી શકે - નવ્વાણું ટકા કે એક ટકો? આ એક ટકો પ્રજાને પણ દૂર કરનાર ત્રીજી 1/4 ટકા કરતાં પણ ઓછી પ્રજા આવી અને સફળ રહી. તેની સફળતાએ બહુમતી પ્રજાને નવું જીવન મળ્યું. જો આ 1/4 ટકા પ્રજા આ દેશમાં ન આવી હોત તો શું થાત તે કહેવું ભયંકર છે.

મને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં રસ છે. મેં જુદા જુદા અનેક ઇતિહાસવેત્તાઓનાં પુસ્તકો ઉપર નજર ફેરવી છે. હું કહી શકું છું કે ભૂતકાળમાં એટલે કે અત્યંત પ્રાચીન કાળથી હિન્દુ પ્રજા ભયંકર અત્યાચારો સહેતી આવી છે. પછી તે અત્યાચારો કરનાર ગ્રીકો હોય, સિથિયનો, શકો, હૂણો કે મુસ્લિમો હોય. પોતાના ઉપર પોતાનું રાજ્ય તે બહુ જ ઓછા સમય સુધી કરી શકી છે. કારણ કે વર્ણવ્યવસ્થાની નિયંત્રિત સમાજરચનામાં યોદ્ધાઓની ભયંકર કમી, શસ્ત્ર તથા શારીરિક ક્ષમતા પ્રત્યે અસાવધાની, શૌર્ય, સાહસ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાની જગ્યાએ અતિસંતોષવૃત્તિ, જગત પ્રત્યે મિથ્યાભાવ અને તેમાંથી પ્રગટેલી ઉદાસીનતાઃ આ બધું પ્રજાને ગુલામ થવાની ભૂમિકા પૂરી પાડનારું તત્ત્વ બની રહ્યું. આજે પણ આમાંથી છૂટવાનો-છોડાવવાનો પ્રયત્ન થતો નથી. એટલે આજે પણ તે માર ખાતી થઈને જીવે છે. તેને પ્રાચીનતાના નામે ચડાવેલો અફીણનો નશો કોણ ઉતારે? કોણ તેને તેની વાસ્તવિકતા બતાવે? હું દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ નિરાશ થતો જાઉં છું કારણ કે પ્રજાને વાસ્તવિકતાના દર્શન કરતાં ઘેનમાં મહાલવું વધુ ગમે છે.

ગુજરાતની દશા તો બીજા પ્રાન્તો કરતાં પણ વધુ ભયંકર છે. ઇતિહાસની શરૂઆતથી જ અહીં વિદેશી, વિપ્રાન્તી તથા વિધર્મીઓએ રાજ્ય કર્યું છે. છેલ્લાં અઢી હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં ગુજરાત ઉપર ગુજરાતીઓએ ક્યારે રાજ્ય કર્યું તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં શું કહીશું? આપણે આપણી દુર્બળતાને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, કારણ કે આપણે ધર્મ તથા સંસ્કૃતિના મિથ્યા ઘેનમાં ઘેલા થઈને ઝૂમી રહ્યા છીએ. જેવું રાજકીય ક્ષેત્રમાં થયું તેવું જ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં થયું તથા થઈ રહ્યું છે. ગુજરાતી પ્રજાને અનુયાયી બનાવનાર ધર્મગુરુઓ લગભગ બીજા પ્રાંતના જ રહ્યા છે. ગુજરાતમાં જન્મેલા નરશાર્દૂલ દયાનંદને ગુજરાત સ્વીકારી ન શક્યું. પંજાબ અને ઉત્તર ભારતના ભાગો તેમને પચાવી શક્યા. આટલા અધઃપતન પછી પણ આપણે મહાન હોવાનાં બણગાં ફૂંકી રહ્યા છીએ.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મેં મારા અનુભવોના માધ્યમથી જીવનની વાસ્તવિકતાને બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ખુલ્લું મસ્તિષ્ક રાખીને હું વિચર્યો છું. એટલે મેં ઘણુંયે પકડી પકડીને છોડી દીધું છે. જ્યારે મને એમ સમજાય કે આ સત્ય તથા હિતકારી નથી ત્યારે હું તેનો ત્યાગ કરી દઉં છું. હું પરિવર્તનવાદી છું. વિશ્વ સતત પરિવર્તિત થઈ રહ્યું છે એટલે તે નવું, તાજું તથા સત્તાવાળું છે. પ્રાચીનતામાંથી પ્રેરણાનાં તત્ત્વો ગ્રહણ કરવાં જ જોઈએ, પણ પ્રાચીનપંથી ન થવું જોઈએ; થવું જોઈએ અર્વાચીનપંથી. આપણે વર્તમાનમાં જીવવું છે અને ભવિષ્યમાં વિસ્તરવું છે. જીવનમાં એક તરફ ભાવના હોવી જોઈએ તો બીજી તરફ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ પણ હોવો જોઈએ. પરલોક કરતાં પ્રથમ આલોકના પ્રશ્નોના સમાધાનમાં શક્તિ ખર્ચાવી જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક અભિગમના અભાવે આપણે વ્યક્તિના મૂળભૂત પ્રશ્નો તથા અપેક્ષાઓની ઉપેક્ષા કરી છે, એટલે વિધવાદહન (સતી થવાનો રિવાજ), દેવદાસી, શૂદ્ર પ્રજા, અસ્પૃશ્યતા, ઊંચનીચના ભેદો, આરોપિત તપસ્વી—ત્યાગી જીવન વગેરે વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી છે. જે સહજ તથા કુદરતી છે તેને સ્વીકારવાની જગ્યાએ અસહજ તથા અકુદરતી જીવન પ્રત્યે આપણે વધુ આકર્ષિત થતા રહ્યા છીએ. અકુદરતી જીવન એ કુદરતનો અપરાધ છે તથા તેની સજા ભોગવવી જ પડતી હોય છે. જો આપણે વાસ્તવવાદી થઈએ તો વધુ ને વધુ કુદરતના ખોળે ઢળીએ. આ જ કારણસર મેં વર્ણાશ્રમધર્મ કરતાં માનવતાવાદી ધર્મને વધુ પસંદ કર્યો છે. માનવધર્મમાં કોઈ બ્રાહ્મણ નથી કે કોઈ શૂદ્ર નથી. કોઈ ચાંડાલ નથી કે કોઈ જાતિમાત્રથી અસ્પૃશ્ય નથી. બધા માનવ જ છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા પણ હવે મારા ગળે ઊતરતી નથી. પંચોતેર વર્ષે કોઈ વૃદ્ધ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે એ વાત જ હાસ્યાસ્પદ છે. જ્યારે તેનું શરીર રોગોથી તથા દુર્બળતાથી ખખડી ગયું હોય, તેને સેવા-શુશ્રૂષાની તથા લાગણીઓની જરૂર હોય, પથ્યપૂર્ણ આહારની જરૂર હોય, ઠંડી-ગરમી-વરસાદથી રક્ષણની જરૂર હોય ત્યારે એ વૃદ્ધને ગૃહત્યાગ કરાવી ગામ બહાર વૃક્ષ નીચે રહેવું તથા પાંચ ઘરની ભિક્ષા લાવી પાણીમાં ઝબોળીને એક વખત ખાવું, કોઈ પણ સ્થળે ત્રણ દિવસથી વધુ ન રહેવું વગેરે કઠોર નિયમો સાથે જીવનનાં પાછલાં વર્ષો વિતાવવા કહેવું તે વ્યાવહારિક તો નથી જ, માનવીય પણ નથી. પ્રાચીન કાળમાં તથા આજે પણ આવા કેટલા વૃદ્ધો સંન્યાસ લે છે તથા કેટલી સફળતાથી પાર પડે છે તેનો વિચાર કરનારને ખ્યાલ આવશે કે આ વ્યવસ્થા કદી સફળ રહી નથી. આવું કરવાની જરૂર પણ શું છે? મોક્ષ માટે ઘર કે પરિવારને છોડવાં જરૂરી નથી. ઘર છોડીને અંતે અમે મોટા આશ્રમો બાંધીએ જ છીએ ને? પરિવાર છોડીને ચેલા-ચેલીઓનો વિશાળ પરિવાર કરીએ જ છીએ ને? અને કોર્ટકચેરીમાં પણ ક્યાં પાછા રહીએ છીએ?

બીજી તરફ બાલ્યાવસ્થા કે યુવાવસ્થામાં સાધુ થઈ જવાનું કે સાધુ કરી દેવાનું પણ કલ્યાણકારી નથી. આમાં થોડાક માણસો અપવાદ હોઈ શકે. કેટલાક મહાન વિભૂતિઓ થઈ શક્યા હોય તેની પણ ના નહિ.

હું મારી જ વાત કરું. જો મેં ગૃહત્યાગ ન કર્યો હોત તો હું આજે જે છું તે ન થઈ શક્યો હોત. આટલી સ્વીકૃતિ પછી પણ આટલાં વર્ષોના મારા તથા બીજા અનેકના અનુભવોથી કહી શકું છું કે આ કુદરતી માર્ગ નથી. નાનાં બાળકો કે ભોળા યુવાનોને વૈરાગ્યનો નશો ચડાવીને આ માર્ગે વાળી તો શકાય છે, પણ પાર પાડવાનું કામ સરળ નહિ, અત્યંત કઠિન બની જાય છે. મેં મારા આશ્રમમાં સંન્યાસ લેવા આવેલા કેટલાય યુવાનોને સમજાવીને ઘેર પહોંચાડ્યા છે. હું ભલે બાવો થયો પણ મારે લોકોને બાવા બનાવવા નથી. મેં ધાર્યું હોત તો અનેક શિષ્યોનું ટોળું ઊભું કરી શક્યો હોત, પણ હું જાણું છું કે તે કુદરતી માર્ગ નથી. થોડા લોકો ભલે મારા ઉપર ચિડાય પણ જાગ્રત થવા માગતા લોકોને મારે જાગ્રત કરવા જ જોઈએ. પોતાનાં બાળકોને સાધુ ન બનાવશો, સજ્જન બનાવજો. આટલું કરો તો ઘણું છે. સાધુ-સાધ્વી થયેલા મોટા ભાગના માણસોની વૃદ્ધાવસ્થા કેવી જાય છે તેનું અધ્યયન સૂક્ષ્મતાથી કરનારને મારી વાતની પ્રતીતિ થઈ જશે. આટલું કહ્યા પછી પણ બધા જ માણસોએ સંસારી થઈ જ જવું તેવો મારો દુરાગ્રહ પણ નથી. શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક રીતે અક્ષમ હોય તેવા માણસો માટે તે ક્ષેત્ર દુઃખનું ક્ષેત્ર હોઈ શકે છે. તેમણે બચવું જોઈએ. જેમ આંખ મીંચીને ઉતાવળે ઉતાવળે સાધુ થવાથી બચવું જોઈએ તેમ આંખ મીંચીને ઉતાવળે ઉતાવળે સંસારી થવાથી પણ બચવું જોઈએ.

'મારા અનુભવો'નો પ્રથમ ભાગ જનતાજનાર્દન આગળ મૂકતાં મને સંકોચ થાય છે. ક્યાંક મેં કોઈને અન્યાય તો નહિ કરી દીધો હોય? મારી આત્મશ્લાઘાના દોષને તો ઉદાર વાચકવર્ગ સહન કરી લેશે, પણ મારી દોષવૃત્તિને પણ તે સહન કરી લે તેવી હું નમ્ર યાચના કરું છું. એટલા માટે કે મેં કાંઈ લખ્યું હશે તેમાં રજૂઆત, ભાષા, શૈલી વગેરેની ત્રુટિઓ તો હશે જ. પણ સમગ્ર પ્રજાના હિતની બાબતમાં હું સ્પષ્ટ છું, પૂરી નિષ્ઠાવાળો છું. એટલે આક્રોશ તથા અપયશ સહન કરવા તૈયાર છું. સારા આશયથી લખાયેલ કોઈ વાત રજૂઆત વગેરેના કારણે અસુખકર થઈ ગઈ હોય તો લોકો મને ક્ષમા કરે. મારું ધ્યાન દોરવા કૃપા કરે જેથી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થઈ શકે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું ભાષાકીય શુદ્ધિ વગેરેનું કાર્ય વ્યસ્ત હોવા છતાં અત્યંત ચીવટથી પ્રો. શ્રી ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદીએ કર્યું છે તે બદલ તેઓનો અત્યંત આભાર.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યલયના શ્રી ઠાકોરભાઈએ આ પુસ્તકને વહેલામાં વહેલી તકે આપ સૌની આગળ મૂકવા માટે જહેમત ઉઠાવી છે તે અભિનંદનીય છે. ભગવતી પ્રેસવાળા શ્રી ભીખાભાઈ પટેલને પણ અભિનંદન.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને કરબદ્ધ પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ

તા. 13-9-1986

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

પો.બો. 19, દંતાલી,

દંતાલી-પેટલાદ. જિ. આણંદ-388450

ગુજરાત. ફોનઃ (02697) 252480

પુનર્મુદ્રણ પ્રસંગે

આરંભનાં પ્રકરણોના ક્રમમાં અને બે-ત્રણ સ્થળે થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર સિવાય આ પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ છે. પુનર્મુદ્રણ થાય છે એ પ્રસંગે વિવિધ સ્થળેથી પોતાનો ઉમળકાભર્યો પ્રતિભાવ પ્રગટ કરનાર સહુ વાચકો પ્રત્યે મારી આનંદ અને આભારની લાગણી દર્શાવું છું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તથા અન્ય સાહિત્યસંસ્થાઓએ આ પુસ્તકને પુરસ્કૃત કર્યું છે અને નર્મદ સાહિત્યસભાએ નર્મદ ચંદ્રકથી એને સન્માનિત કર્યું છે. આ સર્વ સંસ્થાઓનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

મારા અનુભવો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્॥

‘હું ઘણી વાર લોકોને કહું છું કે મેં ઈશ્વરને જોયો નથી પણ તેની કૃપાને અસંખ્ય વાર અનુભવી છે.’

1. ભિખારીઓની વચ્ચે

તીવ્ર વૈરાગ્યની ધૂનમાં ઈ. 1953માં એક રાત્રે માત્ર સવા રૂપિયો મૂઠીમાં લઈને મેં ગૃહત્યાગ કર્યો. મૂઠીમાં એટલા માટે કે સીવેલાં કપડાં પહેરેલાં નહિ, અને સવા રૂપિયો એટલા માટે કે તેની જેટલી ટિકિટ આવે તેટલે દૂર પહોંચી જઈ પછી લક્ષ્મીનો સ્પર્શ નહિ કરવાનો નિયમ લેવો હતો. જોકે ટિકિટબારી ઉપર જ એક પરિચિત ભાઈ ઊભા હોવાથી હું ટિકિટ લઈ શક્યો નહિ. કારણ કે મેં મારી જાતે જ સાધુનો વેશ ધારણ કરી લીધો હતો, અને આવા વેશમાં જો ઓળખાઈ જાઉં તો રેલવે સ્ટેશન ઉપર જ નાટક થઈ જાય. લોકો ભેગા થઈ જાય તથા ગાડી ઊપડી જાય અને લક્ષ્ય ચૂકી જવાય. મારી સામે હવે બે જ માર્ગ હતાઃ એક તો ટિકિટ લીધા વિના જ ટ્રેનમાં બેસી જવાનો અને બીજો સવારની બીજી ગાડી આવે ત્યાં સુધી ઘેર પાછા ફરવાનો.

બીજો માર્ગ શક્ય ન હતો. કારણ કે છેલ્લા છ મહિનાના પ્રબળ મનોમંથન પછી મેં ઘર છોડ્યું હતું. જે કાંઈ ચીજવસ્તુઓ હતી તે મિત્રો તથા સ્નેહીઓને ભેટ આપી દીધી હતી. પૈસા માગનારાઓને પૈસા આપી દીધા હતા તથા મારા જે દેવાદારો હતા તે બધાને કહી આવ્યો હતો કે હવે મારે પૈસા લેવાના નથી, હિસાબ ચૂકતે થઈ ગયો સમજજો. મારા વ્યવહારથી લોકો સમજી ગયા હતા કે આ છોકરો હવે સાધુ થઈ જશે. પણ મેં કદી કોઈને તેવી વાત કરી ન હતી તથા કોઈએ સીધી મારી સાથે તેવી ચર્ચા પણ કરી ન હતી.

છેલ્લા દિવસે મારા જમા પૈસાની વ્યવસ્થા કરતા બે પત્રો મેં લખ્યા હતા, જે પોસ્ટમાં નાખવા માટે મારી સાથે હતા. આ પત્રોમાં એક પત્ર જે સંસ્થામાં પૈસા જમા હતા તેના મૅનેજર ઉપર તથા બીજો પત્ર જેને એ પૈસા આપી દેવાના હતા તેના ઉપર હતો. મારી પાસેના રોકડા પૈસાનો મેં ઘરમાં છૂટો ઘા કરી દીધો હતો. મારા ગયા પછી જેને લેવા હોય તે લઈ લે. માત્ર ટિકિટ પૂરતો સવા રૂપિયો જ હાથમાં લીધો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ઉપદેશોની મારા ઉપર તીવ્ર અસર હતી, જેમાં કાંચનકામિનીના ત્યાગની વાતો સર્વપ્રધાન હતી.

તીવ્ર વૈરાગ્યનો અનુભવ જેને ન થયો હોય તેને આ વાત નહિ સમજાય પણ વ્યક્તિને જ્યારે તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રગટે છે ત્યારે સંસારનું આ સર્વાધિક આકર્ષણ (કાંચન અને કામિની) અત્યંત ત્યાજ્ય લાગે છે. ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં મૂકીને અંધારી રાત્રે (ત્યારે વીજળી નહોતી આવી) હું એકલો ચુપચાપ થેલામાં ચાર કપડાં લઈને સાધુનો વેશ ધારણ કરીને નીકળી પડ્યો હતો. મારા આનંદની કોઈ સીમા ન હતી. છેલ્લા છ મહિનાથી હું જે ઘડીની પ્રતીક્ષા કરતો હતો તે જ ઘડી આવી ગઈ હતી. આ નિશ્ચિત દિવસની તાલાવેલીમાં છેલ્લા તેર દિવસથી હું પૂરું જમી શકતો ન હતો. ચિંતા તથા ભયમાં જેમ માણસનો ખોરાક ઘટી જાય તેમ હર્ષની તાલાવેલીમાં પણ ખોરાક ઘટી જતો હોય છે. મને દિવસમાં ચાર વાર ખાવાની ટેવ હતી. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે ભૂખ તો લાગે જ ને! ખરું પૂછો તો સાધુ થવામાં ખરી અડચણ આ ચાર વાર ખાવાની ટેવ હતી. મને થયા કરતું કે પછી મને ચાર વાર કોણ જમાડશે? બીજી કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે કામના નહોતી રહી, પણ જમ્યા વિના તે ચાલતું હશે? જૈન સાધુને આવો વિચાર નથી કરવાનો હોતો, કારણ કે તેમની સુઘડ વ્યવસ્થા તેમના સુઘડ સમાજે કરી છે, પણ હિન્દુ સાધુઓ માટે ક્યાં કશી વ્યવસ્થા છે! એક તરફ ધાર્મિક સમાજ જવાબદારી વિનાનો છે તો બીજી તરફ સાધુઓ પોતે પણ ક્યાં વ્યવસ્થિત છે? તેમનામાં અસંખ્ય ભેદો તથા આચારપાલનની અત્યંત શિથિલતા. બધા જ પ્રકારના માણસો આમાં ભળ્યા છે એટલે જૈન સમાજ જેવી વ્યવસ્થા શક્ય નથી રહી. ત્રીજું, હિન્દુ પ્રજાનો સંઘ જ ક્યાં છે? બધું જ વેરવિખેર. અસંખ્ય શાસ્ત્રો, અસંખ્ય દેવો અને અસંખ્ય ગુરુઓથી આક્રાન્ત પ્રજા અવ્યવસ્થા ના મેળવે તો બીજું શું મેળવે?

ચાર વાર ખાવાની ટેવે મને વારંવાર ઢીલો પાડ્યો હતો. પણ આવી પ્રત્યેક ઢીલાશને કાઢી ફેંકે તેનું નામ તો વૈરાગ્ય કહેવાય. ભોજનચિંતા અને વૈરાગ્ય વચ્ચે છ મહિના સુધી સંઘર્ષ ચાલતો રહ્યો. ભોજનચિંતા ડહાપણ આપતીઃ 'ના...ના. નથી થવું સાધુ... કઈ માસી ચાર વાર જમાડશે?' પણ દિનપ્રતિદિન વૈરાગ્યનું જોર વધતું ગયું. છેવટે વૈરાગ્ય જીત્યો અને તેણે દઢ નિશ્ચય કરાવ્યો કે 'ભૂખે મરી જઈશ પણ હવે તો સાધુ થવું જ છે.' કોઈ પાકી ધૂન વિના સાહસ નથી કરી શકતું, અને ધૂની માણસને લોકો ડાહ્યો નથી માનતા. જોકે આવા ધૂની માણસો જ કોઈ વાર મહાન કાર્ય કરી શકતા હોય છે. બહુ ફૂંકીફૂંકીને પગલાં ભરનારા બહુ બહુ તો સારી રીતે ઘરબાર-પેઢીઓ સાચવનારા થતા હોય છે, ઇતિહાસ રચનારા નહિ.

સાધુસમાજ કે સાધુજીવનનો મને કશો જ અનુભવ ન હતો. તે એટલે સુધી કે દીક્ષા લીધા વિના સાધુનો વેશ ધારણ ના કરાય તેટલું જ્ઞાન

પણ ન હતું. કેટલા સંપ્રદાયો છે તથા મારે કયા સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લેવી છે તેનું પણ ભાન ન હતું. માત્ર તીવ્ર વૈરાગ્યની ધૂન હતી. આ ધૂને મને ગજબની શક્તિ આપી. લક્ષ્મીનો સ્પર્શ કર્યા વિના પોણા ભાગના ભારતમાં હું ત્રણ વર્ષ સુધી ગુરુની શોધમાં રખડતો રહ્યો, તે આ ધૂનને જ આભારી હતું. મેં ઘર છોડી દીધું હતું અને હવે પાછા ફરવાનું શક્ય ન હતું. પાછા ફરવું એ એક પ્રકારની કાયરતા કે અનિશ્ચિતતા જ હતી. પણ ત્યારે કરવું શું? પેલા ભાઈ તો ટિકિટબારીએથી ખસતા જ નથી. ગાડી તો આવી અને આ સુસવાટા કાઢતી ઊભી, હમણાં ઊપડશે અને હું ત્રિશંકુની માફક બન્ને તરફથી રહી જઈશ.

અંતે મેં ટિકિટ વિના જ બેસી જવાનો નિર્ણય કર્યો. આદર્શો પરિસ્થિતિ સાથે બાંધછોડ કરી લેતા હોય છે. જે આવી બાંધછોડ નથી કરતા તે કાં તો દેવ થઈને પૂજાય છે, કાં તો વેદિયા થઈને હાંસીને પાત્ર બને છે.

પ્રવેશદ્વારથી નહિ, થોડે દૂર વાડના વાયરો, જેને પહેલેથી જ જરૂરિયાતવાળા માણસો (મુખ્યતઃ રેલવેના જ માણસો)એ ઊંચાનીચા કરી નાખેલા, તેમાં થઈને હું ધડકતા હૈયે એન્જિન પાસેના પ્રથમ ડબ્બામાં ચડ્યો. મને બે ભય હતાઃ એક તો હું ટિકિટ વિનાનો હતો અને બીજો, કદાચ આ ડબ્બામાં કોઈ ઓળખીતો માણસ બેઠો હોય તો?

જેવો હું ડબ્બામાં ચડ્યો કે એક ભિખારીએ કોઈ સંત સમજીને મને હાથ જોડીને કહ્યું, 'બાપજી, નમોનારાયણ!' હું ચમક્યો અને સ્વસ્થ થયો. મને પોતાને જ ભાન નહોતું કે હવે હું સંત થયો છું. (સંત જેવો દેખાઉં છું.) હું હસ્યો. મારા પોતાના જ ઉપર, અને મુઠ્ઠીમાં પકડેલો સવા રૂપિયો પેલા ભિખારીને આપી દીધો. તેને તો આનંદ થયો જ તેના કરતાં મને વધુ આનંદ થયો. 'હાશ... છૂટ્યા કાંચનથી...' હવે મારી પાસે ચાર વસ્ત્રો—એકાદ વાપરવાનું, એકાદ ઓઢવાનું, ગીતા વગેરે બેચાર પુસ્તકો અને એક મોટો લોટો, આ સિવાય કાંઈ ન હતું. હું અકિંચન થઈ ગયો. પોતાની ઇચ્છાથી અકિંચન થયો હતો, કોઈના દબાણથી કે લોભ-લાલચથી નહિ. એટલે અકિંચનપણાનો આનંદ રોમેરોમ ઊભરાઈ રહ્યો હતો.

પાછળની પાટલી પર બેસવાની જગ્યા હતી. લોકોએ મને માનપૂર્વક વધુ જગ્યા કરી આપી. મેં ધીરે રહીને જોઈ લીધું. કોઈ ઓળખીતું માણસ નથી એવો નિશ્ચય થતાં શાન્તિ થઈ. પણ લોકો મને ધારી ધારીને જોયા કરતાં હતાં. કદાચ તેનું કારણ મારી નાની ઉંમર, થોડું દેખાવડું શરીર, બધાં જ નવાં વસ્ત્રો, નવો થેલો, નવો લોટો અને તરતનું જ મુંડાવેલું માથુંઃ આ બધું લોકોના કુતૂહલ માટે કારણ થઈ શકે તેમ હતું. પણ કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

સુરત આવ્યું અને સાડાબાર વાગી ચૂક્યા હતા. મારે અહીં જ ઊતરવાનું હતું તથા ટાપ્ટીવૅલી રેલવે લાઇને પગપાળા ચાલીને ઠેઠ પ્રયાગરાજના કુંભમાં પહોંચવાનું હતું. હું ઊતરી પડ્યો અને 'દ્વાર ઉપર ટિકિટ માગશે તો?' એવા ભય સાથે આગળ વધ્યો. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે ટિકિટ લેનાર અધિકારીએ ટિકિટ માગવાની જગ્યાએ મને પ્રણામ કરી થોડા ખસી જઈને જગ્યા કરી આપી. આ દેશમાં આજે પણ સાધુસંતો પ્રત્યે કેટલો ભાવ છે! આટલી ઘોર અવસ્થામાં પણ આવો ભાવ ટકી રહ્યો છે.

પ્રતીક્ષાલયમાં આવ્યો. હવે બાકીની રાત્રી સૂવું ક્યાં? કોઈ સ્થાયી માણસને પૂછ્યું, 'ભાઈ અહીં નજીકમાં કોઈ ધર્મશાળા છે?' તેણે લાંબો હાથ કરીને થોડે દૂર એક ધર્મશાળા બતાવી. માણસ પાસે બે પૈસા થાય અને સાથે સાથે સદ્બુદ્ધિ પણ વધે તો એ પૈસામાંથી કાંઈક સારાં કામ કરતા જવાની ઇચ્છા થાય. કોઈ સંત-સાધુ કે માતા-પિતાની પ્રેરણાથી તે ધર્મશાળા બંધાવે, અસંખ્ય માણસો તેની ધર્મશાળાનો આશરો લે અને સુખી થાય. હા, તેમાં ખોટા માણસો પણ આવે અને ખોટો ઉપયોગ પણ થાય. પણ તેથી શું? વ્યવસ્થાની ખામીથી આવું બને અથવા ઉત્તમ વ્યવસ્થા હોય તોપણ કેટલાક અંશમાં આવું થયા જ કરવાનું. દુરુપયોગના બે ટકા આગળ કરીને જે લોકો પ્રત્યેક કાર્યને કમખોડે છે, તે કદી સારાં કામો નથી કરી શકતા. અગ્નિમાં ધુમાડો હોય તેમ પ્રત્યેક સત્કર્મમાં પણ કંઈક દોષ તો રહેવાનો જ. સારાં કામો કરવાં હોય તેણે બે-પાંચ ટકાવાળી ઉધાર બાજુ જોયા કરવાની નહિ, પંચાણું ટકાવાળી જમા બાજુ જોવાની.

હું પેલી ધર્મશાળાએ પહોંચ્યો. એ ધર્મશાળા હતી? એ તો એક લાંબું ભંગાર અને ગંધાતું પડાળિયું હતું. બારણાં વિનાનું, વ્યવસ્થાપક વિનાનું, આખા શહેરના ભિખારીઓના આશ્રયસ્થાન સમું એ નરકાગાર હતું. આપણાં શહેરો (તેમાં પણ જૂનું સુરત) આમેય ગંધાતાં હોય છે, તેમાં પણ આવાં ભિક્ષુકગૃહોની તો વાત જ શી કરવી?

એક વાર તો પાછા વળી જવાની ઇચ્છા થઈ, પણ પાછા વળીને અત્યારે રાતના એક વાગ્યે ક્યાં જવું? ક્ષણભર નાક દબાવી દીધેલું તે છોડી દીધું અને હસીને આ પડાળિયાને રાજમહેલ માની લેવા સમજણને સાથ દેવા નિમંત્રણ આપ્યું. ખરેખર સમજણ આવી પહોંચી

અને ક્ષણવારમાં સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ. વીર સાવરકરને કાળાપાણીની કેદમાં લઈ જતી વખતે સ્ટીમરના સંડાસ પાસે જકડી બાંધી રાખ્યા હતા. છેક આંદામાન સુધી તે ભયંકર દુર્ગંધ સહતા રહ્યા.

ભિખારીઓની વચ્ચે સુવાય એટલી જગ્યા ખાલી હતી ત્યાં થોડી સ્વચ્છતા કરી મેં લંબાવ્યું. માંકડ-મચ્છર, ચાંચડ, દુર્ગંધની સાથે ભિક્ષુકોની ટાઢે ઠરવાની બૂમો, વ્યર્થની ગાળો, બીડીઓના ધુમાડા—આ સાથે ગૃહત્યાગની પ્રથમ રાત્રી વિતાવવા હું શેતરંજી પાથરીને સૂતો હતો. સારું થયું કે રાત હતી અને મારા આવવાની નોંધ લેવા રડ્યાખડ્યા ભિક્ષુકો સિવાય કોઈ જાગતું ન હતું. દૂર માર્ગ પરની નગરપાલિકાની બત્તીનું અજવાળું આ પડાળિયાને થોડું અજવાળું પૂરું પાડતું હતું, એટલે મારા તરફ ખાસ કોઈનું ધ્યાન પણ ના ગયું અને આમેય અહીં કોણ કોની પ્રતીક્ષા કરતું આંખો બિછાવીને રાતના એક વાગ્યે ટગર-ટગર જોયા કરતું હોય!

હું સૂતો તો ખરો, પણ તરત જ અનુભવ થયો કે ઓઢવાનું ઘણું ઓછું છે. ટાઢ વાઈ રહી છે. પણ હવે શું થાય? ઘેરથી થોડું વધારે લીધું હોત તો? એક વિચાર આવ્યો અને હસી પડ્યો. મનોમન બોલ્યોઃ 'ઘર જ ના છોડ્યું હોત તો?' કવિ પ્રીતમની પંક્તિઓ યાદ આવીઃ

> *હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જો ને,*
> *પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી વરતી લેવું નામ જો ને.*

મેં આંખો મીંચી ઊંઘવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઊંઘ ન આવી, એટલું જ નહિ, તેર દિવસની ભેગી થયેલી ભૂખે એકીસાથે આક્રમણ કર્યું. જેની તાલાવેલી હતી તે પ્રાપ્ત થઈ ગયું હતું એટલે હવે પેટ પણ કકળાટ કરવા માંડ્યું પણ હવે જમવાનું ક્યાં હતું? જમવાનું હતું ત્યારે જમાતું ન હતું અને હવે જ્યારે પાસે પૈસોયે નથી રહેવા દીધો ત્યારે પેટ કકળાટ કરી રહ્યું છે!

માંકડ-ચાંચડ-મચ્છર પણ કદાચ નવી વાનગી સમજીને એકીસાથે મારા ઉપર તૂટી પડ્યાં. ટાઢ કહે કે મારું કામ. ટાવરના ટકોરા ગણતાં ગણતાં અને શરીરને વલૂરતાં વલૂરતાં મેં ચાર વગાડી દીધા. શારીરિક દુઃખનાં તો બધાં જ કારણો ઊભાં થયાં હતાં, તોપણ મનમાં ગૃહત્યાગના હર્ષના હિલોળા લેવાઈ રહ્યા હતા. હજી આ તો પ્રથમ દિવસ છે. આગળ શું થશે તેની કલ્પના જ કરવાની હતી. પણ હવે મને ભય કે ચિંતા ન હતાં. પરમાત્મા પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધા તથા અંતે મરી જવાની તૈયારી મારા અંતરને આહ્લાદ આપી રહ્યાં હતાં.

ચાર વાગ્યે હું ઊઠી ગયો. ભિક્ષુકોમાં કેટલાક આખી રાત જાગતા રહ્યા હતા, કારણ કે તેમની પાસે ઓઢવાનું જ નહોતું. કેટલાક વિક્ષિપ્ત મસ્તિષ્કવાળા હતા, કેટલાક મુસીબતના માર્યા અહીં ધકેલાઈ ગયા હતા. સૌ-સૌનો જુદો ઇતિહાસ હતો. દુનિયાને આમની ક્યાં પડી છે? કોઈ સખી-દાતાર કાણાવાળો પૈસો ફેંકીને તેમની બેડોળ અને ગંધાતી આકૃતિથી મુક્ત થઈ જતો. કોઈ અન્નપૂર્ણાની આવૃત્તિસમી સન્નારી વધ્યું-ઘટ્યું, એઠું-જૂઠું આના ઠીકરામાં ફેંકીને ધન્ય થઈ જતી. સૌની ઘૃણા, સૌનો ફિટકાર અને સૌના અણગમા વચ્ચે પણ આ જીવી રહ્યા હતા. સારું થજો આ બારણા વિનાની તથા મૅનેજર વિનાની ધર્મશાળા બંધાવનારનું, જેણે આ અભિશપ્તોને રાત કાઢવા જગ્યા આપી. જો આ ધર્મશાળાને બારણાં હોત અને મૅનેજર હોત તો અહીં ચમચમતી બૅગોવાળા શ્રીમંતો જ ઊતર્યા હોત. વાંકી કમ્મરવાળો અને બક્ષિસની મોટી આશાવાળો મૅનેજર તેમની ચારે તરફ જી-હજૂરી કરતો હોત. સાચા અર્થમાં એ ધર્મશાળા ધર્મશાળા ન રહેતાં શ્રીમંતોને ઊતરવાની લોજ થઈ ગઈ હોત. ધર્મશાળાવાળાનો મનોમન ખૂબ આભાર માનીને ભિક્ષુકો પ્રત્યેનું લાગણી-ધન લઈને હું સ્નાન કરવા સ્ટેશને પહોંચી ગયો.

આજે પણ ભિક્ષુકોનો બહુ મોટો પ્રશ્ન આપણી સામે છે. લાખ્ખોની સંખ્યામાં આ લોકો ભારતના ખૂણેખૂણે ફરી વળ્યા છે. તીર્થો, મંદિરો, પવિત્ર નદીઓ વગેરે સ્થળોએ તેમની ભીડ અવ્યવસ્થા, ગંદકી, જુગુપ્સા તથા રોગચાળો વધારવાનું કામ કરે છે. આમાં કેટલાંક અનિષ્ટો પણ પેસી ગયાં છે, કેટલાંક સશક્ત માણસો પણ આ માર્ગે જીવી રહ્યાં છે. સીનાજોરી અને દાદાગીરી કરનારા પણ આમાં છે. તોપણ મારા મનમાં આ લોકો પ્રત્યે આજે પણ લાગણી છે. હું વિચારું છું એમને જીવનમાં શું મળ્યું છે? એમની પાસે ઘર નથી, નોકરીધંધો નથી, બેંક-બૅલેન્સ નથી, કશું જ નથી. શરીરની કે પછી સ્વભાવની લાચારીએ તેમને ભિખારી બનાવી દીધા છે. એક ટુકડો રોટીની એ અપેક્ષા રાખે છે, મોટા ભાગે આ ટુકડો શ્રીમંતોને ત્યાંથી નહિ, ગરીબોને ત્યાંથી તેને મળતો હોય છે. ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી સિવાય તેમની પાસે શું છે? તે કાંઈ દેવો નથી કે આપણે તેમની પાસે ઉત્તમ સ્વભાવ કે જીવનની અપેક્ષા રાખી શકીએ. તેમનામાં અનેક દોષો છે. દોષો તો આપણામાંય ક્યાં નથી? પણ દોષોનું ઢાંકણ પૈસો છે. ગમે તેવા દોષોને પણ પૈસો ઢાંકી શકે છે. આપણે આપણા દોષોને પૈસાથી ઢાંકી શકીએ છીએ. પેલા પાસે પૈસાનું ઢાંકણ નથી એટલે તેમના નાના દોષો પણ મોટા દેખાય છે.

બાર કરોડ રૂપિયાની ગાયની ચરબી વેજિટેબલ ઘીમાં ભેળવી દેનાર પેલા શ્રીમંત શેઠ કરતાં આ ખોટાં નથી. દેશનાં ગુપ્ત રહસ્યોને પરદેશીઓને વેચી મારનાર વ્યક્તિઓ કરતાં પણ આ ખોટાં નથી. લાંચ-રુશવત લઈને લાલચોળ થયેલા ઑફિસરો અને પરલોક સુધારી આપવાના ઇજારદાર, સોના-ચાંદીની ચાખડીઓવાળા કરતાં પણ આ ખોટા નથી.

અમેરિકાના એક ટી.વી. ઇન્ટરવ્યૂમાં મને ભારતના ભિક્ષુકો વિશે પૂછેલું. મેં જવાબ આપેલોઃ જો તમારો દેશ આજે તમામ પ્રકારની વેલ્ફેર સહાય બંધ કરી દે તો કરોડો માણસો પગ ઘસીને મરી જાય. સામાજિક સહાયતાની જવાબદારી સરકારે લીધી હોવાથી બેકારી ભથ્થું કે વૃદ્ધાવસ્થાનું ભથ્થું કે અન્ય કોઈ ભથ્થું અહીં લોકો મેળવે છે ને જીવે છે. અમારે ત્યાં આવું કોઈ ભથ્થું નથી આપતું. છતાં લોકો જીવે છે. કારણ કે ગરીબ પ્રજા પોતાના ટુકડામાંથી ટુકડો આપીને આ અભિશપ્ત હતભાગી પ્રજાને જિવાડે છે.

ભિખારીઓના પ્રશ્નને સમજવા, કદાચ લાગણી પ્રગટાવવા પરમાત્માએ મને સર્વપ્રથમ આ અનુભવ કરાવ્યો હશે.

સુર્ખરૂ હોતા હૈ ઇન્સાં ઠોકરેં ખાને કે બાદ,
રંગ લાતી હૈ હિના પત્થર પે પીસ જાને કે બાદ.

*

2. જય અન્નપૂર્ણા!

હું ગુરુની શોધમાં નીકળ્યો હતો અને મારે કુંભમેળામાં જવું હતું. કુંભમેળાને હજી ત્રણેક મહિનાની વાર હતી. મારી યોજના એવી હતી કે સુરત ટાપ્ટીવૅલી રેલવેના પાટે પાટે ભુસાવળ થઈને પ્રયાગરાજ પહોંચવું. પ્રયાગરાજ પહોંચવા ત્રણ મહિના પર્યાપ્ત હતા. મેં સાંભળ્યું હતું કે કુંભમેળામાં લાખો સાધુઓ ભેગા થાય છે. મને આશા હતી કે આમાંથી કોઈ નો કોઈ મને સદગુરુ મળી રહેશે. મારું ધ્યેય માનવજીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય—મોક્ષ હતું. મોક્ષ ના મેળવી શકાય તો જીવન વ્યર્થ છે. મોક્ષના માર્ગમાં કાંચન અને કામિની આ બે મુખ્ય અડચણરૂપ વિઘ્નો છે. તેને ત્યાગ્યા વિના મોક્ષ મળે નહિ—આવા વિચારોની સાથે, પગમાં જોડા નહિ પહેરવા, પૈસા પાસે રાખવા નહિ, મિષ્ટાન્ન જમવું નહિ, એક દિવસથી વધુ કોઈ ગામમાં રોકાવું નહિ અને ચોવીસ કલાકમાં માત્ર એક જ વાર જમવું વગેરે કઠિન નિયમો લઈને હું નીકળ્યો હતો.

ભિખારીઓની સાથે રાત વિતાવીને હું રેલવે સ્ટેશને આવ્યો અને નળ ઉપર નાહ્યો. હજી સૂર્યોદયને ઘણી વાર હતી. ટાપ્ટીવૅલી રેલવે લાઇન ઉપર પહોંચવાનો માર્ગ મેં કોઈને પૂછ્યો, અને તેણે દૂધ આપવા આવેલાં ગ્રામીણોની સાથે મને કરી દીધો. એ બધાં દૂધ આપીને પાછાં પોતપોતાના ગામ જઈ રહ્યાં હતાં. ભીનાં કપડાં થેલામાં ભરીને હું સૌની સાથે ઈશ્વરસ્મરણ કરતાં કરતાં ચાલી રહ્યો હતો. પોતપોતાનું ગામ આવતાં એક પછી એક સૌ જુદાં થઈ ગયાં. હવે હું, પેલી રેલ-લાઇન અને પરમાત્મા—એમ ત્રણ જ હતાં. રેલ-લાઇન મેં એટલા માટે પસંદ કરેલી કે કોઈને માર્ગ પૂછવો ન પડે.

પૂર્વ દિશામાં સૂર્યનારાયણે ડોકિયું કર્યું. હું તેમના જ તરફ જ્ઞાનપ્રકાશની આશાએ જઈ રહ્યો હતો. વાતાવરણ અત્યંત ખુશનુમા હતું. કાર્તિક મહિનાનો શુક્લ પક્ષ ઊતરવાની તૈયારીમાં હતો. ચારે તરફ ખેતરોની હરિયાળી, પ્રાતઃકાલીન પ્રાણવાયુની સભરતા, તન અને મનમાં ઉત્સાહ, વૈરાગ્ય અને ચાલનો વેગ મને ધસમસતા નીરની માફક આગળ ધકેલી રહ્યો હતો. મનમાં નામસ્મરણનો એકતારો ચાલી રહ્યો હતો. જોકે ભૂખ્યો હતો. સવારના નાસ્તાનો ટાઇમ થઈ ગયો હતો અને છેલ્લા તેર દિવસથી ખાસ કાંઈ ખાવાનું ન હતું—છતાં આનંદ અને ઉત્સાહમાં કશી પરવા કર્યા વિના પવનવેગે માર્ગ કાપી રહ્યો હતો. બસ એક જ ધ્યેય હતું—ક્યારે કુંભમેળામાં પહોંચું અને ક્યારે કોઈ સદગુરુની શરણાગતિ સ્વીકારું.

વ્યક્તિની પાસે દૃઢ ધ્યેય તથા પ્રબળ ઉત્સાહ હોય તો તે હજારો કષ્ટોને ફૂલની માફક સહી શકે છે. જે માણસ સવારના નાસ્તામાં થોડુંક મોડું થાય તો આકુળવ્યાકુળ થઈ જતો તે જ માણસ નાસ્તાને ભૂલીને સડસડાટ પવન સાથે હોડ કરી રહ્યો છે. રહી રહીને મને વિચાર આવતો—બપોરે જમવાનું મળશે? કોણ જમાડશે? કદાચ નાયે મળે. નહિ મળે તો? આ વિચાર આવતાં થોડી ઢીલાશ આવી જતી. પણ પછી પેલો સંકલ્પ યાદ આવતો—નહિ મળે તો ભૂખે મરી જઈશ. વળી પાછું એક મહા-અવલંબન ઈશ્વરસ્મરણ... અતૂટ શ્રદ્ધા હોય, માથા ઉપર થોડી આપત્તિ હોય અને માણસ એકાકી પગપાળા યાત્રા કરતો હોય તો ઈશ્વરસ્મરણ બહુ સરસ થાય. માર્ગ ઉપરનાં વૃક્ષો, વાડનાં ઝાંખરાં અને સૌ કોઈ જાણે ઈશ્વર થઈને ઊભાં હોય અને આશ્વાસન આપતાં હોયઃ ચિંતા ના કર, બધું થઈ રહેશે.

નવ વાગ્યા હશે અને મને જોઈને એક ખેતરમાંથી એક ખેડૂત દોડતો આવ્યો. ‘એ મહારાજ, ઊભા રહો... ઊભા રહો...’ હું ઊભો રહ્યો. ખેતરની વાડની આ તરફ આવવાનું છીંડું ન હતું એટલે પેલી તરફ ઊભા રહીને તેણે મને નજીક બોલાવ્યો. પ્રૌઢ ઉંમરનો તે દોડવાથી હાંફતો હતો, પણ તેના ચહેરા ઉપર સાત્ત્વિકતાની કેટલીય રેખાઓ તેના અંતરની શુદ્ધતાની છડી પોકારતી હતી. મેલા અને મીંઢા માણસો ગમે તેવાં ઊજળાં કપડાં પહેરીને બેઠા હોય પણ તેમની સ્વાર્થની રમત રમતી આંખો ચાડી ખાઈ જ જાય.

પેલા ખેડૂતે હાથ જોડ્યા, ‘સારું થયું બાપજી, સવારના પો’રમાં તમારાં દર્શન થયાં,’ તે બોલ્યો. મને સમજાયું કે હું હવે દર્શન કરવાને યોગ્ય થયો છું. આપણા દેશમાં તો હજારો, કદાચ લાખ્ખો માણસો દર્શન દેવાનું કામ કરવામાં રોકાયેલાં રહે છે, પણ સામાન્ય રીતે પ્રદર્શનનું દર્શન કરવાની ટેવવાળા આપણે સાચા દર્શનથી મોટા ભાગે વંચિત રહી જઈએ છીએ. અને આ દર્શન દેનાર પણ કંઈ ઓછા ખેલાડી નથી હોતા. તેમણે પ્રથમ જ નિયમ બનાવ્યોઃ ખાલી હાથે દર્શન ન થાય. પેલા ખેડૂતે સાંકડા ગજવામાં હાથ નાખ્યો, એક કાણો પૈસો કાઢ્યો. હાથ લાંબો કર્યો અને અત્યંત ભાવથી બોલ્યો, ‘લ્યો, બાપજી, ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડી.’ અમારા બન્ને વચ્ચે વાડ હતી,

તોપણ એકબીજાના લંબાયેલા હાથ એકબીજાને પહોંચી શકે તેમ હતું. હું મનોમન હસ્યો. લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો છે અને પહેલા જ દિવસે લક્ષ્મીની બોણી થઈ રહી છે. વ્યાપારીઓ બોણીને બહુ મહત્ત્વ આપે. મારા માટે તો આ પૂરા સાધુજીવનની બોણી હતી.

સંસારની વિચિત્રતા તો જુઓ! જે નથી જોઈતું હોતું તે સામું આવે છે અને જે જોઈતું હોય છે તે સંતાકૂકડી રમાડે છે. મેં પેલા ખેડૂતને થોડાક ગર્વ સાથે કહ્યું: 'હું પૈસાને અડતો નથી. મારે પૈસો નથી જોઈતો.' ત્યાગની પણ ખુમારી હોય છે. આવી ખુમારી ધીરે ધીરે અહંભાવમાં પણ બદલાઈ જતી હોય છે. કોઈ પણ ગુણ ઝટ દઈને દોષમાં રૂપાંતર થઈ જતાં વાર નથી કરતો. ઈશ્વરકૃપા હોય તો જ સભાનતા રહે, નહિ તો ગુણો પણ વ્યક્તિને બેભાન બનાવી મૂકે.

પૈસાનો અસ્વીકાર કરવાથી પેલા ખેડૂતની શ્રદ્ધા ખૂબ જ વધી ગઈ. આ દેશમાં ત્યાગનો કેટલો બધો મહિમા છે! તેની વધેલી શ્રદ્ધા જ મારા ત્યાગનું સંબલ બની ગઈ. 'હું બરાબર છું...હું ઉત્તમ છું' તેની પ્રતીતિ કરાવતી તે શ્રદ્ધા ના હોય તો કદાચ મારો ત્યાગ શિથિલ થઈ જાય.

તેની વિદાય લઈને હું પાછો રેલવે લાઇન ઉપર આવ્યો અને ચાલવા લાગ્યો. એક વિચાર આવી ગયો. એક પૈસાના સિંગ-ચણા લીધા હોત તો ટેકો થઈ જાત. ત્યારે એક પૈસાની પણ ખાસ્સી વસ્તુ આવતી. પણ વળી પાછો ખ્યાલ થતાં જ મનોમન હસ્યો. 'તો ઘેર જ રહેવું હતું ને! કોણે તને જબરદસ્તીથી ઊંડા પાણીમાં ઉતાર્યો છે!' આપણી ઇચ્છા હોય કે ના હોય, મનમાં અસંખ્ય વિચારો આવ્યા જ કરતા હોય છે. તેમાં પણ અનિશ્ચિતતાની દશામાં તો—શું થશે? શું થશે—ના વિચારો આવ્યા કરે. અનિશ્ચિતતામાં જ ઈશ્વરવિશ્વાસ નિશ્ચિતતા જન્માવતો હોય છે. ઈશ્વરવિશ્વાસ સિવાય મારી પાસે કશું જ ન હતું. આજ સુધી ઈશ્વરની બહુ જરૂર પડી ન હતી. કારણ કે હું રળતો-કમાતો અને મારી જરૂરિયાતો મેળવી લેતો. પણ આજે પ્રથમ દિવસે બધું જ અનિશ્ચિત હતું. એટલે આજે ઈશ્વરવિશ્વાસની ઓથ બહુ ભારે બળ બનીને ટેકો આપી રહી હતી. પ્રભુની ઓથ અને હૂંફ જેને હોય તે કપરું જીવન પણ હસતાં હસતાં પૂરું કરી શકે છે.

લગભગ અગિયાર વાગ્યા સુધી મેં ચાલ ચાલ કર્યું હવે થાક્યો હતો, અને ભૂખની તો વાત જ શી કરવી? રેલવેની નજીક જ એક મધ્યમ કક્ષાનું શિવાલય દેખાયું. મારા પગ આપોઆપ તે તરફ વળી ગયા. શિવાલયમાં શિવજી અને તેમના પોઠિયા સિવાય કોઈ ન હતું. મેંદીની વાડ ઉપર મારાં ભીનાં કપડાં સૂકવી હું પોઠિયા પાસે બેસીને ગીતાનો પાઠ કરવા લાગ્યો. અહીંથી અડધો કિલોમીટર દૂર નાનું સરખું ગામ દેખાતું હતું.

કોઈએ ઠીક જ કહ્યું છે કે 'ભૂખે ભજન ના હોય ગોપાલા.' એક કલાક સુધી ગીતાજીનો પાઠ કર્યો હશે. બાર વાગ્યા પણ કોઈ માસી જમવા બોલાવવા તૈયાર ન હતી. મનોમન કહી રહ્યો હતો, 'લે, લેતો જા, સાધુ થવાની મજા.' પણ એવામાં એક વૃદ્ધ પટેલ આવ્યા. તેમને જોઈને મને થોડી આશા બંધાઈ. વિપત્તિમાં માણસ પણ ક્યાં જોવા મળે? તેમણે આવતાં જ મને પૂછ્યું, 'ક્યાંથી આવો છો, મહારાજ?'

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની મારી તૈયારી ન હતી. કારણ કે તેનો સાચો જવાબ તો એ જ થાય કે, 'ઘેરથી આવું છું અને આજે જ સાધુ થયો છું.' અને આવા જવાબથી તો ગૂંચવાડો ઊભો થાય. મારી નાની ઉંમર લોકોને કુતૂહલમાં નાખી દે. અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય. પણ પ્રશ્નનો જવાબ ના આપવાથી પણ ક્યાં શાંતિ હતી? પેલાને વધુ કુતૂહલ થાય. પરમાત્માએ જ મને સુઝાડ્યું: 'આ રેલે રેલે આવું છું.' પેલા વૃદ્ધનું સમાધાન થઈ ગયું. તેણે બહુ પૂછ્યું નહિ. મારા જેવા કેટલાયે સાધુઓ આ રેલે રેલે આવતા હશે અને આ મહાદેવમાં પોરો ખાવા બેસતા હશે.

મારા હાથમાં પુસ્તક જોઈને તે બોલ્યો, 'શું વાંચો છો?'

મેં કહ્યું કે 'ગીતા.'

'એમ! સારું ત્યારે સંભળાવો ગીતાજી.' તે બોલ્યા. ગીતા સાંભળવાની તેમની ઇચ્છા મને સારી લાગી અને મેં બરાબર એક કલાક એટલે કે એક વાગ્યા સુધી ગીતા સંભળાવી. તે ઊભા થયા અને બોલ્યા, 'સારું ત્યારે લ્યો... બેસો. હું તો હવે જાઉં છું.' આટલું કહીને ચાલતા થયા. હું તેમને જતા જોઈ રહ્યો. હવે ફરીને ગીતા વાંચવામાં મન લાગતું ન હતું. આજે પ્રથમ દિવસ હતો, એક વાગી ગયો હતો. પેટમાં એક દાણો પણ પડ્યો ન હતો. 'કીડીને કણ અને હાથીને મણ'ની વાતમાં વિશ્વાસ ડગમગ ડગમગ થઈ રહ્યો હતો. થયું કે લાવ આ પોઠિયા પાસે થોડીક વાર સૂઈ જાઉં, પણ સૂતાં પહેલાં ઊભો થયો, મહાદેવ બહાર નીકળી સુકાવા નાખેલાં કપડાં ઠીકઠાક કર્યાં. પાછો મંદિરમાં આવ્યો. બે-ચાર આંટા માર્યા, એક-બે ભજનની એકાદ કડી ગણગણ્યો.

દોઢ વાગ્યો હશે અને મંદિરનો ગોસ્વામી પૂજારી આવી પહોંચ્યો. ગામના ટેકરા ઉપર તેનું ઘર અને ત્યાંથી મહાદેવ દેખાય. તે પણ ખેતીવાળો માણસ. ખેતરેથી આવીને જમીપરવારીને આરામ કર્યા પછી ઊઠ્યો અને તેની નજર મેંદીની વાડ ઉપર સુકાતાં મારાં કપડાં ઉપર પડી. 'મહાદેવમાં કોઈ આવ્યું લાગે છે,' એમ સમજીને તે આવ્યો. આવતાં જ પૂછ્યુંઃ 'ક્યાંથી આવો છો મહારાજ?' હવે મારી પાસે ઉત્તર હાજર હતોઃ 'આ રેલે રેલે.' 'જમ્યા કે નહિ?' મેં ડોકું ધુણાવીને ના પાડી. 'ચાલો ત્યારે મારી સાથે ગામમાં સીધું અપાવું.' પ્રત્યેક ગામમાં બે-ચાર ઘર તો અતિથિસત્કાર કરનારાં રહેતાં જ હોય છે. આવાં ઘર આવતા-જતા સંત-સાધુ-ભગત-ભિખારી-વટેમાર્ગુ વગેરે સૌને આશ્રય આપતાં હોય છે. મંદિર-મહાદેવના પૂજારીને કહી રાખ્યું હોય છે કે કોઈ સંત-સાધુ આવે તો આપણે ત્યાં લઈ આવજો. જોજો હોં, આપણા ગામમાંથી કોઈ ભૂખ્યું ન જાય! આવાં ઘરો જ ગામની શોભા થતાં હોય છે, ભલે તે દેશી નળિયાંવાળાં હોય. મેં કહ્યું, ના ભાઈ, મારે સીધું નથી જોઈતું, કોઈને ત્યાં તૈયાર ભોજન હોય તો ચાલશે.' તેને નવાઈ લાગી. તેણે કહ્યું, 'મારા ઘેર તમે જમશો?' મેં હા પાડી. આનંદમાં આવી જઈ તે બોલ્યોઃ 'તો તો ચાલો ને, દાળ ને રોટલો તૈયાર જ છે.' અમે બન્ને ચાલ્યા તેના ઘર તરફ. રસ્તામાં મને વિચાર આવતા રહ્યા.

અહીં અવારનવાર સાધુઓ આવતા હશે. સંસારીઓથી તે અભડાઈ જતા હોવાથી સીધું લઈને પોતાની મેળે રસોઈ બનાવી જમતા હશે. ઊંચી કોમોની તો ઠીક પણ ગોસાઈ જેવી અણઘડ કોમને ત્યાં જમવાની કોણ હા પાડે? જે ધર્મમાં આદિથી અંત સુધી આભડછેટ પેસી ગઈ હોય ત્યાં લોકોનો જેમ તમે વધુ ને વધુ તિરસ્કાર કરો તેમ વધુ પૂજ્ય થતા જાઓ. એટલે જ પેલા ગોસ્વામીને નવાઈ લાગી હતી.

ગોસ્વામીની ભાવિક પત્નીને પણ નવાઈ લાગી. તેમાં પણ મારા વર્ણથી તો તેને ખાતરી થઈ જ ગઈ હતી કે હું કોઈ ઊતરતી જ્ઞાતિનો નથી. આવી ઊંચી જ્ઞાતિના મહાત્મા પણ મારા ઘેર જમવા આવ્યા, તેનો તેને આનંદ હતો. વારંવાર તે બોલતી હતીઃ 'બધું ચોખ્ખું છે હો મહારાજ.' અને પેલો ગોસ્વામી તકેદારીપૂર્વક આદેશ આપતો હતો, 'પેલા તાંબાના ઘડામાંથી પાણી આપજે. સમજી ને?'

હું જમવા બેઠો. દાળ અને રોટલો બન્ને ટાઢાં થઈ ગયાં હતાં, પણ અત્યારે તો મારા માટે ગરમાગરમ ઉષ્મા આપી રહ્યાં હતાં. અન્નનું જીવનમાં શું સ્થાન છે તેની ખબર શ્રીમંતાઈમાં આળોટીને મોટા થનારને ન હોય. મારી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. 'પ્રભુ, થોડું મોડું તો થયું, પણ આગળ આગળ જ તેં વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી.'

ગોસ્વામીના ઘરમાં કોઈ બાળક ન દેખાયું, કદાચ સંતાન ના પણ હોય. પેલી બહેન મને અત્યંત લાગણીથી જમાડી રહી હતી, તથા ટગર ટગર મારા સામું જ જોયા કરતી હતી. ધીરે રહીને તેણે મને પૂછ્યું, 'મહારાજ, તમારું દૂધ કયું?'

કોઈ પણ સાધુની જાત પૂછવા માટેનો આ 'કોડવર્ડ' છે. દૂધ એટલે જાત. અર્થાત્ તમે કયું દૂધ ધાવીને મોટા થયા છો? આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં નવા પરિચય કે સંબંધમાં જ્ઞાતિ કે જાતિ વિશેની સ્પષ્ટતા અનિવાર્ય થઈ જતી હોય છે. હું પોતે આવા ભેદોનો ત્યારે પણ વિરોધી હતો, પણ હવે જવાબ શો આપવો? વળી પાછો પરમાત્મા જીભ ઉપર આવી ગયો. મારાથી બોલી જવાયુંઃ 'તમારું.' આ શબ્દે તેને અનહદ આનંદ આપ્યો. 'અમારું...? તમે પણ ગોસાંઈના બાળક છો?' હું કશું બોલ્યો નહિ, માત્ર સ્મિત જ કરતો રહ્યો.

મારા જવાબથી બન્ને પતિ-પત્ની ગેલમાં આવી ગયાં. માણસને પોતાની જ્ઞાતિ પ્રત્યે કેટલો રાગ હોય છે! કેટલી આત્મીયતા આપોઆપ થઈ આવતી હોય છે...! પેલી બહેન બોલીઃ 'મહારાજ, તો તો... અમારા ત્યાં જ રહી જાઓ ને! આમની હવે ઉંમર થવા આવી છે, અને મહાદેવની પૂજા કરે તેવું કોઈ નથી. આમ રખડવા કરતાં અહીં રહેજો ને પૂજા કરજો.' એકી શ્વાસે તે બોલી ગઈ. પેલા ગોસ્વામીનો ચહેરો પણ હું હા પાડું તેની ઉત્કંઠા સાથે મારી તરફ જોઈ રહ્યો હતો. હું મૂંઝાયો. મારા જવાબથી આમની લાગણી દુભાશે જ, પણ શું કરું? મેં કહ્યું, 'બહેન, મારે તો કુંભમેળામાં જવું છે. પગે ચાલતાં ચાલતાં ઠેઠ પ્રયાગરાજ પહોંચીશ. ફરી કોઈ વાર આ તરફ આવીશ તો જેવી હરિઇચ્છા હશે તેમ કરીશ.'

તે બન્ને નિરાશ થઈ ગયાં. મને મૂકવા બન્ને જણાં મહાદેવ આવ્યાં. પેલાં મારાં કપડાં થેલામાં ભરીને સાંજના ચાર વાગ્યે હું વિદાય થયો. બન્નેની લાગણીભરી આંખો મને જોતી રહી. ઢળતી અવસ્થામાં ઓથ વિનાનાં માણસો ઓથ શોધે છે. ગમતી ઓથ મળે અને તે છટકી જાય તે કોને ગમે?

ફરી પાછા રેલવેની સડક ઉપર મારા પગ ગતિ કરવા માંડ્યા. હવે સાંજ પડે ત્યાં રાત રોકાવાનું છે. જમવાની તો ચિંતા નથી કારણ કે એક વાર જમવાનો નિયમ છે તે પૂરો થઈ ગયો.

પેટમાં અન્ન પડ્યા પછી જે સ્ફૂર્તિ, શક્તિ, તાજગી અને નિશ્ચિતતા અનુભવાય છે તે અનુભવતો અનુભવતો ગોસ્વામી દંપતીના ચહેરાઓ સાથે ઈશ્વરસ્મરણ કરતો કરતો આગળ વધી રહ્યો છું. અચાનક ઉર્દૂનો એક શેર યાદ આવી ગયો.

ખુદા ખાનાબદોશોં કી કરે ખુદા ખાનસામાની,
નયા રોજા, નયા દરવા, નયી મંજિલ, નયા પાની.

કોઈ સૂફી ફકીરે આ શેર લખ્યો છે. એનો ભાવ છે કે અમારા જેવા ખાનાબદોશ એટલે કે રખડતા-ભટકતા (અનિકેત) ફકીરોની પરમાત્મા પોતે જ રસોઇયો થઈને મહેમાનગીરી કરે છે. સંસારી માણસોને તો રોજ રોજ એનું એ જ મકાન, એ જ વાસણો, ઘર અને એ જ પાણી મળે છે. પણ અમારો અલ્લાહરૂપી રસોઇયો તો અમને રોજ રોજ, નવા દરવાજા, નવી મંજિલ અને નવાં નવાં પાણી દ્વારા નવી નવી રસોઈ કરીને જમાડે છે.

કેટલી મસ્તીભરી છે આ શેરમાં!

મારે હવે રોજ આ શેર પ્રમાણે નવું નવું જ અનુભવવાનું છે ને!

*

3. અતિથિ દેવો ભવ

મને બરાબર યાદ નથી. કદાચ ક્રમમાં અવળા-સવળાપણું થઈ ગયું હોય, પણ એટલું યાદ છે કે તે દિવસે હું ખૂબ ચાલેલો. થાકીને લોથ થઈ ગયેલો. સૂરજ આથમવાને હજી થોડી વાર હતી ને મેં બારડોલી ગામમાં પગ મૂક્યો. મારી સામે બે જ પ્રશ્ન રહેતાઃ એક તો બપોરે એક વાર સાદું ભોજન જમવાનો અને બીજો રાત્રે કોઈ જગ્યાએ સૂઈ જવાનો. બીજી કોઈ જરૂરિયાત ન હતી. ઈશ્વરસ્મરણ કરતાં કરતાં હું આખો દિવસ લગભગ ચાલ્યા કરતો. પદ્માસન વાળીને નામસ્મરણ કે ધ્યાન કરવા કરતાં એકાંતમાં એકલા ચાલવાથી ઈશ્વરમાં વધુ મન લાગે છે. આજુબાજુની વનરાજિ તમારી સાથે 'રીધમ' (લય-સંવાદ) મેળવે છે. પ્રત્યેક છોડમાંથી જાણે કે પ્રભુ ઝાંખી રહ્યો છે, હસી રહ્યો છે, અરે 'શાબાશ... શાબાશ...' બોલીને પીઠ થાબડી રહ્યો છે, તેવો ભાસ થયા કરે છે. એક જગ્યાએ ન રહેતાં ભ્રમણ કરતા રહેવા ઉપર સંતોએ ભાર મૂક્યો છે તેનાં કેટલાંય કારણો છે. કબીરે ઠીક જ કહ્યું છે કે 'બહતા પાની નિર્મલા, બંધા સો ગંદા હોય.' જોકે કબીર સ્વયં કાશીમાં વધુ સમય સ્થિર થઈને રહ્યા હતા, પણ ભ્રમણ કરનારો વર્ગ માત્ર ઉઘરાણાં કરવા કે સ્વાર્થ માટે ભમતો રહે અને લોકોને પજવતો રહે તો તેવું ભ્રમણ પીંઢારા પણ કરતા. સંતોનું ભ્રમણ પરમાર્થ માટે હોય.

બારડોલીના ધૂળવાળા માર્ગ ઉપર હું ચાલ્યો જતો હતો. 'ભૂતનું ઠેકાણું આંબલી' એમ અમારા જેવા માટેનું ઠેકાણું કોઈ મંદિર-મહાદેવ. કોઈ મંદિરની ધૂનમાં હું જઈ રહ્યો હતો, ત્યાં કાને અવાજ આવ્યોઃ

'મહારાજ... ઓ મહારાજ... અહીં આવો, આવો... અહીં આવો...'

જમણા હાથ તરફથી અવાજ આવતો હતો ત્યાં મારી દૃષ્ટિ ગઈ. એક દેશી નળિયાંની પડાળીમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ હોટલ માંડીને ઊભા છે ને મને હાથ વતી બોલાવી રહ્યા છે. હું ગયો. 'આવો...આવો... બાપજી... ચા પીતા જાઓ.' કશી ઓળખાણ-પિછાણ વિના પણ એમની આંખોમાંથી ભાવનાનું અમી વરસી રહ્યું હતું. મેં કહ્યું, 'હું ચા નથી પીતો.' એક સમય હતો જ્યારે હું ચા પીતો, પાન ખાતો, સિગારેટ પણ પીતો, પણ એ બધું તો એક જ દિવસે છોડી દીધું હતું. આજે તે વાતને બે વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. વ્યસનોને છોડવાં બહુ કઠિન હોય છે. વ્યસન તો બેધારી તલવાર છે. એક તરફ એ તમારાં આરોગ્ય તથા લક્ષ્મીને કાપે છે, તો બીજી તરફ તમારા મનોબળને પણ કાપે છે. આ ત્રણે વ્યસનો કેવી રીતે છોડ્યાં તેનો મારી પાસે માત્ર એક જ જવાબ છે, 'ઈશ્વરકૃપાથી.' પાનનો ચસકો તો એટલો બધો કે જેટલો કાથો તેટલો જ ચૂનો અને તમાકુ તો ખરી જ. જમ્યા પછી, ચા પીધા પછી પાન તો જોઈએ જ. આ બધું એક જ દિવસે, એક જ ઝટકે છૂટી ગયું હતું. મારા કરતાં ય લોકોને નવાઈ લાગતી હતી. મેં કદી ઈશ્વરનાં દર્શન નથી કર્યાં, પણ તેની કૃપાનાં દર્શન અસંખ્ય વાર કર્યાં છે. તેની જ કૃપાનું આ બધું પરિણામ છે, નહિ તો મારી રાખ પણ અત્યારે ના હોત.

'ચા નહીં તો દૂધ પીઓ,' પેલા વૃદ્ધ બોલ્યા. મેં કહ્યું કે ના... ના... દૂધ પણ નહિ...' પણ પેલા વૃદ્ધ માન્યા નહિ. તેમણે ચા બનાવવા રાખેલા દૂધમાંથી એક કપ દૂધનો મને પિવડાવી જ દીધો. મને આ વૃદ્ધની ભાવુકતા પ્રત્યે માન થયું. ભારતમાં ધનની દરિદ્રતા છે, પણ ભાવની દરિદ્રતા નથી. તે વૃદ્ધે મને બતાવ્યું કે આ જ માર્ગ ઉપર એક સ્વામીજીનો આશ્રમ છે. ત્યાં રાત રોકાજો. મને શાન્તિ થઈ. ચાલો, રાત રોકાવાનો હવે કોઈ પ્રશ્ન નહિ રહે. વૃદ્ધની વિદાય લઈને હું પહોંચ્યો પેલા આશ્રમે. મને જોતાં જ એક ભગવાં વસ્ત્રધારી મહારાજે કહ્યું, 'ઇધર નહિ... ઇધર નહિ...' હું સમજી ગયો, અહીં રાત રોકાવાનું શક્ય નથી લાગતું. મેં કહ્યું કે 'મારે સ્નાન કરવું છે, સંધ્યા કરવી છે. પછી કોઈ સ્થળે ચાલ્યો જઈશ.' તેમણે અનિચ્છાએ કૂવો બતાવ્યો. બે-ચાર ગૃહસ્થો પણ હતા. કૂવા ઉપર જઈને મેં પાણી ખેંચીને સ્નાન કર્યું, સંધ્યા કરી. વાતો ઉપરથી જાણવા મળ્યું કે આ આશ્રમના મહારાજ માંદા પડ્યા હોવાથી હોસ્પિટલમાં ભરતી થયા છે. આ કોઈ અખાડાના સાધુને આશ્રમ સંભાળવા રાખ્યો છે.

મેં જોયું કે વહેલામાં વહેલો સંધ્યા કરી વિદાય થાઉં તેની તેમને ઉતાવળ હતી, કારણ કે તે જમવા બેસવા માગતા હતા. તેમને ખબર ન હતી કે હું સાંજે જમતો નથી. મેં મારો થેલો ઉપાડ્યો અને ગૃહસ્થોને પૂછ્યું કે 'રાત રોકાઈ શકાય તેવી બીજી કોઈ જગ્યા છે?' તેમણે કહ્યું, 'હા... ગામના છેવાડે એક રામજી મંદિર છે... પણ... પણ... ત્રણ-ચાર દિવસ પહેલાં સાધુના વેશમાં ચોર આવેલા અને રાત રોકાયેલા, પછી ચોરી કરીને ચાલતા થયા... એટલે તમારે જવું હોય તો જાઓ... પણ મહંતજી હવે કોઈ અજાણ્યાનો વિશ્વાસ કરતા નથી.'

પેલા ભાઈ બોલ્યા.

સાધુના વેશમાં કેટલું કેટલું છુપાયેલું છે! એક તરફ આમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંતો પડ્યા છે, તો બીજી તરફ અધમમાં અધમ નરાધમો પણ આમાં ભળ્યા છે. કોનું પ્રમાણ વધારે છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

અંધારું થઈ ચૂક્યું હતું. રામજી મંદિર જવાનો કોઈ અર્થ નથી. મહંતજી મને પેલા ચોરનો ભાઈ સમજશે. ત્યારે હવે રાત ક્યાં વિતાવવી? મેં નક્કી કર્યું કે ગામ બહાર જઈને કોઈ વૃક્ષ નીચે સૂઈ જવું. ભિખારીઓની સાથે સૂવાનો અનુભવ તો મળ્યો છે, પણ હજી આખી રાત અજાણ્યા વૃક્ષ નીચે સૂવાનો અનુભવ મળ્યો નથી. ચાલ, આજે ઈશ્વરની એ અનુભવ કરાવવાની ઇચ્છા લાગે છે.

હું આશ્રમની બહાર નીકળ્યો. પેલા મહારાજે ઝટ દઈને દરવાજા બંધ કર્યા. જે રસ્તે આવ્યો હતો તે જ રસ્તે પાછો ફરવા હું મુખ્ય માર્ગ ઉપર આવ્યો. બરાબર મોઢું પણ સૂઝે નહિ તેવો અંધકાર હતો. માર્ગ ઉપર આવીને હું ચાલતો જ હતો, ત્યાં પાછળથી અવાજ આવ્યોઃ 'મહારાજ!' મેં પાછળ જોયું. અરે, આ તો પેલા વૃદ્ધ, હોટલવાળા! દૂધ લઈને આવી રહ્યા હતા. તેમણે જ મને પૂછ્યું, 'કેમ આશ્રમમાં ન ઊતર્યા?' મેં કહ્યું, 'ના... ત્યાં ઊતરવા નથી દેતા.' તેમણે તેમની સુરતી ભાષાનો નમૂનો પેશ કરતાં આક્રોશપૂર્વક કહ્યું. '...મને ખબર જ હતી... મરવા દો સા...ને.' મેં ગામ બહાર જઈને કોઈ વૃક્ષ નીચે રાત રહેવાની ઇચ્છા બતાવી, તો તેમણે કહ્યું, 'ના... ના...ચાલો આપણે ત્યાં.' અને એ વૃદ્ધ ડોસા ફરી પણ મને એ જ પડાળીએ લઈ ગયા. ચા પીનારા ગ્રાહકોના બાંકડા ઉપર હું બેઠો. મેં જોયું કે તેમને ખાસ ઘરાકી ન હતી. કોઈ રડ્યુંખડ્યું માણસ ચા પીવા આવતું. વૃદ્ધ પંખાવળી કોલસાની સગડી પર ચા કરી આપતા. થોડી ખાંડ, થોડી ચા, અને થોડા દૂધથી તે ધંધો ચલાવી રહ્યા હતા, કારણ કે આવેલા પૈસાથી શેર, અડધો શેર ખાંડ લેવા જતા મેં તેમને જોયા. પડાળીને અડીને જ એક ઓરડી હતી, જેમાં આ વૃદ્ધ તથા તેમનાં પત્ની રહેતાં હતાં. ત્રીજું કોઈ ન હતું. ઓરડી માટીના લીંપણવાળી અને કાંઈ રાચરચીલા વિનાની હતી. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ, સર્વત્ર અનાવૃત્ત ગરીબાઈ ડોકિયું કરી દેતી હતી.

મારી અનિચ્છા છતાં પેલા વૃદ્ધે મને બીજી વાર દૂધ પિવડાવ્યું. થોડો સત્સંગ કરી, રાતના દસ વાગ્યે અમે સૂઈ ગયાં. હું એ જ પડાળીમાં બાંકડા ઉપર સૂઈ ગયો અને વૃદ્ધ દંપતી ઓરડીમાં સૂઈ ગયાં. નાના સરખા ઝૂંપડા જેવા મકાનમાં કેટલી દિલાવરી હતી! સૂતાં સૂતાં મેં નક્કી કર્યું કે વહેલી સવારે ઊઠીને કહ્યા વિના જ વિદાય થઈ જવું છે. જો આ વૃદ્ધ જાગી જશે તો જવા નહિ દે, તથા ફરી પાછો દૂધ પિવડાવશે. આવા ગરીબ માણસને હવે વધુ નુકસાન પહોંચાડવું બરાબર નહિ. વૃદ્ધ પ્રત્યેના અહોભાવથી અભિભૂત થઈને હું ઘસઘસાટ સૂઈ ગયો. પરોઢિયાના ચાર વાગ્યે ઊઠ્યો, જરાય શબ્દ ન થાય તેવી રીતે થેલો તૈયાર કર્યો અને ખભે ભેરવીને જેવો ચાલવા જાઉં છું ત્યાં તો 'કિચુડ...' કરીને બારણું ખૂલ્યું. એ જ વૃદ્ધ. તેમને જોઈને હું ચમક્યો. પકડાઈ ગયો હોઉં તેવો ભાવ થયો.

મને તૈયાર થયેલો જોઈને તે બોલ્યા, 'બાપજી... એમ જવાતું હશે, આ ગરમ પાણી અને આ દાતણ લ્યો. દાતણ તો કરો.' રકઝક કરવાનો કોઈ અર્થ ન હતો. મેં થેલો પાછો પેલા બાંકડા ઉપર મૂક્યો, દાતણ લીધું અને ચાવવા લાગ્યો. દાતણ પૂરું થયું કે તરત જ નાહવાનું ગરમ પાણી હાજર થઈ ગયું. હું શું કરું? મારે જવું છે પણ આ વૃદ્ધ જવા દે તો ને! પેલા આશ્રમમાં રહેવું હતું પણ કોઈ રહેવા દે તો ને! કેટલો મોટો વિરોધાભાસ! જે સાધુઓને માટે રહેવા સર્જાયું છે તે રહેવા નથી દેતું અને જ્યાં સાધુઓને રહેવાનું ના હોય ત્યાંથી જવા નથી દેતું! માણસ બદલાઈ ગયો લાગે છે. આ વૃદ્ધને પેલા આશ્રમમાં અને પેલા બાવાજીને આ ઘરમાં ગોઠવવાની જરૂર હતી! પણ આવી ખોટી ગોઠવણીનું નામ તો સંસાર છે.

મેં સ્નાન કર્યું અને સંધ્યા કરવા બેઠો. સંધ્યા કરીને લગભગ આઠેક વાગ્યે વિદાય થવાની પ્રબળ ઇચ્છા બતાવી તો ગળગળા કંઠે વૃદ્ધ બોલ્યા, 'બાપજી, મેં શું પાપ કર્યાં છે કે તમે મારા આંગણેથી ભૂખ્યા જાઓ છો? જમાડ્યા વિના નહિ જવા દઉં બાપજી... દયા કરો...' મારી આંખો પણ પલળી ગઈ. મારે શું કરવું? આ વૃદ્ધ કોઈ હિસાબે માને તેવો નથી લાગતો. હું રોકાઈ ગયો.

હું જે બાંકડે બેઠો હતો તેની એવી સ્થિતિ હતી કે ઓરડીનું આખું દૃશ્ય જોઈ શકાતું હતું. મેં જોયું કે પેલાં વૃદ્ધ ડોશીમા એક-બે ઘરમાં આંટા-ફેરા કરીને ક્યાંકથી લોટ લઈ આવ્યાં. રીંગણાંનું શાક કર્યું. સારું થયું કે મારે સાદું ભોજન જમવાનો નિયમ હતો, નહિ તો આ વૃદ્ધ લાડુ જ બનાવડાવત. સાડા દશ વાગ્યે રીંગણાંનું શાક અને રોટલા તૈયાર થયા. મેં ત્રાંસી આંખે જોયું કે ત્રણ રોટલા તૈયાર થયા હતા. મનોમન નક્કી કર્યું કે અમે ત્રણ જણાં છીએ એટલે મારે એક જ રોટલો ખાવો. બાકીના બે આ વૃદ્ધ દંપતી માટે પડ્યા મૂકવા.

હાથપગ ધોઈને મને જમવા બેસાડ્યો. પિત્તળની ગોબાવાળી થાળીમાં એક રોટલો અને શાક મૂક્યું. જેણે સંપત્તિના તો ઢગલા જોયા છે

પણ ભાવનાના ઢગલા નથી જોયા તેણે કશું જ નથી જોયું. જીવન હૃદયમાં અંકુરે છે, અને હૃદયમાં જ ભાવના અમૃતથી ફળે-ફૂલે છે. જે સંપત્તિમાં કે માત્ર મસ્તિષ્કમાં જ જીવન શોધવા ભટકે છે, તે ભટકતા જ રહી જાય છે. જીવનની જગ્યાએ તેમના હાથમાં માત્ર મૃગજળ આવે છે. વ્યક્તિને જ્યારે ભાન થાય છે કે જીવન તો હૃદયની ઊંડી ગુફામાં ધબકારા લેતું હોય છે, બુદ્ધિની કર્કશતા કે સંપત્તિના અહંકારથી ઊગરવા જે ઊંડાણમાં તે સરી ગયું છે ત્યાં જ પરમાત્મા છે. તેને પામવાનું સાધન નિર્મળ ભાવના છે. અહંકાર અને બૌદ્ધિક કર્કશતા દૂર થાય એટલે તે આપોઆપ સપાટી ઉપર આવે છે. તેના સપાટી ઉપર આવતાં જ પરમાત્મા પણ સપાટી ઉપર આવે છે. બસ, આનું નામ જ ઈશ્વરદર્શન છે.

પેલાં વૃદ્ધ અને વૃદ્ધા-માં હું ઈશ્વર-દર્શન કરી રહ્યો હતો, કારણ કે તેમનું નિર્મળ હૃદય સપાટી ઉપર વિલસી રહ્યું હતું. પરમાત્મા પણ એ જ હૃદયને મહેલ બનાવીને સુખપૂર્વક હસી રહ્યો હતો.

હજી હું રોટલો પૂરો કરું ત્યાં તો પેલા વૃદ્ધ બીજો લઈ આવ્યા. માનસિક નિશ્ચય પ્રમાણે મારે હવે બીજો રોટલો લેવાનો ન હતો. મારી ના... ના... છતાં વૃદ્ધે આંખ મીંચીને આખો રોટલો મારી થાળીમાં પધરાવી દીધો. હવે શું કરવું? હવે તો માત્ર એક જ રોટલો આ બન્ને માટે રહી ગયો.

બીજો રોટલો પણ હું જમી ગયો. ચોવીસ કલાકમાં એક જ વાર જમવાનું, જુવાન સશક્ત શરીર, આખો દિવસ ચાલવાનું એટલે ભૂખ તો લાગે જ ને? છેલ્લો ગ્રાસ પૂરો કરીને ઝટ દઈને હું ઊભો થઈ જવા માગતો હતો, ત્યાં તો ફરી પેલા વૃદ્ધ આવી પહોંચ્યા. મેં થાળી આડા હાથ કરીને તેમને રોક્યા. વૃદ્ધે જે શબ્દો કહ્યા તે હૃદયમાં જડાઈ ગયા:

'બાપુ, તમે હજી ભૂખ્યા છો, તમારો ચહેરો કહે છે કે હજી તમે તૃપ્ત નથી થયા. ભાણા ઉપર બેસાડીને કોઈને ભૂખ્યો ઉઠાડવો એ મહાપાપ છે, બાપુ... મને પાપમાં ના નાખશો.'

તેની વાત સાચી હતી, હું હજી થોડું જમી શકું તેમ હતો, પણ મારે પાછળનાં બે માણસોનો વિચાર કરવાનો હતો એટલે ના...ના... કહેતો હતો. જે માણસો પાછળના માણસોનો ખ્યાલ કરતા રહે છે તે પાછળના માણસોના પ્રિય થઈ જાય છે. શેઠ નોકરનો, પતિ પત્ની-બાળકોનો અને પત્ની કામવાળીનો ખ્યાલ રાખે તો તેને આપોઆપ પ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય. સ્વાર્થી અને એકલપેટું માણસ કદાચ સિકંદર જેવું રાજ્ય તો મેળવી શકે પણ પ્રેમ નહિ મેળવી શકે.

અને આ માણસ તો ચહેરો વાંચે છે. મારા ચહેરા ઉપરથી તેને ખબર પડી ગઈ કે હું હજી ભૂખ્યો છું! પોથાં વાંચનારા તો ઘણા હોય છે, પણ ચહેરો વાંચનારા અને તેથી પણ વધુ હૃદય વાંચનારા તો બહુ જ થોડા હોય છે. જેને હૃદય વાંચનારો સાથી મળ્યો હોય તેણે જીભને બહુ શ્રમ આપવો નહિ પડે. જેને હૃદયના અક્ષરો વંચાતા નથી તે જ અભણ છે. તે ડોબું છે ડોબું. ભલે ને કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ લઈને ફરતું હોય. જો આવું ડોબું માથે પડી ગયું તો જન્મારો ધૂળ થઈ ગયો સમજવો. હા, બન્ને ડોબાં હોય તો વાંધો નહિ.

તેમણે ફરી અડધો રોટલો મૂકી જ દીધો. આતિથ્યની હવે હદ થઈ ગઈ હતી. આટલી ગરીબાઈમાં આટલો ત્યાગ સહસ્ર સૂર્યોની માફક ચમકી રહ્યો હતો. રોટલો અને શાકમાં જે સ્વાદ આવ્યો તે આજે પણ ભુલાતો નથી.

મને યાદ છે, એક વાર કલકત્તામાં એક મારવાડી શેઠને ત્યાં એકસો ને આઠ પ્રકારની રસોઈ મને જમાડી હતી. બે મોટાં પતરાળાંમાં પીરસેલી અસંખ્ય વસ્તુઓમાંથી કેટલીયનાં નામ પણ હું જાણતો ન હતો. મને જમવામાં મજા ન આવી. અસંખ્ય વાનગીઓ જોઈને હું ગભરાઈ ગયો હતો, જેમ કોઈ આદિવાસી માણસ પ્રથમ વાર જ ફાઇવસ્ટાર હોટલમાં ઊતરે ને ગભરાઈ જાય તેમ. પણ આ શાક અને રોટલામાં એટલો આનંદ આવ્યો કે હજી સ્વાદ રહી ગયો છે. એટલા જ માટે ભગવાનને વિદુરની ભાજી, કરમાબાઈનો ખીચડો અને શબરીનાં બોરાં ભાવ્યાં હશે. ભાવતાં ભોજન અને ભાવનાં ભોજન—આ બેમાં આકાશ-પાતાળ જેટલો ભેદ છે. અહીં તો ભાવતાં અને ભાવનાં એમ બન્ને તત્ત્વો ભોજનમાં ભળ્યાં. હતાં, બસ આનું નામ તો અમૃત.

હું જમ્યો તો ખરો પણ મનમાં થયા કરતું હતું કે હવે માત્ર અડધો જ રોટલો બાકી રહી ગયો છે. આ વૃદ્ધ દંપતી શું ખાશે? દરિદ્રનો ત્યાગ (દાન) દીપી ઊઠતો હોય છે. મારા અંતરમાં આ બન્ને પ્રત્યે ભાવની સરિતા વહી રહી હતી. મને થયું, જો મારી પાસે લાખ રૂપિયા હોત તો લાખે અત્યારે આમને આપી દેત—પણ પાછો વિચાર આવ્યો, ખરેખર આ સ્વીકારત ખરાં? કદાચ લીધા પછી આવાં ને આવાં ભાવવાળાં રહી શકત ખરાં? કદાચ એ જ ભયથી ભગવાને એમને દરિદ્ર બનાવ્યાં હશે. ઐશ્વર્યની સાથે ભાવહીનતા પણ આવતી હોય તો

ભાવસભર દરિદ્રતા શું ખોટી?

હવે હું શીઘ્રાતિશીઘ્ર અહીંથી વિદાય લેવા માગતો હતો કારણ કે વૃદ્ધ મારા નિમિત્તે પાછો કોઈ ખર્ચ ના કરી બેસે. મેં મારો થેલો ખભા ઉપર મૂક્યો ત્યારે હાથમાં દક્ષિણાના રૂપમાં બે આનાનો સિક્કો લઈને તે આવ્યા. મેં કહ્યું કે લક્ષ્મીનો સ્પર્શ નહિ કરવાનો મારો નિયમ છે, એટલે પૈસા તો હું નહિ લઉં.

વિદાય તો હું થયો પણ કેટલાય દિવસો સુધી આ વૃદ્ધ દંપતી મારા મસ્તિષ્કમાં છવાયેલું રહ્યું. વારંવાર મારા મનમાં ઉદ્ગાર નીકળતા, 'હે પ્રભો! આ વૃદ્ધને વૃદ્ધાવસ્થામાં તો દરિદ્રતાથી મુક્ત કર. વધારે નહિ તો તેમનો ઘરસંસાર સ્વમાનપૂર્વક ચાલે તેટલું તો આપજે જ.'

કબીર માંગૂ માંગનો જામેં કુટુંબ સમાય,
મૈં ભી ભૂખા ના રહૂં સાધુ ભૂખા ના જાય.

*

4. પ્રથમ પ્રવચન

જેને ચિરસ્મરણીય અનુભવો કરવા હોય, તેણે હિંમતપૂર્વક સાહસ કરવું. ઘરના કે ગામના ખૂણામાં આખી જિંદગી સબડનાર અને અંતે કફના લોચા કાઢતાં કાઢતાં પગ ઘસી ઘસીને મરી જનારને જીવનના રોમહર્ષણ અનુભવો નથી થતા હોતા. 'ખાધું-પીધું અને રાજ કર્યું' જેવું ભલેને રાજમહેલનું જ જીવન હોય પણ ખાવાપીવાની સલામતીની દૃષ્ટિવાળું જીવન હોય તો તે હજાર વર્ષનું લાંબું જીવન હોય તોપણ અર્થહીન છે.

પ્રબળ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે જીવનને કઠોરમાં કઠોર માર્ગ ઉપર પટકી દેનાર કાં તો ફના થઈ જાય છે, કાં તો આબાદ થઈ જાય છે.

સામાન્ય રીતે દુઃખી નહિ એવા રળતા-કમાતા જીવનમાંથી ઇચ્છાપૂર્વક—જાણી કરીને—અકિંચન દશામાં હું મુકાયો હતો. કઠોર નિયમો મેં જ મારી જાતે સ્વીકાર્યા હતા. કોઈ ધાર્મિક કે સામાજિક દબાણ ન હતું. આ નિયમોને પાળવામાં અપાર અડચણો હતી પણ તેનો એક અનેરો આનંદ પણ હતો. હું જે ગામમાં જતો તે ગામ મારાથી પ્રભાવિત થઈ જતું. એક તો એકવીસ વર્ષની નાની ઉંમર અને પૂર્ણ ત્યાગ. સાથે સાથે બે શબ્દોની વાત કરી શકું તેટલી ક્ષમતા. આ બધાથી લોકો પ્રભાવિત થતા. ગામડામાં મોટા ભાગે ઉઘરાણાં કરનારા, કાળી રોટી ને ધોળી દાળ આરોગનારા તથા અંધશ્રદ્ધા ફેલાવી અંધશ્રદ્ધાના અંધારામાં પોતાનું તરભાણું ભરનારા બાવાઓ વધુ આવતા હોય છે. હું જાઉં ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ મને તેમાંનો જ માની લેતા, પણ પછી આખો અભિગમ બદલાઈ જાય. જ્યાંથી પણ વિદાય થાઉં ત્યાં લોકો અત્યંત ભાવવિભોર થઈને વિદાય આપે. લોકો પૈસા, બૂટ, વસ્ત્રો વગેરે આપવા માગે પણ હું લઉં નહિ. ત્યાગનો અત્યંત પ્રભાવ તરત જ જણાય. મને બરાબર યાદ નથી પણ ચોથા કે પાંચમા દિવસે મઢી પહોંચ્યો.

ગામ વચ્ચે સામાન્ય એવું રામજી મંદિર, ઘરબારી કોઈ બ્રાહ્મણ પૂજા કરે. મંદિરની ચારે તરફ પ્રદક્ષિણાનો ગાળો, માણસ સૂઈ જઈ શકે તેટલો પહોળો અને તે પતરાથી ઢાંકેલો. કદાચ અહીં જ સાધુસંતો (બાવાઓ) આવીને વિશ્રામ કરતા હશે. લોકોએ જ મને આ મંદિર ઉતારા માટે બતાવેલું.

ભગવાનને નમસ્કાર કરીને હું પેલી પ્રદક્ષિણાવાળી રવેશીમાં મારો થેલો મૂકતો હતો ત્યાં પૂજારીજીએ બૂમ મારીઃ 'ઓ મહારાજ, ઇધર રહને કા નહીં હૈ.' મેં પૂજારી સામું જોયું. તેઓ મારી નજીક આવ્યા અને થોડા કરડાકીભર્યા સ્વરમાં એ જ વાક્યનું પુનરાવર્તન કર્યું.

સૂર્ય આથમવાને થોડી જ વાર હતી. સાંજે હું જમતો નહિ, માત્ર સૂવાનો જ પ્રશ્ન છે. પણ પૂજારી તો અધ્ધર શ્વાસે હું ફરી ઝટ દઈને થેલો ઉપાડીને ચાલતો થાઉં તેની રાહ જોઈ રહ્યા છે. મેં તેમને પૂછ્યું, 'ઔર કોઈ સ્થાન રાત કાટને જૈસા હૈ?' તે થોડા વધુ કઠોર થઈને બોલ્યા, 'આપ કહીં ભી જાઓ, યહાં રહને કા હુકમ નહીં હૈ.' પૂજારીના આવા વલણ માટે પૂજારી દોષી ન હતો. ગાંજો, ભાંગ, ચરસ વગેરેનો ઉપયોગ કરનારા, જબરદસ્તીથી ઉઘરાણાં કરનારા, અર્ધનગ્ન અને બીભત્સ શબ્દો બોલનારા બાવાઓ અહીં અવારનવાર આવતા હશે. તેમના ત્રાસથી આ બાળબચ્ચાંવાળો પૂજારી સાધુમાત્રને બાવા સમજીને ઘૃણા કરતો થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે.

હું થેલો ઉપાડીને રામજી મંદિરની બહાર નીકળતો જ હતો, ત્યાં એક વૃદ્ધ સજ્જન આવી ગયા. મને બરાબર નામ યાદ નથી પણ કદાચ તેમનું નામ ડાહ્યાભાઈ પટેલ હતું. તે કવિ હતા. આવતાં જ તેમણે મારી સાથે ધર્મચર્ચા શરૂ કરી દીધી. પ્રશ્નો અને ઉત્તર, પ્રશ્નો અને ઉત્તર થતા રહ્યા. પોણો કલાક અમે એ રવેશીમાં ઊભા ઊભા ચર્ચા કરી. પેલા પૂજારી પણ સાંભળતા હતા. ચર્ચાના અંતે જ્યારે હું વિદાય થવા લાગ્યો ત્યારે પૂજારીજી જ બોલ્યા, 'નહિ...નહિ... મહારાજ, જાશો નહિ. અહીં ખુશીથી રાત રહો.' અમારી ચર્ચા સાંભળવાથી તેમનું વલણ બદલાયું હતું. તેમને જે બાવાઓની એલર્જી થઈ ગઈ હતી તેમાંનો હું નથી તેની ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

થેલો રવેશીમાં જ રહેવા દઈને, નજીકની જ એક નાની નદીએ હું સાયં સ્નાન કરવા ગયો અને સ્નાન કરીને ત્યાં જ સંધ્યા કરી અંધારું થયે પાછો રામજી મંદિરે આવ્યો.

સંધ્યા-આરતી થઈ ચૂકી હતી, માણસો વીખરાઈ ચૂક્યાં હતાં. ત્યારે વીજળી આવેલી નહિ, એટલે કોડિયાના દીવાનું મંદ મંદ અજવાળું મંદિરના પ્રાંગણને અજવાળી રહ્યું હતું. પૂજારીએ ખૂબ આગ્રહથી જમવાનું કહ્યું પણ સાંજે જમતો ન હોવાથી અને આખા દિવસના પ્રવાસથી થાકેલો હોવાથી હું સૂવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં પેલા ડાહ્યાભાઈ કોઈની પાસે પેટ્રોમેક્સ ઉપડાવીને મંદિરના આંગણામાં

પ્રવેશ્યા. તેમને જોઈને મને આનંદ થયો. આ માણસની જોડે જો ચર્ચા ન થઈ હોત તો કદાચ આ પૂજારી મને અહીં રાત રોકાવા ન દેત. પણ થોડી નવાઈ પણ લાગી. પેટ્રોમેક્સ કેમ લાવ્યા હશે? મને સૂવાની તૈયારી કરતો જોઈને તે નજીક આવીને હસ્યા, 'અત્યારથી સૂવાનું હોય? તમારે પ્રવચન કરવાનું છે. શ્રોતાજનો આવી રહ્યા છે.' તે બોલ્યા.

હું ચમક્યો. 'પ્રવચન...! મારે...! મેં તો કદી પ્રવચન કર્યું જ નથી. મને કાંઈ આવડતું નથી... હું શું બોલું? મારાથી બોલાઈ ગયું. ડાહ્યાભાઈએ મને ચિંતામાં નાખી દીધો. મને પૂછ્યાગાછ્યા વિના જ ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસોથી લઈને સૌને તે આમંત્રણ આપી આવ્યા હતા. તે વખતે મઢી નાનું ગામ હતું. ઘંટડી લઈને બે છોકરાંને ફેરવો એટલે પ્રચાર થઈ જાય. અને ગયા ચાતુર્માસમાં એક સંન્યાસી અહીં રહી ગયા હતા, એટલે તેમની કથાના સંસ્કાર લોકોમાં હતા જ. ધીરે ધીરે લોકો આવવા લાગ્યા તથા મંદિરના પ્રાંગણમાં યથાયોગ્ય ગોઠવાવા લાગ્યા. મારી ચિંતાનો પાર ન હતો. રહી રહીને હું પેલા દોઢડાહ્યા ડાહ્યાભાઈ ઉપર મનમાં ને મનમાં દાંત કચકચાવતો હતો.

આ લોકોને ક્યાં ખબર છે કે આજે મને ગૃહત્યાગ કર્યાને માત્ર ચોથો કે પાંચમો જ દિવસ થયો છે? મને કશી ગતાગમ નથી અને આ ત્રણસો માણસો સામે મને કહે છે કે પ્રવચન કરો! જે માણસ પ્રથમ મને સારો લાગતો હતો, તે જ અત્યારે ત્રાસરૂપ લાગવા માંડ્યો. કશી જ તૈયારી વિના હું શું બોલીશ? કાંઈક બોલીશ અને બોલતી બંધ થઈ જશે તો? કશું નહિ સૂઝે તો? અરે, અત્યારે જ કશું સૂઝતું નથી. ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનની જે દશા થઈ હતી, તે જ દશા અત્યારે મારી થઈ રહી હતી. આ ડોસાએ મને પહેલાં સૂચના આપી હોત તોય કાંઈક ગોઠવી કાઢત. મને કશો જ અનુભવ નથી. હે પ્રભુ, હવે શું થશે? ચિંતામાં મારું ગળું સુકાઈ રહ્યું હતું. જેમ જેમ ક્ષણો વીતવા લાગી તેમ તેમ મને લાગ્યું કે મારાથી અવાજ જ કાઢી શકાશે નહિ.

શ્રોતાઓમાંથી બહેનો કોઈ ભજન ગાઈ રહ્યાં હતાં. એક વાર તો મને થયું કે પૂજારીએ અહીં રહેવા ન દીધો હોત તો સારું હતું. પણ હવે શું કરવું? આ ડોસાએ તો ઘરે ઘર ફરીને મારા માટે અત્યંત રંગોળી પૂરીને વાતો કરેલી. 'શુકદેવ છે, શુકદેવ', 'બધાં શાસ્ત્રો મોઢે છે', 'પૂર્વનો કોઈ પ્રબળ યોગી લાગે છે', વગેરે વગેરે. આમાંનું મારામાં કશું ન હતું. પણ લોકો તો ડાહ્યાભાઈથી પણ સવાઈ આશા લઈને આવ્યા હતા અને ક્યારે આ શુકદેવ(!)ના મુખમાંથી વચનામૃત ટપકે તેની ઉત્કંઠાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. મને ખાતરી જ હતી કે ફિયાસ્કો જ થવાનો છે. અંતે એ ઘડી આવી ગઈ, જેનાથી હું ડરી રહ્યો હતો. ગાદી વગેરે પથરાઈ ગઈ હતી, ડાહ્યાભાઈએ પ્રાર્થના અને આદેશ બન્ને સ્વરોમાં કહ્યું, 'ચાલો...'

આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરવાથી જેટલો થાક મને નહોતો લાગ્યો તેટલો થાક અત્યારે આ પ્રવચન કરવાની વાતથી લાગી ગયો હતો. અનિચ્છાએ હું ઊભો થયો અને ગાદી ઉપર આવ્યો. સૌ શ્રોતા મને અહોભાવથી જોઈ રહ્યા હતા. તેમને જોઈને મારા મોતિયા મરી રહ્યા હતા. પાસે જ બેઠેલા ડાહ્યાભાઈ મને ઝેર જેવા લાગી રહ્યા હતા.

ભાંગ્યાનો ભેરુ ભગવાન. મેં આંખ મીંચીને પ્રભુને ભાવથી યાદ કર્યા. મને બરાબર યાદ નથી કે મંગલાચરણ માટે કોઈ શ્લોક બોલ્યો કે કેમ, આંખ ઉઘાડી અને કાંઈક બોલવા લાગ્યો. જ્યારે બોલવાનું બંધ કર્યું ત્યારે એક કલાક વીતી ગયો હતો. હું શું બોલ્યો તેનું મને ભાન ન હતું. શરીરે—શિયાળામાં પણ—પરસેવો થઈ ગયો હતો. પ્રવચન-સમાપ્તિની જય બોલાવી ત્યારે લોકો ભાવવિભોર થઈને જયજયકાર કરી રહ્યા હતા. લોકો ઊઠવા તથા વીખરાવા તૈયાર ન હતા. આવતી કાલે પોતપોતાને ત્યાં જમવા લઈ જવા ઘણા રકઝક કરી રહ્યા હતા. સૌ વીખરાયાં. પ્રવચન પાર પડ્યું તેની સફળતાનો મને અનહદ સંતોષ હતો તથા આ પરમાત્માની કૃપાથી જ થઈ શક્યું તેવી પ્રતીતિ થવા લાગી.

સૌના વીખરાયા પછી પૂજારીજી ઘરમાંથી બે ગરમ ધાબળા લઈ આવીને મને ઓઢવા-પાથરવા આગ્રહ કરી રહ્યા હતા. તેમના ધાબળાનો સ્વીકાર કરીને મેં જ્યારે લંબાવ્યું ત્યારે પૂજારીજી પગ દબાવી આપવા હઠ કરી રહ્યા હતા. 'બાપજી, આખા દિવસના થાકીને લોથ થઈ ગયા હશો. લાવો, થોડા પગ દબાવી આપું.' મેં તેટલી જ દૃઢતાથી વિરોધ કર્યો. 'હું કોઈને અડવા દેતો નથી.' છતાં પૂજારી બેઠા હતા. થોડે જ દૂર તેમનાં પત્ની અડધું બારણું ઉઘાડીને અડધાં ઘરમાં અને અડધાં બહાર રહીને અમને જોયા કરતાં હતાં. તેમણે જ પૂજારીને ધાબળા લઈને મોકલ્યા હતા તથા તેમણે જ પગચંપીની સેવા કરવા સમજાવ્યા હતા. કારણ...કારણ... કે તેમને બેબીઓ જ બેબીઓ હતી. એક બાબાની લાલસા હતી. 'આટલાં વર્ષોથી અહીં રહીએ છીએ પણ આવા સંત નથી આવ્યા' તેવું સમજીને તે આશીર્વાદની અપેક્ષા રાખતાં હતાં.

સાંસારિક લાલસાઓ માણસને કેટલો દુઃખી તથા કેટલો લાચાર કરી મૂકે છે! જેની પાસે કશું જ નથી એવા મારી પાસેથી તે કેટલી મોટી અપેક્ષા રાખે છે! ‘હું તો પામર જીવ છું.’ તેવું વારંવાર કહેવા છતાં પૂજારીજી ખસતા જ ન હતા. તે વારંવાર બોલતા હતાઃ ‘બાપુ, તમે તો ભગવાન છો.’

પહેલાં ડાહ્યાભાઈનો ત્રાસ અને હવે આ પૂજારીનો ત્રાસ! સાધુ થયે પણ ક્યાં શાંતિ છે? માંડ સમજાવીને પૂજારીને વિદાય કર્યા. જીવનમાં પ્રથમ વાર અને તે કલાક સુધી પ્રવચન કર્યું તેથી હું પોતે જ નવાઈમાં ડૂબી ગયો હતો.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્।
યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનંદમાધવમ્॥

*

5. તમારે ગુરુની જરૂર નથી

ડાહ્યાભાઈ પીછો છોડે તેવા ન હતા. પાછા સવારે આવી પહોંચ્યા. વૃદ્ધ શરીરમાં તેમનો ઉત્સાહ અપાર હતો. મને કહે કે 'એક દિવસથી વધુ ન રોકાવાનો તમારો નિયમ છે તો ભલે, પણ આજ તમારે અહીં નજીકના ગામ વાલોડ આવવું પડશે.' મેં કહ્યું કે 'કેમ?' તો કહે કે એ બ્રાહ્મણોનું ગામ છે. આર્યસમાજી છે. ભલભલાને છક્કા છોડાવી દે છે. મારે તમને ત્યાં લઈ જવા છે અને બતાવી આપવું છે કે શેર ઉપર સવા શેર છે.' મને તેમની વાતનો થોડો આભાસ આવી ગયો હતો. રાત્રે જેમ ચિંતા થઈ હતી તેમ ફરી ચિંતા તથા ભયની અસર થઈ. મનમાં થયું કે 'આ ડોસો મને પેલા ગામના વિદ્વાનો સાથે લડાવવા માગે છે. અને મારું શું ગજું? ક્યાં એ વિદ્વાનો અને ક્યાં હું અજ્ઞાની?' મેં ડાહ્યાભાઈને ના કહીઃ 'મારે વાલોડ નથી આવવું. હું તો આ રેલે રેલે જઈશ.' પણ માને તો ડાહ્યાભાઈ શાના! મારા સ્વભાવની એક દુર્બળતા છે કે કોઈના દૃઢ આગ્રહ આગળ હું દૃઢ નથી રહી શકતો; ઝૂકી જાઉં છું. અંતે જમીને વાલોડ જવાની મેં સ્વીકૃતિ આપી. હું વાહનમાં બેસતો નહિ એટલે મારે પગપાળા જવું અને ડાહ્યાભાઈને બસમાં જવું એવું નક્કી થયું.

જમીને સૌની ભાવપૂર્ણ વિદાય લઈને હું એકલો જ વાલોડ જવા નીકળ્યો. આખા માર્ગે ઈશ્વરસ્મરણ કરતો રહ્યો. 'હે પ્રભો, ગઈ રાત્રે તેં જેમ લાજ રાખી હતી, તેમ આજે પણ રાખજે. વાલોડમાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણો રહે છે, તેમાં પાછા આર્યસમાજી તાર્કિકો. આ ડાહ્યાભાઈ કોઈ ધૂની માણસ છે. સિંહોની સાથે બકરાને બાથ ભિડાવવા લઈ જઈ રહ્યા છે. કાલ તો સૌ શ્રદ્ધાળુ શ્રોતાઓ હતા એટલે મારી કાલીઘેલી વાતોને પણ અહોભાવથી સાંભળતા હતા, પણ આજે તો કર્કશ તાકિર્કો છે. તે તર્કો કરશે. પ્રશ્નો પૂછશે. મને શું આવડે છે કે હું જવાબ આપી શકીશ? પ્રભો, તું જ લાજ રાખજે.'

આખી વાટ પ્રાર્થના કરતો રહ્યો. ચિંતા અને ભય પ્રાર્થનાનાં પ્રેરક બળો છે. સાંજ પડવાની તૈયારી હતી. અને હું વાલોડ પહોંચ્યો. નદીકિનારે ગણપતિનું મંદિર. હું જ્યારે મંદિરમાં પહોંચ્યો ત્યારે વીસ-પચીસ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો બેઠેલા. ગામોમાં સાંજે સૌ નવરા હોય એટલે મંદિરના ઓટલે આવીને બેસે. આરતી કરીને ઘેર જાય. યુરોપમાં કોઈ નવરું નહિ, એટલે આવું શાંતિથી બેઠેલું કોઈ ટોળું ભાગ્યે જ જોવા મળે.

મને હતું કે ડાહ્યાભાઈ પહોંચી ગયા હશે અને મારી વ્યાવસ્થા કરી દીધી હશે. પણ હજી ડાહ્યાભાઈ આવ્યા ન હતા. મને આવેલો જોઈને પેલા વિદ્વાનોએ કશી નોંધ લીધી નહિ. એક ખૂણામાં થેલો મૂકીને નાહવાનાં કપડાં કાઢીને હું ચુપચાપ પેલી મઢીવાળી નદી જે અહીં પણ આવતી હતી ત્યાં નહાવા ગયો. સ્નાન-સંધ્યા કરીને પાછો આવ્યો. પણ હજી ડાહ્યાભાઈ આવ્યા ન હતા. આરતી કરીને સૌ વીખરાવા લાગ્યા. અહીં મંદિરમાં જ રહેનાર કોઈ પૂજારી ન હતો. મંદિર ખુલ્લા જેવું જ હતું એટલે 'ઇધર રહનેકા નહીં હૈ'નો ડર ન હતો. સારું થયું કે મારે સાંજે જમવાનું ન હતું. નહીં તોપણ અહીં કોને પડી હતી કે મારે જમવાનું છે કે નહિ એમ પૂછે? બે-પાંચ માણસો સિવાય બધાય ધીરેધીરે વીખરાઈ ગયા. અંતે તો મારા સમાજે (સાધુસમાજે) જે પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરી છે તેનાં જ ફળ મારે વીણવાનાં હતાં. કોઈએ મારો ભાવ ન પૂછ્યો તેમાં સાધુસમાજનું સમગ્ર રૂપ જવાબદાર હતું.

મંદિરના એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો ડાહ્યાભાઈના ધૂનીપણાને હું આક્રોશી રહ્યો હતો. 'મને અહીં ધકેલી દીધો અને પોતે તો હજી આવ્યા જ નથી.' ત્યાં તો જેમ વાદળામાં વીજળી ચમકે તેમ ભાઈસાહેબ ચમક્યા. મોડા આવવાનું કારણ બતાવી, જે બે-પાંચ માણસો બેઠા હતા તેમને ધમકાવવા લાગ્યા. 'ઓળખો છો આ કોણ છે? શુકદેવ છે શુકદેવ!' ગામ સાથે તેમનો આત્મીયતાનો સંબંધ હતો એટલે તથા તેમની નિખાલસતા તથા ભાવુકતાથી સૌ પરિચિત હોવાથી, સૌ હસતા ચહેરે તેમની ઝાટકણીને સહન કરતા રહ્યા.

ગઈ કાલની મઢીની વાત રંગોળી પૂરીને કરી. સૌ ગામમાં ગયા, અને જોતજોતામાં તો લોકો આવવા લાગ્યા. મંદિરનો હોલ ચિક્કાર ભરાઈ ગયો હતો. મારી ચિંતાનો પાર ન હતો. 'આ ડાહ્યાભાઈની ધૂનમાંથી ક્યારે છૂટું? આવતી કાલે પાછા ત્રીજા ગામ લઈ જશે તો? ના... ના... હવે તો નહિ જ જાઉં.' હું વિચારના ચકડોળે ચકરીઓ ખાઈ રહ્યો હતો.

આજે અહીં કાલની માફક વ્યાસપીઠ ગોઠવાઈ ન હતી. શ્રોતાઓમાં મોટો ભાગ પુરુષો અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણોનો હતો. ડાહ્યાભાઈએ પ્રવચન માટે મને આગ્રહ કર્યો. હું ઊભો થયો અને કાંઈક અગડંબગડં બોલવા લાગ્યો સવા-દોઢ કલાક બોલ્યો અને પોતાની જગ્યાએ

બેસી ગયો.

એક પ્રખર આર્યસમાજી વિદ્વાન ઊભા થયા અને પ્રવચન કરવા લાગ્યા. તેનો સાર હતો કે ‘તમારે ગુરુ કરવાની જરૂર નથી. તમે પોતે ગુરુ જ છો.’

પ્રવચન પછી સૌનું વલણ બદલાઈ ગયું હતું, સૌને મારામાં, મારી યાત્રામાં, મારા ધ્યેયમાં રસ જાગ્યો હતો.

ડાહ્યાભાઈના ચહેરા ઉપર વિજયસ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. તે જે બતાવવા માગતા હતા તે બતાવી દીધું હોય તેમ તેમને લાગતું હતું.

આગળ મહારાષ્ટ્ર શરૂ થશે અને તમને તકલીફ પડશે. અમે તમને પ્રયાગરાજ સુધીની ટિકિટ કરાવી આપીએ, બીજી ચીજવસ્તુઓ લઈ આપીએ, તેવો ઘણાનો આગ્રહ હોવા છતાં મેં કશું સ્વીકાર્યું નહિ. બીજા દિવસે પેલા વિદ્વાનને ત્યાં જમીને હું પાછો મંદિરે આવ્યો. જોઉં તો સફેદ ખાદીની સાડીઓમાં પ્રભાવશાળી ચાર-પાંચ ભદ્ર બહેનો મારી રાહ જોઈ રહી હતી. મારું નામ સાંભળીને નજીકના કોઈ સર્વોદય આશ્રમમાંથી તે ચર્ચા કરવા આવી હતી.

સંન્યાસ ના લેવો જોઈએ તેવો તેમનો આગ્રહ તથા સલાહ હતાં. ત્યારે હું ખાદી કે ગ્રામઉદ્યોગ સંબંધી કાંઈ જાણતો નહિ. મારા નિર્ધારમાં મને દઢ જોઈને તે બહેનો આશીર્વાદ આપીને વિદાય થઈ. હું પણ સૌની ભાવપૂર્ણ વિદાય લઈને પાછો રેલવેના પાટા તરફના માર્ગે ચાલી નીકળ્યો.

*

6. પગે ફોલ્લા પડ્યા

મને બરાબર યાદ નથી, પણ વ્યારાથી પગપાળા સોનગઢ પહોંચતાં મને તકલીફ પડી. ધીમે ધીમે ડગલાં ભરતો ભરતો હું છેક સંધ્યા સમયે સોનગઢ પહોંચ્યો. ગામથી થોડે જ દૂર એક હનુમાનજીના મંદિરમાં રાત્રિવાસ કર્યો. મંદિરના મહારાજ અભણ હતા પણ ભલા હતા. મારો અનુભવ છે કે ભણેલા કરતાં અભણ સાધુઓ અપેક્ષાકૃત વધુ નમ્ર તથા સત્કારપ્રિય હોય છે. વહેલી સવારે જ્યારે હું ઊઠ્યો ત્યારે મારા પગ જમીન ઉપર મંડાતા નહોતા. એક પગમાં ત્રણ અને બીજા પગમાં બે ફોલ્લા—બોર જેવડા—પડી ગયા હતા. દાઝવાથી જેમ ચામડી ઊપસી આવે તેમ પરપોટા જેવા ફોલ્લા જોઈને હું નિરાશ થઈ ગયો.

સોનગઢ ગુજરાતનું છેલ્લું સ્થળ હતું. અહીંથી આગળ મહારાષ્ટ્ર શરૂ થતું હતું. મને વાલોડમાં બ્રાહ્મણોએ કહેલું કે મહારાષ્ટ્રમાં તકલીફ પડશે, તમે કહો તો અમે તમને પ્રયાગરાજની ટિકિટ લઈ આપીએ. પણ મેં પગે ચાલતાં જ જવાની હઠ ચાલુ રાખેલી. રેલવેની બાજુએ ઉઘાડા પગે સતત ચાલવાથી મારા પગની આ દશા થઈ હતી. સંડાસ જવા માટે થોડે દૂર જંગલમાં જવાનું હતું પણ પગ મંડાતો જ ન હતો. હવે શું કરવું? ઘણી વાર માનસિક ઉત્સાહને શારીરિક અક્ષમતા લાચાર બનાવી દેતી હોય છે. હું જેમ તેમ કરીને સંડાસ તો જઈ આવ્યો, પણ હવે શું કરવું?

મંદિરના પૂજારી વગેરેએ મારી હાલત જોઈ. સૌને લાગણી થઈ. સૌ એમ સમજતા હતા કે આ નાદાન છોકરો છે, ખોટી હઠ લઈને નીકળ્યો છે. આમ તો કદાચ બે-પાંચ દિવસ જો હું રોકાઈ જાઉં તો પગે ઠીક થઈ જાય, પણ નિયમ હતો કે એક દિવસથી વધુ રોકાવું નહિ. અંતે સૌની વિદાય લઈને હું લંગડાતો લંગડાતો નીકળ્યો. રેલવે સ્ટેશન દૂર હતું. ત્યાં પહોંચ્યો. સ્ટેશન માસ્તરને મારા પગની દશા બતાવી અને કહ્યું કે મારે પ્રયાગરાજ કુંભમેળામાં જવું છે. હું પૈસો પાસે રાખતો નથી. મને રેલવેમાં બેસવાની વ્યવસ્થા કરી આપો.

સ્ટેશન માસ્તર ભલો માણસ હતો, અથવા પરમેશ્વર તેના હૃદયમાં વસી ગયો એટલે એક ટ્રેનમાં મને બેસાડી દીધો. રહી રહીને પગના ફોલ્લા તરફ મારું ધ્યાન જતું હતું. અરેરે શું ધાર્યું હતું ને શું થઈ ગયું? પ્રયાગરાજ સુધી પગપાળા જવા વિચારેલું પણ ઉત્સાહની ઘેલછાએ હું એટલું અને એવું ચાલ્યો કે પગમાં ફોલ્લા પડી ગયા. જીવનમાં પણ આ જ નિયમ કામ કરે છે. મધ્યમમાર્ગથી ચાલો તો ઠેઠ લક્ષ્યે પહોંચાય. પણ જો દોડવા માંડ્યા તો કદાચ અધવચ્ચે પણ ન પહોંચાય. પછી એ દોટ પરમેશ્વર તરફ હોય કે ભોગો તરફ હોય, દોટ એ દોટ છે. કોઈ વાર કોઈ પ્રસંગે જરૂરી પણ હોય છે, પણ જીવનની સમતુલા તો મધ્યમમાર્ગમાં જ રહેલી હોય છે. ઉત્સાહ વિના મહત્ત્વનું કાર્ય ન થઈ શકે, પણ ઉત્સાહ ઉપર વિવેકનું નિયંત્રણ જરૂરી છે.

ટ્રેન ચાલી રહી હતી અને હું મારા ગુજરાતની સીમા પૂરતા પગપાળા પ્રવાસનું પુનરાવલોકન કરી રહ્યો હતો. ત્યાં સ્ટેશન આવ્યું ને ટ્રેન ઊભી રહી. નામ વાંચ્યુંઃ ડેડાણયાચે.

*

7. અણગમો અને ગમો

હું મહારાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર હતો. આ ધરતીએ અસંખ્ય સંતો આપ્યાઃ તુકારામ, જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવને તો સૌ જાણે જ છે. પણ તે સિવાયના પછાત ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં અસંખ્ય સંતો થયા, જેમની વાણી અને ગાથાઓથી મહારાષ્ટ્ર ઉજ્જ્વળ થયું છે. આ ધરતીએ અનેક પંડિતો, વિદ્વાનો, વિચારકો અને રાજનેતાઓ આપ્યા. છત્રપતિ શિવાજી અને વીર મરાઠા સરદારોની આ ભૂમિ, ગોખલે, તિલક અને સાવરકરની આ ભૂમિ. સમાજસુધારકોની આ ભૂમિ. અહીં જુનવાણી માનસ ધરાવનારનો તોટો નથી પણ સુધારકોની પણ એટલી જ ફળદ્રુપતા અહીં જોઈ શકાય છે. ધરતીના રૂપમાં તે ઊબડ-ખાબડ અને પથ્થરિયા એટલે આર્થિક રીતે ગુજરાત જેટલી દુધાળ નહિ. આર્થિક કઠિનાઈની અસર સમગ્ર પ્રજાના જીવન ઉપર પડતી જ હોય છે.

ગાડીમાંથી ઊતરીને મારી સામે પ્રશ્ન હતો, ક્યાં જવું? અને પગ તો મંડાતા જ ન હતા. કોઈ ભલા માણસે મને કહ્યું, આ નદીને કિનારે કિનારે જાઓ. દૂર એક પંડિતજીએ મંદિર બાંધ્યું છે, ત્યાં રાત રહેજો. મેં તેમ જ કર્યું. સાવધાનીથી પગ મૂકું તોપણ એકાદ નાની કાંકરી પણ જો ફોલ્લાને અડી જાય તો પ્રાણ નીકળી જાય તેવી વેદના થાય.

લગભગ સૂર્યાસ્ત સમયે હું મંદિર પહોંચ્યો. પંડિતજી સપરિવાર મંદિરમાં રહેતા હતા. ભલા હતા, પણ આવતા-જતા સાધુઓના ત્રાસથી ત્રાસી ગયેલા હતા.

આપણે ત્યાં એક કક્ષાનો સાધુસમાજ નથી. ઊંચામાં ઊંચી ભૂમિકાવાળા વિરલ સંતો છે, તો બીજી બાજુ ઉઘરાણાં કરનારા, ભૂતપ્રેત કાઢનારા, જ્યોતિષના નામે ચરી ખાનારા, વૈદકના નામે લોકોને ઉલ્લુ બનાવનારા અને છોકરાઓને પકડી જનારા પણ આ સમાજમાં છે. તેમાં પણ માત્ર પૈસા માટે ભટકતા-ફરતા સાધુઓ જ્યાં ઊતરે ત્યાં ત્રાસ વર્તાવે છે. હઠ કરીને માગે, આટલું તો આપવું જ પડશે, ના આપો તો ત્રાગું કરે. આવા લોકોનો બે-ચાર વાર કડવો અનુભવ થાય એટલે સ્થાનધારીઓ આવનાર સાધુથી સાશંક થઈ ઊઠે. ગાંજા-ચરસ પીનારાની તો પછી વાત જ શી કરવી!

મને જોઈને પંડિતજીને આનંદ ના થયો, પણ જાકારો પણ ના કર્યો. કદાચ મારી ઉંમર, આકૃતિ તેમાં કારણ હોય. મને તો લાગે છે કે મારો પરમાત્મા જ તેમાં કારણ હતો. કારણ કે જો તેમણે જાકારો ભણ્યો હોતે તો હવે મારા પગ પગલાં ભરવાની હિંમત વિનાના થઈ ચૂક્યા હતા. મારા પૂર્વગામીઓના કડવા અનુભવો છતાં તેમણે મને રહેવા કહ્યું.

મેં સ્નાન કરી સંધ્યા કરી. સાંજે જમવાનું તો હતું જ નહિ. હું એક તરફ ચુપચાપ બેઠો હતો. પંડિતજી મારી સાથે કશી જ વાત કરતા ન હતા. મારે પણ કશું બોલવાનું ન હતું. મૂંગા મૂંગા અડધોએક કલાક વીતી ગયો હશે. અમે બંને મૂંગા હતા તોપણ અમારું અંતરમન એકબીજા સાથે સ્પર્શતું હતું. મને થતું હતું કે કાંઈક સત્સંગ થાય તો સારું, કદાચ પંડિતજીને પણ એવું જ થતું હશે. બે મૂંગી વ્યક્તિઓ પણ ઘણી વાર અંદરથી પ્રબળ આકર્ષણ અનુભવતી હોય છે. અમારું કદાચ એવું જ હતું.

ગામમાંથી બે-ચાર સજ્જનો આવ્યા. પંડિતજીના એ પરિચિત હતા. તેમની નજર મારા ઉપર પડી. પંડિતજીના જેવો કડવો અનુભવ તેમને થયો નહિ હોય એટલે તેમાંથી એકે મારી સાથે વાત કરવી શરૂ કરી. હવે ગુજરાત ન હતું, એટલે મારે હિન્દીમાં જ વાતો કરવાની હતી.

હિન્દી ભાષા વ્યવસ્થિત રીતે ભણ્યા વિના પણ મને સિનેમાના માધ્યમથી તેનો થોડો મહાવરો હતો. હું સિનેમા ટાઇપનાં હિન્દીમાં ગીતો લખતો અને ગાતો પણ ખરો. મારું ગાયેલું લોકોને ગમતું એટલે ઘણી વાર તે ગાવા માટે આગ્રહ પણ કરતા. ગૃહત્યાગના પંદરેક દિવસ પહેલાં અંબિકા નદીના કિનારે બેસીને જે ગીત મારાથી રચાયું હતું તે આજે પણ મને યાદ છે. વાચકોને તે ઉપરથી મારી હિન્દીનો ખ્યાલ આવશે.

દિલ ચાહતા હૈ હરદમ એકાન્ત મેં રહૂં મૈં,
ઝમેલા છોડ જગ કા, જંગલ મેં જા રહૂં મૈં.
કોઈ ના હો જહાં પર બસ મૈં રહૂં વહાં પર,
ઈશ્વર કો યાદ કર કે નિશદિન મગન રહૂં મૈં......દિલ

ઓઢન આકાશ હોગા, બિસ્તર જમીન હોગી,
ફૂલમૂલ કંદ ખાકર બસ મસ્ત બન ઝૂમૂં મૈં.......દિલ
બનેંગે દોસ્ત મેરે ગજ કેસરી તિતેરે,
મૈના પપીહા કોયલ કી બાંસરી સુનૂં મૈં......દિલ
પર્વત પહાડી નાલે, વૃક્ષોં કી નીલ ઘટાએં,
સાગર નદી ઔ' નાલેકે ઓષ્ઠકો ચૂમૂં મૈં.......દિલ
સુનેગી ચાંદરાતેં મેરે જિગર કી બાતેં,
દુઃખદર્દ દિલ કા ખોકર બસ મસ્ત બન હસૂં મૈં......દિલ
મહફિલ અનોખી હોગી, દિલ મેં તસલ્લી હોગી,
તબ ઓમનામ કી મૈં ભરભર પ્યાલી પીઊં મૈં.......દિલ

આ ગીત (જો તેને ગીત કહી શકાય તો) ઉપર સિનેમાની અસર છે જ. એક વાર થોડા સમય માટે મને સિનેમાનાં ગીતો લખવાનો ચસકો લાગેલો. બે નોટો ભરીને મેં જુદા જુદા વિષયો ઉપર ગીતો લખેલાં પણ ખરાં. પણ એમાંનું આજે કશું નથી રહ્યું.

અમારી વાતચીતમાં પંડિતજી પણ સામેલ થયા. હું ગુજરાતી છું તેવું સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર ન હતા. તેમનું કથન હતું કે ગુજરાતી આવી હિન્દી બોલી જ ન શકે. મોડી રાત સુધી અમારો સત્સંગ ચાલતો રહ્યો. તેમનાં પત્ની તથા પુત્રી વગેરે પણ સત્સંગમાં ભળ્યાં. સૌની મારા ઉપર લાગણી થઈ. પંડિતજી વિદ્વાન હતા, મારા પ્રત્યે તેમનો ખૂબ ભાવ વધી ગયો. થોડા દિવસ રોકાઈ જવા તેમણે ભાવથી કહ્યું. પણ મારે તો ગુરુજીની શોધ માટે કુંભમેળામાં પહોંચવું હતું.

બીજા દિવસે ભાવભર્યું મહારાષ્ટ્રી ભોજન જમીને મેં વિદાય લીધી. એ પછી હું મહારાષ્ટ્રમાં ફર્યો ત્યાં સુધી ફરી આવું ભોજન ન મળ્યું. એમ કહું કે ભોજનની બાબતમાં તકલીફ જ પડી, તો વધુ ઠીક ગણાશે. મહારાષ્ટ્રમાં વસતા તમાકુના ગુજરાતી વેપારીઓ ભોજનની બાબતમાં બહુ સરળતા તથા સહજતાથી અનુકૂળતા કરી આપતા.

*

૪. કાશી

આટલા દિવસના ભ્રમણ પછી ગુરુજીની બાબતમાં હું નિરાશ થવા લાગ્યો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું એક વાક્ય મારા કાળજામાં ચોંટી ગયું હતુંઃ 'કાંચનકામિનીનો ત્યાગી હોય તે જ ગુરુ થઈ શકે.' હું જ્યારે લોકોને મારી વાત કહેતો ત્યારે લોકો હસી પડતા. 'અરે મહારાજ! આ તો કળિયુગ છે. કળિયુગમાં તમે કહો છો તેવા માણસ દુર્લભ છે.' મને થતું કે હું ગુરુ વિનાનો રહી જઈશ. કોઈ મઠના મહન્ત ગુરુ થવા તૈયાર થઈ જતા, પણ મને મઠો વગેરે પ્રત્યે ભારે ચીડ હતી. રહી રહીને થતું, ત્યારે હવે શું કરવું? એક ઇચ્છા એવી થતી કે ચાલો ત્યારે કાશી જઈને ભણીએ. મને સંસ્કૃત ભણવાનો ખૂબ જ ભાવ હતો. અમારા ગામમાં સંસ્કૃત પાઠશાળા હતી તેમાં થોડાક શ્લોકો હું શીખેલો, એટલે સંસ્કૃતના સંસ્કારો તો હતા જ. પણ હું એમ સમજતો કે હવે હું મોટો થઈ ગયો છું. અને ભણવાની ઉંમર વીતી ગઈ છે. (તે સમયે મને એકવીસમું વર્ષ ચાલી રહ્યું હતું.) એટલે થોડી નિરાશા આવી જતી. છતાં કંઈક ભણવાની તાલાવેલી ખરી.

રાતના બાર-એક વાગ્યે કાશીના રાજઘાટ સ્ટેશને હું ઊતર્યો. કોઈ જ ઓળખીતું ના હોવાથી તથા અત્યારે મોડી રાત થઈ ગઈ હોવાથી મેં રેલવેના બાંકડા ઉપર જ સૂઈ જવાનું ઉચિત માન્યું.

સવાર થયું અને રેલવેના મજૂરોએ મને કહ્યું કે 'ઇધર થોડે હી દૂર તુમ્હારા મંદિર હૈ.' મને કોઈની સાથે કરી દીધો. 'ગુજરાતિયોં કા મંદિર' નામ સાંભળીને મને હરખ થયો. ગઈ કાલે મને બરાબર જમવાનું મળ્યું ન હતું, અને હવે ગુજરાતી મંદિરમાં જવાનું-ઊતરવાનું થશે. ગુજરાત શબ્દે જ આત્મીયતાનો ઊભરો આવી ગયો. મારા પગમાં ગતિ આવી. પેલા ભાઈએ દૂરથી ઊંચા શિખરવાળું મંદિર બતાવી વિદાય લીધી. હજી પણ પગ બરાબર થયા ન હતા, તોપણ 'ગુજરાતિયોં કા મંદિર' સાંભળીને ઉતાવળો-ઉતાવળો મંદિરમાં પ્રવિષ્ટ થયો. ઊંચી સીડીઓ ચડીને ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં, પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી મંદિરના ઓટલે બેઠો. મને એમ હતું કે હમણાં કોઈ ગુજરાતી આવશે, મને સમાચાર પૂછશે અને પછી ઉમળકાભેર ઉતારો આપશે. પણ ત્રણ કલાક એ ઓટલા ઉપર બેઠો છતાં કોઈએ કાંઈ જ પૂછ્યું નહિ. મારી આગળથી જ અનેક વાર સાધુઓ આવ-જા કરતા હતા. મેં એક-બે વાર ઊભા થઈને તેમને પ્રણામ કર્યા, પણ ધ્યાન આપ્યું, ના આપ્યું અને ચાલતા થયા. મારો હરખ ઓગળી રહ્યો હતો. 'ગુજરાતિયોં કા મંદિર' અને એક ભૂલેલા-ભટકેલા ગુજરાતી છોકરાને 'કોણ છો?' 'શું કામ છે?' એટલુંય કોઈ પૂછનાર નહિ!

એટલામાં મંદિરની સીડી નીચેના નાના રૂમમાંથી એક શુક્લવસ્ત્રધારી પ્રૌઢ વ્યક્તિ નીકળી. લોકો તેમને બ્રહ્મચારીજી કહેતા હતા. મારી પાસે આવ્યા, અને હિન્દીમાં પ્રશ્નો પૂછ્યા. મારી જ્ઞાતિ, ગોત્ર, વેદ, શાખા, પ્રવર વગેરે વગેરે. હું ગુરુની શોધમાં નીકળ્યો છું અને મારે સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી છે તેવી વાત જાણીને તેમણે કહ્યું, 'દેખો ભૈયા, યહ તો સ્વામીનારાયણ કા મંદિર હૈ, તુમ બ્રાહ્મણ હો, તુમ્હેં દંડી સ્વામીઓં મેં દીક્ષા લેની ચાહિયે, યહાં તો શૂદ્ર ભી સાધુ હોતા હૈ.' દંડી કોને કહેવાય એની મને ખબર ન હતી. પણ ત્રણ કલાકના ઉપેક્ષાભર્યા અનુભવ પછી મને થયું કે અહીં રહેવા જેવું નથી. બીજી કોઈ જગ્યા હોય તો સારું. પેલા બ્રહ્મચારીજી યુ.પી.ના બ્રાહ્મણ હતા અને આ 'ગુજરાતિયોં કા મંદિર'માં રહેતા હતા. એક દંડી સ્વામીએ તેમને ભલામણ કરેલી કે હું વૃદ્ધ થયો છું. અને કોઈ યોગ્ય-સુપાત્ર બ્રાહ્મણનો દીકરો મળે તો મારે મારા મઠનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવો છે.

પેલા બ્રહ્મચારીજીને લાગ્યું કે આ છોકરાને ત્યાં ગોઠવી દેવો જોઈએ. મને કહે કે 'દેખો, મૈં તુમ્હેં એક દંડી સ્વામી કે મઠ મેં લે ચલતા હૂં વહીં દીક્ષા લેના, આખિરકાર તુમ બ્રાહ્મણ હો.'

મને લઈને તે ચાલ્યા. ગંગાજીના કિનારે કિનારે કેટલાય ઘાટો પાર કરીને એકદમ ગંગાકિનારે આવેલા ગૌમઠમાં અમે પહોંચ્યા. જીવનમાં પહેલી વાર મેં ગંગાજીનાં દર્શન કર્યાં. માઈલો સુધીના લાંબા ઘાટો અને વળાંકો લેતી ગંગાજી દૂર દૂર સુધી દેખાતી હતી.

ગૌમઠના અધ્યક્ષ એક ગુજરાતી સંન્યાસી હતા. પેલા બ્રહ્મચારીજીએ મારો પરિચય કરાવી દીક્ષા સંબંધી વાતો કરી. વૃદ્ધ સ્વામીજી પ્રસન્ન થયા. તેમના અતિ વૃદ્ધ ગુરુ પણ પાસે જ હતા. દંડી સ્વામીએ મને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા, ઉત્તરોથી સંતોષ થયો હશે એવું મને લાગ્યું. બ્રહ્મચારીજી તો વિદાય થયા, અને અમે સૌ જમવા માટે એક સજ્જનને ત્યાં ગયા. જમાડનાર કોઈ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા. વીસ-પચ્ચીસ દંડી સ્વામીઓ જમવા આવેલા. હું પણ સાથે જ હતો. પેલા સ્વામીજી મને કહે કે, 'તું મોટો ભાગ્યશાળી છે. અહીં કાશીમાં તો લુખ્ખા

રોટલાય મળતા નથી અને તને તો પહેલા જ દિવસે લાડવા મળી રહ્યા છે.' મિષ્ટાન્ન નહિ જમવાનો મેં નિયમ રાખેલો પણ પગપાળા ચાલવાના નિયમ પ્રમાણે તે પણ હવે છોડી દેવો પડશે તેવું લાગ્યું. હું આજે એમ કહી શકું કે ઘણા અને કઠોર નિયમોથી પોતે અને લોકો અગવડમાં મુકાતાં હોય છે. જીવનવિકાસ માટે અમુક નિયમો જરૂરી છે, પણ જડતાપૂર્વક વિવેકહીન નિયમોથી ત્યાગ-વૈરાગ્ય નહિ પણ અવરોધને જ પોષણ મળતું હોય છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ભ્રમણશીલ વ્યક્તિએ તો ખાવાપીવાની બાબતમાં કઠોર નિયમો ન રાખવા ઘટે.

મારા પતરાળામાં પણ લાડુ પીરસાયા. ઘણા દિવસે આજે મિષ્ટાન્ન જમવું પડશે. જમાડનાર સજ્જન સૌને ચાર ચાર આના આપતા આપતા અમારા સુધી આવ્યા. મેં સ્વામીજીને કહ્યું કે 'હું લક્ષ્મીને અડતો નથી. એટલે મારે દક્ષિણા નથી જોઈતી.' સ્વામીજી કહે કે, 'કાંઈ વાંધો નહિ, પતરાળા ઉપર દક્ષિણા મૂકે પછી હું ઉપાડી લઈશ. મારા ગુરુજી તમાકુ ખાય છે, તેમને તમાકુ લાવી આપીશ. તેમ જ થયું. પતરાળા ઉપર દક્ષિણા મૂકી અને જોડેના સ્વામીજીએ તે લઈને કપડાના છેડે ગાંઠે લગાવી દીધી. પેલા જમાડનાર શ્રીમાળી સજ્જનને હું પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ છું તેવું જાણતાં ખૂબ આનંદ થયો. સમાન જ્ઞાતિપણાનું આકર્ષણ અસમાન જ્ઞાતિઓ વચ્ચે ખૂબ વધી જતું હોય છે.

*

9. પંચગૌડ નહિ, પંચદ્રવિડ

હિન્દુ પ્રજા માત્ર વર્ણવ્યવસ્થા દ્વારા જ ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલી નથી, પણ પ્રત્યેક વર્ણમાં અનેક ઉપવર્ણ તથા ઉપજ્ઞાતિઓમાં પણ વહેંચાયેલી છે. હું ગુરુની શોધમાં નીકળ્યો હતો. મને કોઈ જ્ઞાતિબાધ ન હતો. મારે તો કાંચન-કામિનીના ત્યાગી ગુરુ જોઈતા હતા, પછી તે ગમે તે જ્ઞાતિના હોય. સામાન્ય રીતે સાધુસમાજમાં જ્ઞાતિપ્રથા ન હોવી જોઈએ. એક કહેવત છે કે 'વાટ્યું ઔષધ તથા મૂંડ્યો જતિ. તેની કશીયે ખબર ના પડે. સાધુ-સંન્યાસી કઈ નાત-જાતના છે તેની તકેદારી રાખવી ન જોઈએ. જોકે જ્ઞાતિપ્રથાનાં મૂળ એટલાં ઊંડાં છે કે લોકો આવી જિજ્ઞાસા કરતા જ હોય છે. તે પૂછતા હોય છે કે 'મહારાજ, તમારું દૂધ શું?' અર્થાત્ કઈ જ્ઞાતિ? દૂર દેશાવરના સાધુ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જે કંઈ કહે તે સ્વીકારી લેવાનું હોય છે.

જ્ઞાતિપ્રથા સાથે માન-અપમાન પણ સંકળાયેલાં હોય છે, એટલે જે જ્ઞાતિઓ સાથે અપમાનજનક વ્યવહાર સંકળાયેલો હોય છે તે જ્ઞાતિના સાધુઓ નિશંકભાવથી પોતાની જ્ઞાતિ બતાવી શકતા નથી હોતા, અથવા પછી તેમણે અસત્ય બોલવું પડતું હોય છે. વર્ણવ્યવસ્થાના પુનઃ સંસ્થાપક આદ્ય શંકરાચાર્યે માત્ર બ્રાહ્મણોને જ સંન્યાસનો અધિકાર માન્યો છે. તેમના શિષ્ય સુરેશ્વરાચાર્યે ત્રૈવર્ણિક સંન્યાસ માન્યો છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણની જેમ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય પણ સંન્યાસ લઈ શકે. આવી માન્યતાઓ હોવા છતાં શંકરાચાર્યોની પીઠોમાં આજ સુધી એક પણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને સંન્યાસ આપ્યો સાંભળ્યો નથી. માત્ર બ્રાહ્મણને જ સંન્યાસ અપાય છે અને બ્રાહ્મણો જ દંડી સંન્યાસી થાય છે. વાત જો આટલે જ અટકી હોત તો ઠીક હતું, પણ દંડી સંન્યાસીઓમાં પણ પંચદ્રવિડ તથા પંચગૌડ એમ બે ભેદ. હમણાં હમણાં એક ત્રીજો ભેદ થયો છે—ભૂમિહાર બ્રાહ્મણોનો. ઉપર કહ્યા તે બન્ને ભૂમિહાર બ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણ જ માનવા તૈયાર નથી. બીજી તરફ બન્ને પરસ્પરમાં એકબીજાને હલકા બ્રાહ્મણો માને છે. પંચગૌડમાં પણ કાન્યકુબ્જ—સરયુપારિણ વગેરે અનેક ભેદ તથા તેના કારણે પક્ષાપક્ષી ખરી જ.

નર્મદાથી દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા બ્રાહ્મણોને પંચદ્રવિડ કહેવાય અને તેનાથી ઉત્તરમાં આવેલા બ્રાહ્મણોને પંચગૌડ કહેવાય. શંકરાચાર્ય વગેરે મુખ્યતઃ દ્રવિડ દેશથી આવેલા દ્રવિડ બ્રાહ્મણો હતા, એટલે તથા ખાનપાનાદિમાં દ્રવિડ બ્રાહ્મણો વધારે પ્રમાણમાં છૂતાછૂત માનતા હોવાથી તથા ઉત્તરના કેટલાક બ્રાહ્મણો માંસાહારી હોવાથી પણ દ્રવિડ બ્રાહ્મણો ઉત્તરના બ્રાહ્મણોને હલકી નજરે જોતા રહ્યા છે.

હું જે મઠમાં રહ્યો હતો તે ગૌમઠ ગૌડ પરંપરાનો મઠ હતો. પેલા સ્વામીજી મને કહે કે 'જો બેટા, મારું જીવન તો ભ્રષ્ટ થઈ ગયું છે, પણ મારે તારું જીવન ભ્રષ્ટ થવા દેવું નથી.' તેમની વાતથી મને નવાઈ લાગી. સંન્યાસી થવાથી કાંઈ ભ્રષ્ટતા થોડી આવવાની હતી? એ જીવન માટે તો હું લાલાયિત હતો. સાધુ જીવન જ ખરું જીવન છે. એમ હું માનતો હતો. મારી જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરવા તેમણે વાતને આગળ ચલાવી.

'મેં જ્યારે દીક્ષા લીધી હતી ત્યારે મને ખબર નહિ ને અજાણતાં આ ગૌડ લોકોમાં દીક્ષિત થઈ ગયો. પછી ખબર પડી કે આપણાથી ગૌડ લોકો પાસે દીક્ષા ન લેવાય. પણ હવે શું થાય? ખેર, મારાથી ભૂલ થઈ તો થઈ પણ હવે મારે તને ભ્રષ્ટ નથી થવા દેવો. મારે તને પંચદ્રવિડમાં જ દીક્ષિત કરાવવો છે.' બ્રાહ્મણી વિધર્મીના ઘરમાં રહી ગઈ હોય અને પશ્ચાત્તાપ કરે તેમ તેમના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિ દેખાતી હતી. મારા માટે પંચગૌડ અને પંચદ્રવિડ બંને શબ્દો નવા હતા, તેનો અર્થ પણ હું પૂરેપૂરો સમજતો ન હતો. મારા માટે દ્રવિડ કે ગૌડનું કશું જ મહત્ત્વ કે ભેદ ન હતો. મારે તો સદગુરુ જોઈતા હતા, ભલે તે ગમે તે ન્યાતના હોય. પણ ખાસ સમજણ ન પડવાથી હું માથું હલાવ્યે રાખતો. આગળ શું થાય છે તે જોતો રહેતો. મારે કાશીમાં રહેવું હતું, ભણવું હતું અને તે માટે આવાસની જરૂર હતી. તેમની વાતોનો છેડો આવ્યો કે મારે પંચદ્રવિડનો મઠ જાની-મઠ છે ત્યાં જવું. ત્યાં એક વૃદ્ધ સંન્યાસી માત્ર એકલા રહે છે. કોઈ ઉત્તરાધિકારી નથી. તેમની પાસે સારો એવો પૈસો બેંકમાં છે. અને કોઈ ઉત્તરાધિકારીની શોધમાં છે.

સાંજે મને ત્યાં પહોંચાડ્યો. આ દંડી સ્વામી પણ વૃદ્ધ અને ભારે શરીરના હતા. વર્ષોથી કાશીમાં આવીને વસેલા ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાંથી તે હતા. જીવનભર શિક્ષકની નોકરી કરીને પત્નીના અવસાન પછી પુત્રાદિ ન હોવાથી સંન્યાસી થયા હતા. તેમની પાસે પોતાની અને મઠની સારી મિલકત હતી. જોકે મઠ નાનો જ હતો, તો પણ તેના ઉત્તરાધિકારીની ચિંતા હતી. આ દંડી સ્વામીજી પણ મને સમજાવવા લાગ્યા

કે, સારું થયું તું પંચગૌડમાં દીક્ષિત ન થયો, આપણે પંચદ્રવિડ કહેવાઈએ, આપણે તો દ્રવિડ મઠોમાં જ દીક્ષા લેવાય. તું બચી ગયો, ભગવાનનો આભાર માન. મારા ગળે આ વાત ઊતરી નહિ, પણ હું ચૂપ રહ્યો.

*

10. તું કોઈ શૂદ્રનો શિષ્ય થઈ જઈશ

બીજા દિવસે સવારે દંડી સ્વામી પોતાના માટે નિશ્ચિત થયેલા અન્નક્ષેત્રમાં જમવા ગયા. આ અન્નક્ષેત્રમાં કોઈ શેઠ તરફથી વીસ-પચીસ દંડીસ્વામીઓને એક ટાઇમ જમાડવામાં આવતા. કોઈના મરણથી કે કોઈના પ્રવાસથી એકાદ જગ્યા ખાલી પડે તો તેમાં ગોઠવાઈ જવા કેટલાય દંડીસ્વામીઓ તૈયાર રહેતા. તે તો જમવા ગયા. પણ જતાં જતાં મને ત્રણ-ચાર ઘર બતાવતા ગયા. 'ઇધર સે ભિક્ષા લે આના... ઔર દેખો... ઇન ઘરોં સે ભિક્ષા નહીં લેના...' કેટલાંય ભિક્ષા લેવા યોગ્ય ઘરો બતાવ્યાં અને કેટલાંય ના લેવા યોગ્ય બતાવ્યાં. હતાં તો બધાં જ ઘરો બ્રાહ્મણોનાં. પણ ફરી પાછી પંચદ્રવિડ અને પંચગૌડની ભેદરેખા તો ખરી જ ને?

હું બતાવેલાં ઘરોએ ભિક્ષા લેવા ગયો. મને લોકોનો ભાવ ના દેખાયો. ત્રણ રોટલી અને થોડી દાળ લઈને પાછો ફર્યો. દંડી સ્વામી જમીને આવ્યા પછી મેં મારી ભિક્ષા બતાવી. એક-બે ઘરેથી ન મળી અને એક-બે ઘરેથી મળી. ભિક્ષા સાવ ઓછી હતી. ચોવીસ કલાકમાં એક જ વાર જમનારને દસ-બાર રોટલીઓ તો જોઈએ જ ને? આ તો ત્રણ જ હતી. દંડીસ્વામીએ કહ્યું, અચ્છા ખા લો.' મેં જમી લીધું.

મારે મઠમાં કચરા વાળવાનાં તથા આરતી-પૂજા વગેરે કામ કરવાનાં હતાં તે કર્યાં. સાંજે એક કિલો દૂધ સ્વામીજી માટે આવ્યું. તે મેં ગરમ કરી દીધું અને તેઓ પી ગયા. સૂતાં પહેલાં મેં તેમના પગ દબાવ્યા. તેઓ મને કાશીની વિશેષતા તથા જરૂરી ઉપદેશ આપતા રહ્યા. હું ચૂપચાપ સાંભળતો રહ્યો. મેં કહ્યું કે 'મારે સંસ્કૃત ભણવું છે. તેની ગોઠવણ કરી આપો.' તેઓ કહે કે 'દેખેંગે. ક્યા જલદી હૈ? ઔર પઢને સે ભગવાન થોડે હી મિલ જાતા હે?' મારા પેટમાં આગ લાગી હતી. સ્વામીજી નિશ્ચિંત હતા. ઠંડી પુષ્કળ વધી ગઈ હતી. અને મારી પાસે ઓઢવાનું ઓછું હતું. એટલે એમણે ફાટેલી ધાબળી આપી. હું સૂઈ ગયો. મને થયું કે આટલી બધી સંપત્તિ હોવા છતાં આ માણસ આટલો બધો લોભી કેમ હશે? વળી થયું, કદાચ મારી કસોટી થતી હશે.

બીજા દિવસે પણ એ જ રીતે તેઓ અન્નક્ષેત્રમાં જમવા ગયા. અને હું પેલાં નિશ્ચિત ઘરોમાંથી ભિક્ષા લાવવા ગયો. ફરી પાછી ત્રણ રોટલી અને થોડી દાળ. સાંજે હું તેમને દૂધ ગરમ કરી આપું અને તેઓ મને ઉપદેશ આપે. પગ દબાવું અને ખૂબ ઠંડી લાગે તોય ટૂંટિયાં વાળીને સૂઈ જાઉં. તેમના ઉપદેશનો મુખ્ય સૂર એ હતો કે 'તું બહુ નસીબદાર છે. જો તને મારી તમામ મિલકત મળશે. આટલી મિલકત ક્યાં રસ્તામાં પડી છે?' વગેરે. મને મિલકતમાં જરાય રુચિ ન હતી. હું તો લક્ષ્મીનો સ્પર્શ પણ કરતો નહિ. તેઓ મને ક્યાંય બહાર એકલો જવા દેતા નહિ. મારે સંસ્કૃત ભણવું હતું અને હું કોઈ પાઠશાળા શોધવા માગતો હતો. પણ તેઓ આડકતરી રીતે મારા ઉત્સાહને ઠંડો પાડી દેતા.

સાતેક દિવસ વીત્યા પછી મને લાગ્યું કે હવે અહીં રહેવું વ્યર્થ છે, વૈચારિક તથા આચારિક બન્ને રીતે મારો મેળ આ વ્યક્તિ સાથે ખાય તેમ નથી. એક દિવસ મેં તેઓને કહ્યું, 'સ્વામીજી, હું હવે જાઉં છું. તમે જે હેતુ માટે મને શિષ્ય બનાવવા માગો છો તે હેતુ મારાથી સિદ્ધ નહિ થાય. અને હું જે હેતુ માટે ગુરુની શોધ કરું છું તે તમારાથી સિદ્ધ નહિ થાય.' મારી વાતથી તેઓ ચમક્યા. મારી સેવાથી તેઓ રાજી હતા અને તેમને હતું કે હું કાયમ અહીં જ રહી જઈશ. પણ જવાની વાત સાંભળતાં જ તેમને ફાળ પડી.

'ક્યોં ક્યોં... ક્યા હુઆ? ક્યા હુઆ...' તેઓ બોલ્યા. મેં કહ્યું, 'તમે મિલકત સાચવવા કોઈ શિષ્યને શોધો છો. જો આ મિલકત મારા હાથમાં આવશે તો હું માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં ગરીબોને વહેંચી દઈશ. બોલો, આપને આ ગમશે?' તેઓએ કહ્યું, 'ઐસા કહીં હોતા હૈ? ફના કરને કે લિયે થોડી હિ ઇકટ્ઠી કી હૈ?' મેં તેમને કહ્યું કે, 'મને મિલકતમાં જરાય રસ નથી. તમારે તો તમારા જેવો શિષ્ય જોઈએ. હું તો જાઉં છું.'

હું સમજેલો કે પેલી ફાટેલી ધાબળી મને કાયમ માટે આપી દીધી છે. તે એટલી બધી જીર્ણ હતી કે પાછી લેવા જેવી હતી જ નહિ. પણ તેઓ બોલ્યા, 'અચ્છા મેરી કંબલ દેતે જાવ.' મેં તરત જ ધાબળીને કાઢી આપી. મને જતો જોઈને તેઓ દુઃખી થયા. બોલ્યાઃ 'તુમ કિસી શૂદ્ર કે શિષ્ય બન જાઓગે.' તેમના કહેવાનો અર્થ હું ત્યારે તો સમજી શક્યો નહિ પણ પાછળથી ખબર પડી કે દંડીસ્વામીઓની જ માફક બીજો સંન્યાસી વર્ગ હતો જેને પરમહંસ કહેવામાં આવતો, આ પરમહંસોને દંડી સ્વામીઓ શૂદ્ર સમજતા. કારણ કે તેમાં બ્રાહ્મણોની સાથે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યોને પણ દીક્ષા અપાતી. ત્યારે આ બધા ભેદોને હું જાણતો નહિ. પછી મને ખબર પડી કે મને એકલાને

ક્યાંય ન જવા દેવા પાછળ આ જ કારણ હતુંઃ હું ક્યાંય કોઈ પરમહંસના ઝપાટામાં ન આવી જાઉં!

દશનામ સંન્યાસીઓમાં સાડાત્રણ નામ દંડીઓનાં તથા સાડા છ નામ પરમહંસોનાં મનાય છે. તે આ પ્રમાણેઃ સરસ્વતી, તીર્થ, આશ્રમ અને અડધું ભારતી - આ સાડાત્રણ નામ દંડી સ્વામીઓનાં.

ગિરિ, પુરી, વન, અરણ્યા, સાગર, પર્વત અને અડધું નામ ભારતી - આ સાડા છ નામો પરમહંસ સંન્યાસીઓનાં.

આવા બે ભેદો થવા પાછળ એક કાલ્પનિક કથા દંડીસ્વામીઓ કહે છેઃ

પોતાના શિષ્યો સાથે શંકરાચાર્ય કોઈ નગરમાં જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં એક કલાલની દુકાન આવી તેમણે મદ્યપાન કર્યું, શિષ્યોએ પણ અનુકરણ કર્યું. આગળ જતાં એક લોઢાની ભઠ્ઠી આવી. ધગધગતો લાલઘૂમ લોઢાનો રસ લઈને તે પી ગયા. સરસ્વતી, તીર્થ, આશ્રમ અને અડધા ભારતીઓ પણ લોહરસ પી ગયા. બાકીના હતા તે ભાગ્યા, 'આ ધગધગતું લોઢું તે વળી પિવાતું હશે!' તેમને ભાગતા જોઈને શંકરાચાર્યે શાપ આપ્યો, 'હત્ શૂદ્રો, જાઓ પતિત થઈ જશો. દારૂ પીવો તો સારો લાગ્યો. અને જ્યારે લોહરસ પીવાનો આવ્યો ત્યારે કેમ ભાગ્યા?' બસ, ત્યારથી પેલા છ નામવાળા ભ્રષ્ટ થયા, પાછળથી તેઓ પરમહંસ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

કહેવાની જરૂર નથી કે માત્ર પરમહંસોને હલકા ચીતરવા માટે દ્વેષબુદ્ધિથી આ ઘડી કાઢેલી કથા છે.

*

11. સસૂર, પગલા હૈ ક્યા?

સંસ્કૃત ભણવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા છતાં કોઈ પાઠશાળાનું પગથિયું પણ જોયા વિના નિરાશ થઈને હું કાશીથી વિદાય થયો. હવે મારી આશાનું કેન્દ્ર બેલુડ મઠ હતો. મારા પ્રેરણામૂર્તિ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની ભૂમિ. સ્વામી વિવેકાનંદજીની ભૂમિ બંગાળની. એ શક્તિશાળી ધરતી, જ્યાંથી અસંખ્ય નરરત્નો પેદા થયાં હતાં. અહીં મને અવશ્ય કોઈ સદગુરુ મળી રહેશે એવી આશા મારામાં હતી.

કાશીથી હું રઘુનાથપુર આવ્યો. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે બિહાર શરૂ થઈ ગયું હતું. અહીંનો એક પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. રેલવેની નજીક જ એક વૈરાગી મહાત્માનું નાનું સરખું મંદિર. ભ્રમણકાળનો મારો અનુભવ છે કે વૈરાગી તથા કબીર મંદિરો રોટલાની બાબતમાં વધુ ઉદાર રહ્યાં છે. સંન્યાસીઓનાં સ્થાનો, તેમાં પણ પંડિત સંન્યાસીઓનાં સ્થાનો તેટલાં ઉદાર નથી રહ્યાં.

વૈરાગી સાધુ મોટા ભાગે બહુ ભણેલ નથી હોતા. તુલસીકૃત રામાયણ તથા હનુમાનચાલીસા—બસ, આ બે ગ્રંથો તો ઘણા થઈ ગયા. યુ.પી., બિહારમાં રામાયણની ચોપાઈઓ તો જનજનના કંઠે રમતી હોય. વેદ તો કહેવા પૂરતા ધર્મગ્રંથ રહ્યા છે. તે કદી આમજનતા સુધી પહોંચ્યા જ નથી. આમજનતા સુધી તો રામાયણ-મહાભારત જેવા કથાગ્રંથો જ વધુ પહોંચ્યા છે. વૈરાગીસાધુ એટલે કર્મઠ સાધુ. વહેલી સવારે ઊઠે. ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરે, લંગોટીમાત્ર કે પછી ઉપર વેંતનું કપડું પહેરે. મંદિરમાં કચરા-પૂજા બધું કરે. ગાય હોય તો વાસીદું કરે, કાવડ લઈને વસ્તીમાં જાય. લોટ લાવે. જાતે રસોઈ બનાવે, આવ્યા-ગયા સાધુ-સંત ભગત-ભિખારીને જમાડે. કોઈ કોઈ વળી વ્યાયામની પ્રવૃત્તિ પણ કરે. આમ, પૂર્ણ સ્વાવલંબી અને પરમાર્થી જીવન જીવે. સીતારામ સીતારામનો જાપ કરે. કસાયેલું શરીર, ભસ્મ અને જટાઓથી અવરણાગી રૂપ. આ બધું જોઈને એમ લાગે છે કે ભણેલા કરતાં આ અભણ સાધુ, સંતવૃત્તિની વધુ નજીક છે.

હું એ વૈરાગી સંતના ત્યાં સાંજે પહોંચ્યો હતો. આરતી-પૂજા વગેરે થતાં થતાં નવ વાગી ગયા. મારી પાસે ઓઢવાનું ઘણું ઓછું હતું, પણ કોઈએ મને એક રવેશી બતાવી જે ત્રણ તરફ બંધ હતી અને એક તરફ ખુલ્લી હતી. તેમાં ડાંગરનું પરાળ ઢીંચણ સુધી ભર્યું હતું. આ સૌની પથારી હતી. સૌની માફક હું પણ તેમાં પેસી ગયો. એક ચાદર પાથરી અને બીજી ઓઢીને ઉપર પરાળ લઈ લીધું. મજા પડી ગઈ. ઠંડી જરાય ન લાગી. ખૂબ ઊંઘ આવી. ઘસઘસાટ ઊંઘમાં કેટલો સમય વીત્યો તેની ખબર જ ન પડી. ઘણા દિવસે ટાઢ વિનાનું સૂવા મળ્યું હતું.

એક માણસે આવીને મને જગાડ્યો ત્યારે મારી આંખ ઊઘડી. બીજા બધા હરફર કરી રહ્યા હતા. મને સંકોચ થયો, અરે મારાથી મોડું ઉઠાયું! બધા જ ઊઠી ગયા છે. દાતણ કરવા હું કૂવા તરફ ગયો, હજી તો હું ઊભો જ હતો ત્યાં એક સાધુ આવીને કહે, ‘અરે દેખતે ક્યા હો? ચલો, ચલો, જલદી ચલો, ભોજન કર લો.’ મને નવાઈ લાગી. અત્યારે પરોઢિયે ભોજન! દાતણ કર્યું નથી અને ભોજન! હું ગૂંચવાયો, શું કરવું, શું કહેવું? ત્યાં તો તેમણે જ કઠોર સ્વરમાં કહ્યું ‘સસૂર પગલા હૈ ક્યા?’

કાંઈ જ વિચાર કર્યા વિના પંદરેક માણસોની પંગત બેઠી હતી તેમાં જઈને સૌથી છેલ્લો હું પણ બેસી ગયો. વૈરાગી સાધુઓમાં તો પોતપોતાનું જળપાત્ર લાવે. અહીં તો પતરાળાં પણ ન હતાં. સૌ ડાબા હાથમાં રોટલી લેતા હતા. દાલ-રોટીનું ભોજન હતું. મેં મન મનાવ્યું કે અહીં પરોઢિયે જમી લેવાની પ્રથા હશે. પીરસનાર કોઈ સાધુ ઝડપભેર પીરસતા મારી પાસે આવ્યા અને બોલ્યા, ‘બોલો, કિતની રોટી?’ હું ઉતાવળમાં બોલ્યો, ‘દો.’ તેમણે તરત જ બે રોટલીઓ મારા હાથમાં પછાડી. એ બે રોટલી કેવી હતી! હથેળી જેવડી જાડી! બધાં અનાજોના લોટવાળી શેર શેરની બે ભારે ભાખરીઓ હતી. રોટલીઓના પછડાવાથી મારા હાથ નીચા પડી ગયા. ‘અરે... આ ખવાશે કેવી રીતે?’ હું ચિંતામાં પડી ગયો, અનેક દેવોની જય બોલ્યા પછી સૌએ જમવાનું શરૂ કર્યું. હું માંડ માંડ અડધી રોટલી ખાઈ શક્યો. વધેલી આ દોઢ રોટલીનું શું કરવું? જો કોઈ સાધુ જોઈ જશે તો? એક વાર તો માત્ર સસૂર શબ્દનું હુલામણું સંબોધન જ સાંભળવા મળ્યું. ફરી કાંઈ તેથીયે વધારે હુલામણાં સંબોધનો સાંભળવા ન મળે તો સારું!

મારી બાજુમાં જે સાધુ બેઠા હતા તે કાંઈક ઠરેલ અને ભલા હતા. તેમણે કહ્યું, ‘નહિ ખાઈ જાતી તો રહને દો, જાવ ગઉકો ખિલા દો.’ હાશ, પ્રાણમાં પ્રાણ આવ્યા. હું ઊઠ્યો. કોઈ જુએ નહિ તેમ ગાયને રોટલી ખવરાવી. હાથ મોઢું ધોઈને હું મંદિર આગળ ઊભો. હમણાં આરતી થશે એ આશાએ. ત્યાં તો મેં જોયું કે સૌ કોઈ પેલા પરાળમાં જઈને સૂવા લાગ્યા.

‘અરે! દિવસ ઊગવાની તૈયારી છે ને આ લોકો ઊંઘે છે કેમ!’ મને એકલાને ઊભેલો જોઈને એક સાધુએ કહ્યું, ‘અરે દેખતે ક્યા હો? જાવ, સો જાઓ.’ મારી ગૂંચવણ વધી રહી હતી. હું પણ કશું બોલ્યા વિના પરાળમાં જઈને સૂઈ ગયો. પછી ખબર પડી કે હજી તો રાતના બાર જ વાગ્યા છે. અડધી રાત બાકી છે.

અહીં બિહારમાં રાતના દશ વાગ્યે સીધું કાઢવાનો રિવાજ. પછી રસોઈ શરૂ થાય, અગિયાર વાગ્યે સૌ જમવા ઊઠે. બાર-સાડાબાર વાગ્યે સૌ જમી રહે, પછી સૂઈ જાય.

જેણે ભ્રમણ નથી કર્યું તેને દેશાચારની શી ખબર પડે?

*

12. બેલુડ

માણસોની શક્તિને પ્રદીપ્ત કરનાર બે તત્ત્વો છેઃ એક, લક્ષ્ય પ્રત્યે તીવ્ર ઝંખના અને બીજું, સ્પર્ધા. જીવનમાં જો આ બે વસ્તુઓ ન હોય તો શક્તિશાળી માણસ પણ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો નહિ કરી શકે. સ્પર્ધા કેટલીક વાર દ્વેષમૂલક અથવા અહંકારમૂલક પણ થઈ જતી હોય છે. એવી સ્થિતિમાં સ્પર્ધક હાનિ પહોંચાડીને સ્વયં હાનિ ઉઠાવવાનાં કામ પણ કરી બેસતો હોય છે. પણ જો ઊર્ધ્વગતિપ્રેરક લક્ષ્ય જીવનમાં સ્થિર થયું હોય તો વ્યક્તિ આપોઆપ ઉન્નત માર્ગે ચાલ્યા કરશે. વ્યક્તિને લક્ષ્યહીનતાવાળું જીવન ન મળે. લક્ષ્યહીનતા માણસને કઠોર માર્ગે ચાલતા રહેવાની હિંમત નથી આપતી. ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે કઠોર માર્ગે ચાલવું અનિવાર્ય હોય છે.

મારું પ્રથમ લક્ષ્ય સદગુરુની શોધ હતી. સદગુરુની શોધમાં પ્રેરક શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની વાણી હતી. ‘કાંચન અને કામિનીનો ત્યાગી જ ગુરુ થઈ શકે’ તેવું તેમનું વાક્ય મારી નસેનસમાં વ્યાપી રહ્યું હતું. આ જ વાક્યના કારણે આટલું ફરવા છતાં હું કોઈનો શિષ્ય થઈ શક્યો ન હતો. એકેએક દિવસ નિરાશામાં વીતતો હતો. ‘ગુરુ નહિ મળે’ એવું થયા કરતું હતું, પણ હજી મારી પાસે બે આશાકેન્દ્રો હતાં. એક, બેલુડ મઠ, અને બીજું, કુંભમેળો. કુંભમેળાને હજી વાર હતી એટલે હું બિહાર તથા બંગાળનું ભ્રમણ કરતો કરતો ઠેઠ બેલુડ પહોંચ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની ભૂમિ. સ્વામી વિવેકાનંદજીની જન્મ અને કર્મભૂમિ. અનેક ક્રાંતિકારીઓ, વૈજ્ઞાનિકો, કવિઓ, સાહિત્યકારો, સમાજસુધારકો અને રાજનેતાઓની ભૂમિ બંગાળ. ‘સોનાર બાંગ્લા’ પહોંચ્યો.

આપણે એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે બંગાળમાં આટલા બધા મહાપુરુષો થયા હોવા છતાં બંગાળના ટુકડા થતા રોકી શકાયા નહિ. બંગાળના નવાબી શાસનને ટાળી શકાયું નહિ, અને ઇસ્લામના પ્રભાવને ખાળી શકાયો નહિ. આપણા ચિંતનમાં પાયાની કોઈ ત્રુટિની આ વાસ્તવિકતાઓ ચાડી ખાય છે.

બેલુડ હું પગે ચાલતો પહોંચ્યો ત્યારે સવારના દશ વાગ્યા હતા. ભવ્ય મંદિરમાં સ્વયં શ્રીરામકૃષ્ણદેવની સુંદર પ્રતિમા બિરાજેલી હતી તેનાં દર્શન કર્યાં. શ્રીરામકૃષ્ણદેવ સ્વયં કાલીના ભક્ત હતા, પણ સ્વામી વિવેકાનંદજી દ્વારા સ્થાપિત મિશનોમાં શ્રીરામકૃષ્ણદેવ તથા મા શારદાની પ્રતિમાઓ (કોઈ કોઈ જગ્યાએ ખુદ સ્વામી વિવેકાનંદજીની પ્રતિમા પણ) સ્થાપિત થયેલી જોઈ શકાય છે. હિન્દુ પ્રજા વ્યક્તિપૂજા તરફ વધારે પડતી ઝૂકી છે. એટલે મૂળ ગુરુ સ્વયં કોઈ ઇષ્ટદેવના પૂજક હોય તોપણ અનુયાયીવર્ગ તે ગુરુને જ પરંબ્રહ્મ—પરમેશ્વર—માની પછી તેની જ પ્રતિમા સ્થાપિત કરી તેની સર્વોપરિતા માનવા-મનાવવા લાગે છે. બુદ્ધિશાળી બંગાળમાં મોટા ભાગના આશ્રમોમાં આ રીતે પોતપોતાના ગુરુઓને મુખ્ય દેવ તરીકે સ્થાપિત કરી દેવાયેલા જોઈ શકાય છે. જે બંગાળમાં થયું છે તે જ બાકીના દેશમાં પણ થઈ રહ્યું છે. આ રીતની વ્યક્તિપૂજા પ્રજાની બાદબાકી તો કરે જ છે, એકેશ્વરવાદમાં પણ અડચણરૂપ થાય છે. આ ક્ષેત્રમાં ઇસ્લામનું જે જમા પાસું છે, ઠીક તેનાથી વિપરીત બીજા છેડે આપણે બહુ મોટું ઉધાર પાસું કરતા જઈએ છીએ, જેમાંથી આપણી દુર્બળતા વધુ ને વધુ વિકસી રહી છે.

મંદિરમાં દર્શનાદિ કરીને, મેં કોઈ સ્વામીજીને પૂછ્યું કે મારે આ સંસ્થામાં સંલગ્ન થવું હોય તો મારે શું કરવું જોઈએ? સિગારેટ પીતાં પીતાં સ્વામીજીએ મને ઑફિસ બતાવી અને કહ્યું કે પેલી ઑફિસમાં જાઓ અને મોટા સ્વામીને મળો. બીજા પણ કેટલાક સ્વામીજીઓને સિગારેટ પીતા મેં ભાળ્યા. પછી ખબર પડી કે સ્વામી વિવેકાનંદ પણ સિગારેટ પીતા હતા, શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પણ હૂકો પીતા હતા, એટલે આ પરંપરા ચાલતી રહી હશે. રામકૃષ્ણમિશન નોન-વેજિટેરિયન આહારવાળાઓને પણ પોતાનામાં સમાવી શકે છે. કદાચ બંગાળની આહારસંબંધી પ્રકૃતિ તેમાં કારણ હોય.

હું ઑફિસમાં ગયો, મોટા સ્વામીજીને પ્રણામ કર્યા અને વાત કરી કે મારે અહીં આ સંસ્થામાં દાખલ થવું છે, હું સેવા કરીશ. મને શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પ્રત્યે અનન્ય ભાવ છે વગેરે. તેમણે થોડાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. વાતચીત થઈ મને ‘અનફિટ’ કર્યો. ‘તમારામાં અહીં દાખલ થવા માટેની યોગ્યતા નથી’નો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપીને તેમણે કહ્યું, ‘હું લાચાર છું કે તને અહીં દાખલ કરી શકતો નથી.’ તેમના ઉત્તરથી મને થોડું દુઃખ તો થયું પણ મનને સમજાવ્યું કે ‘ખરેખર તું યોગ્ય નહિ હોય ત્યારે તો આવું કહે છે.’ પણ બીજી તરફ એમ થયું કે ‘માનો કે મારામાં અધૂરાપણું હોય તો મને થોડા દિવસ રાખીને તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન પણ થવો જોઈએ ને?’ પણ પાછું થયું, ‘નહિ, નહિ... મારા

જેવા કેટલાય લેભાગુઓ અહીં દાખલ થવા રોજ આવતા હશે, અને રોજ આ સ્વામીજીને મને આપ્યા તેવા જવાબ આપવા પડતા હશે. વ્યક્તિને પરખવાની શક્તિ તેમનામાં હોય જ એટલે જે કહ્યું તે બરાબર જ હશે.'

પ્રણામ કરીને હું બહાર નીકળ્યો. અગિયાર સાડા અગિયાર વાગ્યા હશે. હજી મારે જમવાનું બાકી હતું. શ્રીરામકૃષ્ણદેવના મંદિરને ફરીથી દૂરથી પ્રણામ કરીને હું દરવાજા બહાર નીકળી ગયો.

અપેક્ષાઓ દુ:ખદાયી હોય છે, કારણ કે મોટા ભાગે તે પૂરી નથી થતી હોતી. તેમાં પણ જેમનાં મોટાં નામ, મોટાં ઠામ અને મોટાં કામ હોય છે તેમના પ્રત્યે લોકો મોટી મોટી અપેક્ષાઓ રાખતા હોય છે. આ મોટા લોકો ઘણી વાર નાના લોકોની અત્યંત નાની આવશ્યકતા કે અપેક્ષા પ્રત્યે પણ ધ્યાન નથી આપી શકતા. જાણતાં-અજાણતાં તેમનાથી ઉપેક્ષા થઈ જાય છે. બસ, અહીંથી જ મોટાઈ નીચે ઊતરવા લાગે છે. નાના માણસોએ જ કોઈ નાના માણસને મોટો બનાવ્યો હોય છે. મોટા થયા પછી તે મોટા ગણાતા માણસોમાં ઘેરાઈ જાય છે. એ મોટા ગણાતા માણસો, તેની મોટાઈને પંપાળે છે, ફુલાવે છે, પણ સાથે સાથે એક વાડ પણ ઊભી કરી દે છે. જે વાડની એક બાજુએ ઊભો ઊભો તે સંસારની સર્વોચ્ચ સગવડો અનાયાસે ભોગવે છે, પણ વાડની બીજી તરફ ઊભેલા માણસોની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ પ્રત્યે પણ તેનું ધ્યાન નથી જતું હોતું. આનું નામ તો માયા છે.

*

13. માસી મળી

કાશીની નિરાશા કરતાં પણ બેલુડની નિરાશાએ મને ભારે ધક્કો આપ્યો. મને થવા લાગ્યું હતું કે મારામાં જ કાંઈક ખામી છે. હું મારી જ ખામીઓને જાણી શકતો ન હતો એટલે દુઃખી થતો હતો તેવું મને લાગ્યા કરતું. વારંવાર હું મારું નિરીક્ષણ કરતો અને વિચારતો, 'મારે શું કરવું જોઈએ? કાંચનકામિનીવાળી વાતને છોડી દેવી જોઈએ?' શ્રીરામકૃષ્ણદેવના શિષ્યો તો કરોડોની સંસ્થા ચલાવે છે. કાંચનનો ત્યાગ તો માત્ર રામકૃષ્ણદેવ સુધી જ રહ્યો. તે પછી તો લક્ષ્મીના વિપુલ ઢગલાઓનાં માનવતાવાદી કાર્યોમાં સંન્યાસીઓ લાગી ગયા. હવે કાંચનના ત્યાગ ઉપર ભાર નથી દેવાતો. કાંચનના સદુપયોગ ઉપર ભાર દેવાય છે. હું કશો નિર્ણય કરી શકતો નહિ. હજી પણ હું માનતો હતો કે હું સાચા માર્ગ ઉપર છું. મારે મારા પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા જ જોઈએ.

ફરતો ફરતો હું કલકત્તા પહોંચ્યો. હાવડાનો પુલ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. ચાર જ થાંભલા ઉપર આટલો મોટો અને આટલો પહોળો પુલ મેં કદી જોયો ન હતો. ઘણા સમય સુધી ઊભો ઊભો જોતો જ રહ્યો. તેના ઉપરથી ચાલતાં વાહનોનો ઘુઘવાટો મને જુદો જ ભાવ આપતો હતો. તે જ પુલની નીચે હુગલી-ગંગામાં સ્નાન કર્યું. હવે ક્યાં જવું? આટલા મોટા શહેરમાં મારા માટે પગ મૂકવાની પણ જગ્યા ન હતી. ના કોઈ ઓળખીતું કે ના કોઈ પાળખીતું. લક્ષ્મીનો સ્પર્શ ન કરવાના નિયમને કારણે પાસે એક પૈસો પણ નહિ.

બિહારમાં ભ્રમણ કરતાં એક વાર પંડિતજીએ મને પૂછેલું, 'આપ સંન્યાસી હૈં?' મેં હા પાડેલી, તો તેમણે પૂછ્યું, 'કૌનસે સંન્યાસી હૈં?' આ 'કૌનસે' શબ્દે મને ગૂંચવણમાં નાખી દીધો હતો, સંન્યાસના કેટલા પ્રકાર તેની તો મને ખબર જ ન હતી. પણ કાશીમાં દંડીસ્વામીઓમાં રહીને હું આવેલો એટલે દંડી સંન્યાસી એવું જાણતો હતો એટલે મેં ઝટ દઈને કહી દીધું, 'દંડીસ્વામી.' પંડિતજીએ પૂછ્યું, 'તો આપ કા દંડ કહાં હૈ?' પકડાઈ ગયા. હવે શું જવાબ આપવો? મેં મારી બધી વાત તેમને કરી કે હજી મેં સંન્યસ્તદીક્ષા લીધી નથી. ગુરુની શોધમાં ફરી રહ્યો છું વગેરે. તેમણે બહુ જ સ્નેહથી મને દશ નામ ગણાવ્યાં તથા બધા પ્રકારો બતાવ્યા. જોકે તે બધું મને યાદ ન રહ્યું, પણ પહેલાં કરતાં મારી મૂંઝવણ વધી ગઈ. પ્રત્યેક સ્થળે આશ્રમોવાળા મને પૂછે છે કે 'કૌનસે સાધુ હો?' તો મારે શું કહેવું? કહેતો કે હજી મેં ગુરુ કર્યા નથી.' તો કેટલાક સજ્જન પ્રકૃતિના સાધુઓ હમદર્દી બતાવતા પણ કેટલાક બીજા તો 'નિગુરા હૈ... નિગુરા હૈ...' કરીને ઘૃણા પણ કરતા. એટલે મારી સામે કોઈ ગુરુ ન મળે ત્યાં સુધી આ 'નિગુરાપણું' ચાલુ રાખ્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. ચોટી કાપીને ગુરુ થઈ જનારા તો અસંખ્ય હતા, પણ મારે તો 'કાંચનકામિનીનો ત્યાગી' ગુરુ જોઈતો હતો.

હુગલી નદીમાં સ્નાન કરીને હૅરિસન રોડ ઉપર હું ચાલવા લાગ્યો. ક્યાં જવું કે ક્યાં ઊતરવું તેની કશી જ ખબર ન હતી. મારો સરસામાન એક પોટકામાં બાંધીને તેના ઉપર પલાળેલો રૂંછાંવાળો ટુવાલ સૂકવીને હું હૅરિસન રોડની બન્ને તરફની દુકાનો જોતો જોતો આગળ વધી રહ્યો હતો. મંઝિલ ના હોય ને ચાલવાનું શરૂ કરો તો વહેલા થાકી જાઓ. પણ મંઝિલ નક્કી હોય તો હવે આટલું જ બાકી રહ્યું, હમણાં પહોંચી જઈશું-નું આશ્વાસન મળે, એટલે પગમાં જોર રહે. મારે ક્યાં સુધી ચાલ ચાલ કરવું? મારે ક્યાં જવું છે? ક્યાં ઊતરવું છે? કશી જ ખબર નથી.

અંતે એક નાનો સરખો બગીચો આવ્યો. મને થયું કે લાવ, બગીચાના બાંકડે બેસું. બગીચામાં ઘણા માણસો આડાઅવળા બેઠા હતા. અને ગપાટા ચલાવ્યે રાખતા હતા. તે સૌની વચ્ચેથી હું જેવો બગીચામાં પ્રવેશ્યો કે મારા દીદાર જોઈને એક ભૈયાએ વ્યંગ કર્યો, 'સાધુ ભયે હૈ... ઔર કિતના બોઝ ઉઠાતે ફિરતે હૈં.' મને આ શબ્દો લાગી આવ્યા. મારી પાસે શિયાળાના પ્રમાણમાં સામાન હતો, ખરેખર તો તે ઓછો જ હતો, છતાં વ્યવસ્થિત ગોઠવીને થેલો ભરતાં નહીં આવડેલું એટલે તે ફુલાયેલો હોવાથી વધારે લાગતો હતો. ભૈયાની વાત સાંભળી મને થયું કે, મારે આ સામાન ઓછો કરી નાખવો જોઈએ. એક બાંકડા ઉપર હું બેઠો અને મારો પલળેલો ટુવાલ મેંદી ઉપર સૂકવ્યો. તરત જ એક માણસે મને કહ્યું, 'મહારાજ, યહ કલકત્તા હૈ. જરાસી નજર ઉધર હુઈ નહીં કી તોલિયા ઉઠા નહીં. સમ્હાલકે રક્ખો.' તેની વાત સાચી હતી. યુરોપ-અમેરિકામાં સોનાનો દાગીનો પડ્યો હોય તોપણ કોઈ અડે નહિ તેવો તે સમય હતો; પણ ભારતમાં અને તેમાં પણ કલકત્તામાં તો નૈતિકતાની વાત જ શી કરવી?

પેલા ભૈયાના વ્યંગની મારા ઉપર અસર હતી એટલે મેં ઉપેક્ષાથી કહી દીધું, 'લે જાને દો, કોઈ ચિંતા નહીં.'

બગીચામાં હું ઘણો સમય બેસી રહ્યો. માણસો બદલાતા રહ્યા, હું બેઠો બેઠો અવલોકન કરતો રહ્યો. મોટા ભાગે આ બગીચામાં સહેલ-સપાટો કરવા ભદ્ર લોકો નહિ પણ સામાન્ય મજૂર વર્ગના માણસો, નવરાશનો સમય વિતાવવા આવતાં તેવું મને લાગ્યું. સમય પસાર થઈ રહ્યો હતો. હવે જમશો ક્યાં? આવડા મોટા કલકત્તામાં કઈ માસી બેઠી છે જે ઉમળકાભેર આવીને કહે કે, 'હેંડ ભાણા, ઢેબરાં જમી લે!'

બાંકડા ઉપર બેઠો બેઠો હું ગીતાનો પાઠ કરતો હતો ત્યાં મારી જ ઉંમરના છોકરા જેવા, શ્યામ વર્ણના, માતાનાં ચાઠાંવાળા, જરા કદરૂપા દેખાતા એક સાધુ આવ્યા અને મારી પાસે બેઠા. આડીઅવળી વાતચીત કર્યા પછી તેમણે પૂછ્યું, 'ભોજન કહાં કરોગે?' મેં કહ્યું કે, 'પતા નહીં.' તે ચિંતા નહિ કરવાનું જણાવીને 'હમણાં આવું છું' એમ કહીને ઊઠ્યા અને ગયા. દશેક મિનિટમાં પાછા આવ્યા. એક પતરાનો પાસ આપતાં કહેવા લાગ્યા, 'લો યહ પાસ, સામને મંદિરમે ઘંટી બજે તો યહ પાસ લે કે જાના, ભોજન મિલ જાયેગા.' મેં પાસ લીધો. તેઓ વિદાય થયા. લગભગ એક વાગ્યાના સુમારે ઘંટડી વાગી. પાસ લઈને હું ગયો. એક મારવાડી શેઠ દ્વારા સંચાલિત મંદિરમાં રોજ બપોરે સાધુ-સંતોને ભોજન કરાવવાની પ્રથા હતી.

મારા જેવા બીજા પણ પાસવાળાઓ આવ્યા હતા. વ્યવસ્થાપક કોણ જાણે કેમ પણ સૌની સાથે બેઠેલા મને ઉઠાડીને મેડા ઉપર લઈ ગયો. સરસ મખમલનું આસન, મોટો બાજઠ અને સુંદર થાળી-વાટકી વગેરે મૂકીને અત્યંત માનથી બેસાડી જમાડ્યો. પછી કહે, 'જબ તક કલકત્તા મેં રહેં યહીં આકર ભોજન કર જાના.' આ શબ્દોએ મને હળવો ફૂલ જેવો કરી નાખ્યો. મનમાં ને મનમાં થયું, 'લ્યો તારે માસી મળી ખરી!'

પરમેશ્વર પોતે જ મારી માસી થયા હતા. તે જ ચલાવતા ચલાવતા આ બગીચા સુધી મને લઈ આવ્યા હતા. તેણે જ પેલા સાધુને મોકલ્યા હતા અને તેણે જ આ મારવાડી મૅનેજરને મને જુદો બેસાડીને પ્રેમથી જમાડવાની પ્રેરણા આપી હતી, અને તેણે જ કાયમ જમવાની વ્યવસ્થા પણ કરી આપી હતી, ખરેખર તે માસી થઈને બધે જ આગળ ને આગળ ઢેબરાં બનાવી મૂકતો હતો.

*

14. ખરો અકિંચન થયો

જમીને હું ફરી પાછો પેલા બગીચામાં આવ્યો. કલકત્તામાં રહું ત્યાં સુધી જમવાની તો વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. આ દેશમાં આવાં અસંખ્ય નાનાંમોટાં અન્નક્ષેત્રો ચાલી રહ્યાં છે. ધાર્મિક દષ્ટિકોણથી ચાલતાં આ અન્નક્ષેત્રો અંતે તો માનવતાવાદી કાર્ય જ કરી રહ્યાં છે. તેમાં કેટલાક અંશે દુરુપયોગ પણ થતો હશે. પણ તેથી શું? એવું કયું કામ છે જેમાં કશો જ દુરુપયોગ ન થતો હોય? પાંચ-દશ ટકા દુરુપયોગ તરફ જ જે લોકો દષ્ટિ રાખ્યા કરે છે, તે કદી પણ કોઈ સારું કામ સ્થિરરૂપે નથી કરી શકતા.

જેણે ગરીબી જોઈ નથી, બેકારી કે લાચારીનો અનુભવ કર્યો નથી તેને જીવનની ઊંડી સૂઝ નથી હોતી. એવા લોકો તકતીઓ મૂકવા માટે હજારો-લાખોનાં દાન તો કરી શકતા હોય છે, પણ કોઈ ભૂખ્યાને રોટલો નથી આપી શકતા હોતા. જે સાધુઓ પણ રખડ્યા ભટક્યા વિના સીધા જ ગાદી ઉપર બેસી જાય છે, તેમને પણ જીવનની ખબર નથી પડતી હોતી. જીવનનો સંદેશ વેદનામાંથી પ્રગટતો હોય છે. વેદના જ જીવનનો પર્યાય છે અને વેદનાને દૂર કરવાનું નામ ધર્મ છે. આ સિવાયની તમામ ક્રિયાઓ, આડંબરો અને માન્યતાઓ પાણી વલોવીને માખણ કાઢવાની વ્યર્થ પ્રક્રિયા માત્ર છે.

જમીને હું પાછો પેલા બગીચામાં આવ્યો અને એક ખાલી બાંકડે બેઠો. થોડી જ વારમાં મારી આજુબાજુ બે-પાંચ-દશ માણસો આવવા અને બેસવા લાગ્યા. પ્રશ્નચર્ચા શરૂ થઈ. લોકોને રસ પડ્યો હશે એટલે માણસો વધતા ગયા. મારાથી થોડે દૂર કોઈ બીજા સંત પણ આવી જ ચર્ચા કરતા હતા. તેમનું ટોળું મારા તરફ વળવા લાગ્યું. સતત ચાર વાગ્યા સુધી ચર્ચા ચાલતી રહી. મને રહી રહીને ચિંતા થતી હતી કે રાત્રે હું સૂઈશ ક્યાં? ચર્ચામાં ભાગ લેનારા અનુકૂળતા પ્રમાણે બેસીને વિદાય થતા હતા, જૂનાની જગ્યાએ નવા આવીને બેસતા હતા. મોટા ભાગે તે બધા નિમ્ન મધ્યમ વર્ગના માણસો હતા. સાંજે આ બગીચો બંધ કરી દેવાતો એટલે સૂવાની ચિંતા થયા કરતી હતી. વળી અહીં સૂર્યાસ્ત વહેલો થતો તથા ઠંડી પણ વધારે પડતી હતી.

પાંચેક વાગ્યાના સુમારે પાછા પેલા સંત આવ્યા. આ જ સંતે બપોરે મારી જમવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. તેમને જોઈને મને હિંમત આવી. તેમણે મને પૂછ્યું કે, રાત્રે ક્યાં સૂવાના છો? મેં કહ્યું કે, મને ખબર નથી. તેમણે કહ્યું કે, ચિંતા ન કરશો. ગંગાકિનારે એક સ્થળ છે ત્યાં આપણે સૂવા જઈશું. સાંજે જમવાની ચિંતા તો હતી નહિ. અમે બંને ચાલ્યા અને રાત પડતાં સુધીમાં એક એવી જગ્યાએ પહોંચ્યા જે કોઈ પુલ જેવું હતું. ઉપરથી બંધ પણ બન્ને તરફથી વાહનોની અવરજવર માટેનો માર્ગ. તેના ફૂટપાથ ઉપર અમારે સૂવાનું હતું. મેં જોયું કે પેલા સંત પાસે ઓઢવાપાથરવાનું ખાસ કંઈ નથી. મેં નક્કી કર્યું કે સવારમાં મારા સામાનમાંથી અડધો સામાન તેમને આપી દઈશ. તે કલકત્તાના ખૂબ ભોમિયા હતા, બહુ મોડે સુધી કલકત્તામાં કયા કયા શેઠ શું-શું આપે છે તે સંભળાવતા રહ્યા. મને નવાઈ એ હતી કે આટલા બધા ધાબળા આપનારાઓને ઓળખતા હોવાથી એ ધાબળા જરૂર લાવ્યા હશે, તોપણ તેમની પાસે એકે ધાબળો કેમ નથી?

અમે સૂઈ ગયા. થોડી વારમાં મને લાગ્યું કે મારા ઓશીકાને કોઈ ખેંચી રહ્યું છે. મેં બેઠા થઈને જોયું તો કોઈ માણસ દોડીને ભાગી રહ્યો છે. આ કલકત્તા છે, અહીં ગરીબાઈનો પાર નથી અને ચોરોનો પણ પાર નથી તેવું પેલા સંતે મને સમજાવ્યું હતું. બિહાર-ઓરિસ્સા અને યુ.પી.નાં ગામડાંની ગરીબાઈ અહીં ઢસડાઈ આવે છે, અને અહીં તેમાંથી ગરીબાઈ, ચોરી, અસામાજિકતા, ઠગાઈ અને બીજું ઘણું ઘણું સંમિશ્રિત થઈને કલકત્તાનું એક જુગુપ્સિત રૂપ પ્રગટ થાય છે. એક વિદેશીએ 'ઓહ, કલકત્તા!' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેથી આપણી આંખો ખૂલવી જોઈતી હતી.

સવારે અમે ઊઠ્યા. શૌચ-સ્નાન કરવાનો પ્રશ્ન હતો. જે સ્થળે અસંખ્ય માણસોને માથું ઢાંકવાની જગ્યા ન હોય તે સ્થળે વ્યવસ્થિત શૌચાલયોની અપેક્ષા કેમ રખાય! વિશ્વમાં ભાગ્યે જ કોઈ સ્થળે જોવા મળે તેવાં જુગુપ્સિત દશ્યો કુદરતી હાજતે જતાં ટોળાંબંધ સ્ત્રી-પુરુષોનાં, રેલવેના પાટાની સાથે સાથે, રોડ ઉપર કે અન્યત્ર જોઈ જોઈને આપણે હવે લજ્જાથી મુક્ત થઈ ગયા છીએ.

આફ્રિકા જેવા પછાત દેશોમાં પણ મેં કોઈને ખુલ્લામાં લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા (સંડાસ) કરતો નથી જોયો. અહીં તો ગામડાં તથા શહેરોમાં ગૃહનિર્માણ વખતે પડેલો પ્રત્યેક ખૂણો જાણે કે ગંદકીનો અને નિર્લજ્જતાનો ગઢ જ હોય તેવું દેખાય છે. માર્ગના બન્ને કિનારાઓ વિષ્ટાથી ખદબદતા હોવાથી ક્યાં પગ મૂકવો તેની મૂંઝવણ પણ ઘણી જગ્યાએ જોઈ શકાય છે. પુરુષોની વાત તો ઠીક પણ સ્ત્રીઓની દુર્દશાની કોઈ

સીમા નહિ. બે-પાંચ વાર ઊઠ-બેસ કરે ત્યારે તેનું કાર્ય પતે. મંદિરો, ધર્મશાળાઓ વગેરે બાંધવાનું પુણ્ય તો ખરું જ પણ શૌચાલયો બાંધવાનું પણ પુણ્ય મળે તેવું લખવાનું કોઈ ભૂલી ગયું લાગે છે. એટલે શૌચાલયો વિનાનાં ગામડાં અને નગરો પોતાની જ ગંદકીથી ગંધાઈ રહ્યાં છે.

પહેલાં પેલા સંત રેલવેના ડબ્બાઓની પાછળ શૌચ જઈ આવ્યા. પછી મારો સામાન વગેરે તેમને સોંપીને હું ગયો. પાછો ફર્યો અને જોયું તો પેલા સંત ગાયબ! આડું-અવળું ચારે તરફ જોયું, ક્યાંય નહિ. સામાન લઈને તે ભાગી ગયા હતા. મારે તો તેમને અડધો સામાન આપવો હતો પણ તે પૂરો જ લઈ ગયા.

એ વખતે મારી મનોદશાનો મને આજે પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે. હું ખૂબ હસ્યો, ખૂબ ખુશ થયો, પેલા ભૈયાનો વ્યંગ યાદ આવ્યો. સારું થયું, હાશ! હવે ખરો અકિંચન થયો.

હવે મારી પાસે શરીર ઉપર પહેરેલાં મલમલનાં બે વસ્ત્રો તથા સંડાસ જવા લઈ ગયેલો એક મોટો લોટો માત્ર હતાં. તે વખતે મને તીવ્ર વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો હતો. હું હુગલી નદીમાં સ્નાન કરવા ગયો, ત્યાં અસંખ્ય ભિખારીઓ બેઠા બેઠા કીર્તન વગેરે કરતા હતા. તેમાંથી એક આંધળા ભિખારીના હાથમાં પેલો લોટો ઘસ્યા વિના જ મૂકી દીધો. હવે બે વસ્ત્ર સિવાય કશું ના રહ્યું. થઈ ગયો કરપાત્રી. હુગલીમાં સ્નાન કર્યું. એ જ પલાળેલાં વસ્ત્રો પાછાં પહેરી લીધાં. ઠંડી કહે મારું કામ! આવી ઠંડીમાં લોકો ગરમ સ્વેટર વગેરે પહેરીને ફરતા હોય ત્યાં હું પલળેલાં કપડાં પહેરીને ફરું તે સ્ક્રૂ ઢીલો હોય તો જ બને ને? થોડી જ વારમાં ટાઢ ચડી. દાંત કટકટ થવા લાગ્યા. સૂર્યના તડકે જઈને બેઠો. સૂર્યની તથા મારા શરીરની ગરમીથી કપડાં સુકાયાં ત્યારે પાછો પેલા બગીચામાં ગયો. ગઈ કાલની માફક લોકો ચર્ચા કરવા આવીને બેસવા લાગ્યા. તેમાંથી જ કોઈ એક વ્યક્તિએ બપોરે મને આગ્રહ કરીને જમાડી દીધો એટલે પેલા મંદિરમાં જવાની જરૂર ન પડી.

ધીરે ધીરે સાંજ થઈ રહી હતી. મને ચિંતા હતી. હવે તો મારી પાસે ઓઢવા-પાથરવાનું કશું જ નથી રહ્યું. આ ઠંડીમાં રાત કેમ વીતશે? ભારતમાં દર વર્ષે ઠંડીથી, લૂથી અને રેલથી હજારો માણસો મરી જાય છે. કદાચ હું પણ તેમાંનો જ થઈ જઈશ. રાત્રે ધીમે ધીમે ઠંડી વધતી જશે અને મારું શરીર વધુ ને વધુ ઠંડું થતું જશે, કદાચ ઠરીને ઠીકરું પણ થઈ જાય. અને પછી મ્યુનિસિપાલિટીવાળા બીજી અનેક લાશોની સાથે મારી લાશને પણ ઠેકાણે પાડી દેશે. ચાલો સદગુરુની શોધ પૂરી થઈ જશે!!

આમ તો—જો હું બેઠેલા માણસોને વાત કરું તો તેઓ જરૂર કાંઈક વ્યવસ્થા કરે, પણ 'પ્રાર્થના નહિ કરવી' એવી હઠ પણ ખરી.

સાંજના ચાર વાગી ગયા હતા, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈને અસ્તાચળ-માં ડૂબી જવા ઉતાવળો થઈ રહ્યો હતો. મારા અંતરમાં અત્યારથી જ રાત્રિના ઓછાયા ઊતરી આવ્યા હતા. એક તરફ ચિંતા થતી હતી તો બીજી તરફ ખુમારી પણ હતી. એ જ ખુમારીએ મને યાચક થતો અટકાવ્યો હતો. એ ખુમારી હતી મરણિયાપણાની. હું ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારથી જ એક શબ્દ મારી જીભે હતોઃ 'મરી જઈશ.' માણસ મરણિયો બને તો બધી ચિંતા ટળે, અને બધું અશક્ય શક્ય બને. અત્યારે મારી એવી જ દશા હતી.

એટલામાં પેલા વ્યંગ કરનાર ભૈયાએ પૂછ્યું, 'મહારાજ, તુમ્હાર પુટરિયા કહોઁ બા?' (મહારાજ તમારું પોટલું ક્યાં છે?) તેણે વ્યંગ તો કર્યો હતો પણ હવે તે ભક્ત થવા લાગ્યો હતો. સૌની સાથે તે ચર્ચા કરવા બેસતો.

મેં રાત્રે બનેલી બધી વિગત કહી. એક સામાન્ય દૂધ-દહીંની સામાન્ય ડેરી ચલાવનાર ભૈયાજી ઊઠ્યા અને અડધાએક કલાકમાં પાછા ફર્યા. તેમના હાથમાં શેતરંજી તથા ઓઢવાનો ધૂંસો હતો. કોઈ એક માણસ એલ્યુમિનિયમનું ડોલચું લઈ આવ્યો. કોઈ બીજું કાંઈ લઈ આવ્યો. જોતજોતામાં મારી સામાન્ય જરૂરિયાત પૂરી થઈ ગઈ.

મારાં નેત્રો હર્ષથી છલકાઈ ઊઠ્યાં. જેણે મને ગૃહત્યાગ કરાવ્યો છે તે એમ ઠંડીમાં મને મરવા દેવા નથી માગતો. તે મને જિવાડવા માગે છે તેની પ્રતીતિ થઈ, પણ હવે સૂવું ક્યાં? આ બાગ તો હમણાં બંધ થશે.

*

15. તાંત્રિકો વચ્ચે

જવાબદાર વ્યક્તિ નિશ્ચિંત ન રહી શકે. ઉચિત ચિંતા તથા કાંઈક મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો ભાર વ્યક્તિને સ્વચ્છંદી થતાં રોકે છે. કશી જ ચિંતા ન હોય અને કાંઈ જ ભાર પણ ન હોય, જવાબદારીશૂન્ય જીવન હોય તો તેવું જીવન વરદાન નહિ, અભિશાપ જ સમજવું. ભારતમાં જે પ્રકારની ફિલસૂફી વિકસાવાઈ છે તેમાં જવાબદારીથી છટકીને, માત્ર ઉદરભરી જીવન જીવવાને જીવનમુક્તિ ગણાવી છે. આવા માણસો પૂજ્ય—અતિપૂજ્ય થઈ જાય છે. આવી અકર્મણ્ય અને જવાબદારી-હીન વ્યક્તિ કરતાં, સમાજનાં સુખસગવડો તથા વિકાસનાં કાર્યો માટે ઝઝૂમનાર કાર્યકર્તા ઘણો ઉત્તમ છે. તેનું સમાજને પ્રદાન છે. ખરેખર તો તે પૂજ્ય ગણાવો જોઈએ.

હું મારા જ પોતાના દ્વારા નિમંત્રેલી આપત્તિઓમાં મહાલી રહ્યો હતો. ચાર વખત જમવાની ટેવની જગ્યાએ અત્યારે એક વખત જમવાનું પણ અનિશ્ચિત થઈ ગયું હતું. ક્યાં સૂવું તે પ્રશ્ન જમવાથી પણ વધુ વિકટ હતો. કલકત્તા જેવા નગરમાં ઘણી વ્યવસ્થા હશે જ, પણ ‘યોજકસ્તત્ર દુર્લભઃ’, તેમ કોઈ સંયોજક ન હતો.

એક મિલના પહેરેગીર ભૈયાજીએ કહ્યું કે, ‘મહારાજ, ચલો હમરે સંગ, ગેટ પર સોનેકી સુવિધા હૈ.’ હું તેમની સાથે ગયો. મિલ બહુ દૂર હતી. રોડને અડીને જ તેનો દરવાજો હતો. ફૂટપાથ ઉપર મારા માટે એક પાટ બિછાવી દીધો. ભૈયા લોકો પહેરો ભરતા અને હું બહાર સૂતો. રોડની સામે મુખ્યતઃ ગુજરાતી વગેરે પ્રજા રહેતી.

એક વાર રાતના દશ વાગ્યે જ્યારે અમે બધા બેઠા બેઠા સત્સંગ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ફૂટપાથ ઉપર જતી એક વ્યક્તિને જોઈને હું ચમક્યો. થોડે દૂર સુધી જવા દઈને, ‘આવું છું’ એમ કહીને હું ઊઠ્યો અને ઉતાવળે ઉતાવળે પેલી વ્યક્તિની સાથે થઈ ગયો. મેં તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. તે વ્યક્તિએ મારા સામું જોયું અને ડઘાઈ ગઈ. આ એ જ સંત હતા જે મારો બધો સામાન લઈને ભાગી ગયા હતા—એમ સમજીને કે આ અજાણ્યો માણસ આટલે દૂર ક્યાં આવશે? તેઓ કલકત્તાના આ ભાગમાં આવી ગયા હતા. પણ વિધાતાએ મને પણ જાણતાં-અજાણતાં અહીં મોકલી દીધો હતો. તેમના ખભે મારો જ થેલો હતો. જે પોણા ભાગનો ખાલી થઈ ચૂક્યો હતો. અર્થાત્ ધાબળો વગેરે ચોરાઈ ગયું હતું. અમારી આંખો મળી—એ ગભરાયા. મેં કહ્યું, ‘ગભરાઈયે મત. મૈં કુછ નહીં કરુંગા. બસ ઇતના હી કહના હૈ, સાધુ કે વેશમેં કિસીકે સાથ વિશ્વાસઘાત મત કરના—’ આટલું કહીને હું ચાલ્યો આવ્યો.

હું જાણતો હતો કે જો આ ભૈયાજીઓને ખબર પડશે તો પેલાની ચટણી કરી નાખશે. એટલે તેમને કહ્યા વિના જ હું પેલા સંતને મળવા ગયો હતો. જ્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે ભૈયાજીઓએ પૂછ્યું કે ઓચિંતાના ક્યાં ગયા હતા? મેં હવે બધી સાચી હકીકત કહી દીધી. ‘અરે, મહારાજ, પહિલે હી કહના થા. સસુરકી હીહી તોડ દેતે.’

કલકત્તામાં પંદરેક દિવસ હું રહ્યો, તેમાં એક દિવસ એક તાંત્રિક બાવાજી મળી ગયા. ચાળીસેક વર્ષની ઉંમર, ગૌર વાન, જટાઓ, આકૃતિ પ્રભાવશાળી. હું જે બગીચામાં બેસતો ત્યાં જ તે પણ થોડે દૂર બેસતા. સંસ્કૃતના વિદ્વાન પણ ખરા. પણ તેમના કરતાં મારી પાસે સત્સંગીઓની ભીડ વધારે રહેતી હોવાથી તે મારા તરફ આકર્ષાયા. મારી પાસે વધારે ભીડ રહેવાનું મુખ્ય કારણ મારો ત્યાગ અને નિઃસ્પૃહતા હતી. જ્યારે માણસો ઓછાં થયાં ત્યારે તેઓ મારી પાસે આવ્યા અને મને કહે કે, ‘ચલો હમારે સાથ, બડી અચ્છી જગહ હૈ.’ મને થયું કે ચાલો ત્યારે, જોઈએ તો ખરા કે શું છે? અમે બન્ને ચાલ્યા. ઘણે દૂર એક મહાદેવનું મંદિર આવ્યું. અહીં અસંખ્ય બ્રાહ્મણો, સાધુઓ ચિક્કાર ભરાઈને બેઠા હતા. સૌ કોઈ ને કોઈ શેઠના લાભ માટે જુદા જુદા જાપ કરતા હતા અથવા કોઈ ઘરાકની રાહ જોતા હતા.

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં દુઃખોની નિવૃત્તિ તથા સુખોની પ્રાપ્તિ માટે વ્યક્તિને વાસ્તવિક અભિગમ આપવાની જગ્યાએ કોઈ તમારા માટે જાપ કરે, કોઈ અનુષ્ઠાન કરે, કોઈ કાંઈ તંત્રમંત્ર કરે કે કોઈ આશીર્વાદ આપે તેવી હવા વધારે પડતી ઊભી કરાઈ છે. આના પરિણામે સામાન્ય વ્યક્તિ પુરુષાર્થવાદી થઈ શકી નથી. તે દૈવી ચમત્કારોની ઝંખના કરતી ફરે છે. અસંખ્ય પુરોહિતો, બાવાઓ અને બીજાઓ લોકોની આ દુર્બળતાને વધારે છે અને પોતાના માટે દક્ષિણાઓ ઊભી કરે છે.

શિવાલયનું દૃશ્ય સારું ન લાગ્યું. એક તો પ્રદક્ષિણાના ચોતરફ ભાગમાં ખીચોખીચ તાંત્રિકો બેઠા હતા, તેમની અસ્વચ્છતા તથા પરસેવાથી

વાતાવરણ ગંધાતું હતું. એકેએકના ચહેરા ઉપર વિતૃષ્ણા દેખાતી હતી. કેટલાક મારવાડી શેઠો પોતપોતાના તાંત્રિકો આગળ ગુપચુપ વાતો કરી રહ્યા હતા. સૌ પોતપોતાની સાધના કરાવતા હતા.

પેલા મહારાજે એ ભીડમાં માંડ જગા કરીને મને પણ બેસાડ્યો, અને કહે કે, 'અભી આતા હૂં, મેરે બહોત પરિચિત મારવાડી સેઠ હૈં, કોઈ ન કોઈ અનુષ્ઠાન મિલ જાયેગા.' એમ કહીને તે ચાલ્યા, તથા દરવાજા પાસે આવતા-જતા વ્યાપારીઓ સાથે વાતો કરવા લાગ્યા.

હું સમજી ગયો કે તે કોઈ જાપ કે અનુષ્ઠાનની ઘરાકી કરવા મથી રહ્યા છે. અને તે પણ મારા માટે!! કોઈ દુઃખી માણસ પાસેથી સો-બસો રૂપિયાનું અનુષ્ઠાન લઈને મને કરવા આપે. હું તેમના કહ્યા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરું. પૈસા તે લે, હું તો પૈસા રાખતો જ નહિ. આ રીતે તે પોતે પણ વ્યાપાર કરવા માગતા હતા.

દુનિયા જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી ઓછાવત્તા અંશે અંધશ્રદ્ધા રહેવાની જ. અસંખ્ય સુધારકો, પડકારકો અને વિજ્ઞાનના વિકાસ પછી પણ તેનું અસ્તિત્વ સમાપ્ત નથી થયું. ભારતમાં અને તેમાં પણ ગુજરાતમાં વધ્યું છે. સાચા સાધુઓ કરતાં ઠગ, ધૂર્ત અને દંભીઓનું સામ્રાજ્ય વિસ્તરી રહ્યું છે. આ તાંત્રિકોની અસર હવે તો ઠેઠ ગાંધીનગર તથા દિલ્હી સુધી પહોંચી છે.

સૌની વચ્ચે બેઠો બેઠો હું પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરતો રહ્યો સૌને પૈસાની જરૂર હતી. વ્યાપારીઓને લાખોની જરૂર હતી. તે પૂરી કરી આપવા આ તાંત્રિકો તેમની પાસેથી 25-50 પડાવતા હતા. તાંત્રિકોને પણ પૈસાની ભારે જરૂર હતી. પેલા વ્યાપારીઓને કોણ સમજાવે કે જે પોતાના માટે 25-50 નથી મેળવી શકતા, તે તમને લાખો રૂપિયા કેવી રીતે કમાઈ આપશે! અંધશ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં ભોળા માણસો કરતાં લોભિયા માણસો વધુ ફસાતા હોય છે. પેલા મહારાજ થોડી થોડી વારે મારી તપાસ કરી જતા અને ફરી પાછા કોઈ અનુષ્ઠાન કરાવનારની શોધમાં ચક્કર લગાવતા, મને થયું કે બસ હવે અહીંથી વિદાય થવું જોઈએ.

હું ઊભો થયો. મારી ખાલી પડેલી જગ્યાને ભરી દેવા કેટલાય ઉત્સુક હતા. પેલા મહારાજને મળ્યો અને કહ્યું, 'મૈં જાતા હૂં. મેરે લિયે યહ ઉચિત સ્થાન નહીં હૈ, મૈં અનુષ્ઠાન કરનેવાલા નહીં હૂં' કહીને વિદાય થયો.

ખાસ્સું ત્રણચાર માઈલ ચાલીને પાછો પેલા બગીચામાં આવ્યો. ધીરે ધીરે બગીચામાં મારા પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ રાખનારું સારું એવું વર્તુળ તૈયાર થયું હતું. હવે તો આખો દિવસ લોકોની અવરજવરમાં વીત્યા કરતો. મને થયું કે હવે કલકત્તા છોડવું જોઈએ. કુંભમેળો નજીક આવી રહ્યો છે અને હવે મારે પ્રયાગરાજ પહોંચવું જોઈએ.

*

16. હવે આત્મહત્યા નહિ કરું

જન્મવું એ મોટે ભાગે એક સુખદ ઘટના ગણાય છે, પણ મરવું એ દુઃખદ ઘટના ગણાય છે. 'મોટા ભાગે' શબ્દ એટલા માટે છે કે કેટલાકનું જન્મવું સુખદ નથી હોતું—તેમના પોતાના માટે, તથા કોઈ વાર બીજાના માટે પણ. એક પાંચ વર્ષની બાળા બળાત્કારનો ભોગ બનીને પ્રાણ ગુમાવે તેના જન્મને સુખદ કેમ કહેવાય? કદાચ તે ના જન્મી હોત તો જ વધુ સારું હતું. આવી જ રીતે કેટલાંકનાં મૃત્યુ પણ કોઈ વાર પોતાને માટે તો કોઈ વાર બીજાના સૌને માટે સુખદ થઈ જનારાં હોય છે. કેન્સર જેવા મહાવ્યાધિથી પીડાતા માણસને દીર્ઘાયુષ્યના આશીર્વાદની નહિ, શીઘ્ર અવસાનના આશીર્વાદની જરૂર હોય છે. કેટલાક હાહાકાર મચાવનારા આતતાયીઓનું અવસાન લોકો માટે પરમ સુખદાયી બની જતું હોય છે. પણ આ તો બધા અપવાદ થયા. મુખ્ય નિયમ તો જન્મવું તે સુખદ અને મરવું તે દુઃખદ ઘટનારૂપ છે.

મૃત્યુ દુઃખદ છે જ, પણ મૃત્યુના ઘણા પ્રકાર છેઃ પક્વાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી કોઈ વ્યક્તિ મરે તો તે બહુ દુઃખ ના કહેવાય. પક્વાવસ્થા પહેલાં જ કોઈ અકસ્માત વગેરેમાં મૃત્યુ પામે તો તે વધુ દુઃખદ થઈ જાય. વળી કોઈ રાષ્ટ્ર, ધર્મ કે માનવતાના હિતમાં પ્રાણ આપે તો તે ગૌરવભર્યું મૃત્યુ કહેવાય. પણ કેટલીક વાર કોઈ આત્મહત્યા કરીને પોતાનું જીવન ટૂંકાવી નાખે ત્યારે પ્રસંગના સંદર્ભ પ્રમાણે તથા લોકોના અભિગમ પ્રમાણે તેની પ્રતિક્રિયા થાય.

આત્મહત્યા કરનારાઓ પ્રત્યે મારા મનમાં અમાપ લાગણીઓ છે, કારણ કે મને સ્વયં તેનો અડધો અનુભવ છે. માણસ આત્મહત્યા ક્યારે કરતો હોય છે? જ્યારે જીવન તેના માટે અત્યંત ભારરૂપ બની જતું હોય છે ત્યારે. ભૂખ કે માત્ર દરિદ્રતાના કારણે આત્મહત્યા કરનારાના બહુ જ ઓછા કિસ્સા જોવા મળશે. મોટા ભાગે ગૂંગળાયેલાં જીવન અથવા અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત જીવન, જીવનના અતિ ભારને ઊંચકી શકવાની ક્ષમતા ખોઈ બેસતાં આવું પગલું ભરી લેતાં હોય છે.

પશુપક્ષીઓ કદી આત્મહત્યા નથી કરતાં, કારણ કે તેમનું સામાજિક તથા માનસિક જગત નહિવત્ છે. જેમનું સામાજિક તથા માનસિક જગત ઘણું વિસ્તૃત હોય છે, તેમનાં સુખ તથા દુઃખનાં કારણો પણ ઘણાં હોય છે. પ્રત્યેક સંબંધ સુખ માટે જ બંધાયો હોવા છતાં મોટા ભાગે પોતાની અનાવડતને કારણે અથવા સામાવાળાની નાદાની કે નાદારીના કારણે દુઃખો વધુ આવતાં હોય છે. માનસિક આઘાતોનાં મૂળ પ્રેમ, પ્રતિષ્ઠા અને અહંભાવમાં રહેલાં હોય છે. આ ત્રણેનો ત્યાગ જેટલો મોટો તેટલો જ આઘાતનો ધક્કો પણ મોટો. અત્યંત દીન હાલતમાં જીવતા ભિખારીઓ ભાગ્યે જ આત્મહત્યા કરતા હોય છે. હા, ઠંડીમાં થથરીને, ગરમીમાં લૂ લાગીને, વરસાદમાં તણાઈને પ્રાણ ખોનારા ઘણા હોય છે, પણ ઠંડીમાં રોજ થથર્યા કરવું તેના કરતાં આત્મહત્યા કરી લેવા દે, તેવી વૃત્તિવાળાં ભાગ્યે જ કોઈ હશે.

મને લાગે છે કે આત્મહત્યા કરી શકવા જેટલી તેમની હિંમત નથી એટલે જ તેઓ ભિખારી થયા છે. તેમને પ્રેમ, પ્રતિષ્ઠા અને અહંભાવમાંનું કશું જ નથી હોતું તેથી માનસિક જગતનો ત્યાગ બહુ થોડો હોય છે. શારીરિક આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવામાં જ તેમનો દિવસ વીતી જાય છે, છતાં તે પૂરી નથી થઈ હોતી એટલે તેમનું ચિંતન-મનન અધૂરી રહેલી આવશ્યકતાઓમાં રમ્યા કરે તે સ્વાભાવિક છે. પણ જેમને શારીરિક આવશ્યકતાઓ જરૂર કરતાં વધુ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમનું મન રોજી-રોટી, મકાન કે કપડાંમાં નહિ પણ માનસિક જગતમાં રખડ્યા કરતું હોય છે. આ માનસિક જગત કેટલીક વાર પ્રેમજગત હોય, કેટલીક વાર પ્રતિષ્ઠા જગત હોય તો કેટલીક વાર અહંભાવનું જગત હોય. ઘણી વાર શારીરિક આવશ્યકતાઓના અભાવ સાથે પ્રેમતંતુ જોડાયેલો હોય ત્યારે દરિદ્રતા ડાકણનું રૂપ ધરીને પ્રેમનું કોમળ ગળું દબાવી કાઢે. પ્રેમ, પ્રેમને ભેટવા જેટલો આતુર હોય છે તેટલો જ જરૂર પડ્યો મૃત્યુને ભેટી લેવા પણ આતુર હોય છે.

કલકત્તામાં આવો જ એક અનુભવ થયો.

રાત્રિના નવેક વાગ્યા હશે. એક કલાક સૂર્ય વહેલો આથમતો હોવાથી આપણા માટે તો દશ વાગ્યા એમ સમજી જવાનું. ધીરે ધીરે લોકો વીખરાઈ ગયા હતા, ચારે તરફ નીરવતા—શાંતિ હતી. નગરપાલિકાની લાઇટોમાંથી મંદ મંદ પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો અને હું નગરપાલિકાના જ બાંકડા ઉપર સૂઈ જવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં એક ઊંચો, તેજસ્વી પણ ફિક્કો જુવાન મારી પાસે આવ્યો. તેની સાથે જે લાંબી વાતચીત થઈ તેનો સાર આવો હતોઃ

તે બિહારના કોઈ નગરથી નોકરી માટે અહીં કલકત્તા અઢાર દિવસથી આવ્યો છે. બિહારમાં ચોવીસ વર્ષની પત્ની તથા બે બાળકો છે. ઘરનું ભાડું ચડી ગયું છે, દેવાદાર થઈ ગયો છે. બેકારીએ તેને નાગચૂડમાં ભીંસી દીધો છે. ભૂખ તથા અપ્રતિષ્ઠાથી થાકીને કાંઈક નોકરી મળશે તેવી આશાએ અહીં કલકત્તા આવ્યો છે. અઢાર દિવસથી ફરે છે પણ નોકરી મળતી નથી. સૌકોઈ ઓળખાણ માગે છે. પાસે પૈસા નથી. ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે ઘરમાં લોટ પણ ન હતો. કલકત્તા જઈને તરત જ પૈસા મોકલીશ તેવી હામ આપીને તે આવ્યો છે પણ તે પોતે જ કોઈ શેઠના અન્નક્ષેત્રમાં પાતળી ખીચડીથી અડધું પેટ ભરીને દિવસ કાઢે છે. હવે પત્નીને પૈસા કેવી રીતે મોકલવા? રહી રહીને તેને પત્ની અને બાળકો યાદ આવે છે.

તેનું હૃદય રડી ઊઠે છે... 'ઓ વિધાતા, તેં મને પ્રેમ આપ્યો, દામ્પત્ય આપ્યું, પણ સાથે સાથે કારમી ગરીબી પણ આપી, હું મારી વહાલી પત્ની તથા કનૈયા જેવાં બે બાળકોનાં પેટ પણ ભરી શકતો નથી. ધિક્કાર છે મને...' તે જીવનથી તંગ આવી ગયો છે. તદ્દન ભાંગી પડ્યો છે. હવે તેની એક જ ઇચ્છા છે. નજીકમાં જ આવેલી રેલ નીચે કપાઈ મરવું. પત્નીને કરુણાભરી ચિઠ્ઠી તેણે લખી છે, જે હજી પોસ્ટ કરી નથી. આ માણસ કોઈ કોઈ વાર મારા સત્સંગમાં આવતો એટલે તથા તેના ઘરમાં સંત-સમાગમની પ્રથા હોવાથી તેને સંતો પ્રત્યે અનહદ માન છે. મરતાં પહેલાં મારી પાસે પોતાની વેદના ખાલી કરવા આવ્યો છે. તેની વાતો તથા વ્યવહારથી મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ માણસ સાચે જ આત્મહત્યા કરી બેસશે.

હું ધર્મસંકટમાં મુકાઈ જાઉં છું. લક્ષ્મીનો સ્પર્શ નહિ કરવાનો નિયમ અત્યારે મને ત્રાસદાયી લાગે છે. મને થાય છે કે જો અત્યારે મારી પાસે પૈસા હોત તો બધા જ પૈસા આ ભાઈને આપી દેત. પણ મારી પાસે તો કાણો પૈસોય નથી. અંતે હું તેને એક વાતે રાજી કરી દઉં છું કે આજે નહિ, આવતી કાલે તું આત્મહત્યા કરજે. મારું વચન રાખવા માટે તે વાતને માની જાય છે. તે વિદાય થાય છે, પણ તેની અસર મારા ઉપર એટલી મોટી મૂકતો જાય છે કે આખી રાત મને ઊંઘ નથી આવતી. મને વિચારો આવે છેઃ

આ કાયસ્થ રૂપાળો યુવાન! કેટલાં અરમાનોથી પરણ્યો હશે! તેની પત્ની અને બાળકો પણ કેવાં સુંદર હશે? એ સુંદરતામાં પાછી આદર્શની ચમક ભળી, પણ તેમાં દરિદ્રતાની લોહમેખ પણ લાગી. આ યુવાનને માતાપિતા નથી તો બીજી તરફ તેની પત્નીને પણ પિયરમાં ખાસ કોઈ નથી.

ભારતમાં કુલીન ગણાતાં કુટુંબોમાં જ્યારે મુખ્ય વ્યક્તિ મરી જાય છે, ત્યારે આખું કુટુંબ મરી જતું હોય છે. કારણ કે મુખ્ય વ્યક્તિ જ સૌની તારણહાર હોય છે. સૌ તેના અવલંબને જીવતાં પરાવલંબી હોય છે. જેમ જેમ ખાનદાનીનું શિખર ઊંચું થતું જાય, તેમ તેમ પરાવલંબિતાની તળેટી પણ ઊંડી થતી જાય તેવી સમાજવ્યવસ્થા છે. ખાનદાન સ્ત્રીઓના પગની પાની પણ કોઈ જોઈ ના શકે એટલે તે માત્ર ચાર દીવાલ વચ્ચેની મેના થઈને રહે. મુખ્ય માણસ મરતાં જ આખું ઘર નિરાધાર થઈ જાય. દીકરીને દાગીનાનો દહેજ આપવો તેના કરતાં સ્વાવલંબિતાની શક્તિ આપવી તે સાચું કલ્યાણ છે.

રહી રહીને મારું અંતર કહેતુંઃ 'પ્રભુ, આ વ્યક્તિને નોકરી આપ, ધંધો આપ. જો તે મરી જશે તો તેની પાછળ બીજા ત્રણ જીવો પણ મરી જશે. તેની પત્ની દરિદ્રતાને તો સહન કરી લેશે, પણ પ્રિય પતિના આપઘાતનો ધક્કો સહન નહિ કરી શકે.'

સવાર થયું અને સાંજ થઈ. રાત પડી અને કાલની માફક ધીરે ધીરે સૌ વીખરાવા લાગ્યાં. હું એકલો રહી ગયો. મારું મન પેલા માણસની આતુરતાથી રાહ જોતું હતું. આજે તે આવશે અને કહેશે કે 'હવે તમારું વચન મેં પૂરું કર્યું, હવે તો મને મરવા દો!' હવે હું તેને રોકી નહિ શકું. આ સામે રેલના પાટા, એક ક્ષણમાં તેનું સુંદર શરીર ચૂંથાઈ જશે. હું તેનો દર્શક માત્ર થઈશઃ વિચારો ચાલતા રહ્યા.

દશ વાગ્યા પણ તે ન આવ્યો. હવે મારી ધીરજ ખૂટી હતી. સૂઈ જવાનો સમય ક્યારનોય થઈ ગયો હોવા છતાં હું સૂતો ન હતો. મારી દૃષ્ટિ સામે હતી, તેની પ્રતીક્ષામાં. હું થાક્યો. મને થયું જરૂર તેણે આત્મહત્યા કરી લીધી હશે. જરૂર... જરૂર... ઓહ... લાચારીના ખપ્પરમાં રોજે રોજ કેટલાં મસ્તક હોમાતાં હશે! કલકત્તા જેવી ધનાઢ્ય નગરીમાં ઊંચી આલીશાન ઇમારતોમાં રહેનારાઓને ક્યાં ખબર હશે કે તમારી એક દિવસની સિગારેટોમાં કોઈ ગરીબનું આખું જીવન બચી શકતું હોય છે. જો શ્રીમંતાઈની સાથે માનવતા જાગે તો બેડો પાર થઈ જાય.

અંતે થાકીને હું આડો પડવાની તૈયારી કરતો હતો. ત્યાં લાંબાં લાંબાં ડગ ભરતો તે આવ્યો. મને નિરાંત થઈ. આવતાં જ મારા પગમાં માથું મૂકી દીધું, 'સ્વામીજી, આપને મુઝે નયા જીવન દિયા.' તે રડી પડ્યો. તેની પીઠ ઉપર હું હાથ ફેરવતો રહ્યો. અંતે તે બોલ્યો, 'મહારાજ,

નોકરી મિલ ગઈ.' તેની વાતથી મને પણ સંતોષ થયો.

વાત આમ બનેલીઃ

આજે કોઈ મારવાડી શેઠને ત્યાં તે નોકરી માટે ગયેલો, શેઠે ઓળખાણ માગી, ઓળખાણ ન હોવાથી તેણે કહ્યું કે ભગવાન જ મારી ઓળખાણ છે. શેઠે ના કહી, પણ શેઠાણી દૈવી જીવ હતાં. તેમણે શેઠને સમજાવીને પેલાને નોકરીમાં રખાવી લીધો, એટલું જ નહિ, તેને ભરપેટ જમાડ્યો. સ્વાદિષ્ટ રસોઈ અને તે પણ ભરપેટ જમવાની તક ઘણા દિવસો પછી તેને મળી હતી. જમતાં જમતાં તેને પત્ની અને બાળકો યાદ આવ્યાં, તેનાથી રડી જવાયું. અન્નપૂર્ણાના અવતાર સમી શેઠાણી સમજી ગઈ કે આ કોઈ દુખિયો માણસ છે. બધી વાત પૂછી, બધી વાત જાણી. શેઠાણીએ તરત જ બસો રૂપિયા આપ્યાઃ જાઓ તમારી પત્નીને મનીઓર્ડર કરી આવો. પત્નીને મનીઓર્ડર કર્યું. આવતી કાલે તો પહોંચી જશે. હવે તેના પગમાં જોર હતું. એક મડદું જીવતું થયું. પેલી શેઠાણીએ ખરેખર શેઠાણીનું પદ દીપાવ્યું. પેલો યુવાન તો વળી મારું જ નિમિત્ત માનતો હતો. 'આપકે આશીર્વાદસે હી નોકરી મિલી. મૈં તો મર ગયા હોતા, જો આપ મુઝે રોકતે નહીં ઔર નોકરી દિલાતે નહીં.'

મેં તેને પૂછ્યું, 'અબ આત્મહત્યા કરની હૈ?'

તેણે ઝટ ઉત્તર આપ્યો, 'ના સરકાર. અબ મૈં આત્મહત્યા નહીં કરૂંગા.'

મેં પ્રભુનો આભાર માન્યો.

યજ્ઞો, સપ્તાહો, છપ્પનભોગો અને સમૈયાઓમાં લખલૂટ ખર્ચો કરનારાઓને જાણ થવી જોઈએ કે એક માણસને રોજી આપવી, એક-બે કુટુંબોને આજીવિકાનું સાધન આપવું તે ખરો યજ્ઞ છે, તે ખરી સપ્તાહ છે, તેમાં જ છપ્પનભોગો અને સમૈયાઓ છે. ધર્મને માનવતા તરફ વાળવામાં આવે એ જ ધર્મની તેજસ્વિતા છે.

*

17. આમાર ઠાકુર

મને થયું કે હવે કલકતા છોડી દેવું જોઈએ. કોઈને કાંઈ પણ કહ્યા વિના જ એક દિવસ વહેલી સવારે હું જી.ટી. રોડ ઉપર ચાલી નીકળ્યો. કલકત્તા પાર કરતાં જ મને ત્રણ કલાક લાગ્યા. પછી શરૂ થયાં તેનાં પરાં. હું પગપાળો જ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ચાલતો હતો. માર્ગની બન્ને તરફ મકાનો જ મકાનો, કોઈ ખાલી જગ્યા જ ન દેખાય. ચાલ ચાલ કરતો જ રહ્યો. સવારથી કાંઈ જ ખાધું ન હતું અને આવી રીતે ચાલ ચાલ કરનારને ઊભા રાખીને કોણ જમવાની વાત પૂછે! બે પૈસાના ચણા લઈને ફાકી લીધા હોય તોય લોટો પાણી પિવાય. અહીં તો તે પણ ન હતું.

અત્યંત અસલામતી અને નિરાધારતામાં વ્યક્તિ પરમાત્માની અત્યંત સમીપમાં પહોંચી જતી હોય છે. મેં જે પરમાત્માની શોધમાં ગૃહત્યાગ કર્યો હતો, તથા આવા કડક નિયમો લીધા હતા, તે પરમાત્મા સિવાય મારી પાસે શો આધાર હતો? જૈન સાધુઓ પૈસાને નથી અડતા. પણ તેમના માટે પ્રથમથી જ આગળ આગળ બધી વ્યવસ્થા હોય છે, એટલે લક્ષ્મીનો અસ્પર્શ તેમના માટે કષ્ટદાયી નથી થતો. મારા માટે તો તેવું કશું જ ન હતું. મને કોઈ ઓળખતું ન હતું એટલું જ નહિ, હું અદીક્ષિત હતો, નાની ઉંમરનો બિનઅનુભવી હતો અને દૂરના પ્રાંતમાં વિચરણ કરતો હતો. મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરનારને સ્પષ્ટ જણાશે કે હું માત્ર પરમાત્માને આધારે વિચરી રહ્યો હતો. મારામાં જે કાંઈ થોડીક મક્કમતા હતી તે પણ તે પરમાત્માની જ આપેલી હતી.

ચાલતાં ચાલતાં એક વાગી ગયો હતો, ભૂખ અને થાક બન્ને લાગ્યાં હતાં. પણ બન્ને તરફ મકાનો હોવાથી યોગ્ય સ્થળ મળતું ન હતું, જ્યાં હું બેસી શકું. અંતે મારી નજર એક જાળીવાળા સહેજ ઊંચા ઓટલાવાળા મકાન ઉપર પડી. ઓટલાની પાસે જ મકાનમાલિકે પાણીનો નળ મૂકી રાખ્યો હતો, તે નળે ભૂખ્યાપેટે પાણી પીધું અને થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો હોવાથી પેલા ઓટલા પર બેસી ગયો. જોકે આવા ઓટલાવાળાં મકાનો તો માર્ગમાં બીજાં પણ આવ્યાં હતાં, પણ કોઈના ઓટલે કેમ બેસાય? તે વિચારે ક્યાંય બેસવાની હિંમત કરી શક્યો ન હતો. પણ અહીં બેસી જ જવાયું.

માત્ર બે જ મિનિટ થઈ હશે અને મકાનની જાળી ખૂલી. એક વૃદ્ધ બંગાળી સજ્જન બહાર આવ્યા. તેમને જોઈને મને સહેજ સંકોચ થયો, 'હમણાં આ વ્યક્તિ મને ઊઠી જવાનું કહેશે.' તેવો સંદેહ થયો. ભારતમાં બાવા લોકોની સામૂહિક પ્રતિષ્ઠા ઓટલે પણ ના બેસવા દેવાય તેવી છે. પણ મારી ધારણા ખોટી નીકળી. પેલા મહાશય ઝટ દઈને બે પગથિયાં ઊતરી મારી સામે આવ્યા તથા બાંગ્લા ભાષામાં કાંઈક બોલતા બોલતા મારા પગ પકડીને બેસી પડ્યા. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તેમનું એક વાક્ય વારંવાર મારે કાને પડતું: 'આમાર... ઠાકુર... આમાર... ઠાકુર...' તે મને આગ્રહ કરીને ઘરમાં લઈ ગયા. ઘર નાનું પણ સ્વચ્છ હતું. સુઘડતા હતી અને ઘરમાં રહેનારાં શિક્ષિત માણસો હતાં. જમવા માટે આસન તથા બાજોઠ પાથરેલાં હતાં. મને જમવા બેસવા આગ્રહ કર્યો. મારે જમવું તો હતું જ પણ મને ભય હતો કે અહીં જમવામાં કદાચ માછલીની કોઈ વાનગી પીરસી દેશે તો? હું ઓળખી શકીશ નહિ. અને ખવાઈ ગયા પછી ખ્યાલ આવશે તો? મારું મન પાછું પડતું હતું પણ તેમણે જ સમાધાન કર્યું. 'આમિ નિરામિષભોજી, શોંકા કોરે ના.'

હું ખૂબ પ્રેમથી જમ્યો. પ્રત્યેક ગ્રાસે મને પરમાત્મા દેખાતો હતો. ગીતામાં 'યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્'નું વચન આપ્યું છે તે આ રીતે પૂરું કરતો હશે. આ જ મકાનના ઓટલે તેણે જ મને બેસવાની પ્રેરણા કરી હશે. તેણે જ પેલા ગૃહસ્થને ભાવવિભોરતા આપીને મારી પાસે મોકલ્યો હશે. તેણે જ તેને મને જમાડવાની પણ પ્રેરણા કરી હશે. પોતાના માટે બિછાવેલા આસન ઉપર મને બેસાડીને તેણે જ મને ભાવવિભોર થઈને જમાડ્યો હશે. હું ઘણી વાર લોકોને કહું છું કે મેં ઈશ્વરને જોયા નથી પણ તેની કૃપાને અસંખ્ય વાર અનુભવી છે. જેણે ઈશ્વરની કૃપાનો અનુભવ કરવો હોય તેણે જાણી કરીને આપત્તિઓ વહોરી લેવી. દુઃખો અને આપત્તિઓ વિના પણ તેની કૃપાનો અનુભવ તો થાય જ છે, પણ પેલો અનુભવ તો હાડોહાડ લાગી જાય તેવો હોય. જેના માટે અને જેના સહારે ફનાગીરી સ્વીકારી હોય તે ફના કરીને પણ આબાદ કરતો હોય છે. હું ફનાગીરીના માર્ગે ધપી રહ્યો હતો. આ ઉંમરે આ માર્ગે આવી રીતે કોણ ડાહ્યો માણસ આગળ વધે?

*

18. ફરી ફોલ્લા પડ્યા

પ્રત્યેક કદમ જ્યાં મુસીબતોનાં કઠણ ચડાણ ઉપર જ મૂકવાનું હોય ત્યાં સુખ-શાન્તિનો દમ કેવી રીતે લેવાય?
ચાલતાં ચાલતાં ફરી પાછા મારા પગમાં ફોલ્લા ઊપસી આવ્યા હતા. ઉઘાડા પગ, જી.ટી. રોડ અને ધૂનમાં ને ધૂનમાં આંખો નીચી રાખીને હું ચાલ ચાલ કરું. પરિણામ આવીને ઊભું રહ્યું. બન્ને પગમાં એક જ જગ્યાએ ફરી પાછા ત્રણ અને બે ફોલ્લા ઊપસી આવ્યા. દિવસ આથમવાને દોઢ-બે કલાકની વાર હતી. હવે ચલાતું ન હતું. એક એક ડગલું સિસકારા બોલાવી જતું હતું. શું કરવું? આવતા-જતા કોઈ માણસને પૂછ્યું, 'ગામ કેટલું દૂર હશે?' જવાબ મળ્યોઃ 'આ રોડ ઉપર ત્રણ માઈલ અને જો રોડ છોડી દો તો પેલું ગંગાકિનારે ગામ દેખાય. તે માત્ર એક જ માઈલ.'
ત્રણ માઈલ ચાલવાનું શક્ય ન હતું. એટલે એક માઈલવાળા બાજુના ગામે પહોંચવાનું હિતાવહ લાગ્યું. હું જેમતેમ કરીને પેલા ગામે પહોંચ્યો. પગમાં કળતર અને બળતરાનો પાર ન હતો. હમણાં રડી પડાશે તેવું થયા કરતું હતું. ગામમાં પેસતાં જ એક આશ્રમ જોયો, 'કાલીબારી'. હું રાજી થયો. ચાલો વિશ્રાંતિની જગ્યા મળી ગઈ. અંદર પગ મૂકતાં જ સ્વામીજીએ ઘાંટો પાડ્યો. 'અહીં નહીં, અહીં નહીં... બહાર જાઓ. બહાર જાઓ.' હું કાંઈ પણ બોલ્યા વિના બહાર નીકળી ગયો. હવે ક્યાં જવું? કોઈને પૂછ્યું તો બતાવ્યું કે ગામના પેલા છેડે ગંગાકિનારે ધર્મશાળા છે ત્યાં જાઓ. મેં એ ખાસ્સું મોટું ગામ પાર કર્યું અને પહોંચ્યો ગંગાકિનારે. ખરેખર તો ગંગાજીનો પ્રવાહ તો એક ફર્લાંગ દૂર હતો, પણ કોઈ મહારાજાએ પાકા ઘાટ બંધાવેલા તે ઘાટ ઉપર સૂર્યાસ્ત વેળાએ આવીને લોકો બેસતા. ગંગાજીનું નીર તો અહીંથી દેખાતું પણ ન હતું. હું ત્યાં ઘાટ ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો હતો. ઘાટ ઉપર એક જ સફેદ વસ્ત્ર પહેરીને 25-30 વૃદ્ધ વિધવાઓ બેઠી હતી. સહેજ જાડું મલમલ, સાબુ વિના ધોવાવાના કારણે પીળાશ પકડેલું. ચણિયા વિના માત્ર એક જ વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો રિવાજ બંગાળમાં વિધવા સ્ત્રીઓ માટે છે. સૌના ચહેરા ફિક્કા, નિસ્તેજ અને લાચારીની છાયાથી ગ્રસ્ત લાગ્યા. વિધવાઓને ભક્તિ કરવાની હોય એટલે તે બધી ભક્તિ કરવા અહીં આવી હશે. ઘણી વાર દેખાદેખી પણ ઘણું થતું હોય છે.
બંગાળ એટલે બાબુઓનો દેશ. ઉચ્ચતા અને કુલીનતાની ખુમારીવાળા આ બાબુઓ. યુ.પી.—બિહારના ભૈયાઓને માત્ર કૂલી જ સમજે. જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રત્યેક ભારતીયને (મહાત્મા ગાંધીજીને પણ) ગોરાઓ કૂલી કહીને બોલાવતા તેમ અહીંના બાબુઓ અમે જ બુદ્ધિશાળી છીએ તેવી ગુરુતાગ્રંથિથી પીડાતા હોવાથી મજૂરી કરવા આવેલા ભૈયાજીઓને કૂલી જ સમજે. અકુલીનતા કરતાં કુલીનતા ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. સમાજને, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને કુલીનતાના નામે કુરૂઢિઓના ફંદામાં જકડી લેવાતી હોય છે.
બંગાળના કુલીન સમાજે વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓને પતિની ચિતા સાથે બાળી મૂકવાની કુલીન વિધિ વિકસાવી, જેનું દંભી નામ સતીપ્રથાનું અપાયું. આ રીતે અસંખ્ય સ્ત્રીઓને પતિની ચિતા સાથે બાંધીને બાળી મૂકવાનું જે પાપ થયું તે હિમાલયથી પણ ભારે થયું. અને તેનું ફળ આજે પણ પ્રજા ભોગવી રહી છે. રાજા રામમોહન રાયે આ પ્રથા સામે બાથ ભીડી. પોતાની સગી ભાભીને ચિતામાં બળતી જોઈ—બાળી મૂકનારા સમાજ પ્રત્યે તેમની આંખ લાલ થઈ, તે ઝઝૂમ્યા અને અંગ્રેજ વાઇસરોય બૅન્ટિકના સહયોગથી આ પ્રથા બંધ કરાવી. કોઈ મોટા ધર્મગુરુએ આ કાર્ય ન કર્યું. સોનાનાં સિંહાસનો અને ચાંદીની ચાખડીઓએ ચડનારા ગુરુઓને ધાર્મિક કે સામાજિક દૂષણ—કુપ્રથા કે વહેમના નિરાકરણ માટે ઝઝૂમતા જોવા નહિ મળે. કદાચ એ સ્વયં આ બધાના પોષક પણ હોઈ શકે.
સ્ત્રીઓને ચિતા ઉપર તો ચડતી અટકાવી શકાઈ પણ પછી પ્રશ્ન હતો વિધવાઓની આજીવિકાનો, પુનર્લગ્નનો. એ કાર્ય ન થઈ શક્યું. આ દેશમાં ઢોરો માટે પાંજરાપોળો છે, પણ માણસો, ખાસ કરીને અનાથ વિધવાઓ માટે પાંજરાપોળો નથી કરી શકાઈ. આવી વિધવાઓની આજીવિકાની જવાબદારી નથી તો ધર્મ ઉપાડતો, નથી સમાજ ઉપાડતો કે નથી તેનાં કુટુંબીજનો ઉપાડતાં. ધન અને જનવિહોણી આ વિધવાઓનાં ટોળેટોળાંને ભક્તિમાં જોતરવાનો પ્રયત્ન પણ કેટલાક લોકોએ કર્યો છે. પૂર્વના પાપે આ વૈધવ્ય આવ્યું છે તેવું ઠસાવનારા પુરાણીઓ તેમને દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવાનું કામ કરી રહ્યા છે. કાશી-મથુરા-વૃંદાવન વગેરે તીર્થધામોમાં બંગાળી વિધવાઓનાં ટોળાં જોઈ શકાય છે.
મેં તે સૌ વિધવા બહેનોને હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા. પણ કોઈએ કાંઈ પ્રતિભાવ ન આપ્યો. કોઈ પુરુષને ધર્મશાળા વિષે પૂછ્યું તો

ઘાટથી નીચે, થોડે દૂર ગંગાપ્રવાહ જવાના માર્ગ ઉપર એક ઝૂંપડા જેવી જગ્યા બતાવી. મને નવાઈ લાગીઃ આનું નામ ધર્મશાળા! ઠેઠ નજીક ગયો ત્યારે તો ભય જ લાગ્યો. કાચી માટીની દીવાલો ઉપર ઘાસનું છાજન કરેલું. ત્રણ તરફથી બંધ અને એક તરફથી પૂરું ખુલ્લું એવું એ દશ ગુણ્યા આઠનું એ પડાળિયું હતું. મારા માથે અડી જાય તેટલી તેની ઊંચાઈ હતી. માટીની દીવાલો તથા માટીનું તળિયું ઠંડી અને પાણીની છાંટથી ઠરીને બરફ જેવાં થઈ ગયાં હતાં. બારણું ન હોવાથી પવનના સુસવાટા આવતા હતા. અધૂરામાં પૂરું આજે ઠંડી વધુ હતી અને મારી પાસે ઓઢવા-પાથરવાનું ઘણું ઓછું હતું. હું મારું જ એક પાતળું આસન પાથરીને બેઠો. રાત્રે ઠંડી વધી જશે ત્યારે અહીં શરીર થીજીને ઠીકરું થઈ જશે તેવું મને ચોક્કસ લાગવા લાગ્યું.

હું ઘણો સમય એ ધર્મશાળામાં બેઠો પણ કોઈ મારી પાસે ન આવ્યું. બહુ થોડા લોકો ગંગાજીનાં દર્શન કરવા અવરજવર કરતા હતા. કોઈ કોઈ એકાદ ઊડતી નજર મારી તરફ નાખી જતા. હું ચુપચાપ એકલો જ બેઠો હતો. બે વૃદ્ધો ગંગાજી તરફ જતા હતા તેમણે પણ મારા તરફ દૃષ્ટિ કરી અને ચાલ્યા ગયા. મને થતું હતું કે કોઈ મારી તરફ આવે અને મારી સાથે વાતચીત કરે. પણ કોઈ આવતું ન હતું. પેલી વિધવાઓ દૂર ઊંચા ઘાટ ઉપર અન્યમનસ્કભાવથી બેઠી હતી. પ્રતિક્ષણ સંધ્યા રાત્રિ તરફ જઈ રહી હતી. અને ઠંડીનું પ્રમાણ વધતું જતું હતું. કોઈ કોઈ વાર હું નેત્રો બંધ કરીને પ્રભુસ્મરણ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પગમાં ફોલ્લા ઊપસી આવ્યા હતા ત્યાં વારંવાર હાથ પહોંચી જતો. એવું લાગતું કે ત્યાં હવે આંટણ પડી જશે. જે ભાગ ઉપર વધુ ઘસારો પડતો હતો ત્યાં ફોલ્લા પડ્યા હતા. તે ભાગ ધીરે ધીરે કઠોર થઈ જશે. પછી ફોલ્લા નહિ પડે. પણ ત્યાં સુધી જીવિત રહેવાય તો ને? આજે તો આ કારમી ઠંડી અને તદ્દન ઓછાં વસ્ત્રો મળીને કદાચ મારું ઠેકાણું પાડી દેશે.

હું આવું કંઈક વિચારતો હતો એટલામાં પેલા બે વૃદ્ધો ગંગાદર્શન કરીને પાછા ફર્યા. મારી સામું જોઈને આગળ ચાલ્યા, પણ થોડુંક ચાલીને પાછા ફર્યા અને ઉપર આવી મારી પાસે બેઠા. બંનેને માત્ર બંગાળી જ બોલતાં આવડતું હતું. તેમાંથી એક વૃદ્ધ બહુ જ થોડું હિન્દી બોલી શકતા હતા. પ્રથમ બંગાળીમાં અને પછી ભાંગીતૂટી હિન્દીમાં વાતચીત શરૂ થઈ. તેમણે મારો હાથ જોયો. મારી નાની ઉંમર તથા ત્યાગવૃત્તિથી લોકો આકર્ષિત થઈ જતા. ખાસ કરીને વિદ્વાન ધાર્મિક વર્ગ તેથી વધુ આકર્ષિત થતો.

થોડી જ વારમાં મેં જોયું તો પેલી પંદર-વીસ વિધવાઓ અમારી પાસે આવી અને ખોળો ધરી ધરીને, પગે લાગી લાગીને એક તરફ ચુપચાપ બેસી ગઈ. મને નવાઈ લાગી. આ બહેનોને હું પગે લાગ્યો, ત્યારે કશો પ્રતિભાવ ન આપ્યો અને હવે ખોળા પાથરી પાથરીને પગે લાગવા માંડી! મારો હાથ જોનાર વૃદ્ધ મહાશય તેમને બંગાળીમાં કાંઈક કહી રહ્યા હતા, જે હું સમજી શકતો ન હતો, પણ એટલું સમજાતું હતું કે આ છોકરો મહાપુરુષ થવાનો છે તેવું કાંઈક તે સૌને સમજાવી રહ્યા હતા. ધીરે ધીરે માણસો ભેગાં થઈ ગયાં. એવામાં એક વૃદ્ધ પણ સશક્ત અને ભારે શરીરના મહાત્મા પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમના હાથમાં ત્રિશૂળ હતું. તેમાં ડમરુ બાંધેલું હતું. ગળામાં મોટા મોટા રુદ્રાક્ષની માળાઓ હતી, મોઢું ભારે અને શરીર પણ ભારે હતું. કમર પર કાણાવાળા પૈસાને પરોવીને બનાવેલો કંદોરો પહેર્યો હતો. ભગવાં વસ્ત્રો, ઘઉંવર્ણો રંગ અને બુલંદ અવાજ. આ બધું મારા માટે આકર્ષક ન હતું છતાં તેઓ પણ સૌની સાથે ઊભા હતા. વાર્તાલાપમાં અંધારું થઈ ગયું હતું. ધીરે ધીરે સૌ વીખરાવા લાગ્યા હતા.

એક ભૈયાજી પણ ઊભા હતા. તેમણે મને પૂછ્યું, 'રાત કહાં રહેંગે?' મેં કહ્યું, 'યહીં પર.' તેણે કહ્યું, 'નહીં... યહાં તો જાન લેનેવાલી ઠંડી લગેગી. મેરે સાથ ચલિયે, મેરે યહાં મંદિરકી દલહાનમેં રહિયે.'

હું તેમની સાથે ચાલ્યો. અહીં પેલા કરતાં ઠીક હતું. પેલા ડમરુધારી મહાત્મા પણ સાથે હતા. તેમણે મને કહ્યું કે કાલે મારી શિષ્યાને ત્યાં જમીને અહીંથી દૂર ભદ્રેશ્વર આપણે જઈશું. ત્યાં પાંચસો સાધુઓ ભેગા થવાના છે. મેં હકારમાં માથું હલાવ્યું. અને પછી કહ્યું, 'બંગાળમાં માછલીનો આહાર લોકો કરે છે. હું તમારી શિષ્યાને ત્યાં જમવા આવું પણ એવું કાંઈ તો તેઓ વાપરતાં નથી ને?' તેમણે કહ્યું, 'ના.... ના... એ વિધવા છે અને બંગાળમાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી માંસાહાર બંધ કરી દેવાય છે. તેની રસોઈ—ચૂલો બધું જ જુદું થઈ જાય છે. એટલે તમે કશી ચિંતા ન કરશો.' સૌ વીખરાયાં અને હું સૂઈ ગયો. ઈશ્વરને આટલો જલદી મને ઠીકરું બનાવી દેવાની ઇચ્છા ન હતી એટલે તેણે આ વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી. (પાછળથી ખબર પડી કે પેલા હાથ જોનારા બંગાળી વૃદ્ધ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ યોગી હતા. તેઓ પિસ્તાળીસ વર્ષથી અન્ન લેતા ન હતા. તેમનું ઘણું માન હતું. તેમના આવવાથી લોકો ભેગા થઈ ગયા હતા. પેલી વૃદ્ધાઓ તેમના જ કારણે પગે લાગવા આવી હતી.)

19. ભદ્રેશ્વર

બીજા દિવસે સવારે સ્નાન-સંધ્યા વગેરે થયું અને પેલા મહાત્મા આવી ગયા. તેઓ વારંવાર ડમરુ વગાડતા હતા, જેથી સૌ કોઈને તેમના આગમનની ખબર પડી જાય. મને કહે કે, ચાલો જમી લઈએ.' તેમની વિધવા શિષ્યાને ત્યાં જમીને અમે બન્ને દશ વાગ્યે એકસાથે ભદ્રેશ્વર જવા ચાલી નીકળ્યા.

ફરી પાછો એ જ જી.ટી. રોડ પકડ્યો. પેલા ડમરુવાળા સાધુ માર્ગમાં આવતી દુકાનો, ઘરો તથા ચાલીઓમાં પૈસો-પૈસો ઉઘરાવે. ડમરુ વગાડે. જોરજોરથી કોઈ વાર બંગાળીમાં કોઈ વાર હિન્દીમાં કાંઈક બોલે અને પૈસા લઈને ચાલે. તેમની આ પ્રક્રિયા પૂરી થાય ત્યાં સુધી હું દૂર કોઈ સ્થળે ઊભો રહું. લોકો અમારી બંનેની ઉંમરના કારણે એમ સમજે કે તે ગુરુ છે અને હું તેમનો શિષ્ય છું. મને આ વાત ગમતી નહિ. છતાં બપોરના બાર વાગ્યા સુધી આવું ને આવું ચાલતું રહ્યું. અંતે મેં નિર્ણય કર્યો કે મારે આ સાધુનો સાથ છોડી દેવો જોઈએ, કારણ કે અમારા વિચારો તથા આચારોમાં કશો જ મેળ ન હતો. તે દોરાધાગા તથા ભૂતપ્રેત પણ કાઢતા.

તેઓ જ્યૂટ મિલની કોઈ ચાલીમાં પૈસા માગવા ગયા કે હું એકલો ચાલી નીકળ્યો. પગના ફોલ્લા દુઃખ દેતા હતા, પણ હવે આંટણ પડવાનાં હતાં. એટલે સહન થઈ શકતું હતું.

સાંજના ત્રણ વાગ્યે હું ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યો. અહીંનું દૃશ્ય નિરાળું હતું. રેલવેની હદમાં એક મહાત્માએ રાતોરાત મંદિર ચણી નાખ્યું હતું. તેની પ્રતિષ્ઠા હતી. રેલવેના ઑફિસરો કશું કરી શકતા ન હતા. આપણા દેશની ધાર્મિક સ્થિતિ એવી છે કે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રોડ વચ્ચે કે રેલવેની નજીકમાં વગર પરવાનગીએ કોઈ ધર્મસ્થાન ઊભું કરી દો. કોઈ હનુમાન, શિવ, દેવી, પીર, ઓલિયા કે કોઈની કબર. બસ, પછી તેને હટાવનાર કોઈ નહિ, કારણ કે લોકોની ધાર્મિક લાગણી દુભાશે તેવો હાઉ એવો ઊભો કરી દેવાયો છે કે ધર્મના નામે તમે ગમે તે કરી શકો છો. કાયદેસરનું બાંધકામ કરવું હોય તો પરવાનગી લેતાં મહિનાઓ, અરે, કેટલીક વાર તો વર્ષો લાગી જાય. પણ ગેરકાયદે બાંધકામ કરવું હોય તો તરત જ કરી શકાય અને તે પણ રોડ કે રેલની બાજુમાં જ. પાછળથી આ જ બાંધકામ ચલાવી લેવાય. કાયદેસરની જમીનમાં જો તમે માત્ર એક-બે ફૂટનો ઓટલો કે બે ફૂટનું છજું બહાર કાઢો તો તોડી નંખાય. પણ વગરહકની જમીનમાં પહેલાં ઝૂંપડું અને પછી મકાન બાંધી કાઢો તોય કોઈ ના તોડે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અન્યાયી કાયદા તોડવાનું આપણને શિખવાડ્યું હતું. આપણે તેનો વિસ્તાર હવે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કરી નાખ્યો છે. ધીરે ધીરે કાયદાના રાજ્ય કરતાં બિનકાયદાનું રાજ્ય વધુ વિસ્તૃત થઈ રહ્યું છે.

પેલા મહાત્માએ પણ રાતોરાત ભક્તસમૂહને ભેગો કરીને હનુમાનની દેરી ચણી નાખી હતી. અને તે નિમિત્તે બધા સાધુસંતોનો ભંડારો હતો. સવારથી જ ત્રણસો-ચારસો જેટલા બાવાઓ એકત્રિત થયા હતા. કેટલાક આજુબાજુનાં ગામોમાંથી નિમંત્રણથી આવ્યા હતા. કેટલાક મારા જેવા ભંડારનું નામ સાંભળીને વગર નિમંત્રણે આવ્યા હતા. તરતની જ ચણાયેલી દેરી પાસે મંડપ બંધાયો હતો. મંડપની નીચે કેટલાક બાવાઓ ટોળે વળીને બેઠા હતા અને ગાંજાની ચલમો ફૂંકાતી હતી. વાતાવરણમાં ગાંજાની ગંધ પ્રસરી રહી હતી. વળી કોઈ બીજા કૂંડાળામાં ચીપિયા વગાડી વગાડીને ભજનો ગવાઈ રહ્યાં હતાં, તો વળી કોઈ ત્રીજા કૂંડાળામાં ધૂણી ધખાવાઈ રહી હતી. જમવામાં અહીં પૂરી અને શાકને વધુ મહત્ત્વ અપાય. આ ભોજનને પક્કા ભોજન કહેવાય એટલે તેમાં છૂતાછૂતનો પ્રશ્ન ન રહે.

હું જેવો જઈને ઊભો રહ્યો તેવા જ એક યજમાન મહાત્મા બહુ જ ભાવથી મને લેવા આવ્યા. અત્યંત ભાવથી આગ્રહ કરીને મને એક તરફ લઈ ગયા તથા સારું આસન બિછાવીને માનપૂર્વક બેસાડ્યો. મને નવાઈ લાગી. કશી જાણપિછાણ વિના આટલું બધું માન કેમ આપ્યું હશે? બધા જ સંતો કરતાં મને સારા આસને બેસાડ્યો હોવાથી સંતોની નજર પણ મારા તરફ ખેંચાઈ. થોડી જ વારમાં મારી ચારે તરફ ભક્તસમુદાય બેસવા લાગ્યો તથા વારંવાર શરબત વગેરે પીવા માટે આગ્રહ થવા લાગ્યો. કશું સમજ્યા વિના હું પણ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ગયો. મને થતું કે કદાચ મારા જેવા કોઈ તેમના પરિચિત સંત આવવાના હશે, ભ્રાન્તિથી મને જ તે સમજી આવો ભાવ બતાવતા હશે. એક-બે વાર મેં તેમને કહ્યું પણ ખરું કે જેની તમે રાહ જુઓ છો તે હું નથી. હું તો બીજો છું. પણ તેમણે માન્યું નહિ. બસ 'આપ હી હૈં...આપ હી હૈં.' આવું બોલે. હું ચૂપ થઈ ગયો.

કલાક દોઢ કલાકમાં તો આખો ભક્ત સમુદાય મારા તરફ વળી ગયો. ખૂબ પ્રશ્નો અને સત્સંગ ચાલવા લાગ્યો. સૌનું લક્ષ્ય તથા ધ્યાન મારા તરફ વળી ગયું હતું. મને પણ ધર્મચર્ચા કરવામાં રસ પડતો હતો.

એવામાં પેલા ડમરુવાળા મહાત્મા આવી પહોંચ્યા. આવતાં જ તેમણે જોરથી ડમરુ વગાડ્યું તથા ગર્જના કરીને કાંઈક બોલ્યા. સૌનું ધ્યાન તેમના તરફ ગયું. અમારી આંખો ચાર થઈ. તેમને લેવા કોઈ ગયું નહિ. તે અહીં નજીકના જ, સૌના પરિચિત હતા, એટલે તેમનું કોઈ માન ન હતું. બે-પાંચ પરિચિત બાવાઓને મળીને તેમણે જોયું કે મારી અહીં ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા થઈ રહી છે, એટલે તે મારી પાસે આવ્યા. હું તેમનાથી છૂટવા માગતો હતો, પણ તે વધુ ને વધુ નજીક આવવા માગતા હતા.

સાંજ પડી, રાત્રી થઈ, આરતી થઈ અને પછી સૌ કોઈને ભંડારાની રસોઈ જમવા બેસાડ્યા. જમી રહ્યા પછી સૌની વ્યવહાર પ્રમાણે ભેટ-વિદાય થઈ. ભેટ-વિદાયમાં થોડો કલહ પણ થયો.

લોકો એમ સમજતા હોય છે કે સાધુ થયા પછી માત્ર અધ્યાત્મ તથા પરમાર્થવૃત્તિ જ રહેતી હોય છે. પણ સાધુઓની પણ સંસારી માણસો જેવી જ દુનિયા હોય છે. કાકાગુરુ, દાદાગુરુ, ચાચાગુરુ, ગુરુભાઈ, ગુરુબહેન વગેરે સંબંધો તો ખરા જ. સાથે સાથે નાનામોટા મહંતો, અસ્થાનધારીઓ (સ્થાનધારીઓ) વગેરેની કક્ષાઓ અને કક્ષાઓ પ્રમાણે લેવડદેવડના વ્યવહારો પણ ખરા. આ વ્યવહારમાં ઘણી વાર લડાઈ-ઝઘડા તથા ખટપટો પણ થાય.

'વિદાઈ'નો એ અર્થ થાય છે કે નિશ્ચિત રકમ આપી દો, પછી પેલા સાધુએ વિદાય થવું જોઈએ. પછી તેનાથી રહેવાય નહિ, અથવા સ્વયં વિદાય થતાં વિદાય-ભેટ મેળવે.

વિદાય-દક્ષિણા પૂરી થયા પછી જે નજીકના હતા તે બધા વીખરાવા લાગ્યા, જે દૂરના હતા તે ત્યાં મંડપ નીચે જ પોતપોતાનાં આસનિયાં પાથરી સૂવાની વેતરણમાં પડ્યા. મારે તો વિદાય લેવાની ન હતી, કારણ કે હું પૈસાને સ્પર્શ કરતો નહિ. મને થયું કે હું પણ આ મંડપ નીચે જ સૌની માફક સૂઈ જઈશ. પણ તેવામાં બે-ચાર ભક્તો આવીને કહેવા લાગ્યા કે—'આપ કે લિયે કમરેકી વ્યવસ્થા કી હૈ.' હનુમાનજીના મંદિરથી અડધો માઇલ દૂર જ્યૂટ મિલના મજૂરોની ચાલીઓ હતી. તેમાં એક રૂમ મારા માટે ખાલી કરાવીને તે લોકો મને લેવા માટે આવ્યા હતા. મારી આવી અકારણ પ્રતિષ્ઠા જોઈને પેલા ડમરુવાળા મહાત્માને નવાઈ લાગતી હતી. તેઓ મારી સાથે જ આવવા માગતા હતા. મને તે ઠીક લાગતું ન હતું. એટલે અંતે તેમને ત્યાં જ રહેવા દઈને હું ભક્તોની સાથે પેલા સ્થાને જવા નીકળ્યો. યજમાન સંત પણ સાથે હતા. મેં જોયું કે મારા માટે સુંદર રીતે સજાવીને રૂમ તૈયાર કરાવાયો છે. આખી ચાલીના ભક્તો મારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. 'સદગુરુદેવ કી જય'ના જયજયકાર સાથે સૌએ મને સત્કાર્યો.

મારા સંકોચનો પાર ન હતો. એક અજાણી વ્યક્તિ માટે આ લોકો આટલું બધું કેમ કરતા હશે? કાંઈ સમજાતું ન હતું.

સૌના વીખરાઈ ગયા પછી હું અને પેલા યજમાન સંત બે જ રહી ગયા. ત્યારે મારા પગમાં પડીને તેમણે મને ખૂબ નમસ્કાર કર્યા. મારો સંકોચ વધી ગયો. આ બધાને થયું છે શું? હું કાંઈ કહું તો કોઈ કશું સાંભળતું નથી. અંતે પેલા મહાત્માએ કહ્યું, 'મને ગઈ રાત્રે સ્વપ્નું આવ્યું હતું તેમાં મારા ગુરુદેવે મને સૂચના આપી હતી કે તારા ભંડારામાં એક સાચા સંત આવશે જે આવા... આવા... હશે. તું તેમની ખૂબ સેવા કરજે. હું સવારથી જ પેલી નિશાનીઓ પ્રમાણેના સંતને ખોળતો રહ્યો. અંતે સાંજના સમયે તમે આવ્યા ને હું ધન્ય થઈ ગયો. મેં મારા સેવકોને પણ કહી રાખ્યું હતું કે એક સંત આવવાના છે. તેમની સેવા કરીને જીવન ધન્ય બનાવી લેજો.' તેઓની વાત સાંભળીને મને નવાઈ લાગી. હજી તો મેં દીક્ષા પણ લીધી ન હતી. કશું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું. ત્યાં મને કોઈ દૈવી રીતે સાચા સંતમાં ગોઠવી દેવાયો એથી એક તરફ તો મને બહુ જ સંકોચ થયો, તો બીજી તરફ પરમાત્મા પ્રત્યે અનન્યભાવ થયો.

આ ગામમાંથી મને બાર-પંદર દિવસ સુધી લોકોએ નીકળવા દીધો નહિ. લક્ષ્મીનો અસ્પર્શ, સાદું ભોજન અને નિઃસ્વાર્થની વાતોથી લોકો મારા પ્રત્યે ખૂબ જ ભાવનાવાળા થતા હતા. રોજ જુદી જુદી જગ્યાએ પ્રવચનો કરવા લઈ જતા. મને જેવું આવડે તેવું કાલુંઘેલું હું બોલતો પણ લોકોને તે ગમતું. પ્રવચન પૂરું થયા પછી પણ લોકો ઊઠતા નહિ. બેસી જ રહે. સમજાવી સમજાવીને ઉઠાડવા પડે.

આ ગામથી જ્યારે હું વિદાય થયો ત્યારે દૂર સુધી અસંખ્ય માણસો વિદાય આપવા આવ્યા હતા તથા રડતા હતા.

*

20. કુંભમેળો

કોઈ પણ ધર્મનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન ત્રણ રીતે કરી શકાયઃ 1. શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો (માન્યતાઓ) દ્વારા, 2. ધર્મસ્થાનોની વ્યવસ્થા દ્વારા અને 3. ઉત્સવો દ્વારા.

મોટા ભાગે શાસ્ત્રો વાંચીને ધાર્મિક માન્યતાઓ જાણી શકાતી હોય છે. વિશ્વના કોઈ પણ ધર્મનાં શાસ્ત્રો વાંચીને જ પ્રભાવિત થઈ જનાર પૂરી વાસ્તવિકતાને પામી શકતો નથી. ઘણી વાર ઉત્તમ સિદ્ધાંતોવાળા ધર્મો, હીન આચારો તથા હીન કર્મકાંડોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા જોઈ શકાય છે. બીજાની વાત જવા દો, ગીતા વાંચીને પ્રભાવિત થનાર કોઈ પરદેશી અહીં આવે અને આપણાં ધર્મસ્થાનો જુએ તો ગંદકી, ધક્કામુક્કી, છેતરપિંડી અને વ્યાપારી વૃત્તિવાળું વલણ—આ બધું તેના માટે આઘાતજનક થઈ પડશે, કારણ કે ગીતામાં આવી કલ્પના જ નથી. ગીતાનો ધર્મ, ધર્મસ્થાનોમાં ક્યાં જોવા મળે છે? હશે કોઈ એકાદ સ્થળ, પણ સર્વત્ર તો શું છે તે કોણ નથી જાણતું!

ધર્મસ્થાનોની વ્યવસ્થાથી પ્રજાની ધાર્મિક તથા સામાજિક ચેતના માપી શકાય. આવી જ રીતે ઊજવાતા ઉત્સવો પણ ધર્મ, ધાર્મિકતા અને ધાર્મિક વ્યક્તિના સ્વરૂપને છતા કરતા હોય છે. ઉત્સવો વિના કદાચ ઉત્સાહ ના આવે એટલે યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉત્સવો જરૂરી છે, પણ તે હેતુલક્ષી હોવા જોઈએ. આ ત્રણે(શાસ્ત્ર, ધર્મસ્થાનો અને ઉત્સવો)નું અહીં મૂલ્યાંકન કરવાનો વિચાર નથી, કારણ સૌને ખબર છે કે આપણી શી સ્થિતિ છે.

જે સદગુરુની શોધ માટે હું રખડી-ભટકી રહ્યો હતો, તે કુંભમેળામાંથી મને પ્રાપ્ત થશે તેવી મારી ધારણા હતી. આ 1954નો કુંભમેળો હતો અને તેમાં વીસ લાખ જેટલા સાધુઓ આવવાના હતા. ત્યારે દેશમાં પંચાવન લાખ સાધુઓની સંખ્યા હતી તેવું પ્રધાનમંત્રી નેહરુ વારંવાર કહેતા તથા થોડી ચીમકી પણ આપતા. તેમની છાપ નાસ્તિક જેવી હતી અને જુનવાણી સાધુસમાજ તેમને ધર્મવિરોધી માનતો. અત્યારે સાધુઓની સંખ્યા કેટલી છે તેની ખબર નથી. જે હોય તે, પણ એટલું તો નક્કી કે વિશ્વના કોઈ પણ દેશ, કોઈ પણ પ્રજા અને કોઈ પણ ધર્મ કરતાં આપણે વધુ સાધુઓ રાખીએ છીએ. આટલું હોવા છતાં દર વર્ષે આપણો ધર્મ બે ઇંચ પણ વૃદ્ધિ નથી પામતો. હા, હ્રાસ તો જરૂર પામે છે—તે વાસ્તવિકતા છે.

કુંભમેળા પ્રત્યે મારા મનમાં બહુ મોટી આશા હતી. એક તો સદગુરુની પ્રાપ્તિ થશે તે, તથા આટલા બધા સંતોનાં દર્શન થશે—તેમાં કેટલાક દિવ્યપુરુષો હશે વગેરે વગેરે. કુંભમેળામાં થયેલા મારા અનુભવો અહીં આલેખું તેના પહેલાં કુંભમેળા સંબંધી થોડી માહિતી આપું તો અનુચિત નહિ કહેવાય.

કુંભમેળાનું પૌરાણિક રૂપ

કુંભમહાપર્વની પાછળ એક પૌરાણિક કથા છે. દેવ અને દૈત્યોએ મળીને સમુદ્રમંથન કર્યું. સમુદ્રમંથનથી અમૃતનો ઘડો નીકળ્યો. અમૃત ઉપર બન્ને પક્ષોનો અધિકાર હતો, પણ દૈત્યો આ અમૃત પીશે તો અમર થઈ જશે અને દેવોને કાયમ માટે ત્રાસ આપશે તેવા ભયથી ઇંદ્રનો પુત્ર જયંત પેલા અમૃતના ઘડાને લઈને આકાશમાર્ગે ઊડી ગયો. પોતાનું અમૃત પાછું મેળવવા દૈત્યો પાછળ પડ્યા. થાકના કારણે જયંતે ચાર સ્થળોએ આ ઘડાને મૂકેલો ત્યાં અમૃતનાં ચાર ટીપાં પડેલાં એટલે તે તે સ્થળે(હરિદ્વાર, પ્રયાગરાજ, ઉજ્જૈન અને નાશિક) દર ત્રણ વર્ષે નિશ્ચિત નક્ષત્રોના યોગો પ્રાપ્ત થતાં લાખો માણસો સ્નાન કરવા ઊમટી પડે તે સ્વાભાવિક છે.

સૂત્રગ્રંથો તથા ગીતા-ઉપનિષદોમાં આવા સ્નાનથી મોક્ષ મળવાની વાતો નથી, પણ પુરાણીઓએ પુરાણો દ્વારા પ્રકૃતિપૂજા, તેમાં પણ ખાસ કરીને જળપૂજા તરફ વધુ ભાર મૂક્યો. એટલે તીર્થોમાં સ્નાન કરવાનું, ગંધાતું પાણી હોય તો પણ સ્નાન કરવું એ પાકી શ્રદ્ધાનો વિષય બની ગયો. પ્રત્યેક કુંભમેળામાં ત્રણથી ચાર મુખ્ય સ્નાન થતાં હોય છે. આ ધાર્મિક મેળો છે એટલે તેમાં મુખ્ય ઘટક સાધુઓનો રહે તે સ્વાભાવિક છે. ભારતમાં વીસ હજાર જેટલા નાનામોટા સંપ્રદાયો—પંથો છે અને તેમાં ઘરબારીથી માંડીને ત્યાગી વિરક્ત પ્રકારના અસંખ્ય સાધુઓ છે. આ સાધુઓમાં પણ કેટલાક શાસ્ત્રધારી તથા કેટલાક શસ્ત્રધારી સાધુઓ પણ હોય છે. ત્રિશૂળ, ભાલો, ચીપિયો, કુહાડી, લાઠી વગેરે શસ્ત્રો લઈને સમૂહરૂપમાં વિચરણ કરનારા સાધુઓ પણ છે. આવા સમૂહને જમાત કહેવાય છે. જમાત શબ્દ ફારસીનો છે એટલે આ પ્રક્રિયા ફારસી ભાષાના પ્રભાવકાળવાળા મુસ્લિમ શાસન દરમિયાન શરૂ થઈ હોય તેવું અનુમાન કરી શકાય છે.

બચપણમાં મેં ઘણી જમાતો જોઈ છે. નાગાબાવાઓની જમાતોના નામથી ઓળખાતી આ જમાતોથી ગામડાંના માણસો બહુ ડરતા. કેટલાક તો ખેતરોમાં ભાગી જાય, કેટલીક વાર ખેતરોમાંથી પણ ભાગેલા પટેલોને જમાતવાળા પકડી લાવે. ધોળી દાળ અને કાળી રોટી એ તેમનો મુખ્ય આહાર. ખાઈ-પીને મસ્ત રહેનારા, કેટલાક સારા વ્યાયામ કરનારા સુદૃઢ શરીરવાળા, દાવપેચ તથા અટાપટા જાણનારા સાધુઓ પણ હોય. તે વખતે અમને આવી કૂતુહલવશ જમાત જોવાની મજા પડતી, જોકે 'બાવા પકડી જશે' એવી બીક પણ દરેક છોકરાને હોય જ. જમાતમાં કોઈ કોઈ તપસ્વી, ધૂણી તાપનાર સારી પ્રકૃતિના સાધુ પણ હોય. ભાષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તોછડી ભાષા તથા ગાલી-ગલોચનું પ્રમાણ પણ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે.

મુખ્યતઃ આવો શસ્ત્રધારી વર્ગ પ્રાચીન કાળમાં પોતપોતાનાં શસ્ત્રો સહિત કુંભસ્નાન કરવા પહોંચી જતો. ગંગાજીની રેતીમાં તંબૂઓ નાખીને ટોળેટોળાં પોતપોતાના વિભાગમાં રહેતાં. આ સ્થળોને માટે આશ્રમ વગેરેને બદલે લશ્કરી શબ્દ 'છાવણી' વપરાતો. આજે પણ ઘણા ઉતારાઓને 'છાવણી' કહેવાય છે. આવી તે રીતે રામાદલ તથા શંભુદલ એમ 'દલ' શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરાતો. રામાદલ એટલે વૈરાગી નાગાબાવાઓ શંભુદલ એટલે સંન્યાસી નાગાબાવાઓ. આવાં જ બીજાં પણ નાનાંમોટાં દળો પોતપોતાની નિર્ધારિત જગ્યાએ તંબૂઓ વગેરેમાં ગોઠવાઈ જતાં.

મુસ્લિમો જેમ કતલની રાત માને છે તેમ કુંભસ્નાનનું પ્રભાત કતલપ્રભાત બની જતું, કારણ કે નિશ્ચિત જગ્યાએ પ્રથમ સ્નાન કરવા ભારે હોંસાતૂંસી થતી. એ હોંસાતૂંસી મારામારી તથા ધિંગાણામાં ફેરવાઈ જતી. શસ્ત્રો તો પાસે હોય જ એટલે તેનો ઉપયોગ થતો. અસંખ્ય લાશો પડી જતી અને વિજયી દળ જયજયકાર કરતું ઉલ્લાસમાં આવીને સ્નાન કરતું. ખબર નહિ કેટલા સમયથી આવી પદ્ધતિ ચાલતી હશે. આવા ધિંગાણામાં શાસ્ત્રધારી વિદ્વાન સંતો ભાગ્યે જ આવતા.

આ હિંસાના કારણે અંગ્રેજોના સમયમાં કુંભમેળા ઉપર પ્રતિબંધ મુકાયો. કેટલાંક વર્ષો સુધી કુંભમેળો બંધ રહ્યો. ફરી પાછાં મેળાને ચાલુ કરાવવાનાં ચક્રો ગતિમાન થયાં. મહામના પંડિત મદનમોહન માલવીયજીએ પ્રયત્ન કરીને 1938માં મેળો શરૂ કરાવડાવ્યો. પણ વહીવટકુશળ અંગ્રેજોએ વહીવટની દૃષ્ટિએ કેટલીક શરતો મૂકી. તેનું પાલન કરવા સો અખાડાઓ બંધાયા. મુખ્યતઃ સ્નાન કરવાનો સમય નિર્ધારિત કરાયો. કયા કયા કુંભમેળામાં કયો કયો અખાડો પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય એમ સ્નાન કરવા જાય તે નક્કી થયું. પછી અખાડાવાળા માટે તંબૂઓ બાંધવા માટે સ્થાન આપવાનું રેકર્ડ નક્કી થયું. આ પ્રમાણે એક સુચારુ વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરાઈ. ચતુર અંગ્રેજોએ રામાદલ અને શંભુદલને એકબીજાથી દૂર દૂર પડાવ આપવાનું રેકર્ડ કર્યું જેથી ટકરાવ ન થાય. આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા થવાથી રક્તપાત અટકી ગયો તથા નિર્ભયતાથી સ્નાન કરી શકાય તથા તંબૂઓમાં રહી શકાય છે. તેવા વાતાવરણથી શસ્ત્રધારી સંતો તથા ભક્તો પણ આ પર્વમાં આવવા લાગ્યા. કુંભમેળાનું રૌદ્રસ્વરૂપ શાંતસ્વરૂપમાં બદલાવા લાગ્યું. અત્યારે આ શાંતસ્વરૂપ શૃંગાર અથવા રજોગુણી રૂપમાં બદલાયેલું જોઈ શકાય છે.

શૂદ્રોને સંન્યાસ નહિ આપું

દશનામી નાગા સંન્યાસીઓના પોતપોતાના અખાડા તથા મઢીઓ છે—પ્રાચીનકાળમાં જેમ ગોત્રો હતાં તેમ; જૈન સાધુઓમાં જેમ ગચ્છ હોય છે તેમ. ત્રણ વર્ષ સુધી જમાતો લઈને મહંતો દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ભ્રમણ કર્યા કરે તે વખતે જે નવા સાધુઓ ઉમેરાયા હોય તેને છોટિયા કહેવાય. છોટિયા એટલે જુનિયર. આવા નવા ઉમેરાયેલા સાધુઓની વિધિપૂર્વક દીક્ષા આવા કુંભમેળામાં થાય. 'વિરજા હવન' નામની ધાર્મિક વિધિ એકીસાથે બધા જ જુનિયરોને કરાવી દેવામાં આવતી. પ્રથમ આ વિધિ પીઠના શંકરાચાર્ય કરાવતા. પણ પછી એક પીઠાધીશ્વર એવા આવ્યા કે તેમણે કહી દીધું કે 'સંન્યાસનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણોને જ છે. આ બાકીના શૂદ્રોને હું સંન્યાસદીક્ષાવિધિ નહિ કરાવું.'

શંકરાચાર્યના અનુયાયી સંન્યાસીઓમાં મુખ્યતઃ ત્રણ ભેદ છેઃ 1. દંડી સ્વામીઓ, 2. પરમહંસ સ્વામીઓ અને 3. નાગા સાધુઓ. દંડી સ્વામીઓ માત્ર બ્રાહ્મણોમાંથી જ થાય છે. પરમહંસો ત્રણ વર્ણ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાંથી થાય છે. નાગા બાવાઓ પણ ત્રણ વર્ણમાંથી થાય છે. કોઈ વાર ચતુર્થ વર્ણને પણ સ્વીકારી લેવાય છે. પણ દંડીસ્વામીઓ પરમહંસો તથા નાગા સંન્યાસીઓને કાં તો સંન્યાસી સમજતા જ નથી અને કદાચ સમજે તો શૂદ્રરૂપથી સમજે છે. કાશી વગેરે સ્થળોએ આ બાબતમાં ઘણી વાર ઘણા ઉપદ્રવ થયેલા છે.

જ્યારે કહી દેવાયું કે શૂદ્રોને વિરજા હવન નહિ કરાવાય ત્યારે પ્રશ્ન થયો કે હવે શું કરવું? આ સમસ્યાના સમાધાન માટે નાગા સાધુઓની દૃષ્ટિ પરમહંસોના વિદ્વાનો તરફ ગઈ. તે સમયે સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી એક સ્વામીજીને તરત જ 'મહામંડલેશ્વર' બનાવાયા તથા હાથી ઉપર બેસાડીને ધામધૂમથી તેમનું સ્વાગત કરી તેમના દ્વારા વિરજા હવનની વિધિ કરાવાઈ. આ એક પરિવર્તન હતું. પછી ક્રમે ક્રમે મોટા ત્રણે અખાડાઓએ પણ પોતાના મંડલેશ્વરો બનાવ્યા તથા હવે તો એક એક અખાડામાં કેટલાય મંડલેશ્વરો બનાવાયા છે. અત્યારે આ સંખ્યા ત્રીસ-ચાલીસથી પણ વધુ હશે. તેમાં કેટલાક વિદ્વાન છે તો કેટલાક નથી પણ. મંડલેશ્વર થવા માટે કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ નથી. ખર્ચ કરી શકવાની ક્ષમતા હોવી જરૂરી છે.

આ મંડલેશ્વરોનો સ્વયં પોતાનો રેકર્ડ ન હોવાથી કુંભમેળામાં સીધી તેમને જમીન અપાતી નથી. રેકર્ડ અખાડાનો છે. એટલે જમીન અખાડાના નામે મળે. અખાડો પોતપોતાના મંડલેશ્વરોને યથાયોગ્ય જમીન ફાળવી આપે, જે આવશ્યકતા કરતાં ખૂબ જ ઓછી હોય. જો વધુ જમીન જોઈએ તો મેળાથી દૂરના ભાગમાં મળે, જેની બહુ પ્રભાવકારિતા ન હોય.

બીજું, સ્નાન કરવા જનાર સરઘસને શાહી કહેવાય છે. (શાહી શબ્દ ફારસી છે, જેનો અર્થ રાજા-મહારાજાઓના રસાલા સાથેની સવારી થાય.) આ શાહીનો રેકર્ડ પણ અખાડાને જ છે. મંડલેશ્વર કોઈ ને કોઈ અખાડાના માધ્યમથી જ શાહીમાં જઈ શકે. સ્વતંત્ર રીતે જઈ ન શકે. એટલે જેણે શાહીમાં જોડાવું હોય તથા પૂજનીયપણાનું પ્રદર્શન કરવું હોય ત્યારે અખાડાને આધીન રહેવું જરૂરી હોય છે.

પહેલાં બધા મંડલેશ્વરો હાથી ઉપર નીકળતા. હાથી અખાડાના પોતાના રહેતા. હાથીની ઊંચાઈ-નીચાઈ ઘણી વાર મંડલેશ્વરોને મૂંઝવણમાં મૂકી દેતી. એક સમય એવો આવ્યો કે સૌએ પોતપોતાની સોના-ચાંદીની અંબાડી બનાવડાવી, જેથી શાહી ભવ્ય લાગે. પણ અંબાડીનો પૂરો ઉપયોગ થાય તે પહેલાં જ સરકારે શાહીમાં હાથીના ઉપયોગ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. હવે રબ્બરનાં પૈડાંવાળા ઠેલાનો ઉપયોગ શાહીમાં કરાય છે. પેલી અંબાડીઓનો ઉપયોગ આ ઠેલાઓ ઉપર મૂકવામાં પણ થયેલો જણાયો હતો. દિનપ્રતિદિન સાધનો વધતાં જાય છે. સ્પર્ધા પણ વધતી જાય છે. એટલે શાહીને વધુ ને વધુ શૃંગારમય બનાવવા પ્રયત્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. મઠોની આધ્યાત્મિકતામાં મોટા ભાગે રજોગુણની પ્રધાનતા થઈ જતી હોય છે, સ્વયં ભક્તો-સેવકો પણ પોતાના ગુરુઓના ઠઠારાને ઇચ્છતા—ચાહતા હોય છે એટલે આવું થવું સ્વાભાવિક છે.

આ શાહીનું સૌથી વધુ આકર્ષક અંગ તે તદ્દન નગ્ન નાગાબાવાઓનું સ્નાન માટે જતું સરઘસ છે, જેને જોવા તથા કૅમેરામાં ઝડપી લેવા દેશવિદેશથી હજારો-લાખો લોકો આવે છે. બબ્બે કે ચાર-ચારની લાઇનમાં તદ્દન નગ્ન નાગા બાવાઓ સ્નાન માટે ચાલતા હોય છે. ભસ્મ લગાવેલી હોવા છતાં વસ્ત્રોવાળા ભાગની ચામડીનો જુદો રંગ જણાઈ આવે છે. આ નગ્નતા માત્ર સ્નાન માટે જવા પૂરતા સમયની જ હોય છે. માલવીયજીએ એકાદ લંગોટી પહેરવા સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો પણ વ્યર્થ. તેમની પાછળ મંડલેશ્વરોનો ઠઠારો, તેમની પાછળ પરમહંસ સાધુઓની લાઇન. કેટલીક જગ્યાએ અવધૂતાનીઓ (સાધ્વી સ્ત્રીઓ)ની લાઇન પણ ખરી. આ બધું દૃશ્ય એક અજબ વાતાવરણ ઊભું કરે, કોઈ ધૂળ લઈને માથે ચડાવતાં હોય તો કોઈ તિરસ્કારપૂર્વક ગાળો પણ દેતાં હોય. લગભગ એક મહિના સુધી ચાલનારા કુંભમેળામાં ત્રણ-ચાર સ્નાન આવે. પ્રત્યેક સ્નાન વખતે આ જ પ્રકારની શાહીઓ નીકળે.

ઉદાસીન તથા વૈરાગી વગેરે પરંપરામાં આ પ્રકાર નથી. તેમાં લંગોટીધારી સાધુઓ તો હોય છે, પણ તદ્દન નગ્ન નથી હોતા. તેમના મંડલેશ્વરો સ્વયંભૂ હોય છે. અર્થાત્ લગભગ પ્રત્યેક કથાકાર પોતે જ પોતાને મહામંડલેશ્વર કહેવડાવી શકે છે. તેના માટે કશું આપવું કે કોઈની સ્વાધીનતા સ્વીકારવી જરૂરી નથી હોતી.

કુંભમેળાના આ રજોગુણી અંશથી દૂર ઝાડીઓમાં તપસ્વી સીધાસાદા વિરક્ત સાધુ સંન્યાસીઓ પણ રહેતા હોય છે, જે માત્ર ભિક્ષાવૃત્તિ પૂરતી જ અપેક્ષા રાખતા હોય છે. પણ ત્યાં સુધી મોટા ભાગના લોકો પહોંચતા નથી. ખાસ કરીને શ્રીમંત વર્ગ, શ્રીમંતાઈભરી આધ્યાત્મિકતાનો ચાહક હોય છે એટલે આ ભવ્ય આલીશાન છાવણીઓ, કૅમ્પો વગેરેમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જતો હોય છે.

મહામના મદનમોહન માલવીયજીની ઇચ્છા તો હતી કે આ કુંભપર્વના નિમિત્તે દેશની જનતા એકત્રિત થાય અને અંગ્રેજોની સામે ચાલતી સ્વાધીનતાની લડાઈ માટે પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે. મેં પાંચેક કુંભપર્વ કર્યાં હશે. પ્રથમ કુંભ પ્રયાગમાં 1954માં 60 લાખ યાત્રીઓ ભેગાં થયાં હતાં, તો છેલ્લા કુંભમાં પણ પ્રયાગમાં બે કરોડ માણસો ભેગાં થયાં હતાં. આ નિમિત્ત સિવાય આટલી વિશાળ મેદની વિશ્વમાં કોઈ સ્થળે ભેગી થતી હોય તેવું જણાયું નથી. પણ બીજી તરફ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે આટલી વિશાળ પ્રજા કદી ધાર્મિક, સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય

નિશ્ચિત લક્ષ્યો માટે એકસંપ થઈને કોઈ ને કોઈ પ્રભાવશાળી પ્રેરણાદાયી કાર્ય કરી શકી હોય તેવું સાંભળ્યું નથી.

આપણે વ્યક્તિવાદી છીએ. એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિ ડૂબકી લગાવીને સ્નાન કરી લેવા ઉતાવળી હોય છે. પોતે સ્નાન કર્યું એટલે ધન્ય ધન્ય થઈ જાય. ભલેને બીજા કોઈને ધક્કો વાગ્યો હોય કે બીજી કોઈ અવ્યવસ્થા થઈ હોય. કુંભમેળાનો પ્રથમ કરોડોમાં ખર્ચ થતો, હવે અબજોમાં થાય છે. જીવનમાં એકાદ વાર તો આ મેળો પૂરો મહિનો કોઈ કૅમ્પમાં રહીને જોવા-સમજવા જેવો છે. ઉત્સવો દ્વારા પણ ધર્મની પરિસ્થિતિ સમજવા માગતા માણસોને ખ્યાલ આવી જશે કે હિન્દુ પ્રજા પાસે સંખ્યા છે, સરવાળો નથી, જ્ઞાન છે પણ દૃષ્ટિ નથી, પૈસા છે પણ આયોજન નથી એટલે છતી શક્તિએ તે શૂન્ય છે. તેને સંસારને મિથ્યા બનાવવામાં રસ છે. એટલે તે પોતે જ પોતાના દ્વારા મિથ્યા થઈ રહ્યો છે.

*

21. 'ઠાકુરોંસે મરવાવેં સાલે'

કુંભમેળાની થોડી રૂપરેખા જોયા બાદ હવે મારા મુખ્ય મુખ્ય અનુભવોની ચર્ચા કરીશ.

અલ્લાહાબાદની કોઈ ધર્મશાળામાં આવીને હું રાત રોકાયો હતો. મને ખૂબ તાવ ચડ્યો હતો, એટલે ચુપચાપ એક ઓશરીમાં પડ્યો રહ્યો હતો. સવારે સ્નાનાદિ કરીને હું મારા આસન ઉપર બેઠો હતો, મારે અહીંથી કુંભમેળામાં જવાનું હતું. ધર્મશાળાના મૅનેજરને મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થઈ. તેણે જોયું કે અન્ય સાધુઓની માફક આ તમાકુ-ગાંજો પીતો નથી તેમ કોઈની પાસે કશું માગતો નથી. અગિયાર વાગ્યે આવીને તેણે મને જમવા વિષે પૂછ્યું અને કહ્યું, 'ચાલો એક શેઠને ત્યાં, તમને જમાડી આવું.' અમે બન્ને ચાલ્યા. શેઠ મારવાડી હતા. તેમણે મારી તરફ ચાંદીનો રૂપિયો ફેંક્યો અને કહ્યું, 'જાઓ મહારાજ, ઢાબેમે જીમ લેના.' ત્યારે ચાર-છ આનામાં જમી શકાતું. મેં કહ્યું કે, 'મારે પૈસા નથી જોઈતા. માત્ર જમવાનું જોઈએ છે.' સવારથી સાંજ સુધી આવી રીતે અનેક સાધુઓને રૂપિયો રૂપિયો આપનાર શેઠને રૂપિયો ન લેનાર સાધુને જોઈને નવાઈ લાગી. તેનો ભાવ વધી ગયો. ધર્મશાળાના મૅનેજરે પણ મારાં વખાણ કર્યાં. એટલે પોતાના ઘેર મારી જમવાની વ્યવસ્થા કરી.

શેઠાણી બહુ જ ભલી બાઈ હતી. તેણે ખૂબ જ ભાવથી મને જમાડ્યો. સૌને મારી ઉંમરના કારણે વધુ લાગણી થઈ આવતી. હું ત્યાંથી જ સીધો કુંભમેળામાં આવવા નીકળ્યો. ઘણું લાંબું ચાલ્યા પછી ગંગાજી સુધી પહોંચ્યો. તાવને કારણે થાક લાગ્યો હતો. કુંભમેળા માટે બનાવેલા લોખંડનાં પીપો ઉપરના પુલને પાર કરીને હું પેલા કિનારે પહોંચ્યો. ત્યાં સૌપ્રથમ કૅમ્પો મળ્યા તે દંડી સ્વામીઓના હતા. કાશીમાં હું દંડી સ્વામીઓ સાથે રહેલો તે યાદ આવ્યું. સર્વપ્રથમ કૅમ્પમાં જેવો હું પ્રવિષ્ટ થયો તેવાં જ ઝૂંપડીમાં એક દંડી સ્વામીનાં દર્શન થયાં. હું અકળાયો અને તેમની પાસે ગયો. પ્રણામાદિ કરીને બેઠો. ગુરુ સંબંધી વાત જાણ્યા પછી તે ભલા સ્વામીજીએ મને કહ્યું કે, 'અહીં તારું કામ નથી. અહીંથી બે-અઢી માઈલ દૂર ચેતનદેવ કુટિયા નામનો કૅમ્પ છે ત્યાં જા. ત્યાં તને ઠીક રહેશે.' આ સંત સાથે થોડી વાર જ સત્સંગ થયો, પણ મને તેમની સાત્ત્વિકતા તથા નિઃસ્પૃહતા અસર કરી ગઈ. તે દંડી સંન્યાસી હોવા છતાં મને દંડીપણાથી મુક્ત રાખવા માગતા હતા. તેઓ તેમના ગુરુ પાસે મને લઈ ગયા. તેઓએ જ આ કૅમ્પ લગાવ્યો હતો. એક લાકડાની પાટ ઉપર આસન બિછાવીને તે બેઠા હતા તથા માલસામાન લઈને આવેલી નાવના નાવિક(મલ્લાહ)ને ધમકાવી રહ્યા હતા. બિહારથી આવતાં તેને કાંઈક વાર લાગી હતી. મલ્લાહ હાથ જોડીને કરગરી રહ્યો હતો, 'નહીં સરકાર, નહીં સરકાર માફ કર દ...અ' સ્વામીજી બોલતા હતાઃ 'ઠાકુરોંસે મરવાવેં સાલે...' (ઠાકોરો દ્વાર માર ખવડાવું સાલા...)

વર્ણવ્યવસ્થાના અન્યાયી સામાજિક ચોકઠામાં પિસાતી આ મહેનતુ અને સાહસી પ્રજા કાળી મજૂરી કરીને પણ પેટ ભરી શકતી ન હતી. ઠાકુરોનો રુઆબ ભારે અને એ ઠાકુરો 'ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ' એટલે ધર્મના પાયા તથા હાથા બન્નેનું કામ કરે. તેમનો ઉપયોગ આ મહેનતુ પ્રજાને ત્રાસ આપવામાં પણ થઈ શકતો તેની કોણ ના પાડશે? વાસ્કો દ ગામા તથા કોલંબસ જેવા થવાની ક્ષમતાવાળી આ ખારવા પ્રજા રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક તથા સામાજિક પીઠબળ વિના માત્ર ગરીબડી પ્રજા થઈને રહી.

થોડી વાર બેસીને હું ચાલતો થયો.

*

22. બ્રહ્મચર્યદીક્ષા

શ્રી ગંગાજીની રેતીમાં અડધો ઇંચ જાડી લોખંડની પ્લેટો દ્વારા બનાવેલી સડક ઉપર ચાલીને હું સાંજે કુંભમેળાના લગભગ બીજા છેડે, ગંગાજીના ઊંચા કિનારા ઉપર સ્થિત ચેતનદેવ કુટિયા પહોંચ્યો. બાજુમાં જ સાધુબેલા આશ્રમ, ગંગેશ્વરનંદજી, હંસદેવજી તથા અન્ય ઉદાસીન સંપ્રદાયના મહંતોના પણ આશ્રમો હતા. આમાંથી મોટા ભાગના સંતોનું કાર્યક્ષેત્ર સિન્ધ-પંજાબમાં હતું. ગુરુ નાનકદેવના પુત્ર દ્વારા પ્રચલિત આ સંપ્રદાયને પંજાબમાં અકાલી શીખોના ઝનૂનનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. કારણ કે તેમનાં ધર્મસ્થાનોમાં ગુરુગ્રંથ સાહેબને પણ પૂજ્ય સ્થાન મળતું. ગુરુગ્રંથ સાહેબ જ્યાં હોય તે બધાં સ્થાનો શીખોનાં જ છે, તેવું માનીને કટ્ટરપંથી લોકોએ કેટલીક વાર રક્તપાત કરીને પણ સ્થાનો ઉપર કબજો કરી લીધો હતો.

આ બધાની અસર એ થઈ કે ઉદાસીન સંપ્રદાયમાં વસ્ત્રોના રંગમાં તથા ઉપાસનાપદ્ધતિમાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું હતું. સાધુઓ ભગવાં વસ્ત્રો તથા વેદાદિ શાસ્ત્રો તથા રામકૃષ્ણાદિ દેવો તરફ વધુ દઢતાથી વળ્યા હતા. એટલું જ નહિ પોતે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓથી સંબંધિત છે તેવું પણ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થવા લાગ્યો હતો. આ બધું એકંદરે લાભદાયી જ હતું. ઉદાસીન સંપ્રદાય સંતપરંપરાનો સંપ્રદાય હોવાથી ભોજનની ઉદારતા તથા માન-અભિમાનની ન્યૂનતા એમાં સહેજે જોવા મળે છે. આચાર્ય-પરંપરાના સંપ્રદાયોમાં વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રબળતા હોવાથી ઊંચનીચના ભેદ, અભિમાનવૃત્તિ તથા સેવાભાવની ન્યૂનતા ખાસ જોવા મળતી હોય છે. ગુરુગ્રંથસાહેબમાં મુખ્યતઃ સંતોની વાણી સંકલિત છે એટલે સંતમહિમા ડગલે ને પગલે છે. આના કારણે સંતો પ્રત્યે આદરભાવનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે.

ચેતનદેવ કુટિયાના કૅમ્પમાં હું પહોંચ્યો અને સીધો કૅમ્પના અધ્યક્ષશ્રી બેઠા હતા ત્યાં ગયો. મારા મનમાં કાંચનકામિનીના ત્યાગની વાતો દઢતાથી ભરેલી હતી એટલે સામાન્ય રીતે મઠોના મહંતો પ્રત્યે મને બહુ આદરભાવ ન થતો. સારો ઉપદેશ પણ વિવેક વિના ગ્રહણ કરાયો હોય તો પૂર્વગ્રહોના સકંજામાં વ્યક્તિને ફસાવી દે તેનો મને ખૂબ અનુભવ છે. નહિ જેવા ગુલાબી રંગની અસરવાળાં વસ્ત્રો પહેરીને બેઠેલા મહંતજીને પ્રણામ કરીને હું બેઠો. તેમણે મને પ્રશ્નો પૂછ્યા. સંપ્રદાય પૂછ્યો. મેં કહ્યું કે હજી મેં દીક્ષા લીધી નથી. તેમણે યોગ્ય જગ્યાએ દીક્ષા લઈ લેવા આગ્રહ કર્યો. તેમની પાસે આવેલી થોકડાબંધ ટપાલ મારી પાસે વંચાવી અને પછી એક ઘાસની કુટિયામાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરવા હુકમ કર્યો.

મેળા પૂરતી જ બનાવેલી ઘાસની કુટિયાઓમાં સંતો રહેતા હતા. બીજા ભાગમાં ગૃહસ્થો રહેતા હતા. અમારી ઝૂંપડીમાં બીજા ત્રણ ઉદાસીન સંત હતા. ત્રણે વૃદ્ધ હતા. તથા ખૂબ ભલા હતા. એક કાળાં કપડાં પહેરતા. હું નાનો છોકરો હતો અને અદીક્ષિત હતો તોપણ એ ત્રણમાંથી કોઈએ પણ પોતાનો શિષ્ય થવા કહ્યું નહિ. ત્રણેને મારા પ્રત્યે લાગણી હતી. પણ હું લક્ષ્મીને સ્પર્શ ન કરતો તે તેમને ગમતું નહિ. ઘણી વાર કોઈ સિંધી ભક્ત સંતોને પૈસા વહેંચવા આવે તો હું લેતો નહિ. ભક્તના ચાલ્યા ગયા પછી તેઓ મને સમજાવતા કે બે રૂપિયા હોય તો કામ આવે. પણ હું સમજતો નહિ. અને ખરેખર બન્યું પણ તેવું જ. હું ફરી તાવમાં પટકાયો ત્યારે ઉકાળો પીવાની જરૂર પડે ત્યારે પેલા સંતો પોતાના પૈસાથી મને ઉકાળો લાવી આપતા અને મીઠી સલાહ આપતાઃ પાસે પૈસા રાખ્યા હોત તો? પણ હું કાંઈ બોલતો નહિ.

ચેતનદેવ કુટિયામાં જમવાની વ્યવસ્થા સારી હતી. તેમ છતાં સંતોને બહારથી ભિક્ષા કરવાની પણ છૂટ રહેતી. આજુબાજુના આશ્રમોમાં જલેબી-ગુલાબજાંબુ-લાડુ વગેરે રોજે થતાં એટલે સંતો ભિક્ષામાં લઈ આવતા.

ચેતનદેવ કુટિયામાં હું લગભગ વીસ દિવસ રહ્યો. મને મહંતશ્રી તથા અન્ય સંતો પ્રત્યે માન થયું. પણ કાંચનકામિનીવાળી વાતના કારણે ગુરુપદ માટે ક્યાંય મારું મન લાગતું નહિ.

મોટા ભાગે હું સવારથી સાંજ સુધી કુંભમેળાના જુદા જુદા ભાગોમાં ગુરુની શોધમાં ફરતો હતો. નવા નવા સંતો તથા મહાત્માઓ પાસે જઈને બેસતો, ચર્ચા કરતો પણ ગુરુ તરીકે કોઈને સ્વીકારી શકાય તેટલી શ્રદ્ધા થતી નહિ. ઘણી વાર હું એકલો બેસીને રડતો. મને મારામાં જ ત્રુટિ દેખાતી. આખી દુનિયા ખરાબ નથી પણ હું જ ખરાબ છું તેવું મને લાગ્યા કરતું. દિવસો વીતતા જતા હતા. કુંભમેળો તો જોતજોતામાં પૂરો થઈ જશે. પછી શું? ગુરુની શોધમાં હું થાક્યો હતો. નિરાશાથી મન દુઃખી રહેતું હતું. તેવામાં એક દિવસ મારા કરતાં

પાંચ-સાત વર્ષ મોટા એક કાશ્મીરી પંડિત મળી ગયા.

કાશ્મીરી પંડિતનો મેળાપ

તેઓ અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભણેલા હતા. તે પણ ગુરુની શોધમાં નીકળ્યા હતા. તેમને પણ સંન્યાસદીક્ષા લેવી હતી. તે પણ થાક્યા હતા તથા નિરાશ થવા લાગ્યા હતા. અમારા બંનેની પરિસ્થિતિ સરખી જ હતી. તેમણે મને સલાહ આપી કે હમણાં આપણે એક જગ્યાએ બ્રહ્મચારીની દીક્ષા લઈએ. પછી ગુરુની શોધ ચાલુ રાખીએ અને યોગ્ય પાત્ર મળે તે પછી સંન્યાસની દીક્ષા લઈશું. મને તેમની વાત ગમી. કારણ કે દીક્ષા વિના ભ્રમણ કરવામાં તકલીફ પડતી હતી. તેઓ જે કૅમ્પમાં ઊતર્યા હતા, તે કૅમ્પમાં ત્રીજા જ દિવસે તેમની બ્રહ્મચારીની દીક્ષા થવાની હતી. મને પણ તેમાં સંમિલિત થવા તેમણે આગ્રહ કર્યો. તેમનું કથન કે આ દીક્ષા કાયમી દીક્ષા ન કહેવાય. પાછળથી યોગ્ય પાત્ર મેળવીને સંન્યાસદીક્ષા લઈ શકાય.

હું બીજા દિવસે પેલા કૅમ્પમાં પહોંચી ગયો. અહીં ગુજરાતી વાતાવરણ હતું. ભક્તો ગુજરાતી હતા. સ્વામીજી માળવા તરફના હતા, પણ સ્થાન ગુજરાતમાં જ હતું.

ત્રીજા દિવસે અમારી દીક્ષાવિધિ થઈ ગઈ. પંડિતજીનું નામ ધર્માનંદજી તથા મારું નામ સત્યાનંદજી રખાયું. ગુજરાતી ભક્તોના મારા ગુજરાતીપણાથી આનંદ થયો. થોડી આત્મીયતા પણ થઈ, માત્ર એક જ દિવસના પરિચયથી પેલા પંડિતજીની સલાહથી તથા અદીક્ષિત દશા સારી નહિ તેવી અનેકોની શિખામણથી મેં આ દીક્ષા લીધી હતી.

*

23. ધર્માનંદ ચાલ્યા ગયા

જે દિવસે અમે દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે એક એવી ઘટના બની કે કેમ્પમાં ખળભળાટ મચી ગયો.

બન્યું એવું કે એક વૃદ્ધ પણ સશક્ત ડોશીમા સ્વામીજીની સેવા કરવા સાથે આવેલાં, તે ડોશીને સ્વામીજીએ ક્રોધમાં આવીને સૌની વચ્ચે એક તમાચો મારી દીધો. માજીને બહુ લાગી આવ્યું. કોઈને કહ્યા વિના તે ગંગાજીમાં ડૂબી મરવા ચાલી નીકળ્યાં. તેમની આંખોમાં ચોધાર આંસુઓ જોઈને સૌનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું હતું. સૌને તેમના પ્રત્યે લાગણી તથા સ્વામી પ્રત્યે અણગમો થઈ ગયો હતો. જ્યારે ખબર પડી કે માજી તો ગંગાજીમાં ડૂબી મરવા ચાલ્યાં ગયાં છે ત્યારે સૌને ફાળ પડી. ખાસ કરીને સ્વામીજી બહુ ગભરાયા. તેના છોકરાને શો જવાબ આપીશ? તે તેમની ચિંતા હતી. સમય વીતતો ગયો, શોધવા ગયેલા માણસો નિરાશ થઈને પાછા ફર્યા. સાંજ પડવા આવી હતી. ચારે તરફ કકળાટ વધી રહ્યો હતો. સૌમાં ધીરે ધીરે ઉગ્રતા વધી રહી હતી. રહી રહીને મને પ્રથમ દિવસે જ થતું હતું કે દીક્ષા લેવામાં કાંઈક ભૂલ થઈ ગઈ છેઃ આટલી ચકાસણી કરનાર તું કશું જાણ્યા-સમજ્યા વિના એકદમ કેમ ભેરવાઈ ગયો? પણ વળી પાછું થતું કે ના, એક દિવસની એકાદ ઘટનાથી કોઈ નિર્ણય કરવો ઠીક નહિ. કેટલીક વાતો બનવાકાળ બની જતી હોય છે, સારા માણસો પણ ભૂલ કરતા હોય છે, માટે પૂજ્યભાવમાં અંતર લાવ્યા વિના શાંતિથી અહીં રહેવું.

ધર્માનંદજીએ મને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે 'હું તો અત્યારે જ વિદાય લઉં છું. મારે અહીં નથી રહેવું.' તેમના નિર્ણયથી હું વધુ દુઃખી થયો. 'અરે, તમારા કહેવાથી તો હું અહીં આવ્યો. અહીંના કરતાં તો હું જ્યાં હતો ત્યાં વાતાવરણ ઘણું ઉત્તમ હતું. પણ તમે મને એકલો મૂકીને જાઓ છો તે બરાબર નહિ.' પણ તે માન્યા નહિ. રાતના નવ વાગ્યે તે સ્વામીજી પાસે ગયા અને વિદાય માગી. પરિસ્થિતિના દબાણમાં હોવાથી સ્વામીજીએ પણ થોડીક શિખામણો આપીને તેમને વિદાય આપી. તે તો ગયા પણ એકદમ અજાણી અને પ્રથમ ગ્રાસે જ મક્ષિકા જેવી જગ્યાએ મને મૂકતા ગયા. મને થયું કે હું ચાલ્યો જાઉં, પણ હું જલદીથી કોઈ નિર્ણય કરવા માગતો ન હતો.

અંતે રાત્રે ડોશીમા પાછાં આવ્યાં અને સૌનો તાળવે ચોંટેલો જીવ શાન્ત થયો.

*

24. હાહાકાર

ધર્મ એટલે પ્રકાશ, ઉચ્ચ જીવન માટેનું પ્રેરણાબળ. શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ દ્વારા શક્તિહીન વ્યક્તિઓનું શોષણ રોકાવનારું નિયંત્રક બળ. જો એમાંથી કાંઈ પણ પ્રાપ્ત ન થતું હોય તો, ધર્મ માનવજીવનને ગૂંગળાવનારું અને લડાવી મારનારું અનિષ્ટ પણ થઈ જતું હોય છે. ધર્મના નામે જેટલા કલહ થયા તેટલા પૈસાના માટે નથી થયા. ધનકલહને શમાવી દેવો કઠિન નથી હોતો, પણ ધાર્મિક ઉન્માદને સમાવવો અત્યંત કઠિન હોય છે. ધર્મપ્રચારના નામે મોટા ભાગે પ્રચારકો સંકીર્ણતા તથા અમાનવતાનો પ્રચાર કરતા હોય છે. મારો વિશ્વાસ છે કે જ્યાં ધર્મપ્રચારકો પહોંચ્યા નથી હોતા ત્યાંની પ્રજામાં ધાર્મિક પ્રશ્નો નથી હોતા. સૌ સંપીને રહેતા હોય છે. ધર્મપ્રચારકો સર્વપ્રથમ તો પોતાના અનુયાયીઓને બીજાથી જુદા થવાનું શિખવાડે છે. પછી બીજા પ્રત્યે ધિક્કાર ફેલાવવા બીજાના ધર્મોને નિંદિત સિદ્ધ કરે છે. તેમને આ લોક કરતાં પરલોકની વધુ ચિંતા હોય છે. એટલે પરલોકના નામે પણ ઝઘડા કરાવે છે. બેશક, કેટલાક ઉચ્ચ ભાવનાવાળા સાચા માનવતાવાદી પ્રચારકો પણ હોય છે. પણ તેમના કરતાં પેલા વાડાબંધી કરનાર વધુ સફળતા મેળવતા હોય છે. ઘણી વાર તો સારા પ્રચારકોને પેલા બજરઘંટો દ્વારા સહન પણ કરવું પડતું હોય છે.

કુંભમેળાનું મુખ્ય લક્ષ્ય સ્નાન અને સ્નાનનું મુખ્ય આકર્ષણ પેલી ‘શાહી' અને શાહીનું આકર્ષણ સ્નાન કરવા જતા તદ્દન દિગંબર થઈ ગયેલા સાધુઓ. દિગંબર થઈ ગયેલા એટલા માટે કે બાકીના સમયમાં એ વસ્ત્રો પહેરતા હોય છે. માત્ર સ્નાન કરવા જતી વખતે જ આવું રૂપ ધારણ કરતા હોય છે. એવું લાગે છે કે ભારતમાં ઘણા પ્રાચીન સમયમાં કોઈ નગ્નતાવાદી પંથ હશે. જૈનોમાં તો દિગંબર પંથ છે જ, પણ તેમના સાધુઓ હંમેશાં જ દિગંબર રહે છે. સૂતરનો તાંતણો પણ રાખતા નથી.

મોક્ષ માટે સર્વત્યાગ કરવો જરૂરી છે એવી માન્યતા હતી અને આજે પણ ઘણી જગ્યાએ છે. સર્વસ્વમાં વસ્ત્રો પણ આવી ગયાં. જોકે લક્ષ્મીનો ત્યાગ તો ઘણા કરતા હોય છે. પણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવા અને ન-કરવા પક્ષે પોતપોતાની દલીલો છે. આજે મને એમ લાગે છે કે પૈસાને ન પકડનાર પણ પૈસાદારને તો પકડતા જ હોય છે. પૈસો એ જીવનની અનેક વાસ્તવિકતાઓમાંની એક વાસ્તવિકતા છે. સ્થૂલ ત્યાગ કરીને પણ માણસ ખરેખરો ત્યાગ નથી કરી શકતો. તેની જરૂર પણ નથી. જો ખરો ત્યાગ જ જોવો હોય તો વાંદરા વગેરે પશુઓમાં જોઈ શકાય છે. તે નથી પૈસાને પકડતાં કે નથી પૈસાદારને પકડતાં. પેટ સિવાય તેમને કશી જ આવશ્યકતા નથી હોતી. પણ આપણે રાગનો બીજો છેડો ત્યાગ પસંદ કર્યો, તેને કઠોર બનાવાયો, પછી તેમાં પાછા અપવાદ મુકાયા. આ બધા દ્વારા સહજ જીવનને વિકૃત કરી નંખાયું.

મારા પોતાના અનુભવથી કહી શકું કે જેટલો નિઃસ્પૃહતાથી લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરનાર સુખી થાય છે તથા સુખ આપે છે તેટલો લક્ષ્મીના અસ્પર્શમાં મોહ રાખનાર નથી થતો. હા, આવી સ્થૂળતાથી લોકો પ્રભાવિત થાય છે. લોકોને પ્રભાવિત કરવા જે જીવનપદ્ધતિ અપનાવાતી હોય છે તેથી આંતરિક વિકાસની સાધના નથી થઈ શકતી હોતી. આ જ કારણસર આપણા સ્થૂલ ત્યાગીઓ નથી ત્યાગનું સુખ ભોગવી શકતા કે નથી જનતાને સાચું માર્ગદર્શન આપી શકતા. કેટલીક વાર તો એ જ લોકો પોતાની ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા પૈસાદાર માણસોને પૈસો ખર્ચવા દબાણ પણ કરતા હોય છે. તેથી એમ નક્કી થયું કહેવાય કે સારા કામ માટે પૈસાની જરૂર છે જ. તેવું કામ કરવામાં પૈસાને વાપરવો કે વપરાવવો તે ખોટું નથી. ધર્મને રૂઢ આચારોમાંથી વિવેકપૂર્વક યથાયોગ્ય નિયમોમાં વાપરવામાં ન આવે તો ધર્મ દ્વારા પ્રજા જડતાનો શિકાર થઈ જતી હોય છે.

તે દિવસે કુંભમેળામાં એક એવી ઘટના ઘટી કે હાહાકાર મચી ગયો. બન્યું એવું કે પ્રયાગરાજની આજુબાજુથી મોટા પ્રમાણમાં ગ્રામીણ વસ્તી સ્નાન કરવા ઊતરી પડી. આ ગરીબ માણસો પોતપોતાનાં પોટકાં લઈને ત્રિવેણીસંગમ જતા રસ્તાની આજુબાજુ જ્યાં જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં ત્યાં બેસી ગયા. આખી રાત હેમાળી ઠંડીમાં કોઈ ભજન ગાતાં હતાં તો કોઈ ઊંઘની ઝપકી લગાવતાં હતાં. તેમની જેટલી વિશાળ ગરીબી હતી તેટલી જ વિશાળ તેમની ભાવના પણ હતી. સ્નાન કરવાનો ઉમળકો સૌને હતો.

સવારમાં નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ અખાડો વાજતેગાજતે ત્રિવેણીસંગમ તરફ વિદાય થયો. મેળાના પ્રબંધકે એવો પ્રબંધ કરેલો કે એક અખાડો સ્નાન કરીને પાછો વળે અને બીજા માર્ગેથી આગળ નીકળી જાય એટલે તેના પછીનો અખાડો સ્નાન કરવા પહોંચે. તે પછી તેવી જ રીતે

ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો એમ વારાફરતી આવે ને બીજા માર્ગે પાછા જાય. પ્રબંધ સારો હતો. પણ ત્રણ કારણોએ હાહાકાર મચાવી દીધોઃ 1. સાંકડા માર્ગો, 2. નિર્ધારિત સમયની મર્યાદાનો ભંગ, 3. પોલીસની ન્યૂનતા.

બન્યું એવું કે જે અખાડો સ્નાન કરવા ત્રિવેણીસંગમમાં પહોંચ્યો, તેણે થોડી વધુ વાર લગાડી દીધી. તેની પાછળ આવતા અખાડાને પોતાનો સમય વીતી જતો જોઈને ઉગ્રતા થાય તે સ્વાભાવિક જ છે. જે પાછા વળવાનો જુદો માર્ગ ફંટાતો તે ઠેઠ ત્રિવેણીસંગમથી જ નહિ પણ આવેલા માર્ગે જ પાછા આવીને પછી ફંટાતો હતો. એટલે જ્યાં માર્ગ ફંટાવાનું જંકશન હતું ત્યાં પોલીસે બીજા નંબરના અખાડાને અટકાવી રાખ્યો. બરાબર એ જ દિવસ અને એ જ સમયે જવાહરલસાલ નેહરુ આવ્યા હતા. તેમની વ્યવસ્થામાં પોલીસનો કેટલોક ભાગ ગયો હતો. એટલે અહીં આવશ્યકતા કરતાં ઓછી પોલીસ હતી. આવી ઘટના ઘટી જશે તેવી તો કોઈને કલ્પના પણ ન હતી. ઘટના ઘટ્યા પછી સલાહસૂચનો આપવાં સરળ હોય છે, પણ ઘટનાની આગાહી કરવી સરળ નથી હોતી.

અફાટ માનવમેદની જમા થઈ ગઈ હતી અને પ્રતિક્ષણ આકુળતા વધી રહી હતી. પાછો વળી રહેલો અખાડો આગળ વધી શકતો ન હતો કારણ કે માનવમેદનીનો પ્રાચંડ ભરાવો હતો. બીજી તરફ સ્નાન કરવા આગળ વધવા ઇચ્છતો બીજો અખાડો પણ અટકીને ઊભો હતો. તેની પાછળ પણ માનવમેદની સમુદ્રનાં મોજાંની માફક ઉછાળા લઈ રહી હતી. ઘોડેસ્વાર પોલીસના માણસો પણ લાચાર બનીને ફસાઈ ગયા હતા. જે મંડલેશ્વરો મોટરગાડીમાં બેસીને સ્નાન કરવા આવ્યા હતા તેમની ગાડીઓ એક તસુ પણ આગળ વધતી ન હતી. કેટલાક તો મોટર ઉપર પણ ચડી ગયા હતા. બાળકોવાળી સ્ત્રીઓની દશા તો બહુ જ ખરાબ હતી. માણસો વલોવાઈ રહ્યાં હતાં. વૃદ્ધો, રોગીઓ, ભિખારીઓ વગેરે સૌકોઈ એવાં ફસાયાં હતાં કે પોતાની ઇચ્છાથી પાંચ ફૂટ પણ આગળપાછળ જઈ શકાતું ન હતું. અધૂરામાં પૂરું સ્નાન કરીને નીતરતા વસ્ત્રે લોકો બહાર નીકળતાં એટલે દૂર દૂર સુધી જમીન કાદવ જેવી ચીકણી થઈ ગઈ હતી. લોકોના પગ લપસી રહ્યા હતા.

આવી કપરી સ્થિતિમાં કોઈ કારમી ઘડીએ અફવા ફેલાઈ, ભાગો ભાગો... નાગાબાવાઓ લાઠીઓ મારે છે. ખરેખર આવું કશું થયેલું નહિ. એકાદ કોઈને થયેલું કે લાવ, લાઠીને ચક્કર ચક્કર ફેરવું જેથી જગા થાય. પણ અફવા જોરથી ફેલાઈ ગઈ અને વલોવાતી પ્રજામાં ભારે નાસભાગ મચી ગઈ. જે પડ્યો એ ઊભો ન થઈ શક્યો. એક ક્ષણમાં તો કેટલાય માણસો આઘાંપાછાં થઈ ગયાં. મુશ્કેલી એ હતી કે ભાગવા માટે ન તો આગળ જગ્યા હતી કે ન પાછળ જગ્યા હતી. લોકો સમજ્યા વિના કોઈ આગળ તો કોઈ પાછળ ભાગવા ધક્કામુક્કી કરી રહ્યાં હતાં. ક્યાં શું થઈ રહ્યું છે તેની પણ પૂરતી ખબર ન હતી. માણસોના ઉપર માણસોનો રોલર ચાલી રહ્યો હતો. ભયંકર ચીસો, બૂમો, કરુણાભર્યું આક્રંદ અને હોહા મચી ગઈ હતી. પતિથી પત્ની પાંચ જ ફૂટ દૂર હોય પણ તેનો હાથ ન પકડી શકે. દેખતાં દેખતાં તે ગબડી પડે અને ધમરોળાઈ જાય. બાળક નીચે પડી જાય. અરે, એક જ વસ્ત્ર પહેરીને સ્નાન કરવા આવેલી સ્ત્રીનું વસ્ત્ર ખસી જાય પણ તેને સરખું ગોઠવી ન શકાય. એ ક્ષણો એટલી ભયંકર તથા ત્રાસદાયી હતી કે તેનું વર્ણન કરવું કઠિન છે. સરકારી આંકડા પ્રમાણે માત્ર અડધા કલાકમાં એ સ્થળમાં પાંચસો માણસો કચડાઈ મર્યાં. તેમનાં વિકૃત તથા ચૂંથાઈ ગયેલાં મડદાં જોનારને કમકમાં આવી જાય. બિનસરકારી અંદાજ પ્રમાણે કચડાઈ મરનારનો આંકડો ઘણો મોટો હતો. આખા મેળામાં કરુણા છવાઈ ગઈ. જેમ સર્વત્ર બને છે તેમ થોડા દિવસ એકબીજા ઉપર દોષારોપણનું કામ થતું રહ્યું અને અંતે ભુલાઈ ગયું.

આ જ સમયે અમારા કૅમ્પમાં જે થયું તેની નોંધ પણ લેવા જેવી છે. ગુજરાતી યાત્રાળુઓને લઈને મારે સ્નાન કરાવવા જવાનું હતું, સૌનો આગ્રહ ત્રિવેણીસંગમ આગળ સ્નાન કરવાનો હતો, પણ મારી ઇચ્છા સામેના કિનારે સ્નાન કરાવવાની હતી. કોઈ અંતઃપ્રેરણા જ સમજો કે હું લોકોને ખૂબ સમજાવીને જ્યાં લોકોનો કચ્ચરઘાણ નીકળ્યો ત્યાં નહિ પણ તેના સામા કિનારે જ્યાં ખાસ ભીડ ન હતી ત્યાં નાવ દ્વારા લઈ ગયો. ઘણા લોકોને આ ગમ્યું નહિ. તેમને તો ખરા ત્રિવેણીસંગમમાં જ સ્નાન કરવું હતું. મેં તેમને સમજાવ્યા કે જળ જુઓ. અહીં પણ એ જ સંગમ છે, જે સામા કિનારે છે. થોડા અસંતોષ સાથે સૌ નાહ્યાં પણ જ્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે સામા કિનારે તો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો છે, ત્યારે મારો આભાર માન્યો. ખૂબ રાજી થયા.

કચરાઈ મરનાર માટે ન કચરાયેલાં માનતાં હતાં કે તેમનો મોક્ષ થઈ ગયો. ખબર નહિ કેટલી સદીઓથી અવારનવાર આવો મોક્ષ અપાતો આવતો હશે! આવી ઘટનાઓમાંથી સ્થાયીરૂપમાં આપણે કશો જ બોધપાઠ લેતા નથી.

*

25. હતાશા

બહુ જ ગમગીનીમાં કુંભમેળો પૂરો થયો. સૌ વીખરાવા લાગ્યાં. અમે પણ ટ્રેન દ્વારા સ્વામીજીના આશ્રમે પાછા ફરી રહ્યા હતા. સાથે એક-બે ગૃહસ્થકુટુંબ પણ હતાં. માર્ગમાં રતલામ સ્ટેશને અમારો અતિ વધુ પડતો સામાન જોઈને ચેકરે વજન કરવા માગ્યું. તેમાં ઝઘડો થયો. સ્વામીજીની ઉગ્રતા ફરી પારો વટાવી ગઈ. પોતાની શિષ્યાને એક ચપ્પુ આપવા જણાવી તે ચેકર ઉપર હુમલો કરવા તૈયાર થઈ ગયા. શિષ્યાએ ચપ્પુ ન આપ્યું એટલે સારું થયું. અંતે ચાર-પાંચ ચેકરો ભેગા થઈ ગયા. અને બધા સામાનનું વજન કરી પૂરા પૈસા વસૂલ કર્યા. આ ઘટનાએ ફરી પાછો મારા મનને ધક્કો માર્યો. ધર્માનંદજી તો પ્રથમ ઘટનાના દિવસે, અરે, દીક્ષાના દિવસે જ ચાલ્યા ગયા હતા. પણ હું ધીરજ રાખીને વધુ અનુભવ કરવા માગતો હતો. મને થયું, આ વ્યક્તિથી મારું કલ્યાણ થવાનું નથી. તોપણ હજી હું થોડી વધુ ધીરજ રાખવા માગતો હતો, અમે તેઓના 'ઘર-ટાઇપ' આશ્રમે પહોંચ્યા. ઘર-ટાઇપ એટલા માટે કે તે ખરેખર ઘર જ હતું. કોઈની પાસેથી વેચાતું લીધેલું, તેના ઉપર આશ્રમ નામ ચડાવી દીધેલું. અહીં પંદર-વીસ દિવસ હું રહ્યો. પણ ફરી એક ઘટનાએ મને કાયમી રીતે સંબંધ છોડાવી દીધો.

બન્યું એવું કે પેલાં શિષ્યાબહેન, તેમના વૃદ્ધ પતિ તથા બાળકો પણ ત્યાં રોકાયાં હતાં. એક દિવસ બહુ જ નાની બાબતમાં અઢી-ત્રણ વર્ષના બાળકને એટલું માર્યું કે તેનાથી પેશાબ થઈ ગયો. પેલી બહેન તો કાંઈ ન બોલી પણ તેના પતિથી સહેવાયું નહિ. તેણે પોતાના બાળકને ન મારવા જણાવ્યું. બસ પછી તો ક્રોધ બાળકથી ખસીને પેલા વૃદ્ધ પતિ તરફ વળ્યો. બન્ને વચ્ચે તું... તું... મેં... મેં...થઈ ગઈ. પેલી શિષ્યાએ પોતાના પતિનો પક્ષ ન લેતાં સ્વામીનો પક્ષ લઈ પતિને દબડાવ્યા. આ ઘટનાએ મને ઝકઝોળી દીધો. મને થયું કે અહીં રહેવાનો કશો અર્થ નથી. તે જ દિવસે સાંજે કશું કહ્યા વિના હું ચૂપચાપ પહેરેલા કપડે જ ચાલી નીકળ્યો.

કુંભમેળામાં બહુ મોટી આશા લઈને હું ગયો હતો, પણ મારી આશા ઊલટી ફળી હતી. જોકે મને લાગે છે કે તેમાં ભૂલ મારી હતી. મારી કાચી ઉંમર તથા કેટલાક પૂર્વગ્રહોયુક્ત માપદંડ લઈને હું દુનિયાને માપવા નીકળ્યો હતો. કદાચ પરમાત્મા મને વધુ અનુભવો કરાવવા માટે પણ આવી ઠોકરો ખવડાવતો હશે.

ઘણી લાંબી મજલ કાપીને ડભોઈની રેલવે લાઇન ઉપરના કોઈ ગામમાં હું રાત રોકાયો હતો.

આ પછી કેટલોક સમય અકિંચનરૂપમાં હું ફરતો રહ્યો. મને કશી સૂઝ પડતી ન હતી કે મારે શું કરવું? મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે મેં ગૃહત્યાગ કર્યો હતો, પણ હવે તેની પ્રબળતા ઘટવા લાગી હતી. મેં જે સાધુસમાજને નજીકથી જોયો હતો તેમાં શ્રદ્ધા કરતાં અશ્રદ્ધા જન્માવે તેવો વર્ગ વધુ હતો.

લક્ષ્યહીન થઈને સૂઝ-સમજ વિના હું કેટલોક સમય આમતેમ ફરતો રહ્યો. આ દિવસો માનસિક અકળામણના હતા. મને થયા કરતુંઃ મારું જીવન વ્યર્થ છે તથા હું ભારરૂપ થઈને જીવી રહ્યો છું. મને રહી રહીને પ્રશ્ન થતો—લોકો પાસેથી અન્ન તથા વસ્ત્રો લેવાનો મને શો અધિકાર છે? હું કોઈના કશા કામમાં તો આવતો નથી. લક્ષ્યહીનતાથી વ્યક્તિમાં એક પ્રકારની રિક્તતા ઉદ્‌ભવે છે. આ રિક્તતા માણસને ઉત્સાહહીન અને તેજહીન બનાવી દેતી હોય છે. મારી સ્થિતિ આવી થઈ ગઈ હતી. ગૃહત્યાગ વખતે જે આશા હતી અને તેના કારણે જે ઉત્સાહ હતો તે કુંભમેળો જોયા પછી તથા દીક્ષાવાળા અનુભવો પછી ઓસરવા લાગ્યો હતો.

*

26. ધર્મપ્રચાર

સતત ઉત્સાહ રહે તો સારું પણ કોઈ ઉત્સાહ ભંગ થવાય અને તેમાંથી વિષાદ જન્મે તોપણ તેમાંથી કોઈ ગીતાનું પ્રાગટ્ય થઈ શકે. કાર્યની અક્ષમતાથી આવનારી નિષ્ફળતા કરતાં વૈચારિક વિસંવાદથી થનારી વિષાદવૃત્તિનાં પરિણામ જુદાં હોય છે. વૈચારિક વિસંવાદિતામાં ચિંતનની જાગૃતિ હોય છે. જાગ્રત ચિંતન પ્રાચીન માન્યતાઓનું પુનર્નિરીક્ષણ કર્યા કરતું હોય છે. આ પુનર્નિરીક્ષણ નવીન પ્રકાશ માટેની ભૂમિકા સર્જતું હોય છે. ધર્માંધ કે મતાંધ માણસો આવી ભૂમિકાથી વંચિત રહી જતા હોય છે. ચારે તરફ હજારો સૂર્યો પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હોય પણ તેમના અંદર બખ્તરબંધ મસ્તિષ્કમાં એક પણ પ્રકાશકિરણ પેસી શકતું નથી હોતું. મસ્તિષ્કનું બંધિયારપણું સૌથી ખરાબ હોય છે.

જે આશાએ મેં ગૃહત્યાગ કર્યો હતો તે આશા ઓગળવા માંડી હતી. સાધુસમાજનું કલ્પનાતીત નવું રૂપ સામે આવતું જતું હતું. મને લાગતું હતું કે આ મશીનનો સ્ક્રૂ મારાથી થઈ શકાશે નહિ. એટલે હું એકલો અત્યંત વિષાદ તથા અનિશ્ચિતભાવથી આમતેમ આથડ્યા કરતો હતો. કોઈ કોઈ વાર પ્રસિદ્ધ અને મોટા ગણાતા પુરુષો પાસે પણ જતો—મળતો પણ મારું સમાધાન ન થયું. સમાધાન ન થવામાં મારો પણ દોષ હતો.

વૈચારિક અશાન્તિ ચિંતનની ભૂમિકા છે. તે જેટલા પ્રમાણમાં તીવ્ર તેટલા જ પ્રમાણમાં ચિંતન પણ તીવ્ર થઈ શકે. જેને વૈચારિક અશાંતિ થઈ જ નથી તે ચિંતક થઈ શકતો નથી હોતો. તે સમયમાં મારી અશાંતિની જડ હતીઃ 'મારું જીવન વ્યર્થ છે. હું ભારરૂપ છું. મારે સાધુપણું છોડી દેવું જોઈએ.' વગેરે. અસંખ્ય સંપ્રદાયો, અસંખ્ય રીતરિવાજો, અસંખ્ય પ્રકારના સાધુઓ—આ બધાનો જેમ જેમ અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ સાધુપણા પ્રત્યેનું આકર્ષણ ઘટતું ગયું. પ્રધાનમંત્રી જવાહરલાલ નેહરુ તે સમયે દેશના સાઠ લાખ સાધુઓની ખૂબ આલોચના કરતા. તેમની આલોચનાથી સાધુસમાજ ઉગ્ર થઈ ઊઠતો. પણ મને લાગતું કે તે સાચું કહી રહ્યા છે. હું મને પોતાને પણ એ જ સાઠ લાખમાંનો એક ગણતો હતો. લાંબા સમયની ગડમથલ પછી અંતે મને એક માર્ગ સૂઝયો, મહાત્મા ગાંધી તથા આચાર્ય વિનોબા ભાવેનો પ્રભાવ ત્યારે પ્રજા પર ફરી વળ્યો હતો. 'જે કામ કર્યા વિના ખાય છે તે ચોર છે' તેવું સૂત્ર વારંવાર મારા મનમાં ઘોળાયા કરતું. મને થતું કે હું કાંઈક કામ કરું. કાંઈક ઉપયોગી થાઉં. પણ પછી પ્રશ્ન થતો, શું કરીશ? આ દેશમાં સાધુ પાસે લોકો કામ કરાવવાનું પસંદ કરતા નથી. અંતે એક દિવસ મેં નિર્ણય કર્યો—મારે ધર્મપ્રચાર કરવો. લોકોને સાચા ધર્મની સમજણ આપવી તથા અંધશ્રદ્ધાથી મુક્તિ આપવી. પણ ધર્મપ્રચાર માટે પણ વિદ્વત્તા જોઈએ. તે તો મારી પાસે હતી નહિ. તો કરવું શું? હું એકલોઅટૂલો મારા પોતાના જ પ્રશ્નો સાથે ઝઝૂમી રહ્યો હતો. જો હું કોઈ મહંત-મંડલેશ્વરનો શિષ્ય થઈને કોઈ મઠ-મંદિર સંભાળવા બેસી ગયો હોત તો આવા કોઈ પ્રશ્નો થવાના હતા જ નહિ. પણ ઈશ્વરની કાંઈક જુદી જ ઇચ્છા હશે. મને એ તરફ કદી રસ થયો જ નહિ.

ધર્મપ્રચારની શરૂઆત મેં ચાંદણકી નામના ગામથી કરી. બહુચરાજીથી પગે ચાલીને હું આ ગામ પહોંચ્યો અને ગામના આગેવાનોને કહ્યું કે પાંચ દિવસ મારે ધર્મપ્રચાર કરવો છે. લોકો તૈયાર થઈ ગયા. સાંજે સભા થઈ. મેં રામાયણ ઉપર કાંઈક કહ્યું અને સૌ વીખરાયા. મને યાદ છે ત્યાં સુધી મોહનભાઈ નામના કોઈ અત્યંત ભલા માણસે મને પ્રવચનમાં શું-શું સુધારો કરવાની જરૂર છે તે એકાંતમાં સમજાવ્યું. તેમની સલાહથી મને ફાયદો થયો. સૌ પ્રસન્ન હતા. બીજા દિવસે વધુ સારું પ્રવચન થઈ શક્યું. પાંચ દિવસ રહીને હું વિદાય થયો. સૌ પ્રસન્ન હતા. ચાંદણકીથી જાલીસાણા, ત્યાંથી સોલગામ અને ત્યાંથી હું રીબડી પહોંચ્યો. આ બધાં ગામોમાં મને સારો ભાવ મળ્યો, તથા પ્રત્યેક દિવસના અનુભવ પછી પ્રવચન પણ સુધરતાં ગયાં. આવી રીતે ફરતાં ફરતાં હું પાટડી પહોંચ્યો.

*

27. તાંત્રિક સામે

જીવનની મૂળશક્તિ લક્ષ્યપૂર્ણ આશા છે. અન્ન વિના તથા પૈસા વિના પણ માણસ અશક્ત થઈ જાય છે. પણ લક્ષ્ય વિનાનો માણસ તો સાવ અશક્ત થઈ જતો હોય છે. મને નવું લક્ષ્ય મળ્યું હતું, ધર્મપ્રચારનું. હવે મને મારું પોતાનું ભારરૂપપણું લાગતું ન હતું. ગાંધીજીએ ગામડાંઓમાં કાર્ય કરવાનું કહેલું એટલે હું પણ ગામડાંઓમાં વિચરણ કરતો, માર્ગ પણ પૂછતો નહિ. કોઈ ગામ તો આવશે ને? જે આવશે તે જ મારું કાર્યક્ષેત્ર. પૈસાનો લોભ હતો નહિ. માત્ર અન્નવસ્ત્રના બદલામાં કાંઈક કરી છૂટવાની આત્મવૃત્તિ માત્ર હતી. મારાં પ્રવચનોનો ખૂબ સારો પ્રભાવ પડતો. નાની ઉંમર અને ત્યાગવૃત્તિ પ્રભાવને વધારી દેતાં. પ્રવચનની સમાપ્તિમાં કાંઈક થોડાઘણા પૈસા આવતા તેનો ઉપયોગ ત્યાં ને ત્યાં જ ગરીબો માટે કે બાળકો માટે કરી નખાવતો. લોકો કહેતાઃ આવા સાધુ તો કદી આવ્યા જ નથી. ઉઘરાણાં કરીને ગાંઠે બાંધનારા તો ઘણા આવ્યા છે. હવે મને મારી ઉપયોગિતા તથા જીવનની સાર્થકતા દેખાવા લાગી હતી. કર્મઠતાનો માર્ગ ગાંધી વિચારધારામાંથી મળ્યો હતો એટલે હું ખાદી પણ પહેરવા લાગ્યો હતો.

એક દિવસ સાંજના સમયે પાટડી પહોંચ્યો. જાળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં ઉતારો કરવા ગયો પણ પૂજારીએ કહ્યું, 'ટ્રસ્ટીઓનો ઓર્ડર નથી. અહીં માત્ર દંડી સ્વામીઓને જ ઉતારો અપાય છે' વગેરે. થોડી વાતચીત પછી પૂજારી ઉતારો આપવા તૈયાર થયા પણ એક શરતે. સવારે મુખ્ય ટ્રસ્ટી (બ્રાહ્મણ) મહાદેવની પૂજા કરવા આવે તે પહેલાં મારે વિદાય થઈ જવું, જેથી તેમને ખબર ન પડી જાય કે હું અહીં ઊતર્યો હતો. પૂજારીને નોકરી સાચવવી હતી. એક રૂમમાં ઉતારો આપ્યો. પછી પૂજારીને પૂછીને દર્શનીય મંદિરો વગેરેને નિહાળવા હું નીકળ્યો. સાંજે જમવાનો તો પ્રશ્ન હતો જ નહિ. સૌથી પ્રથમ એક ઉપાશ્રયમાં ગયો. અહીં જૈન સાધ્વીઓમાં એક બહેન વિદુષી હતાં તેમની સાથે કંઈક ધર્મચર્ચા કરી. પછી બીજાં એક-બે મંદિરોમાં થઈને છેવટે મુરલીધર કે બંસીધર એવા નામવાળા એક મંદિરમાં ગયો.

કથાનો વિખવાદ

અહીં કથાના પ્રશ્ને છેલ્લા એક માસથી વિખવાદ ચાલતો હતો. કોઈ યુ.પી. તરફના બ્રાહ્મણ સાધુએ એક-બે મહિના કથા કરી હતી. તે પછી પૂર્ણેશ્વર નામના એક સોની ભક્ત (જેમનું મૂળ નામ પૂંજીરામ હતું) પોતાના શિષ્યોના આમંત્રણથી કથા કરવા આવ્યા હતા. પણ પેલા બ્રાહ્મણ સાધુનું કથન હતું કે વ્યાસપીઠ ઉપર માત્ર બ્રાહ્મણથી જ બેસી શકાય. સોની તો શૂદ્ર કહેવાય. તેમનાથી તો વ્યાસપીઠ ઉપર બેસાય જ નહિ. લોકો સોની ભક્ત તરફ હતા, પણ પેલા યુ.પી.ના સાધુથી બહુ ડરતા હતા. તેમને વિદાય થવા ઘણી વાર ગામના ઘણા આગેવાનોએ ખૂબ સમજાવ્યા હતા, પણ તેમનો રુઆબ બહુ ભારે હતો. 'ચીડિયા બના દૂંગા, સારે ગોંવકો નષ્ટ કર દૂંગા, શાપ દૂંગા' વગેરે રુઆબભર્યાં વાક્યોથી લોકો થથરી જતા. એક મહિનાથી કથા બંધ હતી. તેઓ બહાર નીકળતા નહિ. સંડાસ પણ કાગળમાં કરી માર્ગ ઉપર ફેંકી દેતા. આવું હોવા છતાં તે ખસતા ન હતા. સોની ભક્ત કોઈ લાકડાની લાટીવાળાને ત્યાં ઊતર્યા હતા. હું આ કશું જાણતો ન હતો. હું તો સહજ રીતે ફરતો ફરતો પેલા સાધુ પાસે પહોંચ્યો હતો. મંદિરના મેડા ઉપર તેઓ એક આરામખુરશીમાં બેઠા હતા. જટાઓવાળો ચહેરો. ત્રિશૂળ, સર્પની કાંચળી અને તાંત્રિકો પાસે હોય તેવી વસ્તુઓ તેમની પાસે હતી. તે મોટા તાંત્રિક છે તેવો ભય સૌમાં વ્યાપ્ત હતો.

હું થોડી વાર બેઠો હોઈશ ત્યાં તો તેમને પ્રાર્થના કરવા ગામના લોકો ભેગા થવા લાગ્યા. પચાસેક માણસો તેમને ખૂબ પ્રાર્થના કરીને હવે વિદાય થવા આજીજી કરતા હતા પણ તે જવા તૈયાર ન હતા.

ભારતમાં જે રીતેનો ધર્મપ્રચાર થાય છે તે રીતે તો પ્રજા વધુ દુર્બળ, વહેમીલી તથા અનિશ્ચિત ભૂમિકાવાળી બને છે. ખરેખર તો ધર્મથી પ્રબળતા આવવી જોઈએ. વહેમ, શંકા-કુશંકાની જગ્યાએ સ્પષ્ટતા તથા દૃઢતા આવવી જોઈએ. પણ ચમત્કારોના વંટોળિયામાં પ્રજાને ઉડાડનારા પ્રજાનું હિત કરવાની જગ્યાએ અહિત જ કરે છે.

યુ.પી.ના તાંત્રિક બ્રાહ્મણ સાધુનો રુઆબ એક તરફ અને બીજી તરફ નગરલોકોની આજીજી. હું મૌન થઈને સમસમી ગયેલો. ચુપચાપ બધું સાંભળી રહ્યો હતો. નગરજનોની દુર્બળતા અથવા ધર્મભીરુતા પેલા તાંત્રિકના રુઆબને પાનો ચડાવતી હતી.

પૂર્ણવિજયી મદોન્મત્ત સેનાપતિની અદાથી તેમણે મારી સામું જોયું અને બોલ્યા, 'ક્યોં સત્યાનંદજી, દેખો કૈસા ચલ રહા હૈ?' હવે મારો

વારો આવ્યો. મેં ખૂબ જ દઢતાથી કહ્યું, 'બહોત બૂરા ચલ રહા હૈ.' મારા ઉત્તરથી તેમને ઠેસ વાગી. તે વખતે મારા શરીરમાં જાણે હનુમાનનો પ્રવેશ થયો હોય તેમ હું ધ્રૂજવા લાગ્યો અને લાંબા સમયથી આક્રોશને રોકી રાખેલો તે ધોધમાર બહાર નીકળવા માંડ્યો. હું ઊભો થઈ ગયો અને ધોધમાર હિન્દીમાં તાડૂકવા લાગ્યો.

'ઇન કબૂતરોં કો આપ ડરા રહે હૈં, જિન્હોંને દો-દો તીન-તીન મહિને તક આપ કી સેવા કી હૈ. અબ ઇનકો ચીડિયા બનાના ચાહતે હૈં? સબસે પહેલે મુઝે હી ચીડિયા બના દો, બનાવ...બનાવ... દેખતે ક્યા હો?' મેં તેમનું ત્રિશૂળ પકડી લીધું અને તેમને ઝકઝોળી નાખ્યા. દશ-પંદર મિનિટ સુધી ધારાપ્રવાહ હું હિન્દીમાં બોલતો રહ્યો. તેમણે આવી કલ્પના પણ નહિ કરેલી. તે ડઘાઈ ગયા. લોકો પણ મારા રૌદ્ર રૂપને જોઈ રહ્યા. મારો અનુભવ છે કે બધા નહિ પણ કેટલાક ગુજરાત બહારના આવા હલકા સાધુઓ ગુજરાતને લૂંટે છે, તેના ભોળપણ કે શ્રદ્ધાભાવનો દુરુપયોગ કરે છે, ખાય છે અને પાછી નિંદા પણ કરે છે. પ્રજાએ પાત્ર-કુપાત્ર, સાચા અને જૂઠાનો ભેદ સમજવો જોઈએ.

વાતાવરણમાં પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. તેઓ ઢીલા પડી ગયા હતા. લોકોને ડર હતો કે મને તેઓ મૂઠ-બૂઠ ન મારી દે. તેઓ ચુપચાપ રૂમમાં ચાલ્યા ગયા. સભા વીખરાઈ ગઈ. હું પણ પાછો પોતાના ઉતારે આવી ગયો, પણ લોકોમાં જિજ્ઞાસા થઈ કે આ નવા છોકરા જેવા સાધુ કોણ છે? લોકોએ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા માંડ્યા. ચમત્કારોમાં રાચતી પ્રજા પ્રત્યેક ઘટનાને ચમત્કાર બનાવી દેતી હોય છે. કોઈએ કલ્પના ચલાવી. 'અરે આ તો સાક્ષાત્ મુરલીધર ભગવાન પોતે રૂપ ધરીને આવ્યા હતા, જોયું નહિ તેમનું તેજ કેવું હતું?'

રંગોળી પુરાઈને વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. પેલા સોની ભક્તને પણ ખબર પડી. તેમણે રાતે ને રાતે દર્શન કરવાની ઇચ્છા બતાવી. અમે મળ્યા. બધા જ કહેતા હતાઃ 'તમે તો મુરલીધર ભગવાન જ છો.'

દુર્બળ પ્રજાને આપત્તિઓમાંથી છોડાવનાર વ્યક્તિને આ જ પ્રમાણે લોકો ભગવાન માની બેસતા હશે. ઉદ્ધારક વીર કે જ્ઞાની પુરુષ આ જ રીતે અંતે ભગવાન થઈ જતા હશે. પણ આ પ્રકારથી તો પ્રજાની દુર્બળતા કાયમની થઈ જાય છે. કારણ કે ફરી પાછી આપત્તિ આવે ત્યારે કોઈ ને કોઈ ભગવાન આવીને સારું કરી જશે તેવી આશા તેમને અકર્મણ્ય, સાહસહીન અને કાયર બનાવવામાં નિમિત્ત થતી હોય છે.

વહેલી સવારે મારે વિદાય થઈ જવાનું હતું કારણ કે મહાદેવના ટ્રસ્ટી પૂજા કરવા આવે અને મને જુએ તો પૂજારીની નોકરી જાય.

હું રવાના થવા તૈયાર થયો, ત્યાં તો મુખ્ય ટ્રસ્ટીનો સંદેશો આવ્યો કે 'મહારાજને જવા દેશો નહિ. મારે ત્યાં ભિક્ષા લઈને જ જાય.' તેમને પણ ખબર પડી ગઈ હતી કે જાળેશ્વર મહાદેવમાં આવેલા એક બ્રહ્મચારીજીએ પેલા સાધુને ખૂબ ધમકાવ્યા છે. તે પણ પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા અને પૂજારીએ પોતાનો નિયમ તોડ્યાનું તેમને દુઃખ ન હતું.

અધૂરામાં પૂરું પેલા તાંત્રિક સાધુ પરોઢિયે ચુપચાપ ચાલ્યા ગયા હતા. સર્વત્ર આનંદ હતો. સૌથી વધુ ખુશ પેલા સોની ભક્ત હતા. થેલો પાછો મૂકીને સહેજ લટાર મારવા હું નગરમાં નીકળ્યો. ચારે તરફ પ્રજા મારા પ્રત્યે અહોભાવથી જોઈ રહી છે. કોઈ કેળાં તો કોઈ બીજી વસ્તુ લેવા આગ્રહ કરી રહ્યું છે.

મને નવાઈ અને દુઃખ થાય છે. પ્રજા કેટલી બીકણ તથા અંધશ્રદ્ધાળુ છે! એક ગુંડાટાઇપ સાધુ આખા ગામને મહિના સુધી ધમકાવતો રહે, સૌ ડરતા રહે અને કશું કરી શકાય નહિ. મારા જેવો એક અત્યંત સામાન્ય માણસ આવા સાધુની ચમત્કારિક શક્તિને ચેલેન્જ આપે, ખખડાવે, ધમકાવે અને ખોટા રૂપિયાની માફક પેલો ભાગી જાય આમાં કઈ મોટી ધાડ મારવાની હતી? આવું કામ તો ગામમાંથી કોઈ પણ કરી શકે. પણ તે ક્યારે કરી શકે જ્યારે તેને સાચો ધર્મ શિખવાડ્યો હોય ત્યારે. અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, ચમત્કારો વગેરે દ્વારા ધર્મ નહિ પ્રજાની અધોગતિનો જ પ્રચાર કરાવાતો હોય છે.

*

28. સાચા સંત

પાટડીથી પગે ચાલીને બજાણા ગયો. અહીં દશ દિવસ ધર્મપ્રચાર કર્યો. ખૂબ આનંદ આવ્યો. અહીંથી ફરતો ફરતો પીંપળી ગામમાં સવા ભગતને મળવા ગયો. તે પ્રજાપતિ જ્ઞાતિના હતા, સુંદર ભજનો રચતા. તેમનાં કેટલાંક ભજનો પ્રસિદ્ધ પણ થયાં હતાં. તેઓ વેદાન્તી હતા. મારા મગજમાં વેદાન્તની વાતો ઊતરતી નહિ, તોપણ હું બધું સાંભળતો. ત્રણ-ચાર દિવસ તેમને ત્યાં રહ્યો. ઘરસંસારી હોવા છતાં તેઓનો વ્યવહાર, વાણી બધું સારું લાગ્યું. સંતપરંપરા મોટા ભાગે ઘરબારી લોકોમાંથી થઈ છે. બધી જ જ્ઞાતિઓમાંથી ઉત્તમ કોટિના સંતો થયા છે. તેમણે વેશ બદલ્યો નથી કે પરંપરાનો આજીવિકાનો ધંધો પણ બદલ્યો નથી. કામધંધો કરતાં કરતાં અને સંસાર ચલાવતાં ચલાવતાં તેમણે હરિભજન કર્યું છે, કરાવ્યું છે અને સૌને અપનાવ્યા છે. ત્યાગી ગણાતા ફક્કડ સાધુઓમાં જે અહંભાવ, ક્રોધ વગેરે દેખાય છે તે આ સંતોમાં નથી હોતો, કદાચ હોય તો ઘણો ઓછો હોય છે. દીનતા, આધીનતા અને નમ્રતાના ગુણો દ્વારા તેમના સંતપણાનો વિકાસ થયો હોય છે એટલે તેમની સાત્ત્વિકતા આપોઆપ અસરકારક થઈ જતી હોય છે. શ્રી સવા ભગત તથા તેમનો પરિવાર મને સારો લાગ્યો.

સૌરાષ્ટ્રના ઝાલાવાડ પ્રદેશમાં તે વર્ષે દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ હતી. કેટલાંક ગામડાંઓમાં ભ્રમણ કરીને હું દ્વારિકા પહોંચ્યો. બિકાનેરની ધર્મશાળામાં થોડા દિવસ રહીને બેટદ્વારિકા વગેરે તીર્થોનાં દર્શન કર્યાં. અહીંનો એક અનુભવ પ્રેરણાદાયી લાગ્યો.

મારો થેલો લઈને હું જઈ રહ્યો હતો ત્યાં એક વૃક્ષ નીચે બેઠેલા વૃદ્ધે મને બોલાવ્યો.

‘ઓ બાપુ... આવો... આવો...’ હું ગયો. તેમની પાસે બીજા વૃદ્ધ પણ બેઠા હતા. બન્ને જુદા જુદા કોથળા ઉપર બેઠા હતા. બન્નેની આકૃતિમાં ગરીબાઈ દેખાતી હતી. છતાં પૂરી અમીરીની ખુમારી પણ હતી. લગભગ બે કલાક સુધી તન્મય થઈને એ વૃદ્ધની સત્સંગભરી વાતો હું સાંભળતો રહ્યો. તે વૃદ્ધને પુત્ર, પુત્રવધૂ, બાળકો વગેરે હતું. પણ પોતે તદ્દન નિઃસ્પૃહ થઈને માત્ર જમવા પૂરતા જ ઘરે જતા હતા. તેમને કોઈની પ્રત્યે કશી ફરિયાદ ન હતી. લૂખાસૂકા ભોજન સિવાય કશી અપેક્ષા ન હતી. રામાયણની ચોપાઈઓ દ્વારા તેઓ બહુ જ પ્રભાવશાળી રીતે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરતા. આ વૃદ્ધ સજ્જનમાં મને રોમેરોમે સંતના ગુણો દેખાયા. પણ તેમણે કોઈ વેશ ધારણ કર્યો ન હતો એટલે તથા કોઈ સંપ્રદાય કે મઠના મહંત ન હતા એટલે કોઈ તેમનાં દર્શને આવતું ન હતું. તે ભલા ને તેમની આછીપાતળી લીમડી ભલી. પૂર્ણ સંતોષ, પૂર્ણ તૃપ્તિ, પૂર્ણ ભલાઈથી ભરેલી વાણી સાંભળીને થયા કરે કે જાણે બેસીને સાંભળ્યા કરીએ. મારા અસંખ્ય અનુભવો છે કે જેણે સાચા સંતને શોધવા હોય તેણે વેશ-વંશ કે આડંબરનો મોહ છોડવો જ જોઈએ. બહુ પ્રસિદ્ધ થયેલા લોકોની પાસેનાં ટોળાં જોઈને પણ મુગ્ધ ન થવું. હીરાને ઓળખવો હોય તો હીરો ક્યાં પડ્યો છે તે તરફ ધ્યાન ન આપવું. એવું પણ બને કે હીરો ઉકરડામાં પડ્યો હોય અને મુગટમાં કાચ જડાઈ ગયો હોય. ઉકરડામાં પડેલો તોય હીરો એ હીરો છે અને મુગટમાં જડાયેલો હોય તોયે કાચ એ કાચ છે. ભારતમાં આપણે જો વેશ-વંશ તથા આડંબરપૂજાથી મુક્ત થઈ શકીએ તો નિસ્તેજ ધર્મ તેજસ્વી થઈ જાય.

*

29. ઝડપી લીધો

ફરતો ફરતો હું અંબાજી આવ્યો. અંબાજીમાં મારાં કુળદેવી હતાં. કુલાચાર પ્રમાણે પ્રથમ ખોળાના પુત્રની અહીં બાબરી ઉતરાવવામાં આવતી. આબુરોડથી પગપાળા ચાલતાં ચાલતાં હું અંબાજી પહોંચ્યો. ચોમાસું શરૂ થઈ ગયું હતું. એટલે વરસતા વરસાદમાં પણ હું ચાલતો રહેતો. બે-ત્રણ દિવસ રહીને પગે ચાલતો દાંતા ગયો. અહીં કથા કરવાની ઇચ્છા થઈ. મંદિરમાં સગવડ પણ સારી હતી. લોકોનો ભાવ પણ ખૂબ હતો. પણ લગભગ સાંભળનાર શ્રોતાવર્ગ માત્ર બહેનોનો હતો. તે પણ બ્રાહ્મણ બહેનો. તેમના પતિઓ અંબાજીમાં ગોરપદું કે દુકાનનું કામ કરતા. આ બહેનોએ મને ખૂબ જ ભાવથી એક મહિનો રહી જવા આગ્રહ કર્યો. પણ માત્ર બહેનો જ શ્રોતાવર્ગ હોવાથી મને ગમ્યું નહિ એટલે એક દિવસ કોઈને પણ કાંઈ કહ્યા વિના હું ચુપચાપ ચાલી નીકળ્યો.

ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો; અને ક્યાં જવું એ કશું નક્કી ન હોવા છતાં હું વેગમાં ચાલી રહ્યો હતો. માર્ગમાં એક-બે નાની નાની નદીઓ પણ આવી તે પાર કરીને પુજપુર નામના ગામે પહોંચ્યો ત્યારે વરસાદ રહી ગયો હતો. અપૂજ્ય જેવું એક શિવાલય કે અન્ય કોઈ મંદિર હતું. ત્યાં થેલી મૂકી, અને સાંજનું સ્નાન કરવા તથા કીડિયાનગરાં પૂરવા હું એક હાથમાં કમંડળ તથા બીજા હાથમાં કીડીઓ માટેના આહારનું ડબલું લઈને નીકળ્યો.

નદીના કિનારે આવેલા કૂવામાંથી જળ લીધું તથા થોડા જળવાળી નદી પાર કરીને દૂરની ઝાડીમાં ગયો. લગભગ અડધાપોણા કલાકે પાછો ફર્યો ત્યારે તો મેં જોયું કે કૂવા પાસે આખું ગામ ભેગું થઈ ગયું છે. મને ફાળ પડી કે કદાચ કૂવામાં કોઈ પડી ગયું હશે. પણ તરત જ તે શંકા નિર્મૂળ થઈ ગઈ. કારણ કે સૌની નજર મારી તરફ હતી. સૌ એકીટશે મારી તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. હું સાવ નજીક ગયો એટલે ટોળું આઘું ખસ્યું. એક જમાદારે મને હાથપગ ધોવા માટે પાણી કાઢી આપ્યું. હું પણ પરિસ્થિતિ જોઈને ગૂંચવણમાં પડી ગયો કે આ બધું છે શું? કેમ મારી તરફ જ લોકો જોઈ રહ્યા છે?

એવામાં પેલા જમાદારે પૂછ્યું, 'મહારાજ, તુમ્હારા દૂધ કૌનસા?'

મેં જવાબ આપ્યો, 'બ્રાહ્મણ.'

તરત જ તેણે કહ્યું, 'જૂઠા બોલતે હો.' મને થોડું દુઃખ તથા ખોટું પણ લાગ્યું. હું સાચું બોલું છું તોપણ આ કેમ મને જૂઠો કહેતા હશે!

લોકોનું ટોળું વધતું જ જતું હતું. ટોળામાંની એક લાજ કાઢેલી સ્ત્રી વારંવાર કહેતી હતી, 'એ જ છે એ જ છે મારા હમ... એ જ છે.' ટોળું મને બરાબર વળગ્યું.

વાત આમ બનેલીઃ આ ગામનો પંચાલ જ્ઞાતિનો એક છોકરો કેટલાંક વર્ષો પહેલાં અહીંથી ચાલ્યો ગયેલો. પેલી લાજ કાઢેલી સ્ત્રી તે તેની ભાભી થાય. હું જ્યારે ગામમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તેની નજર મારા ઉપર પડી. કાંઈક ચહેરામાં મળતાપણું હશે એટલે તે સમજી કે તેનો દિયર જ સાધુ થઈને 'કટંબજાતરા' કરવા આવ્યો છે. તેણે આખું ગામ ભેગું કર્યું. સૌકોઈને તેની વાતમાં વિશ્વાસ હતો. મારી ચોખવટ સ્વીકારવા કોઈ તૈયાર ન હતું. હવે શું કરવું? અંતે અમે બધાં પેલા મંદિરે ગયાં. રાત્રે સત્સંગ કર્યો. બીજા દિવસે સવારે મારે નીકળી જવાનું હતું. પણ હું નીકળી ન જાઉં તેની તકેદારી લોકોએ ચોકીપહેરો મૂકીને કરી દીધી. ખરું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. વારંવાર સમજાવવા છતાં પેલી ભાભી માનતી ન હતી. તેનો ઘરવાળો બહુ મક્કમ ન હતો. અંતે મોડી રાત્રે ભગવાન મારી વહારે આવ્યા. પેલા ચાલ્યા ગયેલા પંચાલ છોકરાનાં માજી આવ્યાં. તેમણે મને ધારી ધારીને જોયો અને પછી નિર્ણય કર્યો કે 'ના... ના... આ... એ નથી.' બસ, તેના નિર્ણયે વાતાવરણ બદલાયું. સૌ વીખરાયાં. હું મનોમન હસતો સૂઈ ગયો.

આજકાલ કેટલીક જગ્યાએ બનાવટી જમાતવાળા જાણીકરીને કોઈ ચાલ્યા ગયેલાનું રૂપ ધારણ કરીને પછી સ્ત્રી, માતા, ભાઈઓ વગેરે સાથે છેતરપિંડી કરે છે. પહેલાં તપાસ કરે છે કે આ ગામમાં દસ-પંદર-વીસ વર્ષોમાં કોઈ છોકરો સાધુ થવા નીકળી ગયો છે કે કેમ? જો નીકળી ગયો હોય તો પોતાનામાંથી જ કોઈ એકને તેનું રૂપ ગણાવી ભોળા લોકોને દરેક રીતે ઠગે છે.

બીજા દિવસે પેલી ભાભીએ જમાડીને જ મને મોકલ્યો.

*

30. ખાધા સાટે કથા

જેણે ભ્રમણ નથી કર્યું તેણે કાંઈ જ કર્યું નથી. ભ્રમણ પણ માત્ર પ્રભુવિશ્વાસે કરવાનું થાય ત્યારે તમારી ચારે તરફ અનુભવો જ અનુભવો આવી જતા હોય છે. ઘરના ખૂણામાં પુરાઈ રહેનારને દુનિયાની શી ખબર? દુનિયાનાં દર્શન તો વિપત્તિમાં થતાં હોય છે, સંપત્તિમાં નહિ. આપણે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે સંપત્તિ મેળવી શકતા નથી પણ આપણે ધારીએ તો વિપત્તિ તો મેળવી જ શકીએ. જાણી કરીને વિપત્તિઓને આમંત્રણ આપનારને કોઈ ડાહ્યો માણસ ન કહે. ડહાપણ તો પોતાની સુખસગવડને સાચવવામાં તથા વધારવામાં લોકોને દેખાતું હોય છે. હું જાણી કરીને વિપત્તિઓ નોતરી રહ્યો હતો.

ફરતો ફરતો ઊંઝા આવ્યો. ઉમિયા માતાના મંદિરમાં એક રાત રહ્યો. એ વખતે એક વૃદ્ધ ઉદાસી સંત ત્યાં રહેતા. મેં એક રાત પ્રવચન પણ કર્યું. પણ પછી બીજા દિવસે ચાલતો થયો. મારું લક્ષ્ય માત્ર ભારરૂપ જીવન ન જિવાય એટલું જ હતું. કોઈ પણ ગામનો માર્ગ પૂછ્યા વિના હું ચાલતો થયો.

રસ્તામાં એક પટેલ મળી ગયા. સ્વભાવના ભક્ત હતા. મને કહે કે, 'હેંડો મહારાજ અમારા ગામ.' મેં કહ્યું કે, 'હેંડો ત્યારે.' અમે બન્નેએ ચાલવા માંડ્યું કશો વહીવટ ન હોય, કશી જવાબદારી ન હોય, કોઈ લક્ષ્ય ન હોય અને કશી ચિંતા ન હોય—બસ પછી શું જોઈએ? ભારતમાં નિવૃત્તિના માર્ગના નામે આવો જ માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. નિવૃત્તિના નામે કર્તવ્યહીન તથા જવાબદારીહીન જીવન જીવનારા અસંખ્ય માણસો અહીં જોવા મળશે. અધૂરામાં પૂરું આવા માણસો આ દેશમાં સૌથી વધુ પૂજ્ય મનાય છે. મને લાગે છે, અહીં જ મોટી ભૂલ થઈ રહી છે.

વાતોના તડાકા મારતા મારતા અમે ઉનાવાને પાર કર્યું. થોડાક આગળ ગયા હોઈશું ત્યાં એક ખેતરમાં ખેતીકામ કરતા એક ખેડૂતે ટહુકો કર્યો. મને ઊભો રાખ્યો. એ ખરો નીકળ્યો. શેઢા ઉપર મને બેસાડીને ભજન સંભળાવવા લાગ્યો. પેલા પટેલ તો કહે કે, 'લો ત્યારે આવજો મહારાજ, મારે મોડું થાય છે' એમ કહીને ચાલતા થયા.

મારે તો આ નવા ભક્તનાં ભજનો સાંભળવાનાં હતાં. કારણ કે ઘણા દિવસે તેને કોઈ સાંભળનારું પાત્ર મળ્યું હશે એટલે ઉપરાઉપરી ભજનો સંભળાવ્યે જતો હતો. તેનું માથું તથા શરીર ડોલતું હતું. મારે પણ રસ પડે છે તેમ બતાવવા કોઈ કોઈ વાર માથું ડોલાવવું પડતું હતું અંતે માંડ છૂટ્યો તે ભગતથી. ભક્તો વ્યાવહારિક નથી હોતા, એટલે મને મોડું થશે તેની કે મારી ખેતી રહી જશે તેની તેમને કશી પડી ન હતી. તેને લગની હતી ભજનોની.

ઉતાવળે પગે હું ચાલ્યો. હજી દિવસ બાકી હતો અને ગામ વચ્ચેના ચોકમાં હું પહોંચ્યો.

ગામ વચ્ચેના ચોકમાં ખેડૂત પોતાનાં હળ વગેરે ઓજારો સુથાર પાસે ઠીક કરાવી રહ્યા હતા. મને જોઈને એક મશ્કરા પટેલે કહ્યું, 'લ્યો અલ્યા ગામમાં એક માણસ વધ્યું.'

ધર્મપ્રચારમાં મને સૌથી વધુ અગવડ મારા પુરોગામી સાધુઓની છાપની પડતી હતી. સાધુને જુએ એટલે ગામવાળા લોકો સમજે કે આ કોઈ ફંડફાળો કરનારા આવ્યા છે. લોકો દૂર ભાગે. વિશ્વાસ ન થાય. વાત પણ સાચી જ હતી. માત્ર પરમાર્થ માટે વિચરણ કરનાર કેટલા?

મને એક ત્રણ પગવાળી લાકડાની ઘોડી આપી અને કહ્યું, 'લ્યો... માહરાજ બેહો...' હું બેઠો. મેં ધર્મપ્રચારની ઇચ્છા બતાવી. માત્ર પાંચ દિવસ મારે ધર્મપ્રચાર કરવો છે તેવું બતાવ્યું. પણ ફંડફાળાથી ડરેલા સૌ તૈયાર ન હતા. પેલા મશ્કરા પટેલે તો સંભળાવી જ દીધું, 'માહરાજ, અમારું ગામ તો ધરમથી ટોચ ભરેલું છે. હજી દા'ડો આથમ્યો નથી, આ પેલું... રૂવાવી દેખાય ત્યાં પૂગી જાઓ. ત્યાં ધરમપ્રચારની ખૂબ જરૂર છે.' તેમની વાત સાંભળી સૌ હસ્યા અને બોલ્યા, 'હા...હો...હા...ચું.... માહરાજ.'

આમ બોલવાનું કારણ હું જાણતો હતો એટલે મેં તેમને ખાતરી આપવા માંડી, 'જુઓ ભાઈ, હું માત્ર પાંચ જ દિવસ ધર્મપ્રચાર કરીશ. મારે કાંઈ પૈપૈસો જોઈતો નથી. માત્ર એક ટાઇમ ખાવાનું જ જોઈએ છે.' મારી વાત સાંભળીને નજીક જ બેઠેલા એક કાણિયા ડોસા બોલ્યાઃ 'તે ખાધા હાટે કથા કરવી હોય તો આખું વરહ કરોને, કોણ ના પાડે છે!' ફરી બધા હસ્યા. મેં કહ્યું કે 'હા... માત્ર ખાધા સાટે જ

કથા કરવાની છે.’

લોકોનું મન બદલાયું. પેલા ડોસા કહે, ‘કાંઈ રામેણબાંમેણ આવડે હે?’ મેં હકારમાં માથું હલાવ્યું, રહેવાનું નક્કી થયું. ચોમાસું હોવાથી કોઈના મેડા ઉપર કથા થઈ. પહેલા જ દિવસે મેડો નાનો પડ્યો. માણસો ચિક્કાર ભરાઈ ગયેલાં. બીજા દિવસે મેડો બદલ્યો. પાંચ દિવસ પૂરા થયા. મેં કહ્યું, ‘બસ હવે વિદાય લઈશ.’ પણ હવે કોઈ જવા દેવા તૈયાર ન હતું. મેં તેમના જ શબ્દો યાદ દેવડાવ્યાઃ તમારું ગામ તો ધર્મથી ટોચ ભર્યું છે. અને પેલું રૂવાવી ખાલીખમ છે. મારે ત્યાં જવું છે. પણ હવે કોણ માને? આ ગામમાં હું એક મહિનો રહ્યો. ખૂબ ભાવ વધ્યો. વાતાવરણ ખૂબ સાત્ત્વિક થઈ ગયું. આ ગામ તે સુરપુરા.

*

31. અઢી આના

જેને આત્મકલ્યાણ કરવું હોય તેના માટે પાંડિત્ય જરૂરી નથી પણ જેને વ્યવસ્થિત રીતે ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તેના માટે યથાસંભવ વિદ્વત્તા જરૂરી છે. ભારતીય સાધુસમાજમાં કદાચ એક ટકો પણ વિદ્વત્તાવાળા નહિ હોય. વિદ્યાપ્રચાર પ્રત્યે અનેક કારણોસર ઉદાસીનતા રહી છે. એટલે જૈન સાધુઓમાં જે એક સમાનરૂપતા જોવાય છે, બૌદ્ધ ભિક્ષુઓમાં પણ ઉપરી સમાન વ્યવહાર દેખાય છે, પાદરીઓમાં પણ સમાન ધ્યેય તથા સમાન આચાર-નિયમ દેખાય છે, તેવું હિન્દુ ધર્મમાં નથી દેખાતું. અહીં અનેક સ્તર, અનેક પ્રકાર તથા અનેક આચાર જોઈ શકાય છે. વજ્રમૂર્ખ અને પ્રકાંડ પંડિત બન્ને જોઈ શકાય છે. સૌથી નવાઈ તો એ છે કે મૂર્ખતા જેટલી વિભાજિત છે તેથી વધુ વિભાજિત વિદ્વત્તા છે. વિભાગ જ વિભાગ. કોણ શું માને છે અને કોનો શો સિદ્ધાંત છે તે સમજવા પૂર્ણજીવન પણ ઓછું પડે તેટલું ચિતરામણ છે.

બાલ્યકાળમાં મેં પાઠશાળામાં થોડા શ્લોકો તથા રુદ્રી વગેરનું અધ્યયન કરેલું. પણ વ્યાકરણ વગેરે કશું જાણું નહિ. મને રહી રહીને થયા કરતું કે જો મારે સારી રીતે ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તો સંસ્કૃત વિદ્યા ભણવી જોઈએ. મારી તેત્રીસ વર્ષની ઉંમર થઈ ગઈ હતી અને હું હવે મને પોતાને ભણવા માટે મોટી ઉંમરનો માનતો હતો. સુરપુરાના એક મહિનાના નિવાસ દરમિયાન અધ્યયન કરવાના મારા વિચારો પાકા થયા, મારી ઇચ્છા હતી કે હું એક-બે વર્ષ થોડું વ્યાકરણ શીખી લઉં, સંસ્કૃત શ્લોકોને સમજી શકું એટલે બસ. મેં સુરપુરામાંથી મથુરા-વૃંદાવન જવાનું નક્કી કર્યું. મને વિદાય આપવા આખું ગામ હિલોળે ચડ્યું હતું. સૌની આંખોમાં અશ્રુ હતાં. દર વર્ષે અહીં આવવાનું એવો સૌનો આગ્રહ હતો. ધર્મના નામે અસંખ્ય લોકોએ અસંખ્ય અણગમા ઊભા કર્યા હોવા છતાં આજે પણ જો કોઈ નિઃસ્પૃહ વ્યક્તિ ગામમાં આવી જાય તો લોકો ભાવવિભોર થઈ જતા હોય છે. અનિયંત્રિત સાધુઓ તથા ભિક્ષુકો, તાંત્રિકો, જ્યોતિષીઓ વગેરે પ્રજામાં અનિશ્ચિત અને ગ્લાનિ ઊપજે તેવું વાતાવરણ બનાવતા—છોડતા ફરતા હોય છે. જો આ બધાને વ્યવસ્થિત તથા નિશ્ચિંત કરી શકાય તથા ગળણીથી ગાળીને યોગ્ય-અયોગ્ય હિત-અહિતનો ભેદ કરી શકાય તો ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં બહુ મોટું કાર્ય થઈ શકે તેમ છે. પણ તેવું થઈ શકે તેવું દેખાતું નથી.

ઊંઝાથી ટ્રેન દ્વારા હું રવાના થયો. ગામલોકોએ મને ત્રીસ રૂપિયા આગ્રહ કરીને આપ્યા હતા. હવે મને લાગ્યું કે જો મારે અધ્યયન કરવું હોય તો પૈસાની જરૂર પડશે એટલે સ્પર્શ નહિ કરવાનો નિયમ ચાલી નહિ શકે.

અજમેર રોકાઈને હું મથુરા આવ્યો. મથુરાના એક ઘાટ ઉપર મંદિર છે કે મસ્જિદ છે તેનો વિવાદ ચાલતો હતો તેવા સ્થાનમાં ઊતર્યો. ધાર્મિક જગત એટલે ઘોર અસહિષ્ણુતાનું જગત. જ્યારે પણ જે ધર્મ પ્રબળ બને તે પોતાના નજીકના પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મનો નાશ કરવા ઉદ્યમ કરે. આવું પાપ પણ ધર્મના નામે, પરમાત્માના નામે, પરલોકના નામે કરાય—કરાવાય. મુસ્લિમ શાસકોએ કોઈ સમયે આ ઘાટ ઉપરના સુંદર મંદિરને મસ્જિદમાં ફેરવી નાખેલું. વર્ણવ્યવસ્થાના કારણે વિભાજિત, કુસંપી અને ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા રાજાઓ પોતાનું તથા ધર્મસ્થાનોનું રક્ષણ ન કરી શક્યા. આઝાદી પછી થોડાંક વર્ષો વાતાવરણ જુસ્સામય રહ્યું તેમાં હિન્દુતીર્થો વચ્ચે જ આવેલી આ જગ્યાને લોકોએ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધી. જોકે તેનો ઉપયોગ મુસ્લિમો પણ કરતા નહિ. કારણ કે તેમને તે દૂર પડતી હતી તથા ચારે તરફનું વાતાવરણ પણ તેમને પ્રતિકૂળ પડતું. આ સ્થાનમાં હું ઊતર્યો. સામે જ જમુનાજીનો ભરપૂર પ્રવાહ. એક ઘાટના બુરજ ઉપર બેસીને હું કલાકો સુધી જોયા કરતો. મારી માનસિક સ્થિતિ એટલી સારી હતી કે મને નદીના પ્રવાહ સાથે ઈશ્વર સ્મરણ થયા કરતું.

હિન્દુપ્રજા પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય પ્રત્યે લાગણીશીલ હતી. એટલે ધીરે ધીરે પાછળથી તેને પ્રકૃતિપૂજક બનાવી દેવાઈ છે. એકેશ્વરવાદ પુસ્તકોમાં રહી ગયો, પ્રજામાં બહુદેવવાદ અને એક સાથે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો, નદીઓ, સમુદ્રો, વૃક્ષો, પર્વતો, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો વગેરેને લોકો પૂજતા થઈ ગયા. આવી પૂજાથી હિન્દુ ધર્મ કે ઉપાસના અવ્યવસ્થિત તથા ડહોળાયેલાં થયાં છે. હું બેઠો બેઠો ઘણી વાર આગંતુક શ્રદ્ધાળુઓને જોતો. તેઓ જમુનાજીને ખૂબ જ પૂજ્ય માનતા. પૂજ્ય માનવા છતાં સ્વચ્છતા જરાય ન રાખતા. ગંદકીનો પાર નહિ. લોકો બોલતા—'જમના મૈયા કી કૃપા સે—મારા મનમાં પ્રશ્નો થતાઃ આ જલપ્રવાહ પણ કૃપા કરતો હશે? પ્રકૃતિપૂજામાં અટવાયેલા માણસોને નથી તો એકબ્રહ્મનિષ્ઠા થતી કે નથી પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની પ્રતીતિ થતી. બસ, કર આચમન, માર ડૂબકી, કર ઘોંઘાટ અને ધક્કામુક્કી કરીને નીકળ બહાર. ચારે

તરફ ગંદકી જ ગંદકી. થઈ ગઈ ધાર્મિકતા, કરી લીધું કલ્યાણ.

પ્રાચીન ઋષિઓએ નદીપ્રવાહની સાથે પોતાની એકતાનતા જોડી હશે, એટલે તેમણે નદીઓનાં ગીત ગાયાં હશે. પણ પછી તો આ નદીઓ જ દેવીઓ થઈ ગઈ. સંપ્રદાય પ્રમાણે તેમાં પણ શ્રેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતાની કલ્પનાઓ થઈ. કોઈ મરતી વખતે ગંગાજળ પાન કરે, તો કોઈ જમુનાજળ પીએ. જોકે બંને જળો પ્રદૂષણથી દૂષિત છે, સીધાં પીવાને યોગ્ય નથી છતાં પિવાય છે. કારણ કે એ રૂઢ ધાર્મિકતા છે. રૂઢ ધાર્મિકતાને આંખો સાથે બહુ સંબંધ હોતો નથી.

થોડા દિવસ મથુરા રહીને હું વૃંદાવન પહોંચ્યો. નાની ગાડીમાંથી જ મને એક મોટો આશ્રમ દેખાયો. નામ પણ ઘણા મોટા અક્ષરે લખાયું હતુંઃ શ્રોતમુનિ આશ્રમ. મેં નક્કી કર્યું કે સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહેશે પછી આ આશ્રમમાં રહેવા-ભણવા માટે જઈશ. નિર્ણય પ્રમાણે રેલવે સ્ટેશનેથી ચાલતો હું પેલા વિશાળ આશ્રમમાં આવ્યો. તથા મારી વાત જણાવી કે મારે સંસ્કૃત ભણવું છે. મને રહેવાની તથા ભણવાની અહીં સગવડ મળી શકશે? આશ્રમના વ્યવસ્થાપક સ્વામીએ કહ્યું કે ‘હમારે પંડિતજી આપ કો પઢા દેંગે. લેકિન રહને કી જગા નહીં હૈ.’ મૈં પૂછ્યું કે બીજી કોઈ હોય તો બતાવો. તેમણે મને દૂર આવેલા ‘પરમહંસ આશ્રમ’નું નામ આપ્યું. અને ત્યાં જવા સૂચન કર્યું. સાથોસાથ ‘લઘુકૌમુદી’ લઈને આવતી કાલે ભણવા આવી જવા સૂચવ્યું.

વિશાળ આશ્રમમાં બંધ પડેલા પચાસેક રૂમોમાં જોતાં જોતાં હું બહાર નીકળ્યો અને પરમહંસ આશ્રમ જતાં પહેલાં લઘુકૌમુદી ખરીદી લેવા બજારમાં ગયો. ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુરની દુકાને સારાં તથા સસ્તાં પુસ્તકો મળતાં હતાં. મેં ‘લઘુકૌમુદી’ માગી, તેણે આપી. જીવનમાં પ્રથમ વાર મેં ‘લઘુકૌમુદી’ જોઈ. તેનું મૂલ્ય સાડા દશ આના (લગભગ 65 પૈસા) હતું. મારી પાસે માત્ર આઠ જ આના બચ્યા હતા. બાકીના અઢી આના (પંદર પૈસા) લાવવા ક્યાંથી? હું નિરાશ થયો. પુસ્તક પાછું આપ્યું. સંસ્કૃત ભણવાની તીવ્ર તાલાવેલી હતી. હવે શું કરવું? લગભગ માઈલ-દોઢ-માઈલ દૂર પરમહંસ આશ્રમે પહોંચ્યો.

પરમહંસ આશ્રમ એટલે જેને કોઈ આશ્રમમાં સ્થાન ન મળે તેને માત્ર ઊતરવાની જગ્યા; પાણી પીવાના કૂવા સિવાય બીજી કોઈ સગવડ નહિ. અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજન કરો અથવા ભૂખ્યા રહો. અહીં પોતાનું પાથરણું પાથરીને સૂઓ અને કૂવાનું પાણી પીઓ. માત્ર એક લંગોટી લગાવીને જ રહેતા સ્વામી બીરગિરિજી તેનું સંચાલન કરતા. માણસ બહુ જ સારા, ભલા અને સમજુ. મને થોડી પૂછપરછ કરીને પછી એક ખુલ્લી રવેશીમાં આસન લગાવવા કહ્યું. અહીં રસોડું ન હતું એટલે જમવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. હું મારું જ પાથરણું પાથરીને બેઠો અને ચિંતામાં પડી ગયો.

આવતી કાલથી ભણવાનું શરૂ કરવું છે પણ લઘુકૌમુદી વિના કેમ ભણાશે? અઢી આના લાવવા ક્યાંથી? વાતાવરણ અજાણ્યું હતું. કોઈની પાસે કશી વાત કરી શકાય તેમ ન હતી. શું કરવું? કેટલોક સમય ગમગીન રહ્યા પછી ચમકારો થયોઃ વૃંદાવનના મુખ્ય મંદિર બિહારીજીનાં દર્શન કરવા જા. અને કોઈ સજ્જન દેખાય તો અઢી આના માગ. કોઈ ને કોઈ જરૂર આપી દેશે.

બીરગિરિજીને કહીને હું નીકળ્યો પાછો વૃંદાવન જવા. સામે આવતી પ્રત્યેક વ્યક્તિને હું આશા અને લાચારીભરી દૃષ્ટિથી જોતો હતો. કદાચ આ માણસ મને અઢી આના આપે... પણ માગવાની હિંમત ન ચાલે. કદાચ ના પાડશે તો...? કદાચ અપમાન કરશે તો?...

માણસમાં જ્યારે યાચનાવૃત્તિ જાગે છે ત્યારે તેનું તેજ, ખુમારી અને વ્યક્તિત્વ ઢીલું ઘેંસ જેવું થઈ જાય છે તેનો મને પ્રતિક્ષણ અનુભવ થવા લાગ્યો. લગભગ દોઢ માઈલના રસ્તા ઉપર કેટલાંય માણસો સામે મળ્યાં. મેં સૌને નિહાળ્યાં, પણ કોઈની પાસે અઢી આના માગી શક્યો નહિ. બિહારીજીનું મંદિર હવે નજીક આવી ગયું હતું. મને થઈ ગયું કે હું અઢી આના માગી શકીશ નહિ અને પુસ્તક વિના ભણી શકીશ નહિ. નિરાશા વધી ગઈ હતી. તેવામાં મારી દૃષ્ટિ રોડ ઉપર બેસીને ટોપલામાં ફળો વેચતા એક માણસ ઉપર પડી. કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાથી હું તેની પાસે ગયો. મારી હથેળીમાં રાખેલા આઠ આના તેને બતાવ્યા અને કહ્યું, ‘મારે એક સંસ્કૃત પુસ્તક જોઈએ છે. અઢી આના ખૂટે છે. જો તમે મને આપશો તો હું તમને જ્યારે મને મળશે ત્યારે પાછા આપી જઈશ. પણ જો નહિ મળે તો નહિ આપું.’

કશો જ વિચાર કર્યા વિના તેણે મને તરત જ અઢી આના આપી દીધા. મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. મને થયું, નરસિંહ મહેતાની હૂંડી ભગવાને આવી જ રીતે સ્વીકારી હશે. ઝડપથી હું પેલી દુકાન તરફ દોડ્યો. દુકાન બંધ થઈ રહી હતી. દુકાનદારે મને પુસ્તક આપ્યું. જાણે સ્વર્ગનો ખજાનો મળી ગયો હોય તેટલા હરખથી હું પાછો ફર્યો. હું મૂર્તિપૂજામાં બહુ માનતો નહિ તેમ છતાં કોઈ કોઈ વાર પ્રસિદ્ધ મંદિર હોય તો દર્શન કરવામાં પણ બાધ માનતો નહિ. બિહારીજીનાં દર્શન કરીને દિવસ આથમ્યા પછી આશ્રમમાં આવ્યો. આશ્રમ બંધ

કરવાનો દરવાજો હતો જ નહિ તેમ વીજળી પણ હતી નહિ, એટલે કોઈને કંઈ કહ્યા વિના ચુપચાપ પોતાના આસને જઈ બેસી ગયો. મને બરાબર યાદ છે કે એક મહિના સુધી મારી પાસે કશું આવ્યું ન હતું. એક મહિના પછી એક રૂપિયો મળ્યો હતો, જેમાંથી અઢી આનાનું દેવું મેં તરત ચૂકવી દીધું હતું. અઢી આના ચૂકવી દેવાનું મહત્ત્વ નથી, પણ જે સ્થિતિમાં શ્રી ભગવાનદાસે મને અઢી આના આપ્યા હતા તેનું મહત્ત્વ છે. આવા પ્રસંગો જીવનભર વિસરાવા જોઈએ નહિ.

*

32. ભણવાનું છોડી દીધું

બીજા જ દિવસથી સંસ્કૃત ભણવાનું શરૂ થઈ ગયું. શ્રોતમુનિ આશ્રમમાં પાઠશાળાની પણ વ્યવસ્થા હતી પણ ખાસ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા દેખાતા નહિ. એક વિદ્વાન મને લઘુકૌમુદીનાં સૂત્રો કંઠસ્થ કરવા શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરીને પાઠ આપતા. સામાન્ય રીતે પંચ સંધિ કંઠસ્થ થયા પછી જ વ્યાકરણ સાધવાનું શરૂ થતું હોય છે. અને પંચસંધિ યાદ કરતાં ઓછામાં ઓછા પંદર દિવસ તો લાગે જ. ઈશ્વરની કૃપાથી છ-સાત દિવસમાં જ મેં પંચસંધિ કંઠસ્થ કરી લીધી હતી. મારી ગતિ જોઈને કેટલાકને લાગતું હતું કે હું ભણીને આવ્યો છું. પણ ભણવાની વાત લખું તે પહેલાં જમવાની વાત લખું તો સારું.

શ્રોતમુનિમાં ભણીને હું પરમહંસ આશ્રમમાં પાછો આવ્યો. પણ હવે જમવાની શી વ્યવસ્થા કરવી? મારા કરતાં મારા પરમાત્માને મારી વધુ ચિંતા હતી. તે બીરગિરિજીના હૃદયમાં વસ્યા. આ એક બહુ જ ભલા મહાત્મા હતા. તેમણે મને પૂછ્યું કે, 'ભિક્ષા કા ક્યા કરોગે?' હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેમણે જ કહ્યું, 'ફિકર મત કરના, એક અન્નક્ષેત્ર મેં તુમ્હારા પ્રબંધ કરવા દેંગે.'

એ જ આશ્રમમાંથી ચાર-પાંચ મહાત્મા જ્યારે અન્નક્ષેત્રમાં જવા નીકળ્યા ત્યારે મને પણ સાથે લઈ જવા તથા મારા નામથી નાગાજીને ભોજન કરાવવા વ્યવસ્થા કરી.

કોઈ શેઠ દ્વારા પ્રતિદિન ચાળીસ મહાત્માઓ માટે અન્નક્ષેત્રની વ્યવસ્થા ચાલતી હતી. ચાળીસની સંખ્યાની વ્યવસ્થા નાગાજી નામના એક મહાત્મા કરતા હતા. દરવાજા ઉપર ઊભા રહી નિર્ધારિત ચાળીસ સાધુઓને પ્રવેશ અપાવી દરવાજો બંધ કરી દેવાતો. બાકીના બીજા લોકો બીજે ચાલ્યા જતા. બીરગિરિજીની ભલામણથી મને પ્રવેશ મળી ગયો તથા કાયમી પ્રવેશની વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ. જમવામાં દાળ, ભાત અને બેધર (જવ, ચણા, ઘઉં વગેરેનો મેળવેલો જાડો લોટ)ની જાડી જાડી રોટલીઓ રહેતી. ભૂખ ખૂબ લાગતી એટલે સ્વાદ તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના સારી રીતે જમી શકાતું. આ તો બપોરની વાત થઈ. સાંજે ત્રણ જગ્યાએથી બબ્બે રોટલીઓ તથા એક એક ચમચો દાળ મળતીઃ ચેતનદેવ કુટિયા, શ્રોતમુનિ તથા અવધૂત કુટિયા. સાંજે ઘઉંની રોટલીઓ રહેતી પણ અત્યંત પાતળી રહેતી. હા, ચેતનદેવજીને ત્યાંથી થોડી જાડી રોટલી મળતી. આ છ રોટલી અને ત્રણ ચમચા દાળ તો જાણે છ ગ્રાસમાં જ પૂરી થઈ જાય, એટલી ભૂખ લાગતી. આ સિવાય કૂવાનું પાણી પર્યાપ્ત હતું. બાકી તો રામ તારી માયા! પણ મને તેથી સંતોષ હતો. હું એક જ વાર જમતો તેની જગ્યાએ હવે બે વાર જમવાનું નક્કી કર્યું હતું. છ રોટલીઓ ખાધા પછી બીજી છ રોટલી હોય તો પણ સરળતાથી ખાઈ શકાય તેવી સ્થિતિ હતી. પણ અલ્પાહારના ઉપદેશનું અહીં અનાયાસે પાલન થઈ રહ્યું હતું. આ થઈ જમવાની વાત.

હવે લાઇટની વાત કરું. પરમહંસ આશ્રમમાં લાઇટની વ્યવસ્થા ન હતી. ગરીબદાસી સંપ્રદાયનો આ આશ્રમ હતો અને તેના મહંત હતા સ્વામી મુખીરામજી. બહુ ભલા તથા નિરભિમાની. સૌના માટે તેમના આશ્રમનાં દ્વાર ખુલ્લાં હતાં. કરોડાધિપતિ મહંતોના આશ્રમોમાં ભાગ્યે જ કોઈ અભ્યાગત સાધુ પોષાઈ શકતો, ત્યારે અહીં કોઈના માટે રોકટોક ન હતી. સુવિધાઓ સીમિત હતી. લાઇટ વિના ભણવું કેવી રીતે?

લઘુકૌમુદી લઈને રાત્રે હું નગરમાં જતો, મુખ્ય રોડ ઉપર કોઈ શેઠનો બંગલો, તેનો ઓટલો, ઓટલા ઉપર ઝરૂખાની લાઇટ લટકતી રહે. હું ઓટલા ઉપર બેસીને અધ્યયન કરું. રોડ ઉપર ઘોડાગાડીઓ વગેરેની અવરજવરનો ઘોંઘાટ થયા કરે. પણ મારું ધ્યાન માત્ર ભણવામાં રહે. રાતના દસેક વાગ્યે પાછો આશ્રમમાં આવું. ત્રણ-ચાર દિવસ આવી રીતે અધ્યયન ચાલ્યું હશે ત્યાં એક દિવસ અંદરથી કોઈએ લાઇટ બંધ કરી દીધી. પોતાના ઓટલા ઉપર બેસીને કોઈ રોજ બે કલાક ભણે તે કોને ગમે? હું સમજી ગયો.

બીજા દિવસે પણ આવું જ થયું. મેં ત્યાં જવાનું બંધ કર્યું. પણ ત્યારે હવે ભણવું ક્યાં? અંતે મારી નજર એક પ્રસૂતિગૃહ ઉપર પડી. અહીં લાઇટ તો હતી. પણ નીચે બેસવાનું કાંઈ ન હતું. હું બે કલાક ઊભો ઊભો અધ્યયન કરતો. થોડા દિવસ તો અધ્યયન સારી રીતે થયું પણ પછી વરસાદ શરૂ થયો. હવે અહીં ઊભા રહી શકાય તેમ ન હતું. બીજી કોઈ લાઇટ મારા ધ્યાનમાં ન આવી એટલે રેલવે સ્ટેશન ઉપર ગયો. પણ ત્યાં યાત્રાળુઓની ભીડ હોય. પણ મેં જોયું કે છેવટની બત્તીએ ખાસ ભીડ નથી હોતી. ત્યાં કોઈ વાર ઊભા રહીને તો કોઈ વાર બેસીને ભણતો. પરમહંસ આશ્રમ આવવા માટે એક દોઢ માઇલ ચાલવું પડતું. આ તો થઈ રાતની વાત.

વહેલી સવારે હું ઊઠી જતો અને પરમહંસ આશ્રમથી થોડે જ દૂર મુંબઈવાળા શેઠના અન્નક્ષેત્રમાં અખંડ નામસંકીર્તન ચાલતું ત્યાં જતો. દરવાજાની પાસેના જ ઓરડામાં ત્રણ-ચાર બંગાળી ભાઈઓ કલાકના મહેનતાણાના હિસાબે ચાર ચાર કલાક કીર્તન કરતા. મૃદંગ, મંજીરા વગેરે સાથે 'હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે'નો મંત્ર ઊંચા સ્વરે તાલબદ્ધ ગાતા. રૂમમાં વાતાવરણ દૂષિત ન થાય એટલે બારણાને ચોથા ભાગનું ખુલ્લું રાખતા. તેમાંથી જે પ્રકાશ બહાર નીકળતો તે પ્રકાશના અજવાળે હું ભણતો. અંદરવાળાને તો ખબર પણ ન હોય. તે તેમની ધૂનમાં મસ્ત અને હું મારી ધૂનમાં મસ્ત.

આવું કેટલોક સમય ચાલ્યું. પંચસંધિ પૂરી થયા પછી શ્રોતમુનિમાં ભણવા જવાને બદલે હું નજીકની નિંબાર્ક પાઠશાળામાં ભણવા જવા લાગ્યો. અહીં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ભણતા. પંડિતજી સારા હતા, પણ એક દિવસ ઉતાવળથી ભણાવેલો પાઠ મારી સમજમાં ન આવ્યો. હું નિરાશ થઈ ગયો. આશ્રમ આવીને ઘણો સમજવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ન સમજાયો. બસ, લઘુકૌમુદીનો ત્યાગ કરીને છત ઉપર ચડીને હું સૂઈ ગયો. બસ હવે ભણવું નથી. મને વિદ્યા નહિ આવે. આવા વિચારોમાં તે દિવસે ભિક્ષા કરવા પણ ન ગયો.

મારી સાથે બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ હતા. એક હતા મારાથી બમણી ઉંમરના ઉદાસીન સંત સ્વામી હરિભજનદાસજી. ત્રણ વર્ષથી તે લઘુકૌમુદી ભણતા હતા, પણ હજી અજન્ત પ્રકરણ પૂરું થયું ન હતું. ખૂબ જ તપસ્વી, સંતોષી, નિરભિમાની અને ભક્તિભાવવાળા સંત હતા. પ્રત્યેક અગિયારસના દિવસે સંપુટ સહિત પૂરી રામાયણનો પાઠ કરે. હનુમાન ચાલીસાનો પાઠ કરે. એક જ આસને બેસે. પાણી પણ ન પીએ. પરોઢિયાના ચાર વાગ્યાથી રાતના નવ વાગ્યા સુધી ઓરડો બંધ કરીને ચુપચાપ પાઠ કર્યા કરે. ખૂબ આસ્થા અને ખૂબ જ સંતોષ. આ સંત સાંભળવા પ્રમાણે હિમાલયમાં ચાલ્યા ગયા તથા પાંદડાં વગેરે ખાઈને ભજન કરવા લાગ્યા હતા.

બીજો વિદ્યાર્થી હતો, પેલા નાગાજીનો શિષ્ય. મારાથી અડધી જ ઉંમરનો. તદ્દન નાનો છોકરો. એક સફેદ વસ્ત્રની થોડી મેલી ગાતી તેના ઊજળા શરીર ઉપર શોભતી. આ વિદ્યાર્થી પણ ભણવામાં બહુ તેજ ન હતો. પણ તેને જોઈને કરુણા થઈ જતી, કારણ કે પેલા નાગાજી તેને ઉપાડી લાવ્યા હતા. તે જાટનો બાળક હતો, અને નાગાજીના ઝપાટામાં આવી ગયો હતો. અમારા આશ્રમથી નજીક જ નાગાજી તથા કોઈ વાર એક-બે બીજા સાધુઓ રહેતા. અને વારંવાર એક-બે બાળકો ઉપાડી લાવવાની જાણ અમને થઈ જતી. પરમહંસ આશ્રમમાં તે ઠીક લાગતું નહિ. પણ કોઈની બાબતમાં દખલગીરી કરવી નહિ તેવી નિવૃત્તિમાર્ગની નીતિ હોવાથી કોઈ કાંઈ બોલતું નહિ. આ છોકરાને જોઈને મને તથા હરિભજનદાસજીને બહુ જ દયા આવતી. મારા કરતાં તે વધુ અનુભવી હતા એટલે તેઓ કહેતા, આવાં તો કેટલાંયે બાળકો આવી રીતે ઉપાડી લવાતાં હશે. પણ તેઓ કહેતા, જવા દો આપણે શું? કરશે તે ભરશે.

આ છોકરાની લાંબી કથા છે. પાછળથી તે એમ.એ. થઈને પ્રોફેસર થયો તથા બાળકોનો પિતા પણ થયો.

અમે ત્રણે સાથે ભણતા. સૌથી જુનિયર હું હતો, પણ હું જ બંનેને ભણેલા પાઠો ભણાવતો. તે બંને એમ જ સમજતા કે હું ભણીને આવ્યો છું. આ તો માત્ર ભણવાનું નાટક કરું છું. લોકો તથા પંડિતજી પણ મારી બુદ્ધિ તથા સ્મણશક્તિનાં વખાણ કરતા. આ વખાણે મને મત્સરભાવ આપ્યો. બસ એક દિવસ પાઠ ન આવડ્યો અને મારા અહંને ઠેસ વાગી. ભણવાનું છોડીને હું સૂઈ ગયો. હવે નથી ભણવું. ઉત્સાહ ઊતરી ગયો. પેલા ત્રણ વર્ષથી લઘુકૌમુદીનો પીછો છોડતા ન હતા અને હું વીસ જ દિવસમાં થાકી ગયો. પ્રતિષ્ઠા પણ ઘણી વાર પ્રતિકૂળતા ઉત્પન્ન કરતી હોય છે.

*

33. સ્વામી માત્રાનંદજી

હીરા અને રત્નોને જો ધરતી ઉપરથી મેળવી શકાતાં હોત તો તેમનું મૂલ્ય ન રહ્યું હોત. ધરતી ઉપર ઘણા ઊંડા પેટાળમાંથી ઘણું ખોદકામ કર્યા પછી કદાચ તેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટી દૂર કરવા તથા પથ્થરોને દૂર કરવા કોદાળીના કેટલાય ટચકા મારવા પડતા હોય છે. માટી અને પથ્થરોને દૂર કરવાની સાધના જ સાધના છે. તેનાથી થાકી જનારા કે ધીરજ ખોઈ બેસનારા હીરાના અધિકારી નથી થઈ શકતા હોતા.

જીવનમાં ઉત્તમ વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ, હીરાની પ્રાપ્તિ કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વની છે. પછી તે વ્યક્તિ પતિ હોય, પત્ની હોય, મિત્ર હોય કે ગુરુ હોય, કોઈ પણ હોય. શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિથી સંસારમાં કશું જ વધુ કીમતી નથી. સોનું શોધવા નીકળેલા માણસો કરતાં ઉત્તમ વ્યક્તિ શોધવા નીકળેલા માણસો વધુ ડાહ્યા હોય છે, કારણ કે સોનાના સુખ કરતાં ઉત્તમ વ્યક્તિનું સુખ ઘણું વધારે છે. સોનું તો કદાચ કોઈ સમયે દુઃખરૂપ થઈ શકે છે. પણ ઉત્તમ વ્યક્તિઓ જીવનમાં અનાયાસે મળી જતી હોય છે. અનાયાસે મળતા લાભોમાં તો ઈશ્વરકૃપાની અનુભૂતિ કરવી જ જોઈએ.

હું નિરાશ થઈને ભણવાનું છોડીને ખાધાપીધા વિના ગ્લાનિભર્યો ઉપરની છતમાં સૂઈ ગયો હતો. મારા બે સહાધ્યાયીઓ મારા વલણથી થોડા દુઃખી હતા. હરિભજનદાસજી બે-ત્રણ વાર આવીને મને ઠપકો આપી ગયા, ‘અરે, ઇસમેં ક્યા હો ગયા? આજ પાઠ નહીં આયા તો કલ આયેગા. દેખ, મૈં તીન વર્ષસે ‘લઘુ’ પઢતા હૂં ફિર ભી મુઝે તો તેરી જિતની ભી નહીં આતી.’ તેમની લાગણીથી મને આશ્વાસન મળતું, સુખ મળતું. પણ હવે હું ભણી નહિ શકું તેવું લાગવા માંડ્યું હતું. સાંજે પણ હું ભિક્ષા લેવા ગયો નહિ. શ્રી હરિભજનદાસજીએ મારી વાત સ્વામી માત્રાનંદજીને કરી. આશ્રમમાં પંદર-વીસ સંતો રહેતા તેમાં સ્વામી માત્રાનંદજીનું વ્યક્તિત્વ તથા સ્વરૂપ તદ્દન નિરાળું હતું. થોડી ઠીંગણી અને દૂબળી-પાતળી કાયા, જાડાં વસ્ત્રો, અલગારી વ્યક્તિત્વ, કોઈની લપ્પનછપ્પનમાં રસ નહિ. સીડી નીચે ત્રાંસા ખાનાને રૂમ બનાવીને તેમાં જ તેઓ નિવાસ કરતા. બપોરે માત્ર પંચાજીરીના ચાર-પાંચ ફાકડા ફાકી લેતા, સાંજે ભિક્ષા લેવા આવતા અને છ રોટલી અને ત્રણ ચમચા દાળનો આહાર લેતા. આખો દિવસ પોતાના ખાના જેવા રૂમનું બારણું બંધ કરીને ‘રાધેકૃષ્ણ... રાધેકૃષ્ણ...’નો જાપ જપ્યા કરતા. ભજન સિવાય તેમનો કોઈ કાર્યક્રમ ન હતો. કોઈ આડંબર નહિ, કશું પ્રદર્શન નહિ. એટલે કોઈ પણ તેમના દર્શને ન આવતું. તેમને દર્શનાર્થીઓની જરૂર પણ ન હતી. પોતાના ઇષ્ટદેવના સ્મરણમાં તલ્લીન રહેવાથી કોની જરૂર હોય?

મધ્ય પ્રદેશમાં અકોલા(તે સમયે)માં કોઈ પાઠશાળામાં તેઓ અધ્યાપક રહીને સંસ્કૃત ભણાવતા, નિવૃત્ત થઈને વિધિવત્‌-સંન્યાસ લીધો અને પોતાના પ્રિયતમને પામવા આવી ગયા વૃંદાવન. ઇન્દોરના કોઈ શેઠ તેમને મહિને બે મહિને કાંઈક નજીવી રકમ મોકલતા. તેમાંથી પંચાજીરી બનાવીને ડબ્બો ભરી રાખતા. બસ તે જ તેમનો બપોરનો આહાર થઈ જતો. સાંજે ભિક્ષા કરીને તે વૃદ્ધ સંત સામેના લીમડા નીચે પોતાનાં વાસણ ઘસવા આવતા. પોતાનાં વાસણ પણ પોતે જાતે ઘસતા. આટલી નિઃસ્પૃહતા તથા આટલી નિષ્કામતા ભાગ્યે જ જોવા મળે.

વૃંદાવનમાં પ્રતિદિન હજારો યાત્રાળુઓ આવે. સંતોનાં દર્શન કરવા આશ્રમે આશ્રમે ફરે. નવાબોને પણ શરમાવે તેવી સાહેબીમાં રાચતા ગાદીતકિયાવાળા અને વાઘાંબરના આડંબરી આસન ઉપર પલાંઠી વાળીને બેઠેલા, કૃત્રિમ અને ભારે સ્વરમાં વાતચીત કરતા માણસોને તેઓ મોટા સંત સમજીને પગે લાગીને ધન્ય થઈ જતા. તો કોઈ વાર ત્યાગીનો ડોળ કરીને ત્યાગી થઈ બેઠેલા પણ અતિમાનભોગી લોકોને પરમસિદ્ધ માનીને લાંબા દંડવત્‌ કરતા લોકોને ખબરે ન હતી કે ખરેખર દર્શન કરવા યોગ્ય સાચા સંત તો અહીં પરમહંસ આશ્રમની સીડી નીચે બનાવેલા ખાના જેવા રૂમમાં બિરાજે છે. કોઈને શું દોષ દઈએ? પ્રદર્શન અને પ્રચારની પ્રબળતા હોય તો લોકપ્રવાહને જહન્નમમાં પણ વાળી શકાય છે. તેમાંય ગુજરાતી પ્રજા ધાર્મિકક્ષેત્રમાં વધુ ભોળપણવાળી તથા ભાવનાશાળી હોવાથી તરત જ વળી જાય છે. વળી તે દૂઝણી ગાય છે એટલે ચારે તરફથી દોહનારા પવાલીઓ લઈને પહોંચી જાય છે.

સાંજે જ્યારે તેઓ પોતાનાં વાસણ ઘસવા લીમડા નીચે આવ્યા ત્યારે હરિભજનદાસજીએ મારી વાત કરી. ‘ઉસને પઢના છોડ દિયા હૈ.’ મારી સાથે તેમને કશો જ પરિચય ન હોવા છતાં તેમને મારા પ્રત્યે લાગણી થઈ. પરમાત્મા અને મહાત્મા અહેતુકી કૃપા કરતા હોય છે.

મને તેમની પાસે બોલાવ્યો અને પાઠશાળામાં શું સમજ નથી પડતી તે પૂછ્યું. તરત જ તેમણે સમજણ પાડી દીધી. પાઠ સમજાઈ ગયો. બહુ જ આનંદ થયો. મેં તેઓને પ્રતિદિન ભણાવવાની પ્રાર્થના કરી. થોડી આનાકાની પછી સાંજના આ જ સમયે વાસણ ઘસતાં ઘસતાં ભણાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. બસ, હવે કામ સરળ થઈ ગયું. તેઓ રોજ પોતાનાં વાસણ ઘસતા જાય અને અમને બન્નેને, કોઈ વાર ત્રણેને ભણાવતા જાય. અમે સેવા કરવા માગીએ તો પણ પોતાનાં વાસણ પોતે જ ઘસે. અડધા કલાકનો સમય લાગે. તેમાં અમારું ભણવાનું પણ થાય. તેમની ભણાવવાની શૈલી સુંદર હતી. અઘરી વાતને પણ બહુ સારી રીતે સરળતાથી ભણાવી દેતા. મારું કામ ઝડપથી ચાલ્યું. એક વાર તેઓ માંદા પડ્યા. અમે બંને રાત્રે તેમની પાસે થોડી વાર બેસીએ, હું મારા રચેલા શ્લોકો તેમને સંભળાવું. તે બહુ જ પ્રસન્ન થાય અને મને આશીર્વાદ આપે.

મારી માફક તે પણ જીવનની શરૂઆતમાં આર્યસમાજી હતા. પાછળથી વિચારો બદલાયા અને કૃષ્ણભક્ત થયા હતા.

અમારો સંબંધ દિવસે દિવસે ઘનિષ્ઠ થતો ગયો. હરિભજનદાસ તો ભક્ત હતા જ, સ્વામી માત્રાનંદજી તો ભક્તશિરોમણી હતા અને હું પણ ઉપાસના તો કરતો, પણ સાકાર કરતાં નિરાકારમાં વધુ રુચિ હતી. સ્વામીજીએ મને આગ્રહ કરીને કહ્યું કે મારે રોજ બિહારીજીનાં દર્શન કરવા જવું. મારી ખાસ ઇચ્છા ન હોવા છતાં, તેમનું માન સાચવવા હું રોજ બિહારીજી જતો. દર્શન કરતો, ખાસ કાંઈ અદ્ભુત અનુભૂતિ ન થતી.

એક વાર દર્શન કરીને પાછો ફરી રહ્યો હતો, દીવાબત્તી થઈ ચૂકી હતી. સામે પચ્ચીસ-ત્રીસ ભક્તોનું ભજનમંડળ આવી રહ્યું હતું. ખૂબ જોરજોરથી તાનમાં આવીને લોકો કીર્તન કરી રહ્યા હતા.

ભજનમંડળને પસાર થવા દેવા માટે હું રસ્તાની એક તરફ ખસીને ઊભો રહ્યો. મંડળ જ્યારે નજીક આવ્યું ત્યારે લાઇટના પ્રકાશમાં મેં જોયું કે એંશી વર્ષના સ્વામી માત્રાનંદજી તેમાં ભળી ગયા છે અને આંખો બંધ કરીને બબ્બે ફૂટ કૂદી કૂદીને કીર્તન કરી રહ્યા છે. તેમની મસ્તી તથા ચહેરા ઉપરની આભા જોઈને હું દિઙ્મૂઢ થઈ ગયો. મને મારા નિરાકારવાદ પ્રત્યે થોડી ગ્લાનિ થઈ. કાશ! મારી પણ સ્થિતિ આવી થાય! ભક્તિની કેટલી ઊંચી ભૂમિકા છે! આ પ્રસંગે મારા ઉપર સજ્જડ અસર કરી. મારું મન સાકાર તરફ વળવા લાગ્યું. હવે બિહારીજીનાં દર્શનમાં રસ પડવા લાગ્યો. સ્વામી માત્રાનંદજીએ મને વ્યાકરણવિદ્યાની સાથે સાકારભક્તિની ભૂમિકા પણ આપી.

*

34. કસાઈ સાથે

સ્વામી માત્રાનંદજીનું આરોગ્ય કથળ્યું. તેમને રામકૃષ્ણ મિશનમાં દાખલ કરવા પડ્યા. ત્યારે મિશન પરમહંસથી દૂર હતું. તેમની દેખરેખ રાખવા તથા સેવા કરવા હું સાથે રહ્યો. હરિભજનદાસ અવારનવાર ખબર લઈ જતા. અમારા ત્રણેની સ્થિતિ સાવ શૂન્ય જેવી હતી. વૃંદાવનમાં કેટલાક શ્રીમંત શેઠિયાઓ સાધુસંતોને સારું દાન કરતા, પણ મોટા ભાગે તેનો લાભ ધૂર્ત, ઠગ, દંભી અને ગુંડા જેવા સંતવેશધારી લોકો લઈ લેતા. દાનની પ્રસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી નબળા માણસોને અટકાવવા કઠિન થઈ જતું હોય છે. દાન તો ગુપ્ત જ સારું. સાધુ વર્ગમાં, તેમાં પણ તીર્થોના યાચક વર્ગમાં કલ્પનાતીત અનિષ્ટ તત્ત્વો સમાયેલાં હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ તો તે સૌના ઉપર છવાઈ જાય છે. તેમનું જ ઊપજે છે. સાચા તથા ગરીબડા સાધુઓ તેમનાથી ડરે છે, ડરીને રહેવું પડે છે. આવું વાતાવરણ મોટા ભાગે તો ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. દાતાઓ પાસેથી શિયાળામાં અસંખ્ય ધાબળા, પૈસા, વસ્તુઓ તેઓ ભેગી કરે છે, વેચે છે અને એક પ્રકારની ધોંસ જમાવે છે. વ્યાકરણમાં એક શબ્દ વપરાયો છે, 'તીર્થધ્વાંક્ષ' અર્થાત્ તીર્થોના કાગડા.

રામકૃષ્ણ મિશનમાં દવાઓના પૈસા અમારી પાસેથી લેવાતા નહિ. જમવાનું પણ સ્વામીજીને મળતું. હું દૂરના અન્નક્ષેત્રમાં જમી આવતો. પણ બીજી જરૂરી વસ્તુઓ માટે તકલીફ થતી. જોકે તે કદી પણ ફળફળાદિ માટે કે અન્ય વસ્તુ માટે આગ્રહ ન કરતા. પણ મને લાગી આવતું. બીમાર માણસને બે મોસંબી તો મળવી જોઈએ ને! હિંમત કરીને એક બહુ દાનેશ્વરી શેઠ પાસે ગયો. તેમના બારણે પાંચ-દસ સાધુઓ હંમેશાં ઊભા જ હોય. હું પણ સીડી ચડીને ઉપર ગયો. તેઓ તે દિવસે મૌનમાં હતા અને મુનીમ સાથે પૈસા ગણી રહ્યા હતા. મને જોતાં જ તેમણે ડોળા કાઢ્યા તથા ક્રોધમાં નસકોરું વગાડ્યું. કાંઈ પણ બોલ્યા વિના હું ચુપચાપ પાછો ઊતરી ગયો. થોડું દુઃખ પણ થયું, પણ પછી થયું કે સારું થયું. જો એ શેઠે મને કાંઈક આપ્યું હોત તો હું યાચક બની જાત. ફરી ફરીને બીજા ત્રીજા માણસો પાસે યાચના કરવાની વૃત્તિ વધી જાત. પણ આ તિરસ્કારે મને ઠેકાણે લાવી દીધો.

એક દિવસ મિશનના પ્રાંગણમાં હું બેઠો હતો, સ્વામીજી તેમના રૂમમાં આરામ કરતા હતા. ત્યાં એક ગાડું આવીને છૂટ્યું. મુસ્લિમ કુટુંબ હતું. પતિપત્ની વગેરેએ ફૂલી ગયેલા પેટવાળા જુવાન છોકરાને ઊંચકીને દવાખાનાના ઓટલે લીધો. તેની સ્થિતિ ગંભીર હતી. ડૉક્ટરોએ તપાસીને તરત જ તેને ઓપરેશન થિયેટરમાં લીધો. કેસ કદાચ ન પણ બચે તેવી સૂચના તેનાં માબાપને આપીને ડૉક્ટરો ઓપરેશન કરવા લાગી ગયા હતા. બહાર બાંકડા ઉપર બેસી પેલાં પતિપત્ની રડી રહ્યાં હતાં. હું પણ બાજુમાં જ બેઠો હતો. હું તેમને આશ્વાસન આપતો હતો.

પેલો પુરુષ વારંવાર મને કહેતો, 'દુઆ કરો, બાબાજી દુઆ કરો. મેરા બચ્ચા બચ જાય ઐસી દુઆ કરો.' પોતાના બાળક પ્રત્યે લોકોને કેટલી તીવ્ર લાગણીઓ હોય છે! વાતચીત દરમિયાન જાણવા મળ્યું કે તે કસાઈનું કામ કરે છે. રોજ ચાળીસથી પચાસ બકરાં કાપે છે. કોઈ વાર સો પણ કાપવાં પડે. મને નવાઈ લાગી. મેં કહ્યું, 'અરે ભાઈ રોજ બકરાંની ગરદન પર છરી ચલાવો છો ત્યારે કશું જ દુઃખ થતું નથી અને આજ તમારા પુત્રની ગરદન ઉપર નહિ પણ પેટના રોગ ઉપર ડૉક્ટર છરી ચલાવી રહ્યા છે ત્યારે રડો છો કેમ? તેમની પાસે જ નહિ, આપણા સૌની પાસે પણ સચોટ જવાબ નથી. જ્યાં રાગ અને મમત્વ હોય છે ત્યાં આપણે લાગણીઓથી ઓતપ્રેત થઈ જઈએ છીએ. પણ જ્યાં તેવું નથી ત્યાં લાગણીહીન થઈ જઈએ છીએ. કોઈ પ્રત્યક્ષ કસાઈ, છરી દ્વારા થયો છે, તો કોઈ કલમ દ્વારા, પણ ક્યાં કસાઈપણું નથી કરતો હોતો? આપણી ક્રૂરતા માત્ર છરી દ્વારા જ નથી નીકળતી, બીજાં પણ ઘણાં માધ્યમો તેને અભિવ્યક્ત કરતાં જ હોય છે. કસાઈનો છોકરો બચી ગયો. તેણે અલ્લાનો આભાર માન્યો.

સ્વામી માત્રાનંદજી ધીરે ધીરે સારા થયા. તેમની ઇચ્છા વ્રજપરિક્રમા કરવાની હતી. હું, હરિભજનદાસ અને સ્વામીજી, ત્રણે જણા નીકળી પડ્યા, પગપાળા પરિક્રમા કરવા. નંદગામ-વરસાણા-ગોકુળ-રમણરેતી વગેરે અનેક તીર્થસ્થાનોમાં ફરીને પાછા વૃંદાવન આવ્યા. વૃંદાવન છોડ્યા પછી બે વર્ષે જાણવા મળ્યું કે સ્વામીજી બ્રહ્મલીન થઈ ગયા. મારો અને તેમનો સંપર્ક માત્ર છ મહિનાનો રહ્યો હતો, પણ તેમણે મને ઘણું ઘણું શીખવ્યું હતું.

*

35. વાડકો વેચ્યો

વૃંદાવનના નિવાસકાળની થોડી વાતો લખવા જેવી છે. એટલે ફરી પાછા ભૂતકાળમાં જઈશું.

સ્વામીજી બીરગિરિજીએ મને થોડા જ દિવસમાં એક રૂમ રહેવા આપ્યો. એક મહિને એક રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થઈ, તેમાંથી પેલા 'લઘુકૌમુદી'ના અઢી આના ચૂકવી દીધા તે આગળ નોંધ્યું છે. બાકીના પૈસામાંથી કેરોસીન, નાની દીવડી અને દીવાસળી લાવ્યો, જેથી રાત્રે ભણી શકાય. ખાસ કરીને સાંજે દીવાનો ઉપયોગ ન કરતો. કોઈ માર્ગ ઉપરની લાઇટ દ્વારા ભણી લેતો, પણ પરોઢિયે દીવાનો ઉપયોગ કરતો. જો બન્ને સમય દીવાનો ઉપયોગ કરું તો કેરોસીન વપરાઈ જાય.

મસ્તરામ નામના એક મહાત્મા કોઈ કોઈ વાર આ આશ્રમમાં રહેવા આવતા, ભણેલા ઓછું પણ બહુ સારા વક્તા હતા. લોકો તેમને પ્રવચન માટે બોલાવતા. તેમણે મને બે કે ત્રણ વાર એક-એક રૂપિયો આપેલો. તે વખતે તે એક રૂપિયો ઘણો કીમતી થઈ પડતો. આમ તો ગુજરાતમાં મારો પરિચિત વર્ગ હતો. હું લખું તો પાંચ-પચીસ રૂપિયા સહેજે મોકલી આપે. પણ હું કોઈને કાંઈ લખતો નહિ. એક ભાઈનો વારંવાર પત્ર આવતો, તેમાં તે લખતા, કાંઈ જરૂર હોય તો મંગાવજો. હું કાંઈ જ મંગાવતો નહિ, પણ એક વાર હું બીમાર થયો. પગનાં તળિયાંનું કોઈ ખાસ રસાયણ ખસી જવાથી આ દરદ થાય છે. રામકૃષ્ણમિશન દૂર, પગ મંડાય નહિ, છતાં જેમ તેમ કરીને હું દવા લેવા જતો. મને થયું, લાવ એ ભાઈને કાંઈ ઇશારત જેવું લખું, જેથી ઘોડાગાડી કરીને દવા લેવા જઈ શકું.

મેં તેમને લખ્યું વારંવાર કાંઈક મંગાવવાનું લખો છો તો જે વસ્તુ તમારી પાસે વધારે હોય અને મારે અહીં કામ આવે એવી હોય તેવી વસ્તુ મોકલશો. આ ભાઈ સમજીને પણ ન સમજી શક્યા. આ ભાઈ મારી સાથે વધારે પત્રવ્યવહાર રાખતા. એક વાર તેમના બે-ત્રણ પત્રોનો જવાબ પોસ્ટકાર્ડ ન હોવાથી આપી શકાયો નહિ. તેમણે તરત જ જવાબ આપવા આગ્રહભર્યો પત્ર લખ્યો. હવે શું કરવું? અંતે મેં નિર્ણય કર્યો. સાંજની ભિક્ષામાં આવતી દાળ લેવાનો એક સામાન્ય વાડકો મારી પાસે હતો, તે સાડા છ આનામાં વેચીને મેં તેમને પત્રનો જવાબ આપ્યો. તેમને ખબર નહીં કે પોસ્ટકાર્ડ કેવી રીતે ખરીદાયું છે. આગળના પત્રોમાં પણ તેઓ ચીજવસ્તુ જોઈતી કરતી હોય તો મંગાવવાનું લખતા રહ્યા. આજ પણ આ સુખી શ્રીમંતભાઈ સાથે મારે સારા સંબંધ છે, પણ મેં તેમને પેલા પોસ્ટકાર્ડની જાણ થવા દીધી નથી. હજી પણ તેમના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયું નથી. પણ હવે મારે પ્રભુકૃપાથી તેમની જરૂર નથી, જ્યારે તેઓ સહાય કરીને બહુ મોટું કર્તવ્ય બજાવી શકે તેમ હતા, ત્યારે પણ મેં તેમની સાથે કોઈ અણગમો કર્યો ન હતો.

કેટલાક લોકો પ્રદર્શિત ઉદારતા વાણી દ્વારા તો બતાવી શકે છે, પણ જો એક વાર તમે કાંઈક માગો તો તેમની ઉદારતાના દડામાં પંકચર પડીને તે હવા વિનાનો થઈ જાય છે. હું જીવનમાં એક બોધપાઠ શીખ્યો છું કે ગૌશાળામાં બધી જ ગાયો કાંઈ પવાલી ભરીને દૂધ આપનારી નથી હોતી. એકાદ બે ગાયો વરોલ (વાંઝણી)—દૂધ વિનાની—પણ હોઈ શકે. આપણા સંબંધોમાં પણ કેટલાક માણસો ઉપયોગ વિનાના હોઈ શકે. તેમને નિભાવવા જોઈએ. માત્ર ઉપયોગ અને તેમાં પણ પૈસાનો ઉપયોગ જ સંબંધમાં નિમિત્ત બનવો ન જોઈએ. હાનિકારક ન હોય તેવી વરોલ ગાયોને નિભાવીએ તેમ માણસને પણ નિભાવવા જોઈએ.

શ્રી હરિભજનદાસજી કોઈ કોઈ વાર માધુકરી માટે ઝોળી લઈને નીકળી પડતા. ઝોળી ભરીને ભાત ભાતની ભિક્ષા લઈ આવતા. મને પણ જમાડતા. એક વાર કહ્યું, મારે પણ માધુકરી માટે જવું છે, મને ઝોળી બાંધી આપો. મને કાશીનો અનુભવ હતો, પણ સારો ન હતો, પણ ત્યાં તો પંચદ્રવિડ બ્રાહ્મણોને ત્યાં જ ભિક્ષા લેવા જવાનો નિયમ હતો, જ્યારે આહીં તો બધી જગ્યાએથી ભિક્ષા લાવવાની છૂટ હતી. મારી વાત સાંભળીને હરિભજનદાસજી હસ્યા. બોલ્યા, 'તેરા કામ નહીં.' તો પણ મેં આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે મને ઝોળી બાંધી આપી. હું ઝોળી લઈને નીકળ્યો. સમાજમાં જ્યાં સૌથી વધુ સુખી માણસો રહેતાં હતાં તે મહોલ્લામાં ગયો. સુંદર રંગ કરેલા ભવ્ય બંગલાઓ, રાચરચીલું અને ચમકતા ચહેરા અને ચળકતાં વસ્ત્રોવાળાં માણસો ત્યાં રહેતાં હતાં. મને એમ હતું કે એકાદ રોટલી આપવામાં આમને કંઈ જ ભાર નહિ પડે. કોઈ સામાન્ય માણસને તો કદાચ મુશ્કેલી પણ નડે. એકાદ કલાક રખડીને માત્ર બે-ત્રણ રોટલીઓ લઈને હું પાછો ફર્યો.

મારી ઝોળી જોઈને હરિભજનદાસજી હસ્યા.

'મેં કહતા થા નિ કિ તુમ્હારા કામ નહીં. કહાં ગયા થા?'

મેં પેલા મહોલ્લાની વાત કરી. તે ફરી હસ્યા.

'વહીં... વહીં... રોટી નહીં દેતે, પૈસે દેતે હૈં.'

મેં કહ્યું કે મને તો પૈસા પણ ન આપ્યા. તો ફરીથી તે હસીને બોલ્યા, 'અરે બુદ્ધુ વહીં હર કિસી કો પૈસા નહીં મિલતા; જીસ કો શીશે મેં ઉતારના આતા હો ઉસકો હી મિલતા હૈ.'

તેમની વાત સાચી હતી. બધા માટે ન કહેવાય, પણ મોટા ભાગના શ્રીમંતો માટે આ વાત સાચી હતી. તેમની ઉદારતા શરતી હોય છે. તેમનું ગણિત હોય છે અને પોતાની ઉદારતાની વસૂલાત, નામ-યશ-પ્રતિષ્ઠા વગેરે દ્વારા કરી લેવાની ગણતરી હોય છે. જે લોકો હજારોનાં દાન તકતીઓ મૂકવા માટે આપી શકે છે, તે કદાચ બે રોટલી કે બે રૂપિયા નથી આપી શકતા. શરત વગરની ઉદારતા સામાન્ય માણસોમાં ભરપૂર જોવા મળતી હોય છે.

બીજા દિવસે તેમણે સામાન્ય ઘરો બતાવ્યાં અને ત્યાં ભિક્ષા લેવા જવાનું કહ્યું. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તે દિવસે તેમના કરતાં પણ હું વધુ ભિક્ષા લઈ આવ્યો. મારી નાની ઉંમર તથા દેખાવ લોકોને ભિક્ષા આપવા પ્રોત્સાહન આપતાં હતાં. કેટલીક જગ્યાએ બહેનો મને ઘેરી વળતી અને પૂછતી, 'તેરો નામ કા હૈ?' 'તૂ કાહે સાધુ વ્હે ગયો?' 'યે સાધુ ભયે કી ઉંમર હે?' વગેરે.

સ્વામી માત્રાનંદજીના જેવા જ સ્વામી હરિભજનદાસ ઉદાસીન હતા. તેમના સહવાસથી મને ઘણો લાભ થયો. તેઓ વિદ્વાન ન થઈ શક્યા, પણ ખૂબ ત્યાગી તથા ઉત્તમ પ્રકારના ભક્ત જરૂર થયા.

*

36. સાધુ-છોકરો ભગાડ્યો

માત્ર હિન્દુ ધર્મમાં જ નહિ, જ્યાં જ્યાં સાધુ થવાની પ્રક્રિયા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યાં ત્યાં સાધુ થવાનાં કારણો તથા પ્રકારો સરખાં જોવા મળે છે. શાસ્ત્રીય પ્રકારનો કોઈ વૈરાગ્ય થાય અને ઘરસંસારમાં મન ન લાગે એટલે તેવી વ્યક્તિ સાધુ થાય. તીવ્ર વૈરાગ્યથી સાધુ થયેલી વ્યક્તિ પણ જીવનભર વૈરાગ્યવાન રહી શકશે તેની કોઈ ખાતરી ન કહેવાય. કારણ કે મનના ભાવો તથા બુદ્ધિના નિર્ણયો ક્યારે પલટો ખાશે તે કહી શકાય નહિ. છતાં પણ સાધુ થવા માટે એક માત્ર પ્રબળ કારણ વૈરાગ્યને જ કહી શકાય.

વૈદિક પરંપરામાં સંન્યાસ માટે ત્રણ કારણ છેઃ

1. સંન્યાસ લેવાય જ નહિ. જીવનભર ગૃહસ્થાશ્રમી રહીને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ. આ પૂર્વ મીમાંસકોનો મત છે.

2. સંન્યાસાશ્રમ સાચો, પણ તે ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી. વાનપ્રાસ્થાશ્રમ પસાર કર્યા પછી પંચોતેર વર્ષની ઉંમરે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. સંન્યાસ વિના મોક્ષ નથી, એટલે છેવટમાં સંન્યાસ તો લેવો જ. આ પ્રાચીન મત છે.

3. જ્યારે પણ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લઈ લેવો, ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પહેલાં પણ લઈ શકાય (યદહરેવ વિરજેત્ તદહરેવ પ્રવ્રજેત્ ગૃહાદ્ ના વનાદ્ વા). આ અપેક્ષાકૃત નવીન મત છે. એવું લાગે છે કે આ મત ઉપર અવૈદિક બૌદ્ધ-જૈન સાધુપદ્ધતિનો પ્રભાવ છે, જે હોય તે. પ્રથમ નકાર પછી બે હકારાત્મક વિધાનો સિવાય પણ સાધુ થવાનાં કારણો અસ્તિત્વ ધરાવેછેઃ

(1) વૈરાગ્ય વિના પણ મિલકતના લોભે સાધુ થનાર.

(2) દેવું તથા અન્ય સાંસારિક અગવડોથી કંટાળીને સાધુ થનાર.

(3) વૈરાગ્ય વિના પણ ખાવાનું સારું સારું મળે છે તેવી આશાએ સાધુ થનાર.

(4) અનિચ્છાએ, ભોળપણથી અથવા દબાણથી સાધુ થવા વિવશ થનાર.

આવા પ્રકારો સર્વત્ર થોડાઘણા અંશે વિદ્યમાન હોય જ છે.

આપણને ચોથા પ્રકાર સાથે થોડો સંબંધ છે. એટલે તે દિશામાં ચર્ચા કરીશું.

પેલો નાગાજીનો શિષ્ય જે અમારી સાથે ભણતો હતો તે બાર-ચૌદ વર્ષની ઉંમરનો હશે. તે પોતાની ઇચ્છાથી સાધુ થયો ન હતો. તેને નાગાજી ઉપાડી લાવ્યા હતા. કશી સૂઝસમજ વિનાનો એ બાળક એક વાર ભાગી પણ છૂટ્યો હતો. પણ રસ્તામાંથી જ પકડાઈ જવાના કારણે પાછો આવ્યો હતો. તેને પુષ્કળ માર પડ્યો હતો. માર તો તેને અવારનવાર પડતો જ રહેતો. એક વાર તો મારા દેખતાં તેને સોટીએ ને સોટીએ ઝૂડી નાખ્યો હતો. હું સમસમી ઊઠ્યો હતો, પણ કાંઈ કરી શકાય તેમ ન હતું. કારણ કે આ છોકરો એટલો બધો ગભરાઈ ગયેલો હતો કે હવે તેના પોતાનાથી કશું જ થઈ શકે તેમ ન હતું. માર ખાઈ ખાઈને તેનું સત્ત્વ હણાઈ ગયું હતું.

અમને પણ બીક લાગતી કે કદાચ બીકનો માર્યો નાગાજીને કાંઈક કહી દે તો અમારી સાથે ઝઘડો થાય. નાગાજીને તેમના જેવા જ મિત્રો હતા અને તેમની ધાક હતી. સૌ કોઈ તેમનાથી ડરતા. એક તરફ આ સ્થિતિ હતી તો બીજી તરફ પેલા છોકરાનો દયામણો ચહેરો, તેનું ભવિષ્ય વગેરેનો વિચાર હતો. તમે પોતે જેનો ઉદ્ધાર કરવા માગતા હો તે પોતે જ અવિશ્વસનીય સ્થિતિવાળી વ્યક્તિ હોય ત્યારે તમારું કામ ઘણું જટિલ થઈ જાય. ધરમ કરતાં ધાડ પડવા જેવી દશા થઈ જાય. પણ ભીરુ માણસો કદી સાહસ કરી શકતા નથી હોતા અને સેવાનાં કે પરમાર્થનાં કેટલાંક કામો તમારી પાસે સાહસની અપેક્ષા રાખતાં હોય છે.

કોઈને કાંઈ આપી છૂટવું તે રમત વાત છે. પણ કોઈના ઉદ્ધાર માટે કોઈની પ્રતિષ્ઠા, પ્રાણ અને ધન વગેરેને હોડમાં મૂકી દેવું તે તદ્દન જુદી વાત છે. સાહસી કાર્યકર્તા અને સાહસી સેવકો મળવા કઠિન હોય છે. પેલા છોકરા માટે અમારે કાંઈક આવું જ જોખમ ખેડવાનું હતું. એક અખિલ નિયમ પ્રમાણે કોઈ બીજા સાધુના શિષ્યને ભગાડી ન શકે, તેને ફરી દીક્ષિત ન કરી શકે, તેમ પાછો ઘેર જતો રહેવામાં મદદ પણ ન કરી શકે. તેનો સર્વેસર્વા તો ગુરુ હોય છે.

હરિભજનદાસજી અને મેં મળીને યોજના બનાવી. કોઈ રીતે આ ગાયને કસાઈ ખાનામાંથી છોડાવવી હતી.

આવતા ઉનાળામાં હરિદ્વારનો કુંભમેળો આવતો હતો, અમે સૌ કુંભમેળામાં જવાના હતા. શ્રી હરિભજનદાસજી તો ચેતનદેવ કુટિયામાં

ઊતરવાના હતા, પણ મારે કશી જ ઓળખાણ ન હતી. પાસે જ આશ્રમના એક સ્વામીજીએ મને કહ્યું કે, 'તુમ કૃષ્ણનિવાસી આશ્રમમેં આના. વહાં વ્યવસ્થા હો જાયેગી.'

ભણવાના નિમિત્તે અમારી સાથે પેલા છોકરાનો ગાઢ સંબંધ થઈ ગયો હતો. તેના ગુરુને પણ કંઈક વહેમ તથા કંઈક ભય લાગ્યો હતો. પણ તે કશું બોલતા નહિ. અંતે એવું ઠરાવ્યું કે પેલા છોકરાએ પંદર દિવસ પહેલાં જ ભાગી જવું. તેને ભાગી જવા અમે ખૂબ હિંમત આપી હતી. તેનો ભય ઓછો કરાવ્યો હતો. આ યોજના પ્રમાણે એક દિવસ તે ભાગી છૂટ્યો. અમે બંને તો વૃંદાવનમાં હાજર હતા. એટલે આ કાર્યમાં અમે સંડોવાયેલા છીએ તેવું કોઈને પ્રત્યક્ષ રીતે લાગતું નહિ. થોડી પૂછપરછ થઈ તો અનભિજ્ઞતા બતાવી દીધી. કેટલીક વાર આવા નિર્દોષના રક્ષણકાર્ય માટે અસત્ય બોલવું સત્ય કરતાં પણ વધુ કલ્યાણકારી થઈ જતું હોવું જોઈએ. ભગવાન જાણે, પણ અમને તો એમાં જ કલ્યાણ દેખાયું. એવું ના બને કે કોઈ પાપાત્મા સત્યનો ગેરલાભ ઉઠાવી જાય અને નિર્દોષ પુણ્યાત્મા સત્યને કારણે બરબાદ થઈ જાય. નિયમોની જડતા કરતાં વિવેકભરી ચેતના ઉત્તમ કહેવાય.

નાગાજીને કલ્પનાયે નહિ હોય કે તેમનો ગામડિયો અબુધ છોકરો ઠેઠ હરિદ્વાર સુધી દોટ લગાવશે. તેમને તો એમ કે તે પોતાના ઘર તરફ ગયો હશે, જેમ પહેલાં એક વાર ભાગ્યો હતો તેમ. તેમણે તથા તેમના સાગરિતોએ આકાશપાતાળ એક કરી નાખ્યું પણ પેલો છોકરો હાથમાં ન આવ્યો.

જેમ પૂર્વે ભૂમિકામાં કહ્યું તેમ આ છોકરો વૈરાગ્યથી સાધુ થયો ન હતો. તેને પકડી લાવીને દબાણથી સાધુ બનાવાયો હતો. આવા કેટલાક છોકરાઓને નાદાનીમાં દબાણથી, લલચાવીને, ફોસલાવીને સાધુ કરી દેવામાં આવતા હોય છે. સારું સારું ખાવાનું અને સારાં કપડાં પહેરાવીને તેમને રાજી રાખવા પ્રયત્ન થતા હોય છે. મોટી ઉંમર થયે આવા માણસો પાછા ઘેર જઈ શકતા નથી એટલે ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ જીવન પૂરું કરવું પડતું હોય છે. જો કે કેટલાક સારું ભણી શકતા હોય છે તથા સારા સાધુ થતા હોય છે. પણ તે તો અપવાદરૂપ કહેવાય. જન્મજાત ઉત્તમ પ્રકૃતિ હોય છે. અનિચ્છાએ આવી ગયા હોય તોપણ ઉત્તમ થતા હોય છે. પણ જો કોઈ સાધુ નિયમોને પાળી ન શકે તો તેમાં તેમનો દોષ ન ગણવો જોઈએ, કારણ કે તે ઇચ્છાપૂર્વક સાધુ થયા જ નથી, તેને જોતરી દેનારનો દોષ ગણવો જોઈએ.

પંદર દિવસ પછી અમે કુંભમેળામાં જવા રવાના થયા, ત્યારે અમને ખ્યાલ ન હતો કે હવે ફરી સ્વામી માત્રાનાં દર્શન નહિ થઈ શકે... તેમના આશીર્વાદ લઈને અમે નીકળ્યા હતા.

*

37. મહેનત નકામી ગઈ

મેં પ્રયાગરાજનો કુંભમેળો તો જોયો જ હતો. ત્રણ વર્ષ પછી હવે હરદ્વારનો કુંભમેળો આવ્યો હતો. આ ત્રણ વર્ષમાં હું સાધુસમાજથી ઠીક ઠીક પરિચિત થઈ ગયો હતો, થોડું સંસ્કૃત પણ શીખ્યો હતો.

કનખલમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણનિવાસ આશ્રમમાં હું ઊતર્યો હતો. હરિભજનદાસજી ચેતનદેવ કુટિયામાં ઊતર્યા હતા. 'ચેતનદેવ કુટિયા' કહેવા માટે તો કુટિયા કહેવાતી, પણ તેમાં એટલું બધું બાંધકામ હતું કે એક આખું ગામ સમાઈ જાય. કદાચ આખા કનખલ આશ્રમો કરતાં અહીં વધુ સાધુઓ રહેતા. ઉદાસીન સંપ્રદાય હોવા છતાં બીજા સંપ્રદાયના સાધુઓને પણ અહીં જગ્યા મળી જતી. ત્યાગી, વિરક્ત, વિદ્વાન અને ભક્ત બધા જ પ્રકારના સાધુઓ અહીં રહેતા. મહંત ગુરુમુખદાસજી બહુ ઉદાર તથા ભલા મહાત્મા હતા.

શ્રીકૃષ્ણનિવાસ આશ્રમમાં પણ સારી વ્યવસ્થા હતી. તેના અધ્યક્ષ સ્વામી પૂર્ણાનંદજીનો પ્રચાર પંજાબ તથા ગુજરાતમાં વિશેષ હતો, ઘણા ભક્તો આવતા અને રમણીય સ્વચ્છ આશ્રમમાં રહેતા. સ્વામી પૂર્ણાનંદજી બહુ વિદ્વાન ન હોવા છતાં ઉત્તમ વક્તા હતા તથા સૌની સાથે હળીમળી જનારા હતા. તેમનામાં અદ્‌ભુત વ્યવહાર-કુશળતા હતી. પૈસાના ઢગલા કરવા એ તેમને મન રમતવાત હતી. ભલભલા વિદ્વાનો જે ન કરી શકતા તે તેઓ કરી બતાવતા.

આ આશ્રમમાં મારે રહેવાનું થયું. પેલો છોકરો પણ મળ્યો. પણ તેનું અહીં રહેવું ભયજનક હતું, કારણ કે નાગાજી શોધતા શોધતા અહીં જરૂર આવશે તેવી ભીતિ હતી. બીજા બધા સાધુઓ સાથે હું નવો હતો એટલે આવી પારકી પંચાતમાં પડવાની મારી મૂર્ખતામાં કોઈ ટેકો આપવા તૈયાર ન પણ થાય. તેને સમજાવીને બીજે દૂર મોકલી દીધો. હજી તે ફફડતો હતો.

મારી ધારણા સાચી પડી. થોડા જ દિવસમાં નાગાજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ચારે તરફ ખૂબ તપાસ કરીને પાછા ગયા. ફરી બીજી-ત્રીજી વાર પણ આવ્યા. પણ પ્રત્યેક વાર પાછા જવું પડ્યું.

કુંભમેળો પૂરો થયો, સૌ વિદાય થયા. હવે મને લાગ્યું કે વાંધો નહિ આવે. પેલો છોકરો આવી ગયો. એક સારા વિદ્વાન મહાત્માની સેવામાં તેને ગોઠવી દીધો જેથી તે ભણી શકે તથા રક્ષિત રહે. હવે તેના પ્રશ્નથી આખો આશ્રમ સભાન થઈ ગયો હતો. એટલે હવે હું એકલો તેના પક્ષે ન હતો, પણ આખો આશ્રમ તેના પક્ષે હતો.

એકાદ મહિના પછી એક દિવસ પેલા નાગાજી હાથમાં સોટી લઈને આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે પેલા છોકરાને જોઈ લીધો. સાધુઓના નિયમ પ્રમાણે તેના અસલ ગુરુ પાસે તેને હાજર કરતાં પહેલાં મેં તેને ખૂબ સમજાવ્યો કે તું સાથે જવાની ના કહેજે. પોલીસ બોલાવવાની ધમકી આપજે. રોકકળ કરજે વગેરે. પણ સૌ સાધુઓની વચ્ચે જ નાગાજીને જોતાં તેનું મોંઢું સિવાઈ ગયું, તે કશો વિરોધ ન કરે તો અમારાથી શું થઈ શકે? અમારા વચ્ચેથી વાઘ જેમ બકરાને લઈ જાય તેમ નાગાજી તેને લઈને ચાલતા થયા. અમે સૌ જોતા જ રહી ગયા. મેં માથું પછાડ્યું. બધી જ મહેનત નકામી ગઈ. જતાં જતાં નાગાજી મારી તરફ ડોળા કાઢતા ગયા - જેનો ભાવ હતો, મારા શિષ્યને તેં જ ભગાડ્યો છે. હવે હું તને જોઈ લઈશ.

હું જાણતો હતો કે હવે બિચારા પર શું-શું વીતશે, પણ શું થાય, અમારા હાથ હેઠા પડ્યા.

*

38. બકરું વાઘ બન્યું

કુંભમેળો પૂરો થઈ ગયા પછી પણ હું ત્યાં રહી ગયો હતો તથા ફરીથી અધ્યયન કરવા લાગ્યો હતો. હરિભજનદાસજી કોઈ કોઈ વાર મળતા. તે પણ લઘુકૌમુદી ભણતા. પણ તેમની ભણવામાં ખાસ પ્રગતિ થતી નહિ. હા, ભજનમાં તેઓ ખૂબ ધ્યાન આપતા.

પંદર-વીસ દિવસ થયા હશે અને પેલો છોકરો પાછો આવી ગયો. તે ફરી ભાગી છૂટ્યો હતો. હવે તેણે રેલવે તથા બહારની દુનિયા જોઈ હતી એટલે ખૂબ માર ખાધા પછી એક દિવસ ફરી પાછી હિંમત કરીને તે છટક્યો હતો. તેને જોતાં જ મને આનંદ થયો, પણ ફાળ પણ પડી. હું જાણતો હતો કે નાગાજીના પગ વાગી રહ્યા છે. મેં તેને સમજાવીને તરત જ પંજાબ તરફ રવાના કર્યો, જ્યાં પેલા વિદ્વાન સંત રહેતા હતા. ત્યાં જઈને ચુપચાપ સમય પસાર કરવા જણાવ્યું.

મારી ધારણા સાચી નીકળી. તેના ગયા પછી બીજા જ દિવસે લાલઘૂમ આંખોવાળા નાગાજી આવી પહોંચ્યા. અમે સૌએ અનભિજ્ઞતા બતાવી. તે સૂંઘતા સૂંઘતા ગયા પણ કેટલાય દિવસ સુધી પોલીસ જેમ છાપો મારે તેમ ઓચિંતાના આવી પહોંચતા અને નિરાશ થઈને પાછા જતા. અંતે તે હાર્યા, થાક્યા અને પીછો પડતો મૂકી ચાલ્યા ગયા.

દોઢ-બે વર્ષે જ્યારે પેલો છોકરો જોવા મળ્યો ત્યારે હું તેને ઓળખી પણ ન શક્યો. ખૂબ ખાઈ-પીને પહેલવાન જેવો થઈ ગયો હતો. પંજાબનાં દૂધ, માખણ અને ઘી તેને ફાવી ગયાં હતાં. શરીરની સાથે તેનો માનસિક તથા બૌદ્ધિક વિકાસ પણ થયો હતો. હવે તે ગભરુ રહ્યો ન હતો. તેનું પરિણામ જોઈને મને ખૂબ આનંદ થયો.

ફરી એકાદ વાર પેલા નાગાજી આવી પહોંચ્યા ત્યારે આ છોકરો સિંહની માફક તેમના પર તૂટી પડ્યો, ‘સાલે જાન સે માર દૂંગા, ક્યા સમજતે હો?’ નાગાજી સમજી ગયા, હવે કેસ હાથમાં નથી. એક તો આ છોકરો આવશે નહિ અને કદાચ આવશે તો કોઈ વાર મારું જ ગળું દબાવી દેશે. ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેની આત્મીયતા તો ક્યારેય હતી જ નહિ. ત્રાસ, જુલમ કરીને કોઈ કોઈના પર કેટલા દિવસ રાજ્ય કરી શકે? આતતાયીઓનો ઇતિહાસ બતાવે છે કે અંતે તેમને કમોતે મરવું પડતું હોય છે.

નાગાજી નીચું માથું કરીને ચુપચાપ ચાલ્યા ગયા. અમને શાંતિ થઈ.

પાછળથી આ છોકરો આચાર્ય સુધી ભણીને એમ.એ. થયો અને પ્રોફેસરની નોકરી કરી ગૃહસ્થાશ્રમી થયો.

*

39. સદગુરુની ઝાંખી થઈ

હજી આપણે હરદ્વારના કુંભમાં જ રહેવાનું છે. થોડી ચર્ચા બાકી છે.

સંન્યાસપદ્ધતિ તથા આચારમાં આજ એટલું મોટું પરિવર્તન આવેલું છે કે મૂળ શાસ્ત્રો સાથે તેનો કશો જ મેળ રહ્યો નથી. પૂર્વે કહ્યું તેમ, પંચોતેર વર્ષ પછીના વૃદ્ધો માટે આ આત્મકલ્યાણલક્ષી જીવનવ્યવસ્થા હતી. જોકે આશ્રમવ્યવસ્થા ક્યારેય પણ ફરજિયાત કરી શકાઈ નથી. પ્રત્યેકને પંચોતેર વર્ષ પછી સંન્યાસ લેવો જ પડે તેવી ચુસ્ત વિધિઓનું પાલન થયું નથી. સંન્યાસાશ્રમની માફક વાનપ્રાસ્થાશ્રમ વિષે પણ આવી કડક વ્યવસ્થા થઈ શકી નથી. પચાસ વર્ષ વટાવ્યા પછી તરત જ વાનપ્રાસ્થાશ્રમી થવું જોઈએ. તેવું બોલનાર ભલે બોલે. પણ આવા વાનપ્રાસ્થીઓ થતા જ રહ્યા છે, તેવું પ્રમાણ મળતું નથી.

આવું જ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પણ છે. ગુરુકુળમાં મુખ્યતઃ બ્રહ્મવર્ગ ભણતો, તે પણ બધો નહિ, બહુ થોડો. એટલે જે વર્ગ ભણતો નહિ તેને ચોવીસ વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું અનિવાર્ય ન હતું. ક્ષત્રિય-વૈશ્યોને આશ્રમવ્યવસ્થાના શરૂઆતના દિવસોમાં થોડો પ્રવેશ મળતો, પણ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ તેમનો પ્રવેશ ઘટતો ગયો. તે લગભગ નહિવત્ થઈ ગયો. એટલે તેમનામાં પણ ચોવીસ વર્ષના બ્રહ્મચર્યાશ્રમની અચૂક વ્યવસ્થા હતી તેવું કહી શકાય નહિ. બિચારા શૂદ્રો માટે તો આ વ્યવસ્થા હતી જ નહિ. તેમને ભણવાનું જ ન હતું. એટલે એમ કહી શકાય કે આશ્રમવ્યવસ્થા, કાગળ ઉપરની આદર્શ વ્યવસ્થા હતી. જીવનમાં તેને ઢાળનારો અત્યલ્પ હતો.

પંચોતેર વર્ષ પછી સંન્યાસ લેવાની વ્યવસ્થા પણ અર્થહીન લાગે છે. પંચોતેર વર્ષનો વૃદ્ધ, જર્જર શરીર, રોગિષ્ઠ શરીર, અનેક પ્રકારનાં પથ્યોની જરૂરિયાતવાળું શરીર લઈને ગામ બહાર કોઈ વૃક્ષ નીચે રહે, ગામમાંથી ધુમાડો બંધ થયા પછી ભિક્ષા લેવા જાય. પાંચ ઘરની ભિક્ષા લાવી, પાણીમાં ઝબકોળી નિશ્ચિત ગ્રાસ ભિક્ષાના ખાય. બસ, પછી કાંઈ જ ન ખાય. કોઈનો સંગ ન કરે. કોઈ ગામમાં ત્રણ દિવસથી વધુ રોકાય નહિ. કશી વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરે. લક્ષ્મીનો સ્પર્શ (ધાતુમાત્રનો સ્પર્શ ન કરે; ત્યારે લક્ષ્મી ધાતુમાંથી બનતી એટલે) ન કરે, પૂર્વાશ્રમી સાથે સંબંધ ન રાખે વગેરે વગેરે કડક નિયમોનું પાલન કરે અને જીવનના શેષ દિવસો પૂરા કરે. આવી વ્યવસ્થા પંચોતેર વર્ષના વૃદ્ધ માટે કરવી તે કલ્યાણકારી નથી લાગતી. જે વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્વજનોની હૂંફ તથા સેવાની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તે જ સમયે તેને એકાકી લાચાર બનાવી કઠોર નિયમોવાળું જીવન જીવવા પ્રેરિત કરવો તે ઠીક નથી લાગતું. નિયમો પળાવા માટે રચાતા હોય છે, પાળવા માટે ભાગ્યે જ રચાયા હોય છે.

દુનિયાના મોટા મોટા ધર્માચાર્યોનાં જીવનચરિત્રો જોજો. જે કડક નિયમો તેમણે રચ્યા છે તેનું પાલન તેમણે પોતે લગભગ નથી કર્યું. કડક નિયમો બનાવવા અને લોકો ઉપર લાદી દેવા એ કઠિન કામ નથી. પણ હળવા નિયમોને પણ જીવનમાં પાળી બતાવવા તે જ કઠિન કામ છે. નિયમ બનાવનાર અને પાળનાર બન્ને જ્યારે અલગ અલગ વર્ગ હોય છે ત્યારે નિયમોમાં વ્યાવહારિકતા ઘટી જાય છે. પંચોતેર વર્ષના વૃદ્ધને આવી કઠોર અને અગવડોભરી જિંદગી જીવવા માટે સંન્યાસના નામે પ્રેરિત કરવો તેના કરતાં ઉત્તમ વૃદ્ધાશ્રમમાં, પથ્યાનુસાર ભોજન, સેવા, શુશ્રૂષા, ઔષધ, આત્મીયતા તથા સત્સંગ-ભજનવાળી વ્યવસ્થા કરી આપવી તે ઉત્તમ વ્યવસ્થા કહેવાય. મોક્ષના નામે કષ્ટ અને અગવડોમાં જીવનને અટવાવ્યા કરવાની પદ્ધતિઓ પહેલાં પણ હતી અને આજે પણ છે. એક પ્રકારની લાચારીમાં પોતાને બેસાડી દેવાનું નામ મોક્ષસાધના ન કહેવાય.

આજે ઘણી વાર અત્રતત્ર સંન્યાસનિયમવાળાં પુસ્તકોમાંથી પ્રચલિત સંન્યાસની તુલના કરવા પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે કશો જ મેળ મળતો નથી; કારણ કે આવો સંન્યાસ ભૂતકાળમાં હશે તોપણ અત્યલ્પ સંખ્યામાં જ હશે. 'પંચતંત્ર' જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ સંન્યાસીની કથા મઠ અને સંપત્તિ સાથે આવેલી છે. એવું લાગે છે કે બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મે પરિવ્રજ્ય ઉપર અતિશય ભાર મૂક્યો, તેથી સાધુઓનું પ્રમાણ વધ્યું. વધી ગયેલા સાધુઓએ નિવૃત્તિમાર્ગ અને મોક્ષનો જ પ્રચાર કર્યો. મોક્ષ માટે નિવૃત્તિ જરૂરી અને નિવૃત્તિ માટે સંસારત્યાગ જરૂરી. સંસારત્યાગ કરાવવા સંસારની વ્યર્થતા, અનર્થતા અને અનિષ્ટતા બતાવવી જરૂરી થઈ જાય.

આ રીતે સામાન્ય રીતે સાધુવર્ગ સમાજના પ્રશ્નો, વ્યક્તિના પ્રશ્નો તથા રાષ્ટ્રના પ્રશ્નોમાં રસ લેવા કરતાં મોક્ષના પ્રશ્નોમાં જ વધુ રસ લેતો થયો. યુવાનોને સાધુ-દીક્ષા આપી આત્મકલ્યાણને માર્ગે વાળવા કરતાં એ જ યુવાનોને સૈનિક દીક્ષા આપી-અપાવી, રાષ્ટ્રરક્ષાના કાર્યમાં

વાળ્યા હોત તો આ દેશને કદાચ ગુલામ થવું પડ્યું ન હોત, જે દેશનું યૌવનધન નિવૃત્તિના નામે અકર્મણ્યતા સ્વીકારતું હોય, મોક્ષના નામે માત્ર સ્વલક્ષી-સ્વાર્થી-જીવન જીવાતું હોય તે દેશનું ભલું કેમ થાય? મારા આ વિચારો તે સમયના નહિ પણ આજના છે. આટલા અનુભવોના છે. તે સમયે તો હું પણ મોક્ષ માટે તલપાપડ હતો.

મૂળ વાત પર આવીએ. આશ્રમવ્યવસ્થા પ્રમાણેનો સંન્યાસ બહુ સફળ થયો લાગતો નથી, એટલે બૌદ્ધકાળમાં મઠ-વિહાર-પદ્ધતિના સંન્યાસને વધુ પ્રશ્રય મળ્યો. મોટા વિહારો કે મઠોમાં સેંકડો સાધુઓ રહે. સૌને ભોજનવસ્ત્રાદિ તથા આવાસ મળે. અધ્યનન કરવા ઇચ્છનારને અધ્યયનની સગવડ મળે. ધર્મ પ્રચાર માટે કાર્યકર્તા તૈયાર થાય, વગેરે વગેરે વ્યાવહારિકતા અને વાસ્તવિકતાને સાથે રાખીને થયેલી આ વ્યવસ્થા વધુ સફળ રહી. મઠ-આશ્રમ કે વિહાર હોય એટલે એનું સંચાલન કરવાની તથા આર્થિક જવાબદારીઓ પણ હોય. રાજા-મહારાજાઓ તથા શેઠશ્રીમંતોએ આપેલી જમીન-જાગીરો વગેરે દ્વારા નિભાવ થતો હોય. કોઈ સુયોગ્ય સાધુ મહન્ત થાય, ઉત્તરાધિકારીની પદ્ધતિ વિકસી અને આ રીતે મઠ-આશ્રમ વગેરેનું સંચાલન થાય.

પ્રાચીનકાળથી આ દેશની પ્રજા ધર્મ તરફ ખૂબ જ વળેલી છે, એટલે ધાર્મિક હેતુઓ માટે સંપત્તિનો ઢગલો બહુ સરળતાથી કરી શકાય છે. પ્રજામાં હજી સમાજ તથા રાષ્ટ્રલક્ષિતાનો જોઈએ તેવો વિકાસ થયો નથી. ન થવામાં નિવૃત્તિમાર્ગી ધર્મગુરુઓનો પ્રભાવ મુખ્ય કારણ છે. હજી પણ સમાજ તથા રાષ્ટ્રને સાંસારિક પ્રપંચ સમજનારા ગુરુઓની મોટી સંખ્યા છે.

હું સ્વયં એવા જ પ્રભાવમાં હતો. મઠો, આશ્રમો, મંદિરો વગેરેમાં હું ઊતરતો, રહેતો, જમતો, પણ અંદરથી આ બધાંને ધિક્કારતો, કારણ કે મારા મસ્તિષ્કમાં ઊંડે સુધી વાત બેઠી હતી કે 'કાંચનકામિનીના ત્યાગી જ કલ્યાણનો ભાગી થઈ શકે તથા કલ્યાણ કરાવી શકે.' મને મોટા મોટા મઠાધિપતિઓ પ્રત્યે સૂગ હતી. જોકે તેમાં કેટલાંક સાચાં કારણો પણ હતાં, પણ માનવસ્વભાવની દુર્બળતા ઊંચામાં ઊંચા માણસની સાથે પણ જડાયેલી રહેતી હોય છે, તેવી સમજણ ત્યારે મારામાં ન હતી.

કુંભમેળામાં હું જે સ્થળે રહ્યો હતો તેનું નામ શ્રીકૃષ્ણનિવાસ આશ્રમ હતું. માનવીય સ્વભાવની દુર્બળતાઓ હોવા છતાં આશ્રમના અધ્યક્ષમાં કેટલાક ઉત્તમ સદ્ગુણો પણ હતા, એ મેં આગળ જણાવ્યું છે. અમારા સૌ સાધુઓનો ભાર તેઓ વહન કરતા હોવા છતાં, પૂર્વગ્રહના કારણે મને એમ જ થયા કરતું કે આ મઠાધિપતિ છે. સંસારના રગડામાં પડ્યા છે. હું કોઈ કાંચનકામિનીના ત્યાગીની શોધમાં હતો.

અંતે મારી ઇચ્છા પૂરી થઈ. એ જ આશ્રમમાં પંજાબથી આવેલા એક સંત ઊતર્યા હતા. જાડી ખાદીનાં કપડાં પહેરે, લક્ષ્મીનો સ્પર્શ ન કરે. કોઈની સાથે વગર જોઈતી વાત ન કરે. ગૌર વર્ણ, ઊંચો અને હૃષ્ટપુષ્ટ દેહ. જ્યાં ઊભો હોય ત્યાં એક પ્રભાવપુંજ પ્રગટ થઈ જાય. સૌ તેમની મર્યાદા રાખે. ખુદ અધ્યક્ષ પણ તેમને માન આપે. ફક્કડ, અક્કડ, અને નિર્ભય છતાં વ્યવહારકુશળ વ્યક્તિત્વ. મારું મન ઠર્યું. લગભગ બે મહિના સુધી મેં તેમની ઝીણી ઝીણી ક્રિયાઓનું અવલોકન કર્યું. બસ મને થયું કે આ જ મારા ગુરુ છે. હું જેને શોધી રહ્યો છું તે આ જ છે. મનના કાંઈ પણ ભાવ જણાવ્યા વિના હું તેમની પાસે વધુ ને વધુ બેસતો, તેમની વાતો સાંભળતો અને નિશ્ચય દૃઢ કરતો.

કુંભમેળો પૂરો થતાં જ તેઓ પણ પંજાબમાં આવેલા ફીરોજપુર શહેરમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેઓનો નાનો સરખો આશ્રમ હતો.

તેમના ગયા પછી હું વિચારતો રહ્યો કે હવે કઈ રીતે આગળ વધવું? પ્રયાગરાજના કુંભમાં પેલા કાશ્મીરી પંડિતના કહેવાથી મેં બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા લીધી હતી, જેનો કડવો અનુભવ થયો જ હતો. તેવો ફરી ન થાય તેની પણ ચિંતા હતી. વિચારમાં ને વિચારમાં કેટલાક મહિના વીતી ગયા.

*

40. ફીરોજપુર

લઘુકૌમુદીનો અભ્યાસ ફરી શરૂ કર્યો હતો. કેટલાક લોકોની સલાહ હતી કે મારે પરીક્ષા આપીને ભણવું જેથી ચિંતાપૂર્વક નિર્ધારિત સમયમાં અધ્યયન આગળ વધે.

કનખલમાં જ આવેલા મુનિમંડળ આશ્રમની પાઠશાળામાં હું દાખલ થયો. અહીંના અધ્યક્ષ પણ સારા ભલા માણસ હતા. કોઈ સમયે આ આશ્રમ બહુ પ્રભાવશાળી હતો. સ્વામી કેશવાનંદજી દ્વારા સંસ્થાપિત આ આશ્રમ ચોથી પેઢીએ પહોંચતાં થોડો ઢીલો થયો હતો. તેમ છતાં તેની પાસે 700 વીઘાં ફળદ્રુપ મૂલ્યવાન જમીન સાથે ઘણી સંપત્તિ હતી. અહીં વિદ્યાર્થીઓ ઓછા હતા, પંડિત એક જ હતા. કેટલીક પાઠશાળાઓ નામ માત્રની કહેવા પૂરતી હોય છે તેવી તો આ ન હતી, પણ તેને મળતી હતી. નીચે ભોંયરામાં અમે ચાર-પાંચ સાધુઓ રહેતા. વાતાવરણ શાંત તથા સુંદર હતું.

મેં ફીરોજપુર પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો, તથા દીક્ષા લેવાની મારી ઇચ્છા બતાવી. સામેથી ઉત્તર આવ્યોઃ 'હું કોઈને દીક્ષા આપતો નથી... તમે બીજેથી દીક્ષા લઈ લેશો. મારી આશા રાખશો નહિ; જો જરૂર હોય તો તમને યોગ્ય ગુરુ બતાવી શકું છું...'. તેમનો ઇશારો તે સમયે પ્રસિદ્ધ ત્યાગી સંન્યાસી સ્વામી દયાળુપુરીજી પ્રત્યે હતો, જે તેમના મિત્ર હતા.

બાલ્યકાળમાં મેં એક કથા સાંભળી હતીઃ 'સુખી માણસનું ખમીસ.' ઘણી શોધ પછી એક વ્યક્તિને સુખી માણસ મળ્યો. તેને ખૂબ આનંદ થયો. પણ તેણે ખમીસ જ પહેર્યું ન હતું.

મારી સ્થિતિ પણ આવી જ થઈ હતી. ત્રણ વર્ષની રખડપટ્ટી પછી મને મારી ઉચ્છાપૂર્વકના ગુરુ મળ્યા પણ તે ગુરુ થવા જ તૈયાર ન હતા. અમારો પત્રવ્યવહાર ચાલતો રહ્યો. હું હઠપૂર્વક આગ્રહ કરતો રહ્યો. અંતે ફીરોજપુરના તેઓના સેવકોના આગ્રહથી તેમણે મને દીક્ષા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો. અહીં કનખલમાં જ્યારે ખબર પડી કે હું ફીરોજપુર દીક્ષા લેવાનો છું ત્યારે અહીં આશ્રમમાં જ દીક્ષા લેવાનો આગ્રહ કરાયો. જેમની પાસે ફૂટી કોડી નથી તેમની પાસેથી દીક્ષા લેવા કરતાં જેમની પાસે મોટી જાગીર છે તેમના ઉત્તરાધિકારી થવું હિતાવહ છે, એવી સલાહ પણ અપાઈ. માણસ ભલે સંસારનો ત્યાગ કરે, ઉઘાડા પગે ફરે કે નગ્ન ફરે, લક્ષ્મીનું મહત્ત્વ અને આકર્ષણ રહે જ છે. કદાચ પોતે લક્ષ્મીને ન અડે તો અડનારાઓને અડે. (અર્થાત્ પૈસાદારોને શિષ્ય બનાવી તેમની સાથે સંબધ રાખે, જેથી ધાર્યું કામ થઈ શકે.) પણ કોઈ પણ રીતે લક્ષ્મીની ભૂમિકા જીવનમાંથી સમાપ્ત થતી નથી. આ અનુભવોનોય અનુભવ છે. આ વાસ્તવિકતા છે. હા, આવશ્યકતાઓ ઓછી રાખે, તેમાં પણ લોકૈષણા ન હોય તો ઓછામાં ઓછી લક્ષ્મીથી જીવન જીવી શકાય. મુખ્ય ત્યાગ પૈસાનો નથી, લોકૈષણાનો છે. મારો તો અનુભવ છે કે સ્થૂળ ત્યાગીઓમાં અપેક્ષાકૃત વધારે લોકૈષણા હોય છે. લોકૈષણાના આકર્ષણે જ તેઓ સ્થૂલત્યાગી રહી શકતા હોય છે. જો તેમના ત્યાગનું 'વાહવાહ'માં વળતર ન મળે તો તેવો ત્યાગ લાંબો સમય ટકે નહિ, ટકાવવો જરૂરી પણ નથી. જીવનસાધના માટે સ્થૂલત્યાગનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

સંન્યાસ લેનાર પણ કેટલીક વાર પોતાના ગુરુ પાસે કેટલી મિલકત છે, કેટલા આશ્રમો વગેરે છે, તથા હું ઉત્તરાધિકારી થઈશ કે કેમ તેની ગણતરી કરતા હોય છે. મહિનાઓ સુધી સંસારમિથ્યાની કથા કરનારાઓ, પૈસા માટે લડી પડતા હોય છે, કારણ કે કથાનું ક્ષેત્ર ભૂતકાળની વાસ્તવિકતાને સ્પર્શતું જ નથી હોતું. આકાશના તરંગી વિચારપ્રવાહોમાં લહેરાતી વાસ્તવિકતા મટી જતી નથી. આપણી ફિલસૂફી ભૂતળનો સ્પર્શ કરીને ચાલે તેના કરતાં આકાશમાં ઊડવાનું વધુ પસંદ કરે છે. એટલે ભૂતળ ઉપરનું વાસ્તવિક જીવન અને કથા-પ્રવચનોના જીવનમાં સંવાદિતા કરતાં વિસંવાદિતા વધુ જણાય છે. મારી દૃષ્ટિએ આ એક બીમારી છે.

મેં સૌને મારી ભૂમિકા સમજાવી અને એક દિવસ દીક્ષા લેવા ઊપડી ગયોઃ હરદ્વારથી ફીરોજપુર.

*

41. સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

વિભાજિત પંજાબના ઠેઠ છેડે ફીરોજપુર શહેર આવેલું છે. દેશના ટુકડા થયા ત્યારે જે રેખા ખેંચાઈને ફીરોજપુરની સાથે વહેતી સતલજ નદી સાથે સાથે ખેંચાઈ.

ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં જેમ જેમ ઇસ્લામીકરણ થતું ગયું તેમ તેમ તેનું છેદન થતું ગયું. 'પંચનદ' એટલે બૃહત્ પંજાબ. જ્યાં ઋષિ-મુનિઓ અને આર્ય પ્રજાનો નિવાસ હતો તે ભાગમાંથી પ્રથમ અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન તથા સિંધમાં ઇસ્લામનો પ્રભાવ વધ્યો. આ જ ભાગમાં ચંદ્રગુપ્ત તથા અશોકનું સામ્રાજ્ય હતું. બૌદ્ધ ધર્મની શિથિલતા પછી વર્ણ ધર્મનો ઉદય થયો. ઇસ્લામની આંધીને રોકવાની ક્ષમતા તેનામાં પ્રથમથી જ હતી નહિ. એટલે સતત પરાજયો, મંદિરોનો ધ્વંસ, પ્રજાઓનું ગુલામીકરણ વગેરે શરૂ થયું.

અસંખ્ય જ્ઞાતિ-જાતિ અને કબીલાઓમાં વહેંચાયેલી વિશાળ પ્રજાને જે ઇસ્લામે સંગઠિત રૂપ આપ્યું તે વર્ણ ધર્મ ન આપી શક્યો. એકમાં સર્વસ્વ પચાવવાની ક્ષમતા હતી તો બીજામાં પચાવવાની ક્ષમતા હતી જ નહિ. યોદ્ધાઓની અત્યંત ન્યૂનતા, શિક્ષણની એકાધિકારતા, આભડછેટ, શૂદ્રો પ્રત્યે ઘોર અણગમો, યુદ્ધ કરી ફના થઈ જવા માટે પ્રોરકબળનો અભાવઃ આ બધું એક સાથે ભેગું થયું એટલે હિન્દુઓ હારતા રહ્યા. ઇસ્લામનો સપાટો જોતજોતામાં પશ્ચિમ ભારતના આ ભાગો ઉપર ફરી વળ્યો. પ્રથમ અફઘાનિસ્તાન જુદું થયું. પછી પૂરું સિંધ, અડધું પંજાબ વગેરે ભાગો જુદા થયા. આવું જ પૂર્વમાં થયું.

ટચૂકડું નાનું નેપાળ આ બધા પ્રભાવોથી પોતાને મુક્ત રાખી શક્યું. જે કામ નેપાળ કરી શક્યું તે કામ ભારત ન કરી શક્યું. હવે ભારતની સીમા ફીરોજપુરે પૂરી થતી હતી. વીર શહીદ ભગતસિંહની અહીં સમાધિ છે. સીમારેખા ઉપરનું શહેર હોવાથી તથા સુરક્ષા પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસ ન હોવાથી અહીં સ્થાવર મિલકતો બહુ સસ્તી વેચાતી. શીખો તથા હિન્દુઓ ત્યારે હળીમળીને રહેતા. સામેથી આવેલ નિરાશ્રિતો પણ સૌ સાથે હળીમળી ગયા હતા.

પંજાબની નગર બાંધણી તથા મકાનોની બાંધણી મને બહુ ન ગમી. ઉઘાડી ગટરો જેમાં કાળુંમેશ પાણી ખદબદતું હોય, એ ગટરને અડીને જ દુકાનો. હલવાઈઓ તાવડામાં જલેબી તળતા હોય. પૂરી-છોલે થતાં હોય અને લોકો મોજથી ખાતાં હોય. મકાનો મોટે ભાગે પ્લાસ્ટર વિનાનાં, ઊંચાં અને સૌંદર્ય વિનાનાં. છેક ઉપરના માળે ઉઠાવવાનું સંડાસ હોય. સંડાસની દીવાલો પણ મોટા ભાગે કેડ સુધીની હોય. ઉપરની છતોમાં તો સાંજે-રાત્રે હવા ખાવા માટે જવાનું હોય. અહીં તો કદાચ બન્ને હેતુઓ માટે આમ કરાયું હશે. આડોશીપાડોશીઓની છતો ઊંચીનીચી હોય તો ઉપરથી ખુલ્લાં સંડાસ મુશ્કેલી ઊભી કરે છે.

મને સૌથી વધુ ગમ્યું તે પંજાબીઓનાં સશક્ત અને રૂપાળાં શરીર સાથે તેમનાં દિલ. કદાચ આખા ભારતમાં ખોરાકની પાછળ સૌથી વધુ ખર્ચ પંજાબીઓ કરે છે. લસ્સી-દૂધ-માખણ તેના જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી વસ્તુઓ છે. શેરિયા (અડધો લિટર) ગ્લાસથી નાનો ગ્લાસ તો હોય જ નહિ. હું કોઈના ત્યાં જમવા જાઉં તો પૂછે, 'શું બીમાર થયા છો? આટલું તો અમારાં છોકરાંયે ખાઈ જાય છે!'

પંજાબમાં સંત-સેવા ઘણી, ગુરુગ્રંથસાહેબમાં સંતોનો મહિમા ખૂબ ગાયો હોવાથી તથા પંજાબમાં ઉત્તમ કોટિના ઘણા સંતો થયા હોવાથી હિન્દુ તથા શીખ બન્ને કોમો સંતો પ્રત્યે ખૂબ આદરમાન રાખે. દિલની દિલારી તથા શ્રદ્ધા બંનેનો યોગ પંજાબીમાં જોવા મળે.

મારા ગુરુજીની કુટિયા, લાલકુટિયા નામે ઓળખાતી. તેનો રંગ ગેરુરંગનો હોવાથી તેને લાલકુટિયા કહેતા હશે. વિરક્ત કુટિયા પણ કહેવાતી. મારા ગુરુજી વિરક્ત હોવાથી તથા તેમના પૂર્વના મહાપુરુષો પણ વિરક્ત હોવાથી કુટિયા નામ પડ્યું હશે. ફીરોજપુર શહેરની એક ભાગોળે મખૂગેટ, તેનાથી આગળ ખાલસા કોલેજ અને તેનાથી આગળ દૂર ખેતરોમાં પોણા વીઘા જમીનમાં લાલકુટિયા. પાંચ-છ રૂમો. ત્રણેક મહાપુરુષોની સમાધિરૂપ શિવાલયો. એક કૂવો અને પાણીનો પંપ. સુંદર ફૂલોથી મઘમઘતો બગીચો. ફરતે વરંડો. આટલા ભાગમાં સ્ત્રીઓને પ્રવેશવાની સખત મનાઈ.

મારા ગુરુજી લક્ષ્મીને અડે નહિ. રોજ સવારે દસ-અગિયાર વાગ્યે દૂર નગરમાં ભિક્ષા માટે જાય. સાત દિવસના સાત મહોલ્લા. લોકો પોતાની જ થાળીમાં બે રોટલી અને શાકદાળ આપે તે બારણે ઊભા ઊભા જ જમી લે. આવી રીતે બેચાર જગ્યાએ ઊભાં ઊભાં જમીને હાથ ધોઈને બારએક વાગે કુટિયા પાછા આવે. શહેરમાં તેમનું માન ઘણું. લોકો તેમનાથી ડરે પણ ખરા. સાંજે જમે નહિ. હોય તો દૂધ

પીએ. વૈદક સારું જાણે. પોતાની મેળે દવાઓ બનાવે તથા લોકોને મફત આપે. કુટિયાનો વહીવટ એક વાણિયો કરે. ફૂલોમાંથી છસો-સાતસો રૂપિયા જેવી આવક થાય. થોડું બળતણમાં વપરાય. બીજું દવામાં વપરાય અને કાંઈક વધે તો દાદાગુરુના ભંડારમાં વાપરે. સવારે શહેરમાંથી પાંચ-દસ માણસો નહાવા-ધોવા તથા પાઠ-પૂજા કરવા આવે; બાકી ખાસ લોક આવે નહિ. ગુરુજી પોતે લોકોને ભેગા કરવાનું પસંદ ન કરે. ઘણી વાર જાતે ખેતીના કામમાં લાગી જાય. સ્વભાવ થોડો ઉગ્ર ખરો એટલે લોકો ડરે પણ ખરા.

હું ભણતો ભણતો આવેલો એટલે મારાથી વધુ દિવસ રોકાઈ શકાય તેમ હતું નહિ. ગુરુજીએ જ્યારે મને લખેલું કે હું કોઈને દીક્ષા આપતો નથી ત્યારે મેં લખ્યું કે આપની પાસેથી દીક્ષા લઈ જ લીધી છે. તમે નહિ આપો તોપણ હું મારી મેળે શિખા-સૂત્રને ગંગાજીમાં ત્યાગીને આપના નામનો સંન્યાસ લઈ લઈશ. મારી આ દઢતાથી સૌ પ્રભાવિત થયેલા. એક દિવસ મારી શિખાનો ઉચ્છેદ, સૂત્ર(જનોઈનો) ત્યાગ કરાયો. ખાસ કંઈ વિધિ થઈ નહિ. મારું નામ સત્યાનંદમાંથી સચ્ચિદાનંદ રખાયું. થોડા દિવસ રહીને હું પાછો હરિદ્વાર આવ્યો તથા ભણવામાં તત્પર થયો. હવે મને શાંતિ થઈ હતી. મારા માપદંડ પ્રમાણેના સદગુરુ મને મળ્યા હતા. મારી સાથેના કેટલાક દીક્ષાર્થીઓ સંપત્તિવાળા મહન્તોને શોધતા હતા, ત્યારે મેં એક તદ્દન અકિંચન સાધુ પાસેથી દીક્ષા લીધી તેની કેટલાકને નવાઈ લાગી હતી.

મારે જેટલું જરૂરી હતું તેટલું સંસ્કૃત આ વર્ષે જાણી લેવાનો હતો. મારે પંડિત તો થવું ન હતું. માત્ર ગીતાના શ્લોકોનો અર્થ કરી શકાય તેટલી શક્તિ આવે એટલે બસ. પણ દીક્ષા આપતી વખતે પૂજ્ય ગુરુજીએ મારી પાસે માગ્યું, ‘હું કહું ત્યાં સુધી ભણ્યા કર.’ તે મને વિદ્વાન કરવા માગતા હતા. કથાવાર્તા તથા કથાકારો પ્રત્યે તેમને ઘોર અણગમો હતો. કારણ કે બોલવું કાંઈ અને ચાલવું કાંઈ એવી મુખ્યતઃ તેમની સ્થિતિ હોય છે, તેવું અંગત અનુભવથી જાણતા હતા. તેમની રુચિ તથા આત્મનિષ્ઠા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં હતી. તે વખતે મારામાં પણ સમાજલક્ષી વિકાસ થયો ન હતો. એટલે એવી બાબતો પ્રત્યે હું પણ અભાન જ હતો.

*

42. બ્રહ્મચર્યની ભીતર

હરદ્વાર, હૃષીકેશ અને ત્યાંથી શરૂ થતો હિમાલય બહુ પ્રાચીનકાળથી સાધકો જિજ્ઞાસુઓ અને તત્ત્વચિંતકોનું આકર્ષણ રહ્યો છે. ભારતના ખૂણેખૂણામાંથી અનેક પ્રકારના તથા જુદી જુદી કક્ષાના લોકો અહીં આવે છે. ગંગાનું સાન્નિધ્ય તથા આધ્યાત્મિક વાતાવરણ એક પ્રકારનું આકર્ષણ કરે છે. જોકે હવે પ્રચુર રૂપથી રજોગુણી વાતાવરણ વધી ગયું છે. છતાં આજે પણ કોઈ વિરલ વિભૂતિ આવાં સ્થળોમાં સાધના કરતી જોઈ શકાય છે.

હું હરદ્વાર રહેતો ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર તરફના એક નિવૃત્ત ડૉક્ટર પોતાની મેળે જ દીક્ષા લીધા વિના ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીને આવેલા. ગુજરાતી હોવાની આત્મીયતાથી અમે ઘણી વાર મળતા તથા ઘણી ઘણી વાતો કરતા. તે બ્રાહ્મણ હતા અને વારંવાર કહેતા કે મારે કોઈ શંકરાચાર્ય પાસેથી દીક્ષા લેવી છે. શંકરાચાર્ય પાસેથી દીક્ષા લેવાનું શું કારણ? એવા મારા પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ કહેતા કે કોઈ સ્થળે જઈએ તો શંકરાચાર્ય મહારાજના પટ્ટશિષ્ય આવ્યા છે તેવું કહેવાય. આપણું માન થાય. તેમની ગણતરી મારી સમજણથી પર હતી. આજે પણ કેટલાક લોકો પોતાનું નામ એવી રીતે લખે છે કે જાણે પોતે શંકરાચાર્ય જ હોય! શિષ્ય શબ્દને અત્યંત નાનો બનાવી શંકરાચાર્ય શબ્દને મોટો બનાવી ભોળા લોકોમાં તે શંકરાચાર્ય હોવાનો ભાસ ઊભો કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ બધાનું મૂળ લોકૈષણા તો છે જ, પણ સ્વયંની વ્યક્તિહીનતા પણ છે. સિંહનું બાળક બાપના નામે પ્રસિદ્ધ થતું નથી, પોતાના જ નામે પ્રસિદ્ધ થતું હોય છે. પણ જે સિંહ ન હોય અને પ્રસિદ્ધિનો મોહ હોય તેમના માટે તો આવી રીતે કોઈની મહત્તા(પછી તે પદની મહત્તા જ કેમ ન હોય)માં ગોઠવાઈ જવાના ઉપાય સિવાય બીજો ઉપાય બાકી નથી રહેતો હોતો.

આ વૃદ્ધ ડૉક્ટરે મને એક વાર એવી સચોટ સલાહ આપી કે અમુક પ્રકારનું ઓપરેશન કરી નાખવાથી વ્યક્તિ સરળતાથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શકે છે. બ્રહ્મચર્યનું પૂરેપૂરું પાલન ન કરી શકવાથી હું અમાપ દુઃખી રહેતો. ગૃહત્યાગ પહેલાં જ મેં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચેલાં તેમાં ડો. જટાશંકરનું નાન્દીકૃત 'બ્રહ્મચર્યમીમાંસા' પણ વાંચેલું. આ પુસ્તકે મારા ઉપર બહુ ભારે પ્રભાવ નાખેલો. પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી વ્યક્તિ કેવી કેવી શક્તિઓ મેળવી શકે છે તથા બ્રહ્મચર્યના ભંગથી કેટલી હાનિ થાય છે વગેરે વાંચીને એટલો બધો પ્રભાવિત થયેલો કે મારા ઘરમાં બ્રહ્મચર્યપ્રેરક અનેક સૂત્રો લખી લખીને મેં ચોંટાડેલાં. તે વખતે હું વીસ વર્ષ પૂરાં કરી રહ્યો હતો અને મારા મિત્રો જેવા માણસો આડી લાઇને બજારુ રીતે બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરતા. મને પણ ખેંચવા તેમણે પ્રયત્ન કરેલો. પણ આ પુસ્તકે મારું બહુ ભારે રક્ષણ કરેલું.

પ્રથમ હું કાંઈક સમજતો થયો હતો ત્યારે મને એક પત્નીવ્રતના વિચારો આવતા. પણ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી તો માત્ર બ્રહ્મચર્યના જ માર્ગે ચાલવાના વિચારો દૃઢ થતા ગયા. વીર્યનું એક બિંદુ પણ સ્ખલિત ન થાય ત્યારે પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાલન કર્યું કહેવાય, એવો દૃઢ ભાવ મારા મનમાં પેલા પુસ્તક દ્વારા તથા અન્ય સાહિત્ય દ્વારા સ્થિર થયેલો. પણ હું તે રીતે સફળ થઈ શકતો નહિ. તેથી અત્યંત દુઃખી થતો. મેં સફળતા મેળવવા આહાર ઉપર કેટલાક પ્રાયોગો કર્યા. માત્ર શાકભાજી તથા ફળો ખાઈને રહેવું, માત્ર મગ જ ખાવા, મગની દાળ અને રોટલી જ ખાવી, મસાલા ન ખાવા, દૂધ ન પીવું, મિષ્ટાન્ન વગેરે પૌષ્ટિક આહાર ન કરવો વગેરે અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કરતો રહ્યો. પણ સ્વપ્નદોષ અમુક સમયે થઈ જ જાય. જે રાત્રે સ્વપ્નદોષ થાય તે પછીના દિવસો અત્યંત ગ્લાનિ અને ક્લેશમાં વીતતા. મારાથી જાણે કોઈ મહાન પાપ થઈ ગયું હોય તેવું મનમાં રહ્યા કરતું. હું ઘણા સાધુસંતોને પણ પૂછતો પણ કોઈ એમ ન કહેતું કે આ કોઈ દોષ નથી, કુદરતી પ્રક્રિયા છે. સૌકોઈ એમ સમજતા કે તારું મનોબળ કાચું છે. તારા વિચારોમાં વાસનાનું પ્રમાણ હશે, વગેરે.

મારું મનોબળ મજબૂત હતું તેવો તો દાવો હું ન કરી શકું, તેમ મને કદી પણ વાસનાના વિચારો ન આવતા તેવું પણ ન કહી શકું. આ બન્નેનું અસ્તિત્વ હતું જ. પણ આજે આટલાં વર્ષોના સ્વ-પરના અનુભવ પછી હું મક્કમતાથી કહી શકું કે બ્રહ્મચર્યની બાબતમાં બ્રહ્મચર્ય પાળનારા જગતમાં બહુ મોટી ભ્રાન્તિ, ગેરસમજ, દંભ, ઢોંગ અને અકુદરતી અભિગમ પ્રવર્તે છે. મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાં લખાયેલી ભાવુક વાતો, રંગોળી પૂરેલી વાતો અને ચમત્કારિક વાતોએ મારા જેવા કેટલાય પથિકોને ભ્રાન્તિમાં નાખીને ભટકાવી માર્યા છે. પોતાના સાચા અનુભવો વ્યક્ત કરવાથી પોતાની દુર્બળતા પ્રગટ થશે એવા ભયથી તથાકથિત મોટા પુરુષો સાચી વાત કરી શકતા નથી. અનુયાયી

વર્ગ પણ સાચી વાતને સાંભળી શકવાની ક્ષમતા વિનાનો હોય છે. પ્રૌઢ ઉંમરે પણ માહાત્મા ગાંધીએ લખ્યું હતું કે હું સ્વપ્નદોષથી મુક્ત થયો નથી. કોઈ ધર્મગુરુની તાકાત નથી કે સાચી વાતનો સ્વીકાર કરી શકે. તેને તો અસંખ્ય અનુયાયીઓ તથા શિષ્યો આગળ પૂર્ણ બ્રહ્મચારીનો દેખાવ કરવાનો હોય છે. અને અનુયાયીઓ તથા શિષ્યો પોતાના માન્ય ગુરુમાં કિંચિત્ સ્ખલનની પણ કલ્પના કરી શકતા નથી હોતા. એટલે આકાશ કરતાં પણ મોટા દંભનો ઘટાટોપ બ્રહ્મચર્યના નામે ઊભો થાય છે, તેને પોષવા ઢોંગની જરૂર પડે છે. આ રીતે સદ્‌ગૃહસ્થોના સહજજીવન કરતાં ત્યાગીઓનું જીવન અસહજ તથા અકુદરતી બની જાય છે.

બ્રહ્મચર્યનું પાલન ન કરી શકાયાના દુઃખે હું બહુ દુઃખી થતો. ગંગાકિનારે કે બજારમાં ફરતો હોઉં અને જ્યારે ગૃહસ્થોના ગુલાબ સમા ખીલેલા ચહેરા જોઉં ત્યારે આ દુઃખ વધી જતું. મને થતું આ લોકો બ્રહ્મચર્યનું પાલન નથી કરતા છતાં આટલા તેજસ્વી, આરોગ્યવાળા તથા પ્રભાવી છે અને અમે તેનું પાલન કરવા આકાશપાતાળ એક કરીએ છીએ છતાં અમારાં ડાચાં ફિક્કાં કેમ?

મારા એક મિત્ર સાધુ હતા. તે પણ આવી જ ચિંતા કરતા. તે વિદ્વાન, જ્ઞાની, ત્યાગી અને પૂર્ણ સચ્ચરિત્ર હતા છતાં મારા જેવી જ સ્થિતિવાળા હતા. તે પણ કહેતા હતા 'હમારે સે તો યે ભોગીલોગ જ્યાદા તેજસ્વી હૈં.' સાધુઓમાં પણ જ્યારે કોઈ તેજસ્વી વ્યક્તિ દેખાતી ત્યારે અમને એમ થતું કે આ પૂર્ણ બ્રહ્મચારી થઈ શક્યા છે. પણ ખરેખર જ્યારે તેથી કંઈક જુદું જ જાણવા મળતું ત્યારે પણ દુઃખ થતું હતું. હું સાધુઓના ચહેરા જોયા કરતો, મને સંતોષ ન થતો, કેટલીક પરંપરાઓમાં ઝટકો મારવાની પદ્ધતિ હતી. નવા સાધુ થનારને કેડ સુધીના પાણીમાં લઈ જઈને તેના ગુપ્તાંગોને જોરથી ઝટકો મારવામાં આવતો. આમ કરવાથી તેની નસો ઢીલી થઈ જતી જેથી તે સ્ત્રીસંગની ક્ષમતા ખોઈ બેસતો. આવો માણસ આંતર બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે કે નહિ તેની માથાકૂટ કર્યા વિના બાહ્ય બ્રહ્મચર્ય તો પાળી શકે. આજીવન અવિવાહિત રહીને કોઈ ખાસ ધ્યેય કે લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે સાધના કરનારાઓ માટે બાહ્ય રીતે પણ ઉપયોગી થઈ શકે. જો કે આ પ્રક્રિયાનાં અનેક ભયસ્થાનો પણ છે જ. આવું બળજબરીથી લોભ-લાલચથી પણ કરી-કરાવી શકાય. વધુ ઉત્તમ તો કુદરતી સહજ જીવન એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમ છે. પણ કોઈને તેમાં પડવાની ઇચ્છા ન હોય અને આજીવન કોઈ ખાસ સાધના કરવી હોય તો પ્રત્યક્ષ અને સ્થૂલ વિષયોપભોગથી બચવા માટે આ માર્ગ અપનાવી શકાય છે. એટલું યાદ રહે કે બાહ્ય કરોડો ઉપાયો કર્યા પછી પણ અંતરવાસના સમાપ્ત થતી નથી. ઊલટાનું કેટલીક વાર બાહ્ય અક્ષમતા વાસનાની પ્રદીપક પણ બને છે.

સંયમ તથા બ્રહ્મચર્યનું પ્રાચીન રૂપ જુદું હતું. ચોવીસ વર્ષની ઉંમર સુધી વિદ્યાધ્યનન કરવા સાથે બ્રહ્મચર્યનું પાલન બતાવાયું હતું પણ પછી 'પ્રજાતન્તું મા વ્યવત્છેત્સિ.'—અર્થાત્ ઘેર જઈને ગૃહસ્થાશ્રમી થજે અને પ્રજારૂપી તંતુનો લોભ કરીશ નહિ. પ્રજાતન્તુને ચાલુ રાખજે, એવો ઉપદેશ હતો.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે બ્રહ્મચર્ય નહિ પણ સંયમનો ઉપદેશ હતો. 'ભ્રૂણહત્યામવાપ્નોતિ ઋતૌ ભાર્યા પરાઙ્મુખઃ' (ઋતુકાળવાળી પત્નીથી જે પરાઙ્મુખ થઈને રહે છે તેને ભ્રૂણહત્યાનું પાપ લાગે છે.)

ગીતાએ 'પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ' અને 'ધર્માઽવિરુદ્ધોભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ' કહીને કામશક્તિને પોતાની વિભૂતિ માની છે. પણ ઉત્તરવર્તી કાળમાં કામવાસનાના મૂળમાં જ પ્રહાર કર્યો છે. તેનું કારણ સંન્યાસધર્મ ગૃહસ્થધર્મ અને રાજ્યધર્મ ઉપર પણ ફરી વળ્યો તે છે. શાસ્ત્રો, શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યાઓ તથા સિદ્ધાંતો ઋષિઓથી સંન્યાસી-સાધુઓના હાથમાં આવ્યા અને એમણે સૌના માટે સંન્યાસધર્મને ઉત્તમ માની પ્રસરાવ્યો, જેના પરિણામે સ્ત્રીઓને નરકની ખાણ (દ્વારં કિમેકં નરકસ્ય નારી) કહેવાઈ, અને આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યપાલન ઉપર ભાર મુકાયો. અરે કેટલાક લોકોએ તો એક વારના સ્ખલનમાં કેટલાં જંતુઓ મરી જાય તેનો આંકડો શોધી કાઢીને પ્રત્યેક બ્રહ્મચર્યભંગમાં અબજો જંતુઓની હત્યાનું પાપ પણ બતાવાયું. ઊગતા કોમળ માનસ ઉપર આવી વાતોની ખૂબ ઘેરી અસર પડે. મારા ઉપર પણ આવી બધી વાતોની ખૂબ અસર પડેલી.

આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્યની વાત કરનારા સામે કેટલાક મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

1. યુરોપીય તથા મુસ્લિમ પ્રજા બ્રહ્મચર્યમાં નથી માનતી. તેમ છતાં તેમની તુલનામાં હિન્દી પ્રજા દુર્બળ, અલ્પજીવી તથા ઇચ્છાહીન કેમ છે?

2. મુસ્લિમ શાસકો વગેરે અસંખ્ય પત્નીઓ રાખતા છતાં યુદ્ધમાં, સાહસમાં, શૌર્યમાં અને નિર્ણયશક્તિમાં ચડિયાતા કેમ રહ્યા? આવા અતિભોગી માણસો તો કંગાળ, દુર્બળ, શક્તિહીન, નિર્ણયહીન અને સાહસહીન થવા જોઈએ ને?

3. વિશ્વના દીર્ઘાયુષી માણસોનો ઇતિહાસ જોશો તો નવાઈ પામી જશો. એંશી ટકા ઉપરના અબ્રહ્મચારી હતા. બીજી તરફ બ્રહ્મચારીઓમાં ઘણા મહાપુરુષો અત્યન્ત અલ્પ ઉંમરમાં જ ગુજરી ગયા હતા.

જીવનના પ્રશ્નોને પૂર્વગ્રહ કે પૂર્વજન્મનાં કર્મો સાથે સાંકળ્યા વિના વાસ્તવિક ધરાતલ ઉપર સાચું સમાધાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેના માટે આ અત્યંત ગંભીર વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

આજે પણ વિશ્વના મહાન ગણાતા પહેલવાનો, મુક્કાબાજો, ભારોત્તોલન કરનારાઓ, ધાવકો વગેરે દેહબળની અદ્‌ભુતતા બતાવનારા અબ્રહ્મચારી જ છે. એકાદ બ્રહ્મચારીએ કોઈ નાનું સરખું કાર્ય કર્યું હોય તેમાં અનુયાયી તથા ચાહકો તરફથી પારાવાર રંગોળી પુરાઈ હોય તેવી ઘટના તો આપણે ખૂબ માનીએ છીએ, પણ બસો વર્ષ રાજ્ય કરનારા અંગ્રેજો, સાતસો વર્ષ રાજ્ય કરનારા મુસ્લિમો બ્રહ્મચર્યનો દાવો કર્યા વિના (ભોગવાદને સ્વીકારીને પણ) અખંડ બ્રહ્મચર્યના દાવેદારો ઉપર પૂર્ણ ગુલામી કેવી રીતે સ્થાપી શક્યા? સૌએ શાન્તિથી વિચાર કરવાનો છે.

મારા આટલા અનુભવો પરથી હું કહી શકું છું કે અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને અતિભોગવાદ એ બન્ને જીવનના છેડા છે. જીવનના તે અતિવાદ છે. જીવનની વાસ્તવિકતા મધ્યમ માર્ગ છે. મધ્યમમાર્ગ એટલે સંયમનો માર્ગ. સંયમનો માર્ગ એટલે યથાયોગ્યતાનો માર્ગ. ભગવદ્‌ગીતાએ એ જ કહ્યું:

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોસ્તિ, ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ।
ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન॥
યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટાસ્ય કર્મસુ।
યુક્ત સ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા॥

પ્રકૃતિનિરૂપિત વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ થોડો ફેરફાર કરી શકે, પણ આમૂલ પરિવર્તન કરી શકે નહિ. કામવાસના પ્રકૃતિપ્રેરિત છે, તેને સંયમનું સ્વરૂપ આપી શકાય. તદ્દન નકારાત્મક સ્વરૂપ આંતરબાહ્ય બન્ને રીતે શક્ય નથી લાગતું. કઠોર નિયમો દ્વારા બાહ્ય સ્વરૂપ તો કદાચ સ્થાપી શકાય પણ આંતર સ્વરૂપને સુદઢ કરવું કઠિનતમ કાર્ય છે. સ્પષ્ટ ભોગવાદીઓ કરતાં અખંડ બ્રહ્મચર્યવાદીઓ શારીરિક, માનસિક તથા બૌદ્ધિક રીતે જો સરસાઈ સિદ્ધ ન કરી શકે તો તેમના પક્ષે આત્મશ્લાઘા સિવાય કશું બાકી ન રહે.

'બ્રહ્મચર્યમીમાંસા' પુસ્તક તથા અન્ય મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો વાંચીને મારા ઉપર જે છાપ પડી હતી તે, જીવન એટલે 'અખંડ બ્રહ્મચર્ય'. મૃત્યુ એટલે ભોગ. આ ધારણાથી પૂર્વે કહ્યું તેમ હું એમ જ સમજતો કે શુક્રની ઉત્પત્તિ પાછી શરીરમાં જ પ્રસરી જવાથી શરીર અત્યંત તેજસ્વી તથા દિવ્યશક્તિવાળું થઈ શકે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા મેં વર્ષો સુધી અનેક ઉપાયો કર્યા પણ તેમાં સફળતા ન મળી શકી. ન તો માનસિક વિચારો નેસ્તનાબૂદ થયા કે ન તો અખંડતા પ્રાપ્ત કરી શકાઈ. તેમ છતાં પણ મારી સ્થિતિ બીજા અસંખ્ય લોકો કરતાં ઘણી સારી રહી. હું જ્યાં હતો અને જે હતો તે બરાબર જ હતો. મારું કષ્ટ માત્ર વાસ્તવિકતાથી કલ્પનાપૂર્ણ જગતની અપેક્ષા રાખવાથી હતું. એક ઘડામાં છલોછલ પાણી ભરાયા પછી તે છલકાવાનો જ છે. તે સ્વતઃ પ્રક્રિયા છે. હું ઇચ્છતો હતો કે ઘડો ભરાય પણ કદી પણ છલકાય નહિ.

મારા ઉપાયોથી હું હાર્યો હતો, પણ માન્યતાઓની ભ્રાન્તિ મટી ન હતી. એટલે હજી પણ કોઈ કાંઈ પણ ઉપાય બતાવે તો કરવા લાગી જતો. મારી સાધના 'અખંડ' ઉપર હતી.

મને બરાબર યાદ છે, હરદ્વારમાં જ એક મારી જ ઉંમરના સાધુએ કામવાસનાથી ત્રાસીને પોતાના ગુપ્તાંગને કાપીને ફેંકી દીધું હતું. આ માણસ મરતાં મરતાં માંડ બચ્યો હતો. નાની ઉંમર, ઓછું જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન અને ભ્રાન્તિભર્યા સારા અને સાચા માણસને કેટલી મુસીબતમાં મૂકી દેતાં હોય છે તેનો આ નમૂનો છે. બધાની બધી જ વાતો કાંઈ પ્રગટ થતી નથી હોતી. પણ જો કોઈ ઊંડાણમાં ઊતરીને તલસ્પર્શી અધ્યનન કરે તો ખ્યાલ આવે કે કેટલું ઊલટું થઈ રહ્યું છે. કેટલા નિર્દોષ જીવોને કાલ્પનિક આદર્શોના અંચળા નીચે ભ્રાન્તિની વેદી ઉપર રહેંસી નાખવામાં આવે છે.

કામવાસના એ કુદરતી પ્રચંડ આવેગ છે, તેને સ્થાયી રૂપથી જીતી શકાતી નથી. અલ્પકાલિક છુટકારો એ પણ કુદરતી અવસ્થાને કારણે છે. પણ તેને (વાસનાને) વધારી શકાય છે તેમ ઘટાડી શકાય છે. પણ તેને અમાપ ભોગવી નથી શકાતી તેમ નિતાન્ત તેના આવેગથી છૂટી

પણ નથી શકાતું. પ્રાણીઓમાં બ્રહ્મચર્ય તથા અબ્રહ્મચર્ય બંને સમપ્રમાણ સહજ રીતે જોઈ શકાય છે. કુદરતી પ્રેરણાથી બંને થતાં હોવાથી પ્રાપ્તિ તથા નિષેધ માટે તેમને સાધના નથી કરવી પડતી. આપણે બન્નેને સહજ બનાવી દીધાં છે એટલે પ્રાપ્તિ માટે પણ તરફડિયાં મારવાનાં તથા નિષેધ માટે પણ તરફડિયાં મારવાનાં.

પ્રાચીન વૈદિક પરંપરામાં ગૃહસ્થાશ્રમ એક અનિવાર્ય પ્રક્રિયા હતી. કર્તવ્યનો ભાર ઉપાડીને જીવન જીવવાનું ધ્યેય હતું પછી પાછલી જિંદગીમાં વ્યક્તિ ધારે તો વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસ લઈ શકે. આ પ્રક્રિયાથી ઓછામાં ઓછું કામવાસનાની પ્રબળતા—મહત્તા તથા ગંભીરતાને તો સમજવામાં આવી જ હતી. પણ ઉત્તરકાળમાં નાની અને કુમળી વયે આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પ્રત્યે અતિભાર દેવાયો, તે જીવનની ગંભીર સમસ્યાઓની ઉપેક્ષાનું જ પરિણામ કહેવાય. તેથી ધર્મ કે સંસ્કૃતિને લાભ થવાની જગ્યાએ હાનિ જ થઈ છે. અપવાદરૂપ કેટલાંક જીવનો આ ક્ષેત્રમાં આપણને સફળ થયાં દેખાતાં હોય. જોકે બ્રહ્મચર્યનું ક્ષેત્ર એ વ્યક્તિનું અત્યંત અંતરંગ ક્ષેત્ર છે. તેની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિને માત્ર તે પોતે જ જાણતો હોય છે. અનુયાયી વર્ગનાં પ્રમાણપત્રોની તેમાં કોડીનીયે પણ કિંમત ન હોઈ શકે, તોપણ વિશાળ વર્ગની સ્થિતિને એકાદ વ્યક્તિના ઉદાહરણ દ્વારા નિયોજિત ન કરી શકાય. અનેક ક્ષેત્રોમાં અવાસ્તવવાદી થવાની આપણી રીત ઓછામાં ઓછું આ ક્ષેત્રમાં વાસ્તવવાદી થવાની ક્ષમતા આપે તો ઘણાં વૈચારિક અનિષ્ટોથી બચી શકાય.

જે સાધુએ પોતાનું ગુપ્તાંગ કાપી નાખ્યું હતું તે મૂર્ખો કે ઝનૂની ન હતો. હું તેને ઓળખતો હતો, તે ધીર ગંભીર તથા સજ્જન પ્રકૃતિનો હતો. વાંચેલું, સાંભળેલું અને વારંવાર મહાપુરુષો દ્વારા અનુમોદાયેલું બ્રહ્મચર્ય પાળવા તે સાધુ થયેલો. પોતાના લક્ષ્યને પામવા તેણે વ્રત-નિયમ-જપ-તપ વગેરે બધું જ કરેલું, પણ તેના હાથમાં નિરાશા જ આવેલી. આ ક્ષેત્રમાં નિરાશા મેળવનાર તે એકલો જ ન હતો, બીજા અસંખ્ય લોકો હતા, પણ સૌને નિરાશા કોઠે પડી ગઈ હતી. પછડાટોનાં વાસ્તવિક કારણો શોધવા કરતાં પછડાટોને સ્વીકારી લેવાની વૃત્તિ પણ માણસોમાં હોય છે ને? લગભગ સૌએ આ ક્ષેત્રમાં મૌન રહેવાનું અને બોલવું પડે તો નિષ્ફળતાને ઢાંકીને સફળતાની ધજા ફરકાવતું બોલવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી લીધી હતી એટલે પેલા સાધુએ જે કર્યું તે બીજાને જરૂરી ન લાગ્યું.

વાસનાના ક્ષેત્ર ઉપર ઘૃણા-તિરસ્કાર અને ગંદાપણાના એટલા બધા પડદા આપણે ઢાંકી દીધા છે કે નિખાલસતાથી કોઈ સજ્જન વ્યક્તિ પોતાની કરુણ સ્થિતિ કોઈની પાસે રજૂ પણ ન કરી શકે. તે મનમાં ને મનમાં મૂંઝાયા કરે, પોતાની ખોટી—કાલ્પનિક—ભ્રામક માન્યતાઓમાં ગૂંચવાયા કરે. પેલા સાધુનું પણ તેવું જ થયેલું. તેની કરુણ દશાની વાત તે કોઈને પણ કરી ન શક્યો, કરી શકાય તેવું વાતાવરણ જ ક્યાં હતું? તેની આજુબાજુ રહેનારા બધા સાધુઓની પણ ઓછાવત્તા અંશે તેવી જ દશા હતી પણ સૌને કોઠે પડી ગયું હતું એટલે નિષ્ફળતામાં પણ સફળતાનો અભિનય કરી શકતા હતા. આ સાધુને આ વાત કોઠે પડી ન હતી. તે સાચો હતો. તેને સાચા થઈને જીવવું હતું, પણ તેનું લક્ષ્ય અકુદરતી પ્રક્રિયાના માર્ગે આગળ વધવાનું હતું. કુદરતને આપણે શત્રુ માનીએ અને અકુદરતને મિત્ર બનાવવા આતુર થઈએ તો શત્રુ બનાવેલી કુદરત આપણને જંપીને બેસવા ન દે. આધ્યાત્મિક સાધના માટે કુદરતી પ્રક્રિયાનો સતત ભારે વિરોધ કરવાની જરૂર નથી. જરૂર છે કુદરતી પ્રક્રિયા સાથે સુમેળ કરવાની. કુદરતી પ્રક્રિયા સાથે સુમળ કરીને ચાલે છે તેને માટે જીવન આપોઆપ સાધના બની જાય છે. જે કુદરતી પ્રક્રિયાથી અત્યંત વિરુદ્ધ ચાલવા માગે છે તેનું ઊંધા રવાડે ચડી જાય છે. આ ઊંધા રવાડે ચડી ગયેલા માણસો જ્યારે હજારો અને લાખોના પ્રેરણામૂર્તિ બને ત્યારે એ હજારો અને લાખો માણસો પણ ઊંધા રવાડે ચડી જતા હોય છે. આ રીતે સમાજ—બરબાદ થતા હોય છે. આપણા પૂર્વગ્રહોને છોડાવે, આપણે સહજ જીવનપ્રક્રિયાને સમજીએ, ઢોંગ, દંભ અને પાખંડના અંચળાને ઓઢીને દિવ્ય પુરુષ થવા કરતાં સહજ જીવન સ્વીકારીને સામાન્ય માનવી માત્ર થઈને જીવીએ તોપણ પરમાત્માની વધુ નજીક જઈ શકીશું. ઘરબારી સંતો અને ઋષિઓ તેનાં પ્રમાણ છે.

*

43. ઢોંગી યોગી

મારે મારા અનુભવોનું આલેખન કરતાં કોઈની વ્યક્તિગત નિંદા ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખવાની છે. એવા પ્રસંગોને મેં ટાળ્યા છે, જ્યાં વ્યક્તિગત રાગદ્વેષના કારણે ખટપટો કે ઝઘડાઝંઝટો થયાં હોય. પણ સમાજ માટે—ખાસ કરીને ભોળી ગુજરાતની પ્રજાને ભાન થાય તે માટે—એક ઢોંગી યોગીનો અનુભવ લખવાની ઇચ્છાને રોકી શકતો નથી.

આ તથાકથિત યોગીએ ગુજરાતી પ્રજાને ખૂબ મૂર્ખ બનાવેલી. અમે એક જ સાથે એક વર્ષ જેવું રહ્યા. તે પોતાના રૂમમાં પૂરાઈ રહેતા, પોતે જ પોતાની સાધનાની ભૂમિકાની વાતો કરતા, તેમની વાતો એટલે નરી આત્મશ્લાઘા અને જૂઠાણું. ‘હવે માત્ર આટલું જ બાકી રહ્યું છે; પછી હું આવો થઈશ.’ તેવી વાતો ભોળા ગુજરાતીઓ પાસે કરતા. અને આ ભોળા માણસો—જેમાં શ્રીમંતો તથા શિક્ષિતો પણ હતા તેઓ—તેમની વાતોમાં વિશ્વાસ કરી લેતા.

એક વાર તેમણે ભક્તોને કહ્યું, હવે માત્ર ચાર જ દિવસમાં મારા શરીરમાંથી આપોઆપ સુગંધ આવવા માંડશે, દૂરથી જ તમને તેની પ્રતીતિ થશે. મેં જોયું કે ચોથા દિવસે પરોઢિયે વહેલા ઊઠીને તેઓ દરવાજાથી માંડીને પોતાના રૂમની દીવાલો ઉપર તથા અન્ય વસ્તુઓ ઉપર એક મોંઘા અત્તરને ચોપડી રહ્યા છે. તેમના દર્શને આવનાર ભક્તો જ્યારે તે રસ્તેથી આવતા ત્યારે અહોભાવથી ગદ્ગદ થઈ જતા. ‘સાચી વાત હો કેવી દિવ્ય સુગંધ આવે છે!’ તેમની વાતો સાંભળીને અમને હસવું આવતું. આવા કેટલાય યોગીઓ અત્યારે ભોળા અથવા ભોટ લોકોને ઉલ્લુ બનાવતા હશે જ.

આ તથાકથિત યોગીનું મૃત્યુ સંસારના અનેક ભયંકર રોગોથી રિબાઈ રિબાઈને થયું. છતાં અનુયાયીઓની આંખ ન જ ઊઘડી. મારું મૃત્યુ પણ કદાચ અનેક રોગોથી થઈ શકે છે, પણ મને એટલો આનંદ છે કે મેં મારી જાતને યોગી ગણાવી નથી. હું એક સામાન્ય માણસ થઈને જીવ્યો છું. દંભ કે ઢોંગ નથી કર્યો એ જ મારા માટે સૌથી વધુ મોટી મૂડી છે.

આ યોગીના સહવાસ પછી પણ અનેક લેબલધારી યોગીઓનો સહવાસ થયો, પણ મારા ઉપર તેમના જીવનની કોઈ સારી અસર ન પડી. આજે પ્રજાનાં ટોળેટોળાં ઊમટતાં હોય તોપણ હું આવા માણસોથી પ્રભાવિત થતો નથી. હું જાણું છું કે આવું કરવામાં કેટલો દંભ તથા ઢોંગ કરવો પડતો હોય છે.

*

44. સાકારવાદી

એક બીજા ડૉક્ટરની પણ ચર્ચા કરીશ. આ ભાઈ સાચા, સમજુ તથા દઢ નિર્ધારવાળા હતા. ધીકતી ડૉક્ટરી સમેટીને તે સંન્યાસ લેવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી હરદ્વાર આવ્યા હતા. પત્ની-બાળકો તથા બૅન્કની પણ પૂરી વ્યવસ્થા કરીને આવ્યા હતા. તેમણે કોઈ પ્રખર વક્તાની વાણી સાંભળી હતી. અને હવે શેષ જીવન સંન્યાસમાં વ્યતીત કરવું હતું. એમને ક્યાં ખબર હતી કે સ્ટેજ ઉપરનો માણસ અને સ્ટેજથી નીચે ઊતર્યા પછીનો તે જ માણસ પૂરેપૂરો એકરૂપ નથી રહી શકતો હોતો? ઉપદેશ આપવાની કલા આવડી જાય તો તે બહુ સરળ કામ છે, પણ તે જ ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારવાની વાત સરળ નથી હોતી. તેમાં પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ગુરુજનોને લોકો માનવીય દુર્બળતાઓથી મુક્ત સમજતા હોય છે. અને પોતાની જ મેળે પોતાના માપદંડથી માપતા હોય છે. આવા માપમાં સહેજ પણ વધઘટ થાય તો શ્રદ્ધા વિચલિત થઈ જતી હોય છે. ચતુર ગુરુઓએ આ જ કારણસર પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાનું કામ કર્યું છે. પ્રથમ તો તેઓ શિષ્યોને ઠાંસી ઠાંસીને સમજાવે છે કે ગુરુ તો કોઈ કોઈ વાર આપણી કસોટી કરવા લીલા માત્ર કરતા હોય છે. તેમની લીલાને આપણે શું સમજીએ? વગેરે. આ બધા રામબાણ ઉપાયો દ્વારા અસંખ્ય શિષ્યોને આધીન રાખી શકાય છે.

પેલા ડૉક્ટર આવ્યા. મેં જોયું કે યુવાન પત્ની તથા નાનાં બાળકો હોય તેનાથી સંન્યાસ લેવાય નહિ. ધીરે ધીરે તેમને સમય પસાર કરવા દેવાયો. થોડા સમય પછી વાસ્તવિકતા નજર સમક્ષ દેખાવા લાગી ત્યારે તેઓ જ કહેતા થયા, હવે મારે સંન્યાસ નથી લેવો, હું જે છું તે જ બરાબર છું. હું આવું જ ઇચ્છતો હતો. તેમને યોગ પ્રત્યે તીવ્ર લગની હતી. તેઓ એક વૃદ્ધ સંન્યાસી પાસેથી યોગ શીખતા. અમે રોજ સાંજે ગંગાકિનારે થોડે દૂર બેસીને ધ્યાન-જાપ કરતા. એક દિવસે તેમણે પોતાની કઠિનાઈ મને સંભળાવી. તેમના યોગી ગુરુએ તેમને પાર્વતીસંહિતા શિવનો મંત્ર જપવા માટે આપેલો, પણ તેઓને શિવ-પાર્વતીની જગ્યાએ શ્રીકૃષ્ણની ઝાંખી થતી. મંત્ર જુદો અને ઇષ્ટદેવ જુદા હોય ત્યારે સાધકને ખૂબ વિટંબના થતી હોય છે. તેમની વાત સાંભળીને મને મારી પોતાની સ્થિતિ વિશે પણ સભાનતા થઈ. હું નિરાકારવાદી હતો. સ્વામી માત્રાનંદજીના સંપર્કથી થોડો સાકારવાદી થયો હતો, પણ હજી પણ ભજન-ધ્યાનમાં નિરાકાર બ્રહ્મનું જ ભજનધ્યાન કરતો હતો, પણ ધ્યાન વખતે મારી અનિચ્છાએ પણ વારંવાર શ્રીકૃષ્ણની ઝાંખી થયા કરતી. વાંકો પગ અને વાંકી અદાથી ઊભા ઊભા તે જાણે મારી સામું હસી રહ્યા હોય તેવું દેખાતું હતું. હું હઠ કરીને હઠ... હઠ... કરીને તેમને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતો, પણ તે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતા જતા. હવે મારે શું કરવું? હું પોતે મૂંઝવણમાં હતો.

અમે બંને તેમના ગુરુ પાસે ગયા. તેમના ગુરુ જુનવાણી હતા છતાં સમજુ હતા. તેમણે તેમને શ્રીકૃષ્ણનો મંત્ર આપ્યો. હવે તેમને શાન્તિ થઈ અને મેં પણ શ્રીકૃષ્ણને ઇષ્ટદેવ માની લીધા. નિરાકાર-વાદમાંથી આ રીતે હું સાકારવાદમાં પરિવર્તિત થયો. આમ છતાં હું નિરાકારવાદનો વિરોધી ના થયો. બન્ને વાદોને હું રુચિ તથા કક્ષા પ્રમાણે યોગ્ય માનું છું.

સાધક પ્રથમ સાકારવાદી હોય, પછી ઈશ્વરસ્વરૂપને શોધતાં શોધતાં તે નિરાકારવાદી બને, નિરાકારવાદી પછી પાછો સાકારવાદી બને. આ છેવટનો સાકારવાદ એ અબુધતા નથી હોતી પણ ભાવના-ભક્તિ તથા જ્ઞાનનું પરિપક્વ રૂપ હોય છે.

પેલા ડૉક્ટર લગભગ નવ મહિના સુધી હરદ્વારમાં રહીને પાછા પોતાના ઘેર ગયા અને પોતાનો ધંધો કર્યો. બાળબચ્ચાં સાથે ભળી ગયા. હવે તે સંન્યાસ લેવાનું નામ નથી લેતા. મને આનંદ થાય છે.

*

45. ભેદ-અભેદ

ધર્મને જો વ્યવહારમાં ઉતારી ન શકાય, ફિલસૂફીને પણ વ્યવહારથી પરની વાત સમજાવાય તો તેવો ધર્મ તથા તેવી ફિલસૂફી માત્ર શોભાના ગાંઠિયા બની જતા હોય છે, તેનાથી પ્રજાનું કલ્યાણ નથી થતું હોતું.

હું જે સંન્યાસી સમાજમાં રહેતો ત્યાંની કેટલીક વાતો મને બહુ ખટકતી. તેમાંની એક તે જમવા બાબતની વ્યવસ્થા. સંન્યાસીઓ જ્યારે જમવા બેસતા ત્યારે તેમાં બે, ત્રણ કે ચાર વર્ગ પડાતા. પ્રથમ ભવ્ય આસન ઉપર ભવ્ય પાટ સાથે મંડળેશ્વર બેસે પછી ગાલીચાવાળાં આસનો ઉપર મહન્તો જેવો વર્ગ બેસે અને પછી દર્ભાસન ઉપર તેમનાથી ઊતરતો વર્ગ બેસે અને પછી સાદા પટ્ટા જેવા આસન ઉપર સામાન્ય સાધુ બેસે. બેસવા માટેનો આ ભેદ તો સમજી શકાય છે. પણ પછી જમવાની વાનગીઓમાં પણ ભેદ થાય. સામાન્ય સાધુઓને સામાન્ય રસોઈ પીરસાય, દર્ભાસનવાળાઓને પણ સામાન્ય રસોઈ પીરસાય, ગાલીચાવાળા આસનધારીઓ માટે એકાદ શાક વધારે પીરસાય અને મંડળેશ્વરને બે-ત્રણ શાક, ઉત્તમ પ્રકારના ભાત, ચોખ્ખા ઘીની બીજી રસોઈ વગેરે ચાંદીનો થાળ ભરીને વાનગીઓ પીરસાય. એક જ પંગતમાં આ રીતે જમવાની પ્રક્રિયા મને બહુ ખટકતી. આ અસભ્યતા જ કહેવાય. કોઈને કાંઈ વિશેષ જમવું હોય તો અલગ રૂમમાં બેસીને જમી શકે છે. પણ એક જ પંગતમાં આ રીતે બેસવું અને લજ્જા કે સંકોચ અનુભવવાની જગ્યાએ ગૌરવ અનુભવવું એ ધૃષ્ટતાની હદ કહેવાય.

મંડળેશ્વરના ભક્તો ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ, પોતાના ગુરુની આ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતાને અહોભાવથી હાથ જોડીને નિહાળી રહ્યા હોય. તેમના ઉપર કૃપા કરવા ગુરુ ભાણામાં ઢગલા જેટલો એંઠવાડ મૂકે. એ એંઠવાડ ખાવા પેલી ભગતાણીઓ અને કોઈ કોઈ વાર ભક્તો પણ તૂટી પડે. આ વરવું દૃશ્ય, ગુરુઓ પ્રત્યે અણગમો કરવા પર્યાપ્ત સામગ્રી પૂરી પાડે. સૌથી દુઃખદ આશ્ચર્ય તો ત્યારે થાય જ્યારે આવા ગુરુઓ અભેદવાદ ઉપર અત્યંત વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રવચન આપે. ભેદને ધિક્કારે. પણ તેમના અભેદવાદ આત્મા-પરમાત્માનો અભેદવાદ; માણસ-માણસનો નહિ. આ દેશમાં આત્મા અને પરમાત્માને અભિન્ન સિદ્ધ કરવા જેટલા બૂમબરાડા પડાય છે, તેટલા જો માણસ-માણસની એકતા કરવા પડાયા હોત તો હિન્દુ પ્રજાને આંસુ પાડવાના દિવસો ન આવ્યા હોત.

અવ્યવસ્થા, વ્યવસ્થાની કદર કરાવતી હોય છે. ઉપર કહી તેવી અવ્યવસ્થા ઘણી જગ્યાએ જોઈને એ બધું કોઠે પડી જતું હોય છે. પહેલાં જે વાત ખટકે તે લાંબા ગાળા પછી ખટકતી બંધ થઈ જઈને વ્યવહાર બની જતી હોય છે. મારા માટે પણ આવું જ થયું. જમવા બાબત જ નહિ, પ્રત્યેક વ્યવહારમાં ભેદ રાખવાની પદ્ધતિ જામી ગઈ. પણ રણમાં જેમ એકાદ લીમડી પણ બહુ મોટું આશ્વાસન થઈ જાય તેમ મંડળેશ્વરોના આ જાગીરદારી અથવા નવાબી ઠાઠમાઠ અને વ્યવહારમાં સિન્ધી પાઠશાળાના મહન્ત સ્વામી શ્રી શ્યામસુંદર ભારતીજી મારા માટે બહુ મોટું આશ્વાસન બની ગયા.

તેમની પાઠશાળામાં તે વખતે પાંત્રીસ-ચાળીસ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. મહન્તજી સૌની સાથે જમવા બેસતા. સૌને એક સરખી જ રસોઈ પીરસાતી. જરા પણ ભેદભાવ ન થતો. મહન્તજીના સિન્ધી ભક્તો, ઘણી વાર જુદી જુદી વાનગીઓ બનાવીને સ્વામીજીને જમાડવા લઈ આવતા. પણ સ્વામીજી સૌની વચ્ચે સૌને વહેંચીને જ જમતા. કદી કોઈ વસ્તુ એકલા ન જમતા. કોઈ ચટણી માત્ર લાવ્યું હોય તો પણ સૌને વહેંચીને પછી જમતા. જમતી વખતે આવી તકેદારીથી સૌ કોઈને તેમના પ્રત્યે માન રહેતું. જીવન જીવવાની પ્રેરણા મળતી. આત્મીયતા વધતી. ભગવાન બુદ્ધે સાધુઓને એ જ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે એક તલનો દાણો ભિક્ષામાં મળ્યો હોય તો વહેંચીને ખાજો. એકલા ન ખાજો. પેલા પંક્તિભેદ કરનારા મંડળેશ્વરો પ્રત્યે પોતાના જ સાધુઓને આત્મીયતા ન રાખતાં પાછળથી તેઓ નિંદા કરતા. અને શિષ્યોને ખોટી પ્રથાની પ્રેરણા મળતી. સિન્ધી પાઠશાળામાં મારે થોડો જ સમય રહેવાનું થયું, પણ તેના મહન્તશ્રી શ્યામસુંદર ભારતીજીની મારા ઉપર સારી અસર થઈ.

*

46. કાશીમાં

સિન્ધી પાઠશાળામાં બે-ત્રણ મહિના રહીને હું કાશી આવ્યો. કાશી પ્રત્યે મારા મનમાં પ્રબળ આકર્ષણ હતું. અઢી-ત્રણ વર્ષ ઉપર આ જ કાશીમાં હું દંડી સ્વામી સાથે રહ્યો હતો. પણ દંડી સ્વામીની તકેદારીના કારણે બીજો સંપર્ક કરી શક્યો ન હતો. મારે ભણવું હતું, પણ દંડીસ્વામીને ભણવા-ભણાવવામાં રસ ન હતો. એટલે થોડા દિવસ રોકાઈને હું બિહાર-બંગાળ તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. હવે ફરી કાશી આવ્યો ત્યારે હું સ્વામી સચ્ચિદાનંદ થઈને આવ્યો હતો. છેલ્લે ત્રણ વર્ષના ગાળામાં મેં કાંઈક જોયું હતું. કાંઈક અનુભવ્યું હતું. કાશીના મારા અનુભવો લખું તેના પહેલાં થોડી પૃષ્ઠભૂમિકાની ચર્ચા કરીશ.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કાશી શબ્દ વપરાયો છે (કાશ્યશ્ચ પરમેશ્વાસઃ) એટલે આ નગરી અતિપ્રાચીન છે. આખા ભારતમાં વિદ્યાની નગરી તરીકે તેનું મહત્ત્વ રહ્યું છે. આ નગરીમાં આજે એક સાથે ત્રણ વિશ્વવિદ્યાલયો, કોલેજો તથા અનેક પાઠશાળાઓ ચાલી રહી છે. વિદ્વાનો તથા વિદ્યાર્થીઓથી આ નગરી ઊભરાય છે. હિન્દુ, બૌદ્ધ તથા જૈન એમ ત્રણે માટે આ તીર્થધામ છે. ભારતના જુદા-જુદા પ્રાંતોથી આવીને અહીં બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો વસી ગયા છે. પ્રાચીન કાળમાં કાશીનો રાજા બહુ પરાક્રમી મનાતો. મુસ્લિમકાળમાં અહીં મુસ્લિમોનું રાજ્ય થયું. મંદિરો ધ્વસ્ત થયાં, કાશીવિશ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તોડીને તેના ઉપર બાંધેલી મસ્જિદ આજ પણ વિવાદાસ્પદ બની છે. રાણી અહલ્યાબાઈ દ્વારા બંધાવેલું નાનું કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર અને તેના ઉપર પંજાબના રાજા રણજિતસિંહ દ્વારા ચડાવાયેલાં સોનાનાં પતરાં આજે પણ વિદ્યમાન છે.

કાશીવિશ્વનાથના મંદિરથી થોડે દૂર કાશીકરવતનો કૂવો છે. કોઈ સમયે અહીં કરવત મુકાતી. માણસની અધૂરી ઇચ્છાઓ બીજા જન્મે પૂરી કરવા માટે કરવત લેવાની પ્રથા પુરોહિતોએ ચલાવેલી. કરવતથી લાકડું કાપે તેવી રીતે માણસને અહીં વહેરી નાખવામાં આવતો. જો આ કુપ્રથા કોઈ દૂરના અંધારા ગામડામાં થતી હોત તો સમજી શકાત. પણ આ તો કાશી. જ્ઞાનીઓની નગરી. અહીં આ પ્રથાને ચાલવા દીધી જ કેમ હશે? બધા વિદ્વાનો શું કરતા હતા? કે પછી વિદ્વત્તા પુરોહિતોની સમર્થક બની હતી? અંધકાર અને પ્રકાશ એક સાથે રહ્યા હતા કે પછી પ્રકાશ બિચારો થઈને અંધકારમાં ભળી ગયો હતો?

આ જ નગરી પર મુસ્લિમોનું રાજ્ય ચાલતું હતું ત્યારે પેશ્વાઓનું લશ્કર અહીં યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યું હતું. કાશી જેવા તીર્થધામને તેઓ વિધર્મીઓથી છોડાવવા માગતા હતા. પણ કાશીના મુસ્લિમ શાસકે દક્ષિણી બ્રાહ્મણોને ભેગા કરીને ધમકી આપી કે ‘ખબરદાર જો પેશ્વાએ ચડાઈ કરી તો હું તમને સૌને મુસ્લિમ બનાવી દઈશ.’ આ ધમકીથી એ પંડિતો ખુદ પેશ્વા પાસે જઈને પ્રાર્થના કરી આવ્યા હતા કે કૃપા કરીને તમે લડાઈ ન કરશો. નહિ તો અમને મુસ્લિમ બનાવી દેવામાં આવશે. કોઈ હિન્દુને બહુ સરળતાથી મુસ્લિમ બનાવી શકાય છે, પણ મુસ્લિમ થયેલા હિન્દુને પાછો હિન્દુ બનાવવો અત્યંત કઠિન કામ થઈ પડે છે. આનું નામ કુધર્મવ્યવસ્થા નહિ તો બીજું શું? માણસો, તેમાં પણ આત્મશ્લાઘી માણસો, બહુ ઝડપથી ભૂતકાળની વાસ્તવિકતા ભૂલી જતા હોય છે. આત્મશ્લાઘા દ્વારા તેઓ પોતાની સાથે જ પ્રવંચના કરતા હોય છે. કાશીની જ નહિ, આખા દેશની પ્રજા વાસ્તવિકતાને ભૂલી ગઈ લાગે છે.

વિદ્વત્તાથી મઘમઘતી પણ ગલીઓની ગંદકી તથા ગુંડાઓની ગુંડાગીરીથી ખદબદતી કાશીમાં હું લગભગ અગિયાર વર્ષ રહ્યો. ભણ્યો અને ઘણું સમજ્યો.

વિદ્યાના ક્ષેત્રની પણ થોડી ચર્ચા કરીશ. કોઈ સમય હતો જ્યારે અહીં દંડીસ્વામીઓની પ્રધાનતા હતી તથા તેમનું જોર હતું. દંડીસ્વામીઓ માત્ર બ્રાહ્મણવર્ણમાંથી જ થતા હોય છે અને તેઓ માત્ર બ્રાહ્મણને જ સંન્યાસનો અધિકાર છે એમ માને છે તે વાત પહેલાં કહેવાઈ ચૂકી છે. ધીરે ધીરે અહીં પરમહંસ સંન્યાસીઓનો ઉદય થયો. પણ પરમહંસમાં ત્રણ વર્ણના સાધુઓ હોવાથી દંડીસ્વામીઓ તેમને હલકી દષ્ટિથી જુએ અને તુચ્છકાર બતાવવા ‘શૂદ્ર’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરતા મેં સાંભળ્યા છે. કોઈ સમયે આ કથાચિત શૂદ્ર સંન્યાસીઓથી ગંગાજીનો દશાશ્વમેધઘાટ અભડાઈ ન જાય એટલે તેમને સ્નાન પણ કરવા દેવામાં ન આવતું. સંઘર્ષ થતો. દશનામી સંન્યાસીઓનો એક પહેલવાન જેવો પંડ્યો, લાઠી લઈને ઊભો રહેતો અને આ પરમહંસ સંન્યાસીઓ સ્નાન કરતા.

વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં દંડીસ્વામીઓ કરતાં પરમહંસ સ્વામીઓ વધુ પ્રગતિશીલ રહ્યા છે. તેનું કારણ સંન્યાસ લેવાની ઉંમરનો તફાવત લાગે છે.

દંડીસ્વામીઓ મોટે ભાગે પ્રૌઢ ઉંમરે સંન્યાસ લેતા હોય છે. જ્યારે પરમહંસો મોટા ભાગે યુવાવસ્થામાં દીક્ષા લેતા હોય છે. પ્રચારકોની દૃષ્ટિથી પણ પરમહંસોએ અસંખ્ય પ્રચારકો ઉત્પન્ન કર્યા છે, જ્યારે દંડીસ્વામીઓથી એવા પ્રચારકો ખાસ થઈ શક્યા નથી. એક સમય હતો જ્યારે કાશીની ગણમાન્ય પાઠશાળામાંઓથી એક-બે પાઠશાળાઓમાં વેદાન્ત ભણાવનારા ઉચ્ચ કોટિના પંડિતો અધ્યાપન કાર્ય કરાવવા જતા. આવા પરમહંસ સંન્યાસીઓ શૂદ્ર છે એટલે તેમને વેદાન્ત વગેરેનું અધ્યાપન કરાવી શકાય નહિ; જો કોઈ કરાવશે તો તે પોતે તથા પાઠશાળાનો શેઠ નરકમાં જશે તેવા પ્રવાદ સાથે પરમહંસોને ભણાવવાનું બંધ કરાવવા પ્રયત્ન થયેલો.

શ્રી હરિહર કૃપાળુ નામના વેદાન્તના ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વાને આવી વાત માની ન હતી. અને નોકરી છોડવી પડે તો નોકરી છોડીને રસ્તા ઉપર બેસીને પણ પરમહંસોને ભણાવવાની તૈયારી બતાવેલી. નવાઈની વાત તો એ કે પાઠશાળાના માલિક વૈશ્ય શેઠ હતા. તે પોતે વર્ણવ્યવસ્થાના હામી હોવાથી તેમણે પોતાના જ વર્ણને વેદાન્તાદિ ભણવાનો અધિકાર નથી એવું સ્વીકારી લીધેલું. આ જ શેઠના જમાઈને ટી.બી. થયેલો ત્યારે ટી.બી.ની દવાઓ નીકળી ન હતી. શ્રીમંત માણસો દરદીને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ લઈ જતા. શેઠ પણ પોતાની પુત્રીના સોહાગને બચાવવા જમાઈને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ લઈ જવા તૈયાર થયેલા.

આ વાત જ્યારે કાશીના ગણમાન્ય પંડિતોએ સાંભળી ત્યારે જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું હોય તેમ સૌ મળીને તેમની પાસે ગયા અને પેલા મારવાડી શેઠને પ્રાર્થના કરી કે, ‘જો આપ જ ઊઠીને સમુદ્રપારની યાત્રા કરશો તથા મ્લેચ્છ દેશમાં જશો તો ધર્મ રહેશે ક્યાં? આપ તો ધર્મના આધાર છો. ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખો, તમારા જમાઈ સારા થઈ જશે. પરદેશ ન જશો.’ પંડિતોના દબાણથી શેઠે પરદેશ જવાનું બંધ રાખ્યું. થોડા જ સમયમાં તેમના જમાઈ ગુજરી ગયા. પંડિતોને એટલો તો સંતોષ થયો હશે કે, ‘ચલો ધર્મ તો બચ ગયા!’

આવી જુનવાણી અને સંકુચિત માન્યતાઓથી ભરપૂર આ પંડિતોની નગરીમાં અંતે પરમહંસોએ પોતાની પાઠશાળાઓ શરૂ કરવા કમર કસી. સાંભળવા પ્રમાણે સર્વ પ્રથમ સ્વામી ગોવિંદાનંદજી મહારાજે સંન્યાસી કોલેજની સ્થાપના કરી. પછી તો બીજા અનેક મહંતોએ પાઠશાળાઓ શરૂ કરી એટલું જ નહિ મફત રહેવાનું, જમવાનું તથા ઉપરથી શિષ્યવૃત્તિ આપીને સંન્યાસીઓને ભણવા માટે ખૂબ સારી વ્યવસ્થા કરી આપી. હું જ્યારે કાશી પહોંચ્યો ત્યારે દસ-પંદર પાઠશાળાઓ સાધુઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતી હતી, જેમાંથી મોટા ભાગની ઘણી સારી સ્થિતિમાં ચાલતી હતી. નાની ઉંમરના અનેક સાધુઓ હાથમાં પુસ્તકો લઈને અધ્યયન માટે આવતા-જતા જોઈ શકાતા.

*

47. ધ્રુવેશ્વર મઠમાં

ઉત્તમ પુરુષોથી સમાજ તેજસ્વી થતો હોય છે અને અધમ પુરુષોથી સમાજ ઝાંખો પડતો હોય છે. પ્રત્યેક સમાજમાં સમય સમય પર ઉત્તમ પુરુષો થતા જ રહ્યા છે, અને અધમ પુરુષો પણ ક્યાં નથી થયા? ઉત્તમતા ઉપદેશોથી નથી આવતી, તે જન્મજાત હોય છે. ઉપદેશોનું કામ નવનિર્માણ નહિ, પણ જે કાંઈ છે તેને મઠારવાનું હોય છે.

કાશીમાં મારે દક્ષિણામૂર્તિ મઠની શાખા ધ્રુવેશ્વર મઠમાં રહેવાનું થયું. આ બંને મઠના અધ્યક્ષ ત્યારે સ્વામી નૃસિંહગિરિજી હતા. તેમણે પ્રાચીન મઠોમાં નવી નવી પાઠશાળા ખોલેલી અને ખૂબ સારી વ્યવસ્થા સાથે સંન્યાસી વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-જમવા તથા શિષ્યવૃત્તિ સુધ્ધાંની સગવડ આપવા માંડી હતી. સ્વામી નૃસિંહગિરિજી ઉત્તમ પુરુષ હતા. ધીર-ગંભીર, દયાળુ, પ્રેમાળ, મિલનસાર, સહનશક્તિવાળા, સહિષ્ણુ અને સ્વજનોના ઉત્કર્ષ માટે ચિંતા કરનારા હતા.

તેમની પાસે વિશાળ શિષ્યવર્ગ હતો, પૈસો હતો પણ જરા પણ છેતરવાની વૃત્તિ કે ઢોંગ ન હતો. તેમની ભાષા સીધી-સાદી અને સરળ હતી. પરંપરા પ્રમાણે તેઓ વેદાન્તની કથા કરતા. બહુ ધીમી ગતિથી બોલતા, પણ જે કાંઈ બોલતા તેમાં આકર્ષણ રહેતું. તેઓ ગુણપ્રેમી અને ગુણગ્રાહી હતા. તેમણે અનેક ઉત્તમ વિદ્વાન સંન્યાસીઓનો સંગ્રહ કર્યો હતો, તથા નાના મોટા દરેક સાધુની ચિંતા કરતા. તેમના વ્યક્તિત્વમાં નિખાલસતા અને નિરભિમાનિતા ઝલકતી. તેઓ વર્ષમાં એકાદ-બે વાર કાશી આવતા પણ અમારા સૌ ઉપર તેમની ખૂબ સારી છાપ પડતી. જોકે તેમની કૃપાથી આગળ વધેલા કેટલાય વિદ્વાનોએ પાછળથી તેમના આત્માને દૂભવ્યો હતો. તોપણ એક માયાળુ માતાની માફક તેમણે પ્રેમથી સહન કર્યું અને અંત સુધી સૌનું ભલું ઇચ્છ્યું.

ધ્રુવેશ્વર મઠ બહુ પ્રાચીન મઠ હતો. બાંધકામ પથ્થરોનું. કાશીમાં ગરમી સખત પડે. રાતના બાર વાગે પણ લૂ ચાલતી હોય. પથ્થરોનાં મકાન તપી જાય. પાછલી રાતના પાંચ-છ કલાક શાંતિ થાય. બાકી ગરમી જ ગરમી. ધ્રુવેશ્વર મઠમાં રહીને મેં મધ્યમા પ્રથમ વર્ષની વ્યાકરણની પરીક્ષા આપી. પ્રભુકૃપાથી પ્રથમ શ્રેણીમાં ઉત્તીર્ણ થયો. મને રાષ્ટ્રીય, પ્રાન્તીય અને ગૂર્જર છાત્રવૃત્તિ એમ ત્રણ ત્રણ શિષ્યવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ. આ ત્રણે શિષ્યવૃત્તિઓ છેવટ સુધી સાચવી શકાઈ. પ્રત્યેક વર્ષે હું પ્રથમ શ્રેણીમાં ઉત્તીર્ણ થતો રહ્યો. ભણવામાં મારી તીવ્ર તાલાવેલી હતી. અર્થાત્ વિષયની સરળતા થવા લાગી હતી. વ્યાકરણની સાથે ન્યાય તથા સાહિત્ય જેવા વિષયો પણ ભણવા મળતા હતા.

*

48. સાળા મળ્યા

કાશીમાં એક વર્ષ રહીને ઉજ્જૈનનો કુંભમેળો કરવા મારે ઉજ્જૈન જવાનું થયું. મારા ગુરુદેવનો આગ્રહ હતો કે કુંભમેળામાં મારે મારો વિરજાહવન કરાવી લેવો. જોકે હું તેની આવશ્યકતા સમજતો ન હતો. પણ ગુરુજીની આજ્ઞા માની હું કુંભમેળામાં ગયો હતો તથા લગભગ એક મહિનો રહ્યો હતો. ઉજ્જૈનનો કુંભમેળો વેરવિખેર હોય છે. અર્થાત્ પ્રયાગરાજની માફક એક સ્થળે સાધુસમાજ એકત્રિત ન થતો હોવાથી છૂટાંછવાયાં સ્થળોમાં દર્શનાર્થીઓને ફરવું પડતું હોય છે. તેમ છતાં હું જ્યાં ઊતરેલો તે મુલ્લાં મદારીનો બાગ (પાછળથી મહાવીર બાગ) તથા ક્ષિપ્રા સુધીનો ભાગ ખૂબ જ ભરચક તથા ખૂબ દેદીપ્યમાન હતો.

સૌ પોતપોતાની રાવટીઓ, તંબૂઓ લગાવીને લાઉડસ્પીકરો ઉપર વારંવાર કથા-પ્રવચનોનો પ્રવાહ વહેવડાવતા હતા. પાસે પાસે જ ઉતારાઓ હોવાથી લાઉડસ્પીકરોનો ઘોંઘાટ એકબીજા માટે ઘણી વાર અસુવિધા કરનારો તથા કેટલીક વાર ઝઘડા કરાવનારો પણ થઈ જતો; સ્પર્ધાનું વાતાવરણ પણ રહેતું. ત્યાગની કથા કરવાથી કાંઈ જીવન ત્યાગી નથી થઈ જતું. રાગદ્વેષ છોડવાની શિખામણથી પણ કાંઈ પોતાના રાગદ્વેષ છૂટી નથી જતા હોતા. અંતે તો માણસ એ માણસ જ છે. તેની સાથે દુર્બળતાઓ થોડા ઘણા અંશે રહેવાની જ. આવું બધું સમ્મીલિતરૂપે મેળામાં જોવા ન મળે તો ક્યાં મળે?

આ કુંભમેળામાં મારી સાથે એક એવી હાસ્યાસ્પદ ઘટના બની કે મને જીવનભર યાદ રહેશે.

રાત્રે આઠેક વાગે અમે સૌ સાધુઓ ભોજન કરીને પોતપોતાના તંબૂમાં જવા રવાના થઈ રહ્યા હતા. આદત પ્રમાણે હું સૌથી પાછળ હતો. કમંડળવાળા હાથને હલાવતો હલાવતો હું ધીરે ધીરે મસ્તીમાં જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં પાછળથી કોઈએ મારો હાથ પકડ્યો. આશ્ચર્ય સાથે મેં પાછા ફરીને જોયું તો એક શ્રીમંત શેઠ મજબૂતાઈથી હાથ પકડીને આંખમાં ઝળઝળિયાં લાવીને મને જોઈ રહ્યા છે. આવી રીતે હાથ પકડવો એ અસભ્યતા લાગવાથી હું થોડો ઉગ્ર થઈને બોલ્યોઃ

'આપ કૌન હૈં? ઔર ક્યા બાત હૈ?' મારી વાત સાંભળીને તેમણે વધુ જોરથી મારો હાથ પકડીને કહ્યુંઃ

'અરે, ભૂલ ગયે? કીતને કઠોર હો!' તેમની વાત સાંભળી હું વિચારમાં પડી ગયો. તેમણે જ આગળ ચલાવ્યું.

'મેરે લીયે નહીં તો કમસે કમ મેરી બહનકે લિયે તો દયા લાઈયે. ઉસ બિચારીકી ક્યા હાલ હો રહા હૈ, આપકો પતા હૈ? આપકે ચલે જાનેકે બાદ વહ ખાતી નહીં. દિન-રાત રો-રો કરતી હૈ. જરા સોચિયે ઔર ઘર ચલિયે. મૈં પંદરહ દિનોંસે યહાં આપકો ખોજ રહા થા, હરેક કૅમ્પકો છાન મારા. આખિરમેં આપ આજ મિલ ગયે. અબ મૈં છોડનેવાલા નહીં.'

તેમની વાત સાંભળી હું ડઘાઈ જ ગયો! મેં કહ્યું, 'જિસકો આપ ઢૂંઢતે હૈં વહ મૈં નહીં હૂં. મૈં તો દૂસરા હૂં.' પણ મારી વાત માનવા તે તૈયાર ન હતા. તેમનું કહેવું હતું કે એ જ આકૃતિ એ જ ચાલ એ જ અવાજ—બધું એ જ છે. એટલે તમે જ છો. હવે મને છેતરશો નહિ. તે ભાઈની સાથે તેમનો મુનીમ પણ હતો. તે પણ શેઠની વાતમાં સૂર પુરાવીને કહેવા લાગ્યો, 'વહી હૈ, વહી. બિલકુલ વહી.'

હું ગભરાયો. મને થયું કે હમણાં અહીં ટોળું ભેગું થઈ જશે. એક તમાશો થશે. લોકો મારા પક્ષે નહિ પણ પેલા શેઠના પક્ષે થઈ જશે. સૌકોઈ મને તેમની સાથે જવા તથા તેમની બહેનને સંભાળવા આગ્રહ કરશે. શેઠે મારો હાથ મક્કમ રીતે પકડ્યો હતો. તે હવે જરાય ઢીલા થવા તૈયાર ન હતા.

મેં વિચાર કર્યો કે આ ભાઈને સમજાવી મારા તંબૂ ઉપર લઈ જાઉં, ત્યાં બીજા ત્રણ-ચાર સંન્યાસીઓ છે, તેમના દ્વારા કહેવડાવું કે હું રાજસ્થાની નહિ પણ ગુજરાતી છું, તથા વાણિયો નહિ પણ બ્રાહ્મણ છું. ગમે તેમ સમજાવીને હું તેમને મારા તંબૂ ઉપર લઈ ગયો. સાથેના સંતોને ખરી હકીકત કહી અને કહ્યું કે તમે આ ભાઈને સમજાવો કે જેને તેઓ ખોળે છે તે હું નથી. મારી માતૃભૂમિ ગુજરાત છે તથા હું બ્રાહ્મણ છું, વગેરે. પણ પેલા ભાઈની કરુણ દશા, મક્કમતા વગેરે જોઈને સાથવાળા સંન્યાસીઓને પણ થઈ ગયું કે હું તે જ છું જેને પેલા ભાઈ ખોળી રહ્યા છે. મારો પક્ષ લેવાને બદલે તે પેલા શેઠના પક્ષમાં થઈ ગયા અને મને સમજાવવા લાગ્યા કેઃ

'દેખો, અભી તુમ્હારા વિરજાહવન નહીં હુઆ હૈ, અભિ તુમ ઘર જા સકતે હો. જુવાન ઔરત કો છોડ કે ભાગ આયે હો. વહ પાપ હૈ. જાઓ અપને ઘર વાપસ જાઓ.'

પેલા શેઠને મહાત્માનો ટેકો મળવાથી વધુ મક્કમ બન્યા, જ્યારે મારી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. મેં ગુજરાતી ભાષાની વાત કહી તો તે કહે કે એ તો ઘૂમતા-ફિરતા માણસને આવડી જાય. ત્રીજા જ દિવસે મારો વિહજાહવન થવાનો હતો. તે ન થાય તેની ચિંતા પેલા શેઠને હતી. પેલા સંતો પણ તેમાં ભળ્યા હતા અને જો વાત આગળ વધે તો આખો કૅમ્પ પેલા શેઠના પક્ષમાં થઈ જાય તેમ હતું. તે વારંવાર મને કરુણાભરી વાણીમાં કહેતા હતાઃ

'આપ એક બાર ઘર ચલિયે, ઘરમેં ના રહેના હો તો તાલાબ કે ઉપર કુટિયા બનવા દેંગે. આપ જૈસે કહેંગે વૈસા કરેંગે. કિન્તુ એક બાર ઘર ચલિયે.'

અમારી રકઝકમાં રાતના અગિયાર વાગી ગયા હતા. મારા પક્ષમાં કોઈ ન હતું. હવે શું કરવું? ચિંતા થતી હતી. અંતે મને એક ઉપાય સૂઝયો. મેં કહ્યું, તમારી સાથે બીજું કોણ આવ્યું છે? તો કહે કે 'માજી આઈ હૈ, બહુ આઈ હૈં' વગેરે વગેરે. મેં સાહસ કર્યું. મેં કહ્યુંઃ

'ચલિયે, મૈં આપકે કૅમ્પમેં આતા હૂં ઉન સબસે મિલને કે લિયે.' તે રાજી થયા. અમે ત્રણે જણા રાતના ચાલી નીકળ્યા. તેમના કૅમ્પમાં પહોંચ્યા, ત્યારે તેમનો પરિવાર તેમની રાહ જોઈને-થાકીને સૂવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. પેલા શેઠે મારવાડી ભાષામાં વાતચીત કરી અને સૌને સમજાવ્યું કે મારા બનેવી મળી ગયા છે તથા માંડ માંડ અહીં લઈ આવ્યો છું. સૌ મારી સામું ટગરટગર જોઈ રહ્યાં. મેં હિંમત કરીને કહ્યું કે હું તે નથી. તમે સૌ ભ્રાન્તિમાં પડ્યાં છો. પણ કોણ માને? અંતે ડોશીમા તંબૂમાંથી બહાર આવ્યાં. બત્તીના ગોળા આગળ મને લઈ ગયાં. આંખો ઉપર ડાબા હાથની છાજલી બનાવીને ધારી ધારીને મને નીરખ્યો, પછી કહેઃ

'એસો દિખ્ખે નાંહિ.' (એવો લાગતો નથી.)

મને થોડી હિંમત આવી. ફરી મેં સૌને સમજાવ્યાં. પેલાં ડોશીમા હવે મારા પક્ષે હતાં. તે કહેતાં હતાં કે ના આ કોઈ બીજો છે. રાતના બાર વાગે પેલા શેઠને ખાતરી થઈ કે હું તેમનો બનેવી નથી. જેવી ખાતરી થઈ કે તરત કહે, 'અચ્છા તો અબ આપ જા સકતે હૈં.' તેનો વ્યવહાર તદ્દન સુક્કો થઈ ગયો. પોતાનું માણસ સમજીને અત્યાર સુધી તે મને છોડતો ન હતો, પણ હવે સ્વજનપણું સમાપ્ત થતાં તે પોતાના કામમાં લાગી ગયો. રાતના બાર વાગ્યે મને મૂકવા તો તેણે આવવું જોઈએ, પણ હવે મારે-તમારે શું?-જેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ.

હું એકલો આવીને મારા તંબૂમાં ચૂપચાપ સૂઈ ગયો. 'હાશ છૂટ્યા'ની શાન્તિ હતી. બીજી તરફ હસવું પણ આવતું હતું. જો પેલાં ડોશીમા મારી વહારે ન ચડી હોત તો? અને મારી જગ્યાએ કોઈ બીજો માણસ હોત અને જવા તૈયાર થઈ ગયો હોત તો?

સમાજ, સમાજના પ્રશ્નો કેટલા ગૂંચવાયેલા હોય છે! ઘણી વાર તેની ગૂંચો ઉકેલવા જતાં જાણતાં-અજાણતાં તે વધુ ગૂંચવાઈ જતા હોય છે. ઈશ્વરની કૃપા હતી કે અમે સૌ ગૂંચમાંથી નીકળી ગયા હતા.

*

49. હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ—1

હિન્દુ પ્રજા ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે વિશ્વની સૌથી વધુ અસ્પષ્ટ તથા અવ્યવસ્થિત પ્રજા છે. અસંખ્ય શાસ્ત્રો, અસંખ્ય માન્યતાઓ અને અસંખ્ય મહાપુરુષો દ્વારા પ્રશાસિત હોવાથી આવી સ્થિતિ થઈ છે. ઈશ્વરવાદ તથા અનીશ્વરવાદ, હિંસા અને અહિંસા, યજ્ઞો અને યોગ, ભક્તિ અને અમર્યાદ ભોગ—આ બધું એકસાથે જોવા મળી શકે છે. આ વ્યવસ્થાથી તે દુર્બળ થઈ છે. ધર્મનું સ્વરૂપ અને માન્યતાઓ બાબત પ્રત્યેક ગામમાં અરે, કેટલીક વાર તો પ્રત્યેક ઘરમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જોવા મળે છે. આજે ભારતમાં જ લગભગ વીસ હજાર જેટલા સંપ્રદાયો, પંથો તથા મંડળો વગેરે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

જે પ્રજા પાસે સંયોજક બળો કરતાં વિભાજક બળો વધારે હોય તે દુર્બળ થાય તે સ્પષ્ટ વાત છે. માત્ર ધાર્મિક પંથો કે મંડળોથી જ પ્રજા વિભાજિત નથી, પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં સમાજરચનાથી પણ તે વિભાજિત છે. વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે તેવી સમાજરચના અહીં કરવામાં આવી છે. ચાર વર્ણોને ઈશ્વરીય રચના માનીને પછી અઢાર વર્ણો કરવામાં આવ્યા. તે પછી અસંખ્ય જાતિઓ, જ્ઞાતિઓ, ગોળો, ગોત્રો, કુળો વગેરે વગેરે દ્વારા પ્રજાને વધુ ને વધુ વિભાજિત કરવામાં આવી. આવી સમાજરચના કરનારાઓએ કદી સંપૂર્ણ સમાજ કે સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રના હિતોનો વિચાર કર્યો જ નથી. મારી આજીવિકા અને મારી પ્રતિષ્ઠા દૃઢ થાય એ જ તેનું લક્ષ્ય રહ્યું છે.

હિન્દુ પ્રજાના દુર્ભાગ્યું સુકાન ધર્મથી આજીવિકા ચલાવનારા માણસોના હાથમાં રહ્યું. આ લોકોએ પોતાની બેઠી આજીવિકા ચાલે તે માટે અસંખ્ય ધર્મકાંડો, વિધિઓ, વિધાનો વગેરે કર્યાં. ધર્મને જીવન માટે સુવ્યવસ્થા તથા સમાજને સાધનારું તત્ત્વ બનાવવાની જગ્યાએ પેટપોષણનું માધ્યમ બનાવ્યો. આવું કરનાર માટે કેટલાંક અનિષ્ટોને સ્થાપિત કરવાં જરૂરી હતાં. પ્રથમ અનિષ્ટ તે વર્ણવ્યવસ્થા. બીજું અનિષ્ટ તે વર્ણવ્યવસ્થાને ઈશ્વરરચિત મનાવવાની વૃત્તિ. ત્રીજું અનિષ્ટ તે આવી વ્યવસ્થાનું નામ જ ધર્મ, આવી વ્યવસ્થાને શિથિલ કરવી કે તોડવી તેનું નામ અધર્મ.

આ ત્રણે અનિષ્ટોને સુરક્ષિત રાખવા ઋષિઓના નામે સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રો રચાયાં. પોતાનાં જ રચેલાં પક્ષપાતી શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા કરવાનો એકમાત્ર પોતાને જ અધિકાર છે તેવું ઠસાવાયું. આ કાર્ય વ્યાસપીઠ ઉપરથી થઈ શકતું એટલે વ્યાસપીઠ ઉપર માત્ર પોતે જ બેસી શકે, અન્યથી બેસાય નહિ તેવી અધિકારવાદી વ્યવસ્થા કરાઈ. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે સમગ્ર પ્રજા ધાર્મિક અંધકારમાં ડૂબી ગઈ. કાશીમાં કરવત અપાવા લાગી, પ્રયાગરાજમાં અક્ષયવટ ઉપરથી કુદાવીને મોક્ષ અપાવા લાગ્યો, જગન્નાથ પુરીમાં રથ નીચે કચડાઈ મરવાથી મોક્ષ અપાવા લાગ્યો. મંદિરોમાં દેવદાસીઓ ઊભરાવા લાગી. દરિદ્ર માનવીને ન તો મંદિરમાં પ્રવેશ મળતો કે ન તો કોળિયો અન્ન મળતું. જન્મજાત પવિત્રતાની એકાધિકારિતા એક નિશ્ચિત વર્ણમાં આવી ગઈ તે તો ઠીક પણ આવી જ રીતે જન્મજાત અપવિત્રતા પણ નિશ્ચિત વર્ણોમાં આવી ગઈ. કેટલાક વર્ણોને પાપયોનિ કહેવાયા. સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રોને અપવિત્ર મનાયાં. 'સ્ત્રીયાં વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્।' (ગીતા).

કોઈ પણ સમાજમાં કોઈ પણ વર્ણ કે વર્ગને જન્મજાત અપવિત્ર સાબિત કરવામાં આવે પછી તેની સામાજિક તથા ધાર્મિક અવનતિ નિશ્ચિત થઈ જતી હોય છે. સામાજિક તથા ધાર્મિક અવનતિનું પરિણામ આર્થિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રે પણ પડતું હોય છે. જેને જોડા આગળ પણ બેસવાનો અધિકાર ન હોય તેને રાજ્ય સિંહાસને કોણ બેસવા દે? પ્રજાના પૂરા અધિકારો, હકો તથા લાભો મુઠ્ઠીભર માણસો પાસે એકત્રિત થઈ જાય અને બાકીની પ્રજા અધિકારો તથા હકોથી વંચિત રહી જાય તેવી સમાજરચના ઉત્તમ સમાજરચના કહેવાય તો અધમતા માટે જગ્યા ક્યાં રહેશે? સેતાન બિચારો ક્યાં બેસશે? આવી સમાજરચનાને પાછી ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે તો જુઠ્ઠાણાને પણ લાજી મરવું પડે. પણ, આ બધું અહીં થયું, થઈ રહ્યું છે અને તેનાં પરિણામ આખી પ્રજા ભોગવી રહી છે. હિન્દુ પ્રજાની મૂળ દુર્બળતા તેની વિભાજિત સમાજરચના છે, વર્ણવાદ છે.

કાશી એટલે વિદ્યાનગરી. પણ આ વિદ્યાએ રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક કે સામાજિક ક્ષેત્રની અવ્યવસ્થા, અન્યાય દૂર કરવા ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. મારું તાત્પર્ય સંસ્કૃત વિદ્યાના જુનવાણી પંડિતો પ્રત્યે છે. મહાત્મા ગાંધીજી તેમને અસ્પૃશ્યતાનિવારણના તત્ત્વને સમજાવવા આવેલા અને કર જોડીને વિનંતી કરેલી પણ અહીંના વિદ્વાનોએ તેમને અશાસ્ત્રજ્ઞ કહી તેમની ઉપેક્ષા કરેલી. આ જ નગરીમાં

કબીર, તુલસી વગેરે કેટલાય સંતો થયેલા અને તેમની દિવ્ય વાણી પ્રસરેલી પણ જુનવાણી વર્ગ સામે પક્ષે રહ્યો. તેથી તેમનો યોગ્ય સુધારો ન થઈ શક્યો.

કાશીમાં સારી એવી સંખ્યામાં હરિજનભાઈઓ રહે છે. એક વાર અમે ચાર-પાંચ સંન્યાસીઓ તેમના મહોલ્લા વચ્ચેની સડકેથી નીકળ્યા. સડકની બંને બાજુ બે જુદાં દશ્યો જોયાં. એક તરફ સ્વચ્છ કપડાં, સ્વચ્છ, શરીર, માથું ઓળેલું અને ચહેરા ઉપર તેજીવાળા છોકરાઓ વોલીબોલ રમી રહ્યા હતા બીજી તરફ ગંદાં કપડાં, ગંદાં શરીર અને નિસ્તેજ ચહેરાવાળા છોકરાઓ ધૂળ સાથે રમી રહ્યા હતા. આ ભેદનું કારણ જાણવા મળ્યું. જે લોકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેમનાં બાળકો ભણે-ગણે છે, સ્વચ્છ રહે છે. પાદરીઓ તેમના વિકાસની કાળજી રાખે છે એટલે પેલા વોલીબોલ રમનારા તે છે. અને જેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર નથી કર્યો, હજી પણ હિન્દુધર્મમાં રહ્યા છે તેમની કાળજી રાખનાર કોઈ નથી, તેમનું જીવન સામાન્ય ગંદકીમાં અટવાયા કરે છે.

અમારામાં એક ફોરિન-રિટર્ન્ડ સંન્યાસી હતા, જે પાછળથી બહુ મોટી ગાદી ઉપર બેઠા હતા. તેમણે કહ્યું કે 'હું જીવનભર આ લોકોના કલ્યાણ માટે કામ કરતો રહીશ.' અમે તેમને મોટા માનતા, તેમની વાતોથી અમને બળ મળેલું. પણ ગાદી ઉપર બેઠા પછી તે બદલાઈ ગયા. શ્રીમંત શેઠો આગળ વૈચારિક ક્રાંતિની મશાલ પ્રદીપ્ત રાખવી કઠિન હોય છે, શ્રીમંતો વિના મઠો ચલાવવા કઠિન હોય, એટલે જેણે મઠો ચલાવવા હોય, મોટા મોટા ભંડારા કે સમૈયા કરવા હોય તેણે સીધી યા આડકતરી રીતે શ્રીમંતોની શરત માનવી જ પડતી હોય છે. બીજી તરફ જેના માટે (હરિજનો માટે) તમે કામ કરવા માગતા હો તેના તરફથી તો તમારી સંસ્થાને સહાયની કોઈ શક્યતા જ નથી હોતી. ઊલટાનું તેનો સંબંધ તમારા માટે અડચણરૂપ થઈ જતો હોય છે. આ કારણે ઘણા લોકો શરૂઆતમાં સુધારાના કાર્યને સ્વીકારીને પણ પાછળથી છોડી દેતા હોય છે. કારણ કે વાસ્તવિકતા અને આદર્શમાંથી વાસ્તવિકતાને સ્વીકારવા તરફ લોકોનું વલણ હોય છે. આદર્શ માટે જીવન બરબાદ કરી નાખનારા બહુ થોડા જ અંગદના પગ લઈને જન્મ્યા હોય છે. પેલા સ્વામીજી ગાદીપતિ થયા પછી પેલું કાર્ય કરી શક્યા નહિ, ઊલટાનું ભક્તોની લાગણીના પ્રભાવથી થોડા વિરોધી પણ થયા.

આ હિન્દુ રહી ગયેલા હરિજનો અવારનવાર કાશીના પ્રસિદ્ધ મંદિર કાશીવિશ્વનાથમાં પ્રવેશ પામવા માટે ભજન મંડળી બનાવીને ગાતે-વાજતે જતા, પણ જુનવાણી વર્ગનું ઘડતર કરનારા વિદ્વાનો હતા, તે એમ માનતા કે હરિજનોના મંદિરપ્રવેશથી ધર્મ ભ્રષ્ટ થઈ જશે, એટલે ધર્મની રક્ષા કરવા માટે પ્રાણની બાજી લગાવી દઈને પણ હરિજનોને મંદિરમાં પ્રવેશતા અટકાવવા. હરિજનોની મંડળી 'નમઃ શિવાય ઓમ નમઃ શિવાય'ની ધૂન બોલતી વિશ્વનાથજીની ગલીમાં જ્યારે પ્રવેશ કરતી ત્યારે ઘણાખરા લોકો તેમની આડે સૂઈ જતા. સ્ત્રીઓમાં આ પ્રકારની ધાર્મિક લાગણીઓ વધુ પ્રબળ હોય છે એટલે તે એમાં પણ ભાગ લેતી. ધર્મને ભ્રષ્ટ કરવા માટે લોકો સરકારને, કોંગ્રેસને, મહાત્મા ગાંધીને ગાળો દેતા અને અંગ્રેજોની પ્રશંસા કરતા. આવું અવારનવાર થયા કરતું. જ્યારે જ્યારે પણ આવું થતું ત્યારે વાતાવરણમાં ગરમી આવી જતી. હરિજનો નિરાશ થઈને ધૂન ગાતા ગાતા પાછા જતા રહેતા.

એક વાર સવારના પહોરમાં આખી કાશીમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. પરોઢિયાના ચાર વાગ્યે ઓચિંતાના હરિજનોનાં ટોળાંએ મંદિરમાં પ્રવેશ કરી દીધો હતો. પૂર્વસૂચના વિના તે આવ્યા, પણ પૂજારીઓને ખ્યાલ આવતાં જ મંદિરને તાળાં લગાવી દીધાં. સરકારી ઑફિસરોની મદદથી તાળાં તોડીને પ્રવેશ્યા અને આરતી-પૂજા, ભજન-કીર્તન કર્યું. બસ. હા...હા...કાર થઈ ગયો.

આઝાદીનાં આટલાં વર્ષ પછી પણ જુનવાણી વર્ગ ઉદાર થયો ન હતો. વિદ્વાનોએ તેમને ઉદાર કરવાની જગ્યાએ સંકુચિત બનાવવાનું કામ કર્યું હતું.

અમારી પાઠશાળાના આચાર્ય ચુસ્ત વર્ણવાદી પંડિત હતા. સવારના નવ વાગ્યે જ્યારે તેમણે પાઠશાળાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમના ચહેરા ઉપર ચિંતા, આક્રોશ અને ઉત્તેજના હતી. મને જોતાં જ તેઓ બોલ્યા, 'અરે ગજબ... હો ગયા... ...ને મંદિરકો ભ્રષ્ટ કર દીયા... હે ભગવાન અબ ક્યા હોગા?...' તે ખૂબ વ્યથિત હતા. વૈચારિક સંકીર્ણતા વ્યક્તિને વાસ્તવિકતાનો સ્પર્શ નથી થવા દેતી. મેં જાણવા માગ્યું કે શું થયું? તેમણે ધ્રૂજતા શરીરે અને રૂંધાતા સ્વરે બતાવ્યું કે 'હરિજનોં કા (ચમાર કા) પ્રવેશ હો ગયા.' તેમની વાત સાંભળતાં જ મારા અંગેઅંગમાં વીજળીની માફક આનંદ પ્રસરી ગયો. મેં ઉલ્લાસમાં કહ્યું,

'અચ્છા હુઆ પંડિતજી, સદીયોં કા પાપ આજ ધુલ ગયા.' મારી વાણીએ અગ્નિમાં ઘી હોમવાનું કાર્ય કર્યું. તે ભડકી ઊઠ્યા.

'અરે તુમ કૈસે સંન્યાસી હો? ધર્મ કા નાશ હો રહા હૈ ઔર તુમ ખુશીયાઁ મના રહે હો?' વાતાવરણમાં ગરમી આવી ગઈ હતી. મેં

શાંતિથી કહ્યું 'પંડિતજી, મૈં ઓર મિટ્ટી કા બના હુઆ હૂં. ધર્મનાશ નહીં હો રહા ધર્મરક્ષાકી શરૂઆત હો રહી હૈ.'

અમારો વિવાદ કેટલાક લોકોએ બંધ કરાવ્યો. હું વિચારતો રહ્યો, પોતાના જ ધર્મભાઈઓને પોતાના જ મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં રોકવા, અટકાવવા, તેમને અધિકારહીન સમજવા, આનું નામ તે વળી ધર્મ કહેવાતો હશે! આવો ધર્મ સ્થાપનારા, પાળનારા અને પળાવનારા ઉપર ભગવાન કેમ રાજી રહે? ઊંચી ગણાતી પ્રજાએ શૂદ્રો પ્રત્યે જે વ્યવહાર કર્યો છે તે કોઈ પણ ધર્મને ઉજ્જ્વળ બનાવે તેવો નથી. શૂદ્રોમાં પણ અસ્પૃશ્ય ગણાતી પ્રજા માટે તો જીવન જ ક્યાં રહેવા દીધું છે? આટલી પ્રતારણા પછી પણ આ ગરીબ પ્રજા હિન્દુ ધર્મ સાથે મમત્વ ધરાવે, ભળી જવા ઉત્સુકતા રાખે તે જ વિચિત્રતા કહેવાય.

*

50. હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ—2

શ્રી કાશીવિશ્વનાથજીના મંદિરમાં હરિજનોના પ્રવેશથી જુનવાણી વર્ગ ઊકળી ઊઠ્યો. બિલાડી, કૂતરાં, ગાય કે અન્ય પશુઓના પ્રવેશથી તેમને કદી ધર્મહાનિ થઈ ગઈ હોય તેવું લાગ્યું નહિ, પણ પોતાના જ ધર્મભાઈઓ સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થઈને જો મંદિરમાં પ્રવેશ કરે તો હાહાકાર મચી જાય. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા ગાંધી અને બીજા અનેક સુધારક મહાપુરુષોના પ્રયત્નથી એક સમજુ વર્ગ તૈયાર થયો હતો. જે આવા ભેદભાવને હિન્દુધર્મનું કલંક સમજતા હતા. તેઓ સૌ મંદિરપ્રવેશને આવકારતા હતા. તેઓના સહયોગથી જ આ મંદિરપ્રવેશ શક્ય બન્યો હતો. પણ કાશીમાં જુનવાણી માનસનું પ્રથમથી જ જોર રહ્યું છે. હરિજનો પ્રત્યે એવી સૂગ ઊભી કરાઈ છે કે માત્ર ઉપરની જ્ઞાતિઓ નહિ, તેની સમીપની જ્ઞાતિઓ પણ તેમની પ્રત્યે સૂગ કરે. ઘણી વાર તો શિક્ષણના કારણે ઉપરની જ્ઞાતિઓ ઓછી સૂગ કરે. સમાજરચના જ એવા પ્રકારની કરાઈ છે કે પ્રત્યેક જ્ઞાતિ એક બીજી પ્રત્યે સૂગનો ભાવ રાખ્યા કરે.

કાશીમાં જુનવાણી માનસના મુખ્ય બે ઘટકો: 1. પંડિતોનો અને 2. મારવાડી વેપારીઓનો. પહેલાની પાસે વિદ્યા, પૌરોહિત્ય તથા બીજાની પાસે લક્ષ્મી. આ બન્ને ઉપર પ્રભાવ ધરાવનારા હતા સ્વામી કરપાત્રીજી. સ્વામી કરપાત્રીજીએ 'રામરાજ્ય પરિષદ' નામનો રાજકીય પક્ષ સ્થાપિત કરેલો અને ઉપરની પ્રજામાં ધર્મ દ્વારા થોડો પ્રવેશ મેળવેલો. તે કૉંગ્રેસના કટ્ટર વિરોધી અને આલોચક હતા. તેઓ વર્ણવ્યવસ્થાના ચુસ્ત હિમાયતી હતા. વ્યક્તિએ વંશપરંપરાથી ચાલી આવતો ધંધો જ કરવો જોઈએ. શૂદ્રોએ શૂદ્રરૂપ રહીને જ આત્મકલ્યાણ કરવું તેવું માનતા હતા. દંડી સંન્યાસીઓ જ ખરા સંન્યાસીઓ છે, બાકીના બધા અશાસ્ત્રીય છે, તેવું પણ માનતા. વ્યાસપીઠ ઉપર માત્ર બ્રાહ્મણ જ બેસે, બીજાથી ન બેસાય તેવી પ્રવૃત્તિ પણ તેમણે શરૂ કરેલી, પણ સફળતા ન મળી. ગાયોના પ્રશ્ને તેમજ ધાર્મિક પ્રશ્ને તેઓ લોકોની લાગણીઓને પોતાના પક્ષમાં ઉશ્કેરતા.

હું ઘણી વાર તેમનાં પ્રવચનો સાંભળવા જતો. રામરાજ્યનો ગાંધીજીનો તથા તેમનો અર્થ જુદો જુદો હતો. મહાત્મા ગાંધીજી એમ સમજતા હતા કે રામરાજ્ય એટલે પ્રજાનું રાજ્ય; સુરક્ષા, સંપ, સત્ય, ન્યાય વગેરે ઉચ્ચ ગુણોની સ્ફૂર્તિવાળું રાજ્ય. જ્યારે કરપાત્રીજી વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે સૌ પોતપોતાના વર્ણ પ્રમાણે રહે અને વર્તે તેને રામરાજ્ય માનતા. એ રીતે તો લાકડાં ફાડનારને પેઢી દરપેઢી લાકડાં જ ફાડ્યા કરવાનાં હતાં અને ચામડું પકવનારાઓને ચામડાના કુંડોમાં જ વંશપરંપરા પૂરી કરવાની હતી. આનું નામ જ સ્થાપિત હિત કહેવાય. તેમના વિચારો સાથે મારો જરાય મેળ પડતો ન હોવા છતાં કટ્ટરતાનાં દર્શન કરવા હું તેમનાં પ્રવચનો સાંભળવા જતો. તેઓ મોટા મોટા યજ્ઞો કરતા-કરાવતા તથા અન્ય ધાર્મિક વિધિઓમાં પણ ખૂબ ભાગ લેતા.

શ્રીકાશીવિશ્વનાથજીના મંદિરમાં હરિજનોના પ્રવેશથી તેઓ ભયંકર રીતે ઊકળી ઊઠ્યા. જ્ઞાનવાપી આગળ સભા થઈ અને અસંખ્ય શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ આપીને તેમણે લોકોને સમજાવ્યા કે બહુ મોટું પાપ થઈ ગયું છે. હવે કાશીવિશ્વનાથમાં શિવતત્ત્વ જ રહ્યું નથી. આવેશમાં તે એટલી હદે બોલી ગયા કે પાયખાનાના પથ્થરમાં ને શિવલિંગમાં હવે કશો જ ભેદ નથી રહ્યો. તેમના આવા કઠોર શબ્દો ઉપર દૈનિક 'આજ'માં તંત્રીલેખ લખાયો—'યતિ કા તામસ ક્રોધ'. વિદ્વાન તંત્રીએ તેમની બરાબર ખબર લીધી. કાશીમાં આ પ્રસંગે ખૂબ ગરમી આવી ગઈ હતી. કરપાત્રીજીનો વિરોધ હોવા છતાં સામાન્ય પ્રજા તેમના પ્રભાવથી મુક્ત હતી. તે ચાહતા હતા કે હવે લોકો એ મંદિરમાં જવાનું બંધ કરે, પણ તેમની અપીલની અસર થોડાંક વ્યાપારી અને મંદિરોનાં કુટુંબો સિવાય ખાસ ન થઈ. અંતે તેમણે નવું કાશીવિશ્વનાથજીનું મંદિર બનાવડાવ્યું. તેમની ધારણા હતી કે પ્રજા આ તરફ વળી જશે, પણ તેવું ન થયું. શરૂઆતનાં થોડાંક માણસો વળેલાં તે પણ પાછાં ક્રમે ક્રમે મૂળ મંદિરમાં આવતાં થઈ ગયાં.

મેં કેટલાય પંડિતોના મુખે સાંભળેલું કે જે દિવસે હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ થયો તેના બે દિવસ પહેલાં જ સ્વામી કરપાત્રીજીએ શિવલિંગમાંથી દેવત્વ ખેંચી લીધું હતું, અર્થાત્ એવી કોઈ વિધિ કરીને ભગવાનને લઈ લીધા હતા એટલે તે શિવલિંગને માત્ર પથ્થર જ બનાવી દીધો હતો. પરમેશ્વરને વ્યાપક માનનારા આ માણસોને શું કહેવું? આ જ માણસો 1962ની ચીનની લડાઈ વખતે કહેતા હતા કે સ્વામી કરપાત્રીજીએ અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. એટલે ચીન પોતાની મેળે જ પાછું ફરી ગયું હતું. આવી જ અંધશ્રદ્ધા સોમનાથના પૂજારીઓમાં પણ હતી. કહેવાય છે કે મહમદ ગઝનીનું લશ્કર આવીને કિલ્લાની સામે પડ્યું ત્યારે કિલ્લા ઉપર લોકો નાચતા હતા, હસી હસીને કહેતા

હતા કે આવતી કાલે મહાદેવ પોતાનું ત્રીજું નેત્ર ખોલશે ને આ મ્લેચ્છો બળીને ખાખ થઈ જશે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે બીજા દિવસે શું થયું. નાચનારા અને હાંસી ઉડાવનારાની શી દશા થઈ!

ચિંતનમાં વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર નથી થતો હોતો ત્યારે માણસ ભ્રાન્તિઓનો પોષક થઈ જતો હોય છે. આવી અસંખ્ય ભ્રાન્તિઓ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાંથી વિતરીત થયા કરતી હોય છે. ધર્મને આવી રીતે પ્રકાશની જગ્યાએ અંધકારનો વાહક બનાવી દેવાતો હોય છે. ભારતનાં સદ્ભાગ્ય સમજીએ કે 'રામરાજ્ય પરિષદ' જેવી વર્ણવાદી પાર્ટીઓને આ દેશની પ્રજાએ સ્થાન ન આપ્યું. ટૂંકી દૃષ્ટિ, સંકીર્ણ મનોવૃત્તિ અને કાલ્પનિક ખ્યાલોથી કાંઈ રાજવહીવટ ચાલી ન શકે.

સ્વામી કરપાત્રીજી વારંવાર શાસ્ત્રોની દુહાઈ આપતાં કહે છે કે કોઈ સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલી મૂર્તિ અને મંદિરની મૂર્તિમાં એટલો જ ભેદ છે કે પેલી માત્ર પાષાણમૂર્તિ છે જ્યારે મંદિરની મૂર્તિ શાસ્ત્રમંત્રોથી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિ છે. જે શાસ્ત્રોથી તેમાં દેવત્વ આવ્યું તે જ શાસ્ત્રો જેના પ્રવેશથી દેવત્વ ચાલ્યા જવાનું માને તેને પ્રમાણ માનવું જ જોઈએ. શાસ્ત્રોએ હરિજનોને માત્ર ધજાનાં દર્શન કરીને જ સંતોષ માનવાનું કહ્યું છે. કારણ કે તેમને ધ્વજદર્શનથી જ પુણ્ય મળી જાય છે, વગેરે.

શાસ્ત્ર બાબત એટલું જ કહેવાનું કે પ્રથમ તો પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં (વેદોમાં) આવો ભેદ-નિષેધ દેખાયો જ નથી. અર્વાચીન શાસ્ત્રો તો વર્ણવાદી પંડિતોનાં બનાવેલાં છે અને તે પરિવર્તનીય છે. જો સંન્યાસીઓ સોના-ચાંદીનાં વાસણો રાખતા હોય, લક્ષ્મીનો વ્યવહાર કરતા હોય તો તે વખતે શાસ્ત્રમર્યાદા વિશે આગ્રહ કેમ નથી રખાતો? શાસ્ત્રમાં સંન્યાસી માટે જે નિયમો બનાવ્યા છે તે ક્યાં જોવા મળે છે? શાસ્ત્રની દુહાઈ સ્વયંથી લાગુ કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રનિર્માણ, તેની વ્યાખ્યા તથા તેની કથા કરવાનો અધિકાર જે લોકો લઈ બેઠા હોય તેમની વ્યાખ્યામાં કેટલો ન્યાય રહેશે? ન્યાય તો સમભાવ રાખનાર સંતો પાસેથી મળી શકે, અને સંતોએ આવા ભેદ રાખ્યા નથી. ચારસો વર્ષ પહેલાં જ નરસિંહ મહેતાએ પોતાના વ્યવહારથી તે સિદ્ધ કર્યું છે.

*

51. નિંદાપ્રસ્તાવ

વર્ણધર્મનાં મૂળ આભડછેટમાંથી પાણી મેળવે છે એટલે નખશિખ અભડાઈ જવાના વિધિઓ તથા નિષેધો બતાવાયા છે. બૌદ્ધ સાધુઓ પર્વતો પાર કરીને તથા સમુદ્ર તરીને દૂર દૂર સુધી ધર્મપ્રચાર માટે ગયા હતા અને અડધા વિશ્વને બૌદ્ધધર્મી બનાવ્યું હતું. પણ બૌદ્ધ ધર્મના હ્રાસ પછી જે વર્ણધર્મનો પુનરુદય થયો તેમાં અભડાઈ જવાની વાત એટલી બધી આવી કે સમુદ્રયાત્રા તો ન જ થાય, સાથે સાથે ભારતના કેટલાક પ્રાન્તોની યાત્રા પણ ન થાય. આવા પ્રાન્તોમાં પવિત્ર મનાતા પુરુષો જાય નહિ, અને કદાચ જાય તો ભ્રષ્ટ થઈ જાય. એટલે તેમણે ફરીથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જનોઈ પહેરવી પડે.

આવાં વિધાનોનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ પ્રાન્તો ધર્મપ્રચારકો વિનાના થવાથી ત્યાં વિધર્મીઓને સરળતાથી પ્રવેશ મળી ગયો જેથી હિન્દુધર્મ ભૌગોલિક રીતે સંકુચિત થઈ ગયો. બીજી તરફ જે પ્રાન્તો પવિત્ર મનાતા હતા તથા જ્યાં આર્યો(પંડિતો)ને રહેવા માટે પ્રેરિત કરાયા હતા ત્યાં મનુષ્યલક્ષી ભ્રષ્ટતા હતી. અર્થાત્ શૂદ્રો, મહાશૂદ્રો, ચાંડાલો વગેરે એવાં માણસો હતાં જેમના સ્પર્શથી પણ ભ્રષ્ટ થઈ જવાતું હતું. આચારલક્ષી કે વ્યવસાયલક્ષી પવિત્રતાની જગ્યાએ જ્ઞાતિ તથા વર્ણલક્ષી પવિત્રતા ઉપર એટલો બધો ભાર મુકાયો હતો કે માણસ માણસની નજીક ન આવી શકતો. આ પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા માત્ર હીન ગણાતી જાતિઓ સુધી સીમિત ન હતી, પણ ઉત્તમ ગણાતી જ્ઞાતિઓને પણ તેનાથી ઉત્તમ રસોડા તથા પાણિયારાના ક્ષેત્રમાં અસ્પૃશ્ય માનતી.

વિશ્વની કોઈ પ્રજાના ગળામાં આટલી બધી અસ્પૃશ્યતાની ભારે ઘંટી બાંધવામાં નહિ આવી હોય. સ્પર્શની અસ્પૃશ્યતા, દર્શનની અસ્પૃશ્યતા, રોટીની અસ્પૃશ્યતા, જળની અસ્પૃશ્યતા તો જાણે ઠીક, પણ વિદ્વાનોમાં એક બીજી પણ અસ્પૃશ્યતા હતી. તેનું નામ જ્ઞાન-અસ્પૃશ્યતા. અર્થાત્ પોતાનું જ્ઞાન નિશ્ચિત વર્ગ સિવાય કોઈને આપવું નહિ. અને બીજા વર્ગનું જ્ઞાન લેવું નહિ. જેમ વર્ણસાંકર્યને દોષ મનાતો તેમ જ્ઞાન સાંકર્યને પણ દોષ મનાવા લાગ્યો. ફાહ્યાન તથા હ્યુ-એન-સાંગ જેવા જ્ઞાનપિપાસુઓ બહાર ગયા સાંભળ્યા નહિ. કારણ સ્પષ્ટ જ છે. અલ બેરૂનીના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'અમે પૂર્ણ છીએ અને અમારે કોઈના જ્ઞાનની જરૂર નથી' તેવી અહંકારી વૃત્તિ વિદ્વાનોમાં ભરપૂર ભરવામાં આવી હતી. એટલે 'મારું જ્ઞાન પૂર્ણ છે' એવા ભાવથી ગુરુતાગ્રંથિ બંધાઈ ગઈ હતી. 'અમે વિશ્વના ગુરુ હતા' એવી મિથ્યા મનોવૃત્તિથી પ્રજાની બેવડી હાનિ થાય છે. આજે પણ ઘણા વિદ્વાનોમાં જોવા મળે છે. એક તરફ પોતાના જ્ઞાનનો વિકાસ અટકે છે તો બીજી તરફ પાડોશીના ત્યાં વિકસિત થયેલા જ્ઞાનને અહંભાવના કારણે સ્વીકારી શકાતું નથી. પ્રજા કાલ્પનિક તથા મિથ્યા ભૂતકાળમાં રાચતી થઈ જાય છે, અંતે તે પછાત પ્રજા થઈ જાય છે.

હું કાશીમાં હતો ત્યારે પંડિતોની એક સભા મળેલી. સભાએ નિવૃત્ત થયેલા શંકરાચાર્ય શ્રી કૃષ્ણતીર્થજીની સમુદ્રયાત્રાના વિરોધમાં નિંદાપ્રસ્તાવ પસાર કર્યો હતો.

ઘણાને ખબર હશે કે પુરીના આ નિવૃત્ત શંકરાચાર્ય વેદોના બહુ મોટા વિદ્વાન હતા; વેદોમાંથી કેટલાક મંત્રો દ્વારા તે કઠિનમાં કઠિન ગણિતના ઉત્તરો કમ્પ્યુટરથી પણ પહેલાં ગણી આપતા. તેમની અગણિત વિદ્યા ઉપર અમેરિકાના ગણિતજ્ઞો મુગ્ધ બન્યા હતા. તેમણે વેદમંત્રો દ્વારા ગણિત સાધવાનો ધૂમ પ્રચાર કર્યો હતો. સમાચારપત્રો દ્વારા આ સમાચાર કાશીના વિદ્વાનો સુધી પહોંચ્યા. બસ તેમણે સભા કરીને ઠરાવ પસાર કર્યો કે આટલી મોટી ગાદી ઉપર બેસી ચૂકેલા માણસ જો સમુદ્રયાત્રા કરશે તો ધર્મમર્યાદા નષ્ટ થઈ જશે. જોકે તે નિવૃત્ત હતા છતાં તેમને આવા ઠરાવ દ્વારા હતોત્સાહિત કરવામાં આવ્યા. ખરેખર તો તેમનું અભિનંદન કરવું ઘટે કારણ કે તેમણે અમેરિકાના બૌદ્ધિક વર્ગમાં વેદમંત્રો પ્રત્યે આકર્ષણ જગાવ્યું હતું. પણ 'વો દિન કહાં કિ મિયાં કે પાંવ મેં જુતિયાં હો?' હિન્દુ ધર્મનું એવું નસીબ ક્યાં છે કે પોતાના સપૂતો અને કપૂતોનો ભેદ કરી શકે? સપૂતોનું સન્માન અને કપૂતોનું અવમાન થવાની જગ્યાએ સપૂતોની નિંદા થાય અને કપૂતો ઘીકેળાં ઉડાવે એવી દશામાં જો પ્રજા અટવાતી હોય તો પરિણામ શું આવે?

અપૂજ્યા યત્ર પૂજ્યન્તે પૂજ્યાનાં ચ વ્યતિક્રમઃ।
ત્રીહિ તત્ર ભવિષ્યન્તિ દુર્ભિક્ષં મરણં ભયમ્॥

(જ્યાં અપૂજ્યોની પૂજા થાય તથા પૂજ્યજનોનાં અપમાન થાય ત્યાં વારંવાર દુકાળ, મરણ અને ભયની સ્થિતિ થશે.)

52. શ્રી શંકરચૈતન્ય ભારતીજી

ભારતને ધર્મપ્રધાન દેશ કહેવાય છે. ધર્મની પરાકાષ્ઠા આધ્યાત્મિકતા છે. અને આધ્યાત્મિકતા સાધનાથી સિદ્ધ થતી હોય છે. સાધનાની બાબતમાં ભારતીય આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એટલી બધી પ્રચુરતા છે કે સામાન્ય વ્યક્તિ અટવાઈ જાય. ભક્તિ, સેવા, કર્મ, યોગ, તંત્ર, મેલીવિદ્યા, જ્ઞાન, વામાચાર વગેરે અનેક માર્ગો અને પ્રત્યેક માર્ગના અસંખ્ય ઉપમાર્ગો દ્વારા સાધના કરવાનું તે તે માર્ગીઓ લોકોને સમજાવતા હોય છે. અસ્થિર મનવાળો સાધક વારંવાર માર્ગો બદલતો હોય છે અને અસંતોષની સાથે નિષ્ફળતા વહોરતો હોય છે. આ માર્ગ સારો કે પેલો તેની ભાંજગડમાં ઘણાનું આખું જીવન અટવાઈ જતું હોય છે. એક જ માર્ગ કરતાં તેમાં વિકલ્પ પણ હોય તો તેથી રુચિ તથા ક્ષમતા પ્રમાણે સાધકને સરળતા રહે. પણ બેસુમાર માર્ગો તો મોટા ભાગે અવ્યવસ્થા તથા અનિશ્ચિતતા જન્માવતા હોય છે. ઘણી વાર પારસ્પરિક વિખવાદ પણ ઊભરાતા હોય છે.

મારી માફક અસંખ્ય સાધુઓ અંતે તો સાધના કરવા જ સાધુ થયા હોય છે. થોડો સમય વિદ્યાધ્યયનની સાધના કરીને મારે પણ અંતે તો કોઈ આત્મકલ્યાણની સાધના જ કરવાની હતી, એટલે એ દિશામાં મારી શોધખોળ ચાલ્યા કરતી. હું ઈશ્વરવાદી હતો. ભક્તિમાર્ગી હતો. મને જાપ કરવા બહુ ગમતા. મેં જીવનમાં જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જાપ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કર્યું છે. જાપમાં અમાપ શક્તિ છે તેની મને અનેક વાર પ્રાતીતિ થઈ છે. તેમ છતાં આનાથી પણ વધુ કોઈ ઊંચી સાધના હોય તો તેની શોધ કરતા રહેવાની મારી તત્પરતા હતી. એટલે હું પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ સાધુસંતો પાસે જતો હતો.

તે સમયે કાશીમાં સ્વામી શંકરચૈતન્ય ભારતી ઊંચી કોટિના વિદ્વાન, ત્યાગી તથા સાધક પુરુષ હતા. ગંગાકિનારાના લલિતા મઠના છેક ઉપરના માળે સામાન્ય રૂમમાં તે રહેતા. સ્નાન કરવા સિવાય તે ભાગ્યે જ નીચે ઊતરતા. લોકોની સાથે તેઓ સંપર્ક રાખતા નહિ અને લોકોને પોતાની પાસે આવવા દેતા નહિ. એક વાર બિરલાજીને પણ બારણેથી જ પાછા કાઢેલા. મા આનંદમયી સાથે તેમને સારો ભાવ હતો. તેમની આવશ્યકતાઓ માના આશ્રમ તરફથી પૂરી કરાતી. તેઓ પરીક્ષાર્થીઓને ભણાવતા નહિ. પરીક્ષા વિના જે ભણવા માગતા તેને ભણાવતા. પરીક્ષાના તેઓ વિરોધી હતા. અમે બે-ચાર સાધુ અવારનવાર તેમના દર્શને જતા. તેમના ત્યાગ અને જ્ઞાનથી અમે બહુ જ પ્રભાવિત રહેતા. તેઓ લક્ષ્મીનો સ્પર્શ કરતા નહિ. મેં પણ કેટલોક સમય એમની રીતે વિતાવેલો, અને ભણી રહ્યા પછી ભવિષ્યમાં ફરીથી આવા જ ત્યાગી થવાનો મારો આદર્શ હતો. એટલે મને તેમનું જીવન બહુ ગમતું.

તેમના અંતિમ દિવસો અત્યંત દુઃખમાં વિત્યા. શારીરિક રીતે તે બહુ પીડાતા. ઘણી વેદના થતી. તેઓ ઘણો સમય બેસી રહેવા છતાં લઘુશંકા કરી શકતા નહિ. તેઓને રિબાતા જોઈને અમે ડૉક્ટર બોલાવવાનો આગ્રહ કરતા પણ તેઓ માનતા નહિ. તેઓનું નિશ્ચિત માનવું હતું કે ડૉક્ટરથી આ દર્દ મટવાનું નથી. આ તો મારું જ બનાવેલું દર્દ છે. અર્થાત્ સાધનાની ભૂલોનું પરિણામ છે. તેઓ અમને ઉપદેશ આપતા—મારા જેવું કૃત્રિમ જીવન ન જીવશો. સહજ જીવન જ બરાબર છે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનના નામે મેં મારા જીવનને એટલું બધું કૃત્રિમ બનાવી દીધું કે હવે હું જીવનને જ ખોઈ બેઠો છું. તમે આવું ન કરશો.

હું ત્યારે તેમની વાતોને બરાબર સમજી શકતો નહિ, પણ અમે બધા કર્મફળવાદી હતા એટલે એમ માનતા કે પૂર્વના કોઈ કર્મનો ઉદય થવાથી આ મહાપુરુષ દુઃખી થાય છે. આ જન્મે તો તેમણે કાંઈ જ પાપ નથી કર્યાં પણ જન્માંતરનાં કર્મો તેમને નડી રહ્યાં છે. જોકે હવે મને લાગે છે કે આ કર્મવાદ સચોટ નથી, તેનાથી પ્રજા પુરુષાર્થહીન થઈ જાય છે. તેઓ જન્માંતરનાં કર્મોનું પરિણામ નહિ પણ આ જન્મનાં કર્મોનું જ પરિણામ ભોગવી રહ્યા હતા. તે વાત ત્યારે સમજાતી ન હતી. નાના સરખા રૂમમાં પુરાઈ રહેવું, મીઠાનો ત્યાગ, અમુક આહારનો ત્યાગ, હસવા-બોલવા-ગમ્મતનો ત્યાગ, સતત એકાકી અને એકાંત જીવનને પોતાના ઉપર જકડી દેવું, હઠપૂર્વકનાં અમુક કઠોર આસનો કલાકો સુધી કરવાં, હઠયોગની અમુક પ્રક્રિયાઓ કરવી, આ બધું આવાં પરિણામો માટેની ભૂમિકા હતી. તે પોતે પોતાની ભૂલોને સમજી ગયા હતા. એટલે જ તેઓ અમને એ રસ્તેથી વાળવા માગતા હતા. જીવનમાં વ્યાયામ, ગમ્મત, હરવું-ફરવું, સંતુલિત આહાર વગેરે જરૂરી છે. આ બધું ન હોય તો શરીર તથા મન બન્નેની માંદગી આવવી અનિવાર્ય છે. ઘણા દિવસો તે રિબાતા રહ્યા. એક વાર સાંજના પાંચ વાગે મને સમાચાર મળ્યા કે તેમનું અવસાન થઈ ગયું છે. હું દોડતો તેમના સ્થાને પહોંચ્યો. ખરેખર તેઓ ગુજરી ચૂક્યા

હતા. તેમના નાનાસરખા રૂમની આગળ પતરાની એક પડાળી હતી. તેના પાઇપના થાંભલાને અઢેલીને તેમનો મૃતદેહ પદ્માસન વાળીને બેસાડ્યો હતો. મેં તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. આઠ-દસ સાધુઓ એકત્રિત થયા. તેમની અંતિમવિધિ માટે અમારામાં બે પક્ષો પડી ગયા. અમે તેમના જ્ઞાન-વૈરાગ્ય તથા ત્યાગના ચાહકો બીજા દિવસે વાજતેગાજતે તેમની સ્મશાનયાત્રા ફેરવીને પછી ગંગાજીમાં જળદાહ આપવા માગતા હતા. જ્યારે મઠના જવાબદાર અધિકારીઓ તત્કાળ જ ગંગાપ્રવાહ કરી દેવા માગતા હતા. સાંજ પડી ચૂકી હતી. એટલે અંતે અમારો વિજય થયો. બે સાધુઓને મૃતક શરીર પાસે બેસાડીને અમે સૌ વિખરાઈ ગયા.

બીજા દિવસે અમે સૌ ભેગા થયા. મૃતક શરીર પાસે રહેલા સાધુએ મને એકાંતમાં એક વાત કરી જે સાંભળીને મારું માથું ચકરાવા લગ્યું. તેણે કહ્યું કે રાતના દસ વાગ્યે અમે તેમના પેટમાં ગડગડાટ થતો સાંભળ્યો. થોડી વારે તેમને બે ઈંચનો કઠણ ઝાડો થઈ ગયો જણાયો. તેમની વાતથી હું વિચારે ચડી ગયો. આપણે એમ માનીએ છીએ કે મૃતકનો આત્મા જો ઊર્ધ્વદ્વારેથી નીકળે તો ઊર્ધ્વગતિ થાય પણ જો અધોદ્વારેથી નીકળે તો અધોગતિ થાય. આ માન્યતા પ્રમાણે તો સ્વામીજીની અધોગતિ જ થઈ કહેવાય. તેમનું જીવન નિર્મલ, સ્વચ્છ અને જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી ભરપૂર હતું છતાં આવું કેમ થયું હશે? હું વિચારોના ચકડોળે ચક્કર લઈ રહ્યો હતો. ધીરે ધીરે ત્રીસ-ચાળીસ સાધુઓ એકત્રિત થઈ ગયા. હવે તેમની સ્મશાનયાત્રા કાઢવાની હતી.

એક બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તેમના શરીરમાંથી માથું ફાડી નાખે તેવી દુર્ગંધ આવવા માંડી હતી. માથું જરાક નીચું થાય કે તરત જ નાકમાંથી શ્લેષ્મના લોચા નીકળવા લાગતા હતા. શરીર ઉપર કાળાં કાળાં ચાઠાં પડવા માંડ્યાં હતાં. માત્ર બાર જ કલાકમાં કોઈ મૃતકની આવી દશા થઈ મેં જાણી ન હતી. કાશીમાં મેં ઘણા મૃતકોની વિધિ કરી હતી. કોઈ પણ સાધુ—શ્રીમંત કે ગરીબ ગુજરી જાય તો મોટા ભાગે હું પહોંચી જતો તથા મારા હાથે મૃતકને સ્નાન વગેરે વિધિ કરાવતો. પણ અહીં તો મૃતકની નજીક જવા કોઈ તૈયાર ન હતું એટલી અશુચિ થઈ ગઈ હતી. હવે શું કરવું? અમને લાગ્યું કે ગઈ કાલે સાંજે જ ગંગાજીમાં પ્રવાહ કરી દીધો હોત તો સારું હતું. પણ હવે શું થાય? અત્તરની શીશીઓ મંગાવી. આખા શરીર ઉપર ઢોળ્યું. હું અને એક બીજા બ્રહ્મચારી હતા તેમણે મળીને નાક બંધ રાખીને માંડ માંડ અંતિમવિધિ પાર પાડી, નગરયાત્રા માટે જે વિમાન બનાવેલું તેમાં તેમનું માથું ઊંચું બાંધીને જેમ તેમ નગરયાત્રા પૂરી કરી. કારણ કે જરાક માથું નીચું થતાં જ શ્લેષ્મ નીકળી પડતા હતા. અંતે નાવમાં ગંગાજીની વચ્ચે લઈ જઈને વિધિપૂર્વક તેમને પ્રાવાહિત કરી અમે સૌ પાછા ફર્યા. હવે મને લાગે છે કે જળમાં મડદું પ્રાવાહિત કરવાની વિધિ ઉત્તમ નથી. તેથી જળ દૂષિત થાય છે, મૃતકને બાળવું કે પછી દાટવું જ ઉત્તમ લાગે છે.

ભારે અને ગૂંચવાયેલા મને હું ટેકરા મઠમાં પાછો ફર્યો. આટલા મોટા વિદ્વાન, ત્યાગી, જ્ઞાની અને સાધકનું મૃત્યુ જે રીતે થયું હતું તેથી મૃત્યુ સંબંધી માન્યતાઓને આઘાત પહોંચ્યો હતો. મરતાં પહેલાં તેઓ રિબાયા પણ હતા. અને અમને કહેતા હતા કે આવું જીવન ના જીવશો. અમે તેમને આદર્શતમ સંત માનતા હતા. અને તેમના જ પગે પગે આગળ વધવાની ખેવના રાખતા. પણ પગ તળેની ધરતી ખસી જાય તેમ તેમણે સ્વયં જ કહ્યું હતું કે મારી રીતે જીવન ના જીવશો. શું આ ભૂલનો એકરાર હતો? કે પછી અમારી અપાત્રતા તેમાં કારણ હતી? તેમના મૃત્યુની સ્થિતિએ મારી માનસિક સ્થિતિ હચમચાવી નાખી હતી.

*

53. સહજ યોગી

પશ્ચિમના એક બહુ મોટા દાર્શનિકે કહ્યું છે કે સત્ય તો રસ્તા ઉપર જ પડ્યું છે. તેને શોધવાનું છે જ નહિ. માત્ર આંખો જ ઉઘાડવાની છે. રસ્તા ઉપર પડેલા સત્યને આપણે જોઈ નથી શકતા, કારણ કે તે રસ્તા ઉપર પડ્યું છે. નજીકની અને સહજપ્રાપ્ત વસ્તુનું મૂલ્ય સામાન્ય માણસ કદી નથી સમજી શકતો. તેની આંખો દૂર દૂરની અત્યંત કષ્ટસાધ્ય વસ્તુને શોધવામાં લાગેલી હોય છે.

શ્રી ભારતીજીના અવસાનથી મોક્ષ સંબંધી મારી માન્યતાઓ ગૂંચવાઈ ગઈ હતી, તેમાં એક નવી ઘટનાએ ધડાકો કર્યો.

ટેકરા મઠના દ્વારેથી થોડે જ આગળ રમકડાં બનાવનાર એક કુંભાર રહે. જતાં-આવતાં મારી નજર સહજ રીતે તેના ઉપર તથા તેનાં બનાવેલાં રમકડાં ઉપર પડે જ. જ્યારે જુઓ ત્યારે માટીનાં રમકડાં બનાવતો હોય અથવા કોઈ વાર હોકો પીતો હોય. છેલ્લે છેલ્લે તેણે પોતાનું જ પૂતળું બનાવેલું. વૃદ્ધ કાય, મોટી ધોળી મૂછો અને નિર્ભાવ ચહેરો. તેણે બનાવેલું પૂતળું તેના જેવું જ હતું. ખરેખર તે ગ્રામકલાકાર હતો.

આગલી સાંજે જ તેણે પોતાના ત્રણે યુવાન પુત્રો-પુત્રવધૂઓ તથા કુટુંબનાં અન્ય માણસોને વાળુ કર્યા પછી ભેગાં કર્યાં હતાં તથા હોકો પીતાં પીતાં જણાવ્યું હતું કે હવે પરોઢિયાના ચાર વાગ્યે હું દેહ છોડી દેવાનો છું. મારી પાછળ કોઈ રડશો નહિ, બૅન્ડવાજાં મંગાવીને ભજન-ધૂન કરતાં કરતાં મારી સ્મશાનયાત્રા કાઢજો. મારી પાછળ આવું ને આટલું જમણ કરજો, વગેરે. એ વૃદ્ધની વાતને માનવા કોઈ તૈયાર ન હતું. કારણ કે તેના નખમાંય રોગ ન હતો. તે પૂર્ણ સ્વસ્થ હતો.

સમય થયે સૌ સૂઈ ગયાં. પેલા વૃદ્ધ પરોઢિયાના બરાબર ત્રણ વાગ્યે ઊઠ્યા, સ્નાનાદિ કર્યું, સૌને ઉઠાડ્યાં અને બરોબર ચાર વાગ્યે દેહ છોડી દીધો. સૌની નવાઈનો પાર ન રહ્યો. સવાર થતાં થતાં તો બૅન્ડવાજાં આવ્યાં અને સૌ નાચવા-ગાવા લાગ્યા. તપાસ કરી તો બધી વાતની ખબર પડી.

મારા વિચારોને ગતિ મળી. જેણે ગીતા-રામાયણ કે ઉપનિષદો જેવા જ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચ્યા-ભણ્યા નથી, જેણે જ્ઞાનની ચર્ચાઓ કરી નથી, જેણે ધ્યાન કે યોગ કર્યો નથી, એવો એક સામાન્ય અભણ માણસ આવી રીતે પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી યોગીઓના મોતે મરે, અને જેણે કાંચનકામિનીનો પૂર્ણ ત્યાગ કરી ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન પચાવ્યું હોય તે અસંતોષ થાય તેવી રીતે મરે! શું સમજવું? ઘણા દિવસો સુધી હું વિચારતો જ રહ્યો—ખરું શું?

અંતે મને સમજાયું. પેલા કુંભારનું સહજ જીવન હતું. તે ખરા માર્ગ ઉપર હતો. તે ભલો ને તેની માટી ભલી. કોઈ ખટપટ નહિ, અસંતોષ નહિ, ભક્તપણાનો કે યોગીપણાનો કોઈ ડોળ કે આડંબર નહિ. 'જેવો છું, જે છું તે સહજ રીતે મને જોઈ લો. હું રમકડાં બનાવનાર માત્ર કુંભાર જ છું. તેથી વધુ કાંઈ નહિ.' આ તેનું સરળ તથા સહજ જીવન હતું. તેને પત્ની હતી, બાળકો હતાં, ઘર-સંસાર હતો. છતાં અલિપ્ત હતો. અલિપ્તપણાનો તેણે કદી દાવો ન કર્યો કે ન તો તેવો દેખાવ કર્યો. કારણ કે તેને લોકૈષણા ન હતી. પુત્રૈષણા કે વિત્તૈષણા પણ ન હતી. સહજ રીતે જે મળ્યું તેથી સંતોષ હતો.

મેં અનેક યોગીઓને નજીકથી જોયા છે. જે દિવસો, અરે મહિનાઓ સુધી રૂમોમાં કે ગુફાઓમાં પુરાઈ રહે છે, શક્તિપાતનો દાવો કરે છે, પોતે ઊંચી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા છે, અરે, ભગવાન છે તેવો ડોળ કરે છે. આવા લોકોના પ્રચારસાહિત્યની શેવાળને ભેદીને જો કોઈ ઊંડે જુએ તો તેમને આઘાતજનક જુદી જ વાસ્તવિકતા દેખાશે.

સામાન્ય માણસમાં જે સત્ય તથા ઈશ્વરનું સામિપ્ય હોય છે તે સુપરમૅનોમાં નથી હોતું.

આ બે ઘટનાઓ તથા અન્ય યોગીઓના સામિપ્યથી હું નિર્ણય કરી શક્યો કે સહજ જીવન જ બરાબર છે. રૂમ કે ગુફામાં પુરાઈ રહેવું, દર્શન માટેનો સમય નક્કી કરી દર્શનાર્થીઓ આગળ પરમયોગનો ડોળ કરી દર્શન આપવાં વગેરે સહજ માર્ગ નથી.

પેલા કુંભારનાં દર્શન કરવા કોઈ નહોતું આવતું કારણ કે તે રસ્તા ઉપરનું સત્ય હતું. સસ્તું તથા સહજ હતું, એટલે તેને ઓળખવાની કોઈને પડી ન હતી. પણ ગુફામાં પુરાઈ રહેનારાઓ પાછળ લોકો પાગલ થતા હોય છે, દર્શનાર્થીઓની ભીડ જામતી હોય છે. ભીડ, ભીડને વધારતી હોય છે. અંતે એક સફળ દુકાન, દર્શન આપવા તથા આશીર્વાદ આપવાનો ધંધો ધમધોકાર ચલાવતી થઈ જતી હોય છે.

પ્રચારતંત્ર, આયોજન અને યથોચિત આડંબર આવડે તો અહીંના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના ઉપગ્રહ થવામાં જરાય વાર ના લાગે પણ...હા...સત્ય તો રસ્તા ઉપર જ પડ્યું છે. તમારી આંખ આગળ જ, જોઈ શકાય તો...!

*

54. નિષ્ઠા

અમારી સંસ્કૃત યુનિવસિર્ટીમાં કોઈ કોઈ વાર ઉત્તમ વિદ્વાનોનાં પ્રવચનો થતાં. હું પ્રથમથી જ જિજ્ઞાસાવૃત્તિવાળો એટલે મોટા ભાગે એવાં પ્રવચનો સાંભળવા રોકાઈ જતો. એક વાર ચાર-પાંચ જૈન મુનિઓ પ્રવચન કરવા આવ્યા. બે મુનિઓએ સુંદર પ્રવચનો કર્યાં. સભા પૂરી થઈ અને અમે સૌ વિદ્યાર્થીઓ વિદાય થયા. સાધુ વિદ્યાર્થી તરીકે અમે ત્રણ-ચાર સાધુઓ જ હતા. બાકીના બીજા વિદ્યાર્થીઓ હતા. રસ્તામાં પગપાળા જતું પેલું મુનિઓનું ટોળું સાથે થઈ ગયું. તેમનામાંના જે મુખ્ય મુનિ હતા તેમની દૃષ્ટિ મારા પર પડી, અને મને પાસે બોલાવ્યો. કહ્યું, ‘કલ આપ હમારે ઉપાશ્રયમેં આઇયે. મૈં આપસે મિલના ચાહતા હૂં.’ મને નવાઈ લાગી. કશી ઓળખાણ-પિછાણ વિના આ મુનિ મને જ કેમ મળવા ઇચ્છતા હશે? બીજા સાધુઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને નહિ અને માત્ર મને જ મળવા આવવાનું કેમ કહ્યું હશે? મેં મળવા જવાનો સ્વીકાર કર્યો.

બીજા દિવસે કાશીથી ત્રણેક કિલોમીટર દૂર એક ઉપાશ્રયમાં હું તેમને મળવા ગયો. સંતને મળવા જઈએ તો ખાલી હાથે ન જવું, કાંઈ ને કાંઈ સાથે લઈ જવું એવા સંસ્કારના કારણે મારા પૂજ્ય ગુરુદેવે મને એક અત્યંત કીમતી વસ્તુ આપી હતી, જે મારા કામમાં આવતી ન હતી તે મુનિશ્રીને ભેટ આપવા લઈ ગયો. અમે ત્રણચાર કલાક ખૂબ ચર્ચા કરી. ચર્ચાનો ઝોક એ હતો કે મુનિશ્રી ઇચ્છતા હતા કે હું તેમની સાથે થોડું ભ્રમણ કરું. કદાચ તે મને જૈન મુનિ કરવાની ભૂમિકા તૈયાર કરી રહ્યા હતા. મારા માટે એ શક્ય જ ન હતું. મારા વિચારોથી જ તે ખૂબ પ્રભાવિત થયા. મેં પેલી વસ્તુ તેમને ભેટ આપી તેથી તો વધુ પ્રભાવિત થયા. પછી તેમણે કહ્યું કે હું પણ તમને એક વસ્તુ ભેટ આપવા ઇચ્છું છું. તેમણે મને એક મંત્ર આપ્યો. તેની વિધિ બતાવી અને કહ્યું કે આ મંત્ર લેવા માટે મારી પાછળ કેટલાય લોકો આજીજી કરતા ફરતા હોય છે. પણ તમને પ્રસન્ન થઈને હું વગર માગ્યે આ મંત્ર આપું છું. તમે થોડા જ દિવસમાં તેનો ચમત્કાર અનુભવી શકશો. આ મંત્રથી તમારી પાસે પૈસાના ઢગલા થશે તથા માણસો પાગલ થઈને તમારી પાછળ પાછળ ફરશે.

હું ટેકરા મઠ પાછો ફર્યો. બતાવ્યા પ્રમાણે પેલા મંત્રનો જાપ કર્યો. મારું મન ગ્લાનિથી ભરાઈ ગયું. મને મારી જાત પર ધિક્કાર થવા લાગ્યો. હું શ્રીકૃષ્ણને ઇષ્ટદેવ માનીને તેમની અનન્ય ભાવનાથી ઉપાસના કરતો. પેલા મંત્રને જપ્યા પછી થયું કે હું કેટલો અસ્થિર તથા અલ્પનિષ્ઠાવાળો છું! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મને શું નથી આપ્યું? મારાથી ઊંચકી ન શકાય તેટલી વિદ્યા તથા જરૂર પૂરતું ધન પણ આપ્યું છે. તેને ઠીક લાગશે તો હજી પણ તે વધુ આપશે. મારો ઇષ્ટદેવ શું ઓછો પડ્યો છે કે મારે બીજો મંત્ર જપવો પડે? આ એકભક્તિ ન કહેવાય. પૈસાનો ઢગલો અને માણસોનું આકર્ષણ તો તે પણ કરાવી શકે છે. તેમાં શું કમી છે કે હું બીજો મંત્ર જપું? ખરેખર તો એ મારી શ્રદ્ધાની જ કમી કહેવાય કે હું સાંસારિક વસ્તુઓ માટે જુદા જુદા મંત્રો જપીને ફાંફાં માર્યા કરું.

બીજા દિવસે હું પાછો પેલા મુનિશ્રી પાસે ગયો અને તેમનો મંત્ર પાછો આપ્યો. મેં કહ્યું કે, ‘મારો કૃષ્ણ પૂર્ણ સમર્થ છે. તેમણે મારા ગજા કરતાં મને વધુ આપ્યું છે. જરૂર હશે તો તેથી પણ વધુ આપશે. મારે બીજા કોઈ મંત્રને જપવો એ મારા ઇષ્ટદેવનું અપમાન કરવા બરાબર છે, કારણ કે તેના અધૂરાપણાની પ્રતીતિથી જ આવું થઈ શકે. મુનિશ્રી, મને પૂર્ણ ખાતરી છે કે હું જેના જાપ કરું છું તે કોઈ રીતે અધૂરો નથી. પૂર્ણ છે.’

મારા વિચારોથી મુનિ ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા. મારી એકનિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી, અને હું હાશ... કરીને પાછો ફર્યો. વચ્ચેના એક દિવસ માટે જાણે મારા પર કોઈ મોટી શિલા આવી ગઈ હોય તેમ લાગ્યું અને હવે તે ખસી ગઈ હોવાથી શાન્તિ થઈ. ટેકરા મઠ આવીને શ્રીકૃષ્ણની છબી આગળ માથું મૂકીને ખૂબ રડ્યો. પ્રભો મારી નિષ્ઠાને વિચલિત થવા ના દેતો.

*

55. જૈનદર્શનનું અધ્યયન

કાશીવાસ સમયે મારો બધો સમય ભણવા-ભણાવવામાં વ્યતીત થતો. બે-ત્રણ વર્ષ સંન્યાસી મઠોમાં રહીને, ટેકરા મઠમાં હું સ્વતંત્ર રહેતો થયો, હું જાણતો હતો કે મારા વિચારો આ લોકોથી જુદા પડે છે, ભવિષ્યમાં કોઈ એમ ન કહી જાય કે 'અમારા મઠોમાં રહીને અમારા જ વિરુદ્ધ બોલો છો.' એટલે મારે સ્વતંત્ર રહીને અધ્યયન કરવું એવો મારો નિર્ણય હતો. પૂજ્ય ગુરુદેવને આ વાત સમજાવતાં થોડો સમય લાગ્યો. અંતે તેઓ પણ સંમત થયા કે ભલે તારી ઇચ્છા હોય તો સ્વતંત્ર રહે.

ટેકરા મઠ, વૃંદાવનના પરમહંસ આશ્રમ જેવો હતો. બહુ પ્રાચીન મઠ. જેને ક્યાંય જગ્યા ન મળે તેને ટેકરા મઠ જગ્યા આપે. વયોવૃદ્ધ સ્વામી મંગળગિરિજી તેના સંચાલક. બહુ ભલા તથા સુધારક વિચારવાળા. સ્વાધીનતાની લડાઈ વખતે તેઓ રાષ્ટ્રીય સેનાનીઓને આ મઠમાં સંઘરતા. પોલીસ આવતી, સાધુઓના આસન ઉપર સાધુ જેવા રૂપમાં સૂતેલા પેલા સેનાનીઓને ઓળખ્યા વિના જ ચાલી જતી. સ્વામી મંગળગિરિજી સાથે વાતો કરવાની પણ મઝા પડે. ઘણી જૂની વાતો તેમને યાદ હોય. તમે સાંભળતાં થાકો પણ તે કહેતાં ન થાકે. ટેકરા મઠમાં ઘણા સ્વમાની—સ્વાધીનતાપ્રેમી સાધુઓ રહેતા. પાણી અને રૂમ સિવાય બધું પોતાનું. સૌ પોતપોતાના ખર્ચે રહે.

મારો નિશ્ચિત ખોરાક મગની દાળ અને રોટલી. રોજ મારી જાતે જ બનાવું, જમું અને અગિયાર વાગ્યા પહેલાં બે માઈલ દૂર વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભણવા માટે પહોંચી જાઉં; ત્યારે રિક્ષાવાળા ત્રણ કે ચાર આનામાં લઈ જતા, પણ હું ચાલતો જ જતો અને સાંજે પાંચેક વાગે ચાલતો જ પાછો આવતો. સવારની પડેલી રોટલી-દાળ જમી લેતો. મારો ખર્ચ સાવ ઓછો હતો. મને ત્રણ-ચાર શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી. મારા ખર્ચ ઉપરાંતની રકમ હું વિદ્યાર્થીઓમાં વહેંચી દેતો. ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીને પાંચ રૂપિયા મળે એટલે અધધધ થઈ જાય. મને ભણવા કરતાં ભણાવવામાં વધુ રસ આવતો. ઈશ્વરે મને ભણાવવાની શક્તિ આપેલી એટલે આખો દિવસ મારો ઓરડો વિદ્યાર્થીઓથી ભરપૂર રહેતો.

સત્યની શોધમાં હું તત્પર રહેતો. એટલા જ માટે હું જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન-મનન કરતો રહેતો. ન્યાયવૈશેષિક, સાંખ્યયોગ-વેદાન્ત વગેરે દર્શનોમાં યથાશક્તિ પ્રવેશ કર્યા પછી મારી ઇચ્છા જૈન-બૌદ્ધ દર્શનો ભણવાની થઈ. મારા સદ્નસીબે મને દિગંબર સંપ્રદાયના એક વિદ્વાન પંડિતજી મળી ગયા. બહુ જ સજ્જન અને ભલા માણસ. મેં તેમની પાસે 'તત્ત્વાર્થાભિગમસૂત્ર' ભણવાનું શરૂ કર્યું. વૈદિક દર્શનોની માન્યતાઓ તથા જૈનદર્શનની માન્યતામાં ઘણો ફરક છે, તેની પ્રાતીતિ થઈ. મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે આ ગ્રંથના અધ્યયન કરતાં મને પંડિતજીના સત્સંગથી ઘણો લાભ થયો. મને અડધા કલાકનો સમય આપેલો, પણ અમે બે-ત્રણ કલાક સહેજે ચર્ચા-વિચારણામાં વિતાવી દેતા. તેઓ જૈનદર્શનની જે-જે કાંઈ વાતો કરતા તેના અનુસંધાનમાં હું ગીતા-ઉપનિષદમાંથી તે જ વાતો બોલી બતાવતો. ગીતા-ઉપનિષદો અપેક્ષાકૃત પ્રાચીન ગ્રંથો છે. અને તેમાં પ્રથમથી જ આ વાતો વિદ્યમાન છે, તે જાણીને તેમને નવાઈ લાગતી. પણ તે ખુલ્લા મનના માણસ હતા, સાચી વાત સ્વીકારતાં તેમને વાર ન લાગતી.

એક વાર વાતવાતમાં તેમણે કહી દીધું કે 'કૃષ્ણ તો સાતમી નારકીમાં ગયા છે.' તેમની વાતથી મને દુઃખ થયું કારણ કે કૃષ્ણ મારા ઇષ્ટદેવ હતા. મેં ધીરે રહીને તેમને કહ્યું કે 'પંડિતજી, કોણ નરકમાં ગયું અને કોણ સ્વર્ગમાં ગયું છે તે કોણ જોવા ગયું છે? અરે, સ્વર્ગ અને નરક જેવાં સ્થાનો ખરેખર છે કે કેમ તેની પણ શી ખાતરી? પણ જે વિભૂતિને કરોડો માણસો પોતાના પ્રિયતમ ઇષ્ટદેવ માનતા હોય તેને સાતમી નારકીએ ગયાની વાત બહુ દોષ કહેવાય. વચગાળામાં આવું દ્વેષીલું સાહિત્ય બધા પક્ષે રચાયું છે અને તેમાં એક બીજાના ધર્મો તથા ઇષ્ટદેવોને હલકા બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ કોઈ આર્ષવાણી નથી. વિચાર કરો કે જેવું તમે લખ્યું તેવું જ તમારા ઇષ્ટદેવ વિષે બીજો કોઈ પંથ લખી દે તો? કેવું લાગે!'

મારી વાતની તેમના ઉપર બહુ જ સરસ અસર થઈ. તેમણે કહ્યું કે 'તમારી વાત તદ્દન સાચી છે. આવું ન જ લખાવું જોઈએ, ન માનવું જોઈએ. આજ સુધી મને આ રીતનો કદી વિચાર આવ્યો જ નહિ.'

હું વિચારું છું કે પરમત પ્રત્યે ફેલાવવામાં આવેલી હીનતાથી વિદ્વાનો નથી બચી શકતા તો પછી સામાન્ય માણસો તો બચી જ કેમ શકે? તે તો માત્ર અનુયાયી હોય છે, રટાવેલું રટનારા હોય છે. લગભગ પ્રત્યેક ધર્મપરંપરામાં ત્રણ પ્રકારની વાણી હોય છેઃ 1. રાગદ્વેષથી પર

રહીને સંતુલિત રીતે લખાયેલી દિવ્ય વાણી, 2. પોતાની માન્યતાઓના સમર્થન માટે લખાયેલી યુક્તિપૂર્વકની વાણી, અને 3. પરમતો, તેમાં પણ અત્યંત નજીકના સ્પર્ધક મત પ્રત્યે દ્વેષભરેલી હીન વાણી. મોટા ભાગે આ ત્રણે વાણીઓને રચનારાઓના પણ ત્રણ પ્રકાર હોય છે. પ્રથમથી ઊંચી વાણી નિર્મલ ઋષિ-મુનિ-સંતો દ્વારા પ્રકટેલી હોય છે. બીજી, યુક્તિ-પ્રાયુક્તિવાળી વાણી સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોની હોય છે અને ત્રીજી વાણી કોરું પાંડિત્ય ધરાવતા હીન પ્રકૃતિના માણસોની હોય છે. સાંપ્રદાયિક અનુયાયીઓ પ્રથમ-દ્વિતીય વાણી કરતાં ત્રીજી વાણીથી વધુ પ્રેરિત થતા હોય છે, જેથી વાદવિવાદ, વિખવાદ, ઘૃણા અને અસહિષ્ણુતા ઉદ્‌ભવતાં હોય છે. સાંપ્રદાયિક કડવાશને મટાડવી હોય તો ત્રીજી વાણીને દૂર કરવી જોઈએ.

*

56. નેગીલામા

પહેલાં જણાવ્યું તેમ ટેકરા મઠ એટલે સૌના માટે આશ્રયનું સ્થાન, કોઈ સંપ્રદાયભેદ નહિ. તેની ઉદારતાનું કારણ તેના સંચાલક સ્વામી મંગળગિરિજી હતા. ધર્મ-ઝનૂનનું, માન્યતા-ઝનૂનનું નામ નહિ. કોઈ પૂર્વગ્રહ કે દુરાગ્રહ નહિ. બધી જ ધાર્મિક માન્યતાઓને જાણે કે તે ઘોળીને પી ગયા હોય અને બધી માન્યતાઓ થોથાં માત્ર હોય, અને આ થોથાં માટે લોકો લડી મરતાં હોય તેવી તેમની પ્રતીતિ. ટેકરા મઠ સેંકડો વર્ષ પ્રાચીન હોવાથી જીર્ણ થઈ ગયેલો. ત્રીજો માળ તો ખંડેર થઈ ગયેલો.

આવા ખંડેર ઓરડામાં એક તિબેટના લામા રહે. નામ નેગીલામા. લ્હાસાની કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ રહેલા, નિવૃત્ત થઈને ભારત આવ્યા. ટેકરા મઠે તેમને સ્થાન આપ્યું. ત્રીજા માળના ખંડેર રૂમમાં રહ્યા. સાધુતાનાં તમામ લક્ષણોથી ભરપૂર આ અત્યંત વૃદ્ધ સાધુ પ્રત્યે સહેજે આદરમાન થઈ જાય. મઠમાં એવી રીતે રહે કે જાણે તેમનું અસ્તિત્વ જ નથી, કોઈને જરાપણ અડચણ ન થાય તેની કાળજી, સૌજન્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ. વિદ્વત્તાનો પાર નહિ છતાં જરાય અભિમાન નહિ. બાળક જેવો સહજ સ્વભાવ, કોઈ દંભ, આડંબર કે ઘમંડ નહિ. સૌથી વધુ નવાઈ તો એ થાય કે આટલો પવિત્ર પુરુષ સાંજે એક ટાઇમ માંસાહારી હોટલમાં જમવા જાય. (બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ—લામાઓ—માંસાહારને વર્જ્ય નથી માનતા.)

મને થયા કરે, 'જેવું અન્ન તેવું મન' તેવી માન્યતા છે, તો આ લામાજીને કોઈ વાર પણ ક્રોધ કેમ નથી આવતો? તે ઈર્ષ્યાદ્વેષ કેમ નથી કરતા, નિંદા કે ખટપટ કેમ નથી કરતા? અને અમે ડુંગળી કે લસણને પણ નહિ ખાનારા બધા દુર્ગુણોથી ભરપૂર કેમ છીએ? આજે મને હવે અનેક વ્યક્તિઓના સંપર્ક પછી લાગે છે કે માંસાહારી માણસો ભયંકર રાક્ષસ હોય છે તેવી આપણી માન્યતા ભ્રામક છે.

સાધુતા-સજ્જનતા અને ભદ્રતાનું માપ પોતાનાં માની લીધેલાં આહારનાં મૂલ્યોથી કરવું એ બરાબર નથી. ઘણી વાર એવું પણ જોવા મળ્યું છે કે સૌથી વધુ અહિંસા તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્યના નિયમો પાળનારા સૌથી વધુ શોષક રહ્યા છે. આ નિયમ સૌના માટે નથી, પણ ખોરાકની બાબતમાં ચુસ્ત નિયમો પાળનારાઓ, તેવા નિયમો ન પાળનારાઓ પ્રત્યે ઘૃણા કરતા હોય છે. તેમને એટલું બતાવવા માટે છે કે, આવા ચુસ્ત નિયમો પાળીને પણ જો શોષણવૃત્તિ ન જાય તો અને બીજી તરફ આવા નિયમો પાળ્યા વિના પણ માણસ શોષણહીન જીવન જીવતો હોય તો આહારસંબંધી માન્યતાઓ દુર્બળ સાબિત થશે. પરિણામ આપ્યા વિનાના નિયમો અથવા વિપરીત પરિણામ આપતા નિયમોની મહત્તા કેટલી?

આ નેગીલામા સાથે મારે વર્ષો સુધી રહેવાનું થયું. તેમની વિદ્વત્તા કરતાં પણ તેમની નિર્મળતા કદી ન ભુલાય તેવી. રાત્રે કલાકો સુધી અમે ચર્ચા કરીએ. મારો અભિગમ બૌદ્ધદર્શનને જાણવા-સમજવાનો, સાથે સાથે કાંઈક ખંડન કરવાની વૃત્તિ પણ ખરી. મારું ખંડન સાંભળીને તે નિર્દોષ હસી પડે. કદી ચિડાય નહિ. થાક્યા-કંટાળ્યા વિના વાતો આગળ ચાલે. એક-બે નમૂના આપીશ, અમારી ચર્ચાના.

તેઓ મોક્ષમાર્ગી હતા અને અહર્નિશ 'ઓમ મણિપદ્મેહુંમ્' મંત્રની માળા ફેરવ્યા કરતા. નિર્વાણકાળમાં આત્મા (ચિદ્ધારા) પોતે દીવાના તેલની માફક સમાપ્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્માનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આ વિચારને દૃષ્ટિમાં રાખીને મેં પૂછ્યું, 'જો નિર્વાણકાળમાં આત્મા પોતે જ ન રહેતો હોય તો મોક્ષ કોને મળે? માનો કોઈ રાજાએ એક લાખ રૂપિયાની થેલી બાંધીને ઇનામ જાહેર કર્યું કે જે કોઈ આ ફાંસીએ લટકી જશે તેને એક લાખની થેલીનું ઇનામ મળશે. ડાહ્યા માણસો તો હસીને ચાલતા થયા પણ એકાદ મૂર્ખો લાખ રૂપિયા લેવાની લાલચે ફાંસીએ લટકી પડ્યો. પણ હવે પેલી લાખ રૂપિયાની થેલી લેશે કોણ? શું બૌદ્ધોનું નિર્વાણ આવું જ નથી?' તેઓ ખડખડાટ હસતા.

બીજી વાત.

ભગવાન બુદ્ધનું તો નિર્વાણ થયું જ હશે. જો હા, તો તેનો અર્થ થયો કે બુદ્ધ ભગવાનના આત્માનો અભાવ થઈ ગયો. હવે મંદિરોમાં મૂકેલી બુદ્ધ મર્તિ આગળ જે પ્રાર્થના-પ્રણામ વગેરે થાય છે, તેને જોનાર-સમજનાર તો કોઈ રહ્યું નહિ. માત્ર પથ્થર જ રહ્યો. (અમે હિન્દુઓ તો પરમાત્માને વ્યાપક માનીએ છીએ એટલે પથ્થરની મૂર્તિમાં પણ ભગવાન છે તેવું થયું.) આવી સ્થિતિમાં તેવી મૂર્તિને પગે લાગવાનો શો અર્થ?

ખુલ્લા મનથી આવી અસંખ્ય પ્રશ્નાવલિ ચાલતી. ભલભલા પંડિતો વિચલિત થઈ જાય તેવા પ્રશ્નો હું પૂછતો પણ તે કદી ઉગ્ર ન થતા. બૌદ્ધદર્શન સંબંધી જાણકારી મેળવવામાં શ્રી નેગીલામા જેટલા ઉપયોગી રહ્યા તેથી પણ વધુ ઉપયોગી રહ્યા એક સાચા સંતના સદ્‌ગુણોનું મૂર્તિમંત રૂપ સમજવા માટે.

*

57. શ્રી હરિરામ શુક્લ

કાશી એટલે પંડિતોની નગરી. ભારતના અનેક ભાગોમાંથી આવીને વિદ્વાન કુટુંબો અહીં વસેલાં. આ કુટુંબો વંશપરંપરાથી ખાસ ખાસ વિષયોનું પાંડિત્ય ધરાવતાં હોય છે. બહુ ઓછા પગારમાં તથા ઓછી જીવનજરૂરિયાતોથી આ વિદ્વાનો વિદ્યાવ્યવસાય કરતા રહે છે. તેમનો જીવનસ્તર ઘણો સસ્તો હોવાથી, સ્વચ્છતા તથા બાહ્ય વ્યક્તિત્વ ઉપર પણ તેની સ્પષ્ટ અસર જોઈ શકાય છે. બહુ થોડી દક્ષિણા (બે-પાંચ રૂપિયા) આપીને વિદ્વાનોને રાજી કરી શકાય છે, તથા 'જગદ્‌ગુરુ', 'ધર્મમાર્તણ્ડ' વગેરે પ્રકારની ઉપાધિઓ મેળવી શકાય છે. સંસ્કૃત તથા શાસ્ત્રો ભણવાથી માણસ પ્રામાણિક, નૈતિક અને સચ્ચરિત્ર થાય છે તેવી માન્યતાનાં ચીંથરાં ઊડતાં અહીં સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

નૈતિકતાને ધર્મશાસ્ત્રો સાથે કશો સંબંધ નથી. તેને ખરો સંબંધ તો નૈતિકતા સાથે જ છે. અર્થાત્ નૈતિકતાથી નૈતિકતા વિકસતી, પ્રસરતી તથા સ્થિર થતી હોય છે. માતાપિતામાં પૂર્ણ નૈતિકતા હશે તો વગર ઉપદેશે પણ બાળકોમાં તે ઊતરી આવવાની. પણ જો માતાપિતા નૈતિકતા વિનાનાં હશે તો ઘરમાં રોજ ગંગાસ્નાન, દેવદર્શન, ગ્રંથોનાં પૂજાપાઠ થતાં હશે તોપણ બાળકો, અરે, નોકરો સુધ્ધાં અનૈતિક થઈ જશે. પંડિતોમાં જ્ઞાતિવાદ પણ ચરમ કક્ષાનો. સરયૂપારિણ અને કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણો પરસ્પરમાં વિખવાદ રાખે. જેનો જ્યાં પ્રભાવ હોય ત્યાં પોતાની જ જ્ઞાતિના પંડિતને સ્થાન આપે-અપાવે. કદાચ બીજો આવી ગયો હોય તો તેને ટકવા ન દે.

આ બધામાં કેટલાક ભદ્ર તથા ખરેખર ઉત્તમ કહી શકાય તેવા પણ ખરા. પણ સૌથી વધુ મુશ્કેલી એ કે આ પંડિતો મોટે ભાગે પોથીપંડિત વધારે. પોતપોતાની પોથીઓ સિવાય બાહ્ય જગતમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેનું ભાગ્યે જ કોઈને ભાન હોય. સવારથી રાત સુધીની પોતપોતાની પોથી. રટવું ગોખવું-ગોખાવવું અને મૂળ ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓની ટીકાઓમાં રચ્યા-પચ્યા રહેવું. એક તરફ તેમની પાસે પ્રકાંડ પાંડિત્ય હોય પણ બીજી તરફ તદ્દન કોરાપણું હોય. તેનું કારણ સમાચાર પત્રો, રેડિયો, મૌલિક પુસ્તકો વગેરેથી અલિપ્તતા તથા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ પૂર્ણતાની સમજણ કહી શકાય.

ભારતના ચાર-પાંચ વિદ્વાનોમાં જેનું નામ મૂકી શકાય તેવા અત્યંત વિદ્વાન એક પંડિતની વાત કરું. તે સમયે રશિયાએ સર્વપ્રથમ અંતરિક્ષમાં રોકેટ મોકલેલું. મેં આ સમાચાર વૃદ્ધ પંડિતજીને આપ્યા. મારી વાત સાંભળતાં જ તેઓ હસ્યા અને બોલ્યા, 'જૂઠ હૈ સબ, ઐસા હો હી નહીં સકતા. આજકલ દક્ષિણાયન ચલ રહા હૈ. અંતરિક્ષમેં જાને કે લિયે તો ઉત્તરાયનમેં માર્ગ ખૂલતા હૈ. અભી તો માર્ગ બંધ હૈ.' પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આત્માના ઉત્ક્રમણની પ્રક્રિયામાં લખ્યું છે કે ઉત્તરાયણમાં અંતરિક્ષમાં રથની નાભિ જેવું કાણું થાય છે, તેમાંથી આત્મા સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે. દક્ષિણાયનમાં આ કાણું બંધ થઈ જાય એટલે દક્ષિણાયનમાં મરનાર સ્વર્ગાદિ લોકમાં જઈ શકતો નથી, વગેરે. આ માન્યતા તેમના મસ્તિષ્કમાં એટલી દૃઢ અને સચોટ બેઠી હતી કે રશિયાની સિદ્ધિને તે હંબગ માનતા હતા.

મેં તેમને સમાચારપત્ર બતાવ્યું તો કહે કે, 'ઇસ કલિજૂગી વેદમેં સબ જૂઠ ભરા પડા હોતા હૈ. મેં કભી પઢતા નહીં, ઔર અગર દિમાગ ખરાબ ના કરના હો તો આપ ભી પઢના નહીં.' આ વિદ્વાન વિદ્વાનોના પણ ગુરુ તથા આદરણીય હતા. જો તેમની બૌદ્ધિક દશા આવી હોય તો બીજાની તો વાત શી કરવી? તેમણે નવું મોટું મકાન બનાવડાવ્યું. પણ વીજળી કનેક્શન ન લીધું. મને કહે કે 'બીજલી આદમી કો ખીંચ લેતી હૈ, સો મૌત કો ઘર મેં કૌન બુલાયે?' ફરી પાછા બોલ્યા, 'અગર નહીં ખીંચનેવાલી નઈ બીજલી નીકલેગી તબ કનેક્શન લેંગે.'

આ જ માણસો પ્રજાના ધાર્મિક ભવિષ્યનો નિર્ણય કરનારા હતા. તે જે કહે તેનું નામ ધર્મ, તે વિરોધ કરે તેનું નામ અધર્મ. આમાંથી જ કોઈ કોઈ ધર્મગુરુ જગદ્‌ગુરુ સંન્યાસી થાય. મોટાં સિંહાસનો ઉપર બેસી ધર્મના ફતવા આપે. આવા લોકો કાશીમાં કરવત મુકાવવાનું નામ પણ ધર્મમાં ગણે તો નવાઈ શી? શાસ્ત્રજ્ઞ હોય પણ દેશજ્ઞ, કાલજ્ઞ અને યુગજ્ઞ ન હોય તો તેમના નિર્ણયો પ્રજાને અંધકારમાં ધકેલનારા ન થાય તો બીજું શું થાય?

આવા મોટા પંડિતજી યુનિવર્સિટીનો બે હજાર જેવો પગાર લેતા પણ કદી સમયસર આવે જ નહિ. પ્રથમના એક-બે પિરિયડ તો હોય જ નહિ, મોડા મોડા આવે. વિદ્યાર્થીઓ ભણવા માટે તેમની રાહ જોઈ રહ્યા હોય. આવે, ગાદીતકિયામાં આડા પડીને ભણાવવાનું શરૂ કરે,

દશ જ મિનિટમાં નસકોરાં બોલવા માંડે. થાકીને વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા જાય. તેમને કદી એમ ન થાય કે હું કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ રહ્યો છું. જે કર્તવ્ય માટે મને સરકાર પગાર આપે છે તે તો હું કરતો નથી. એટલે હું કહું છું કે નૈતિકતા અને શાસ્ત્રોના પઠન-પાઠનને કાંઈ સંબંધ નથી. બીજા કેટલાક વિદ્વાનો ખરેખર ઉત્તમ કહી શકાય, તેમાં કેટલાકને તો ખરેખર ભણાવવાની પૂરી ખંત પણ ખરી.

આવા વિદ્વાનોમાં એક સ્વનામધન્ય શ્રી હરિરામ શુક્લ. દૂબળીપાતળી, થોડી શ્યામવર્ણી, નિસ્તેજ કાયા. બાહ્ય વ્યક્તિત્વનો તદ્દન અભાવ પણ સરસ્વતીના ચારે હાથ તેમના ઉપર. જેટલી વિદ્વત્તા તેટલી જ આદર્શનિષ્ઠા. આ આદર્શોના કારણે જ તેમણે જીવનભર દરિદ્રતા સ્વીકારી લીધી. તેમના ગુરુએ કહ્યું કે, 'વિદ્યા વેચાય નહિ.' બસ વાત પકડી લીધી. તેમનાથી ઘણા ઊતરતા વિદ્વાનો મોટા મોટા પગારની નોકરી કરે, પણ આ શાસ્ત્રીજી નોકરી ન કરે. પોતાના ઘરમાં જ વિદ્યાર્થીઓને નિઃશુલ્ક ભણાવે. ભણાવવાની શૈલી એટલી સુંદર તથા એટલી તન્મયતા કે કોઈ પણ શાસ્ત્રગ્રંથ જોયા વિના જ ધડધડાટ ભણાવ્યે રાખે. ભણનારા અહોભાવથી અભિભૂત થઈ જાય. પંદરથી અઢાર પિરિયડ ભણાવે. ભણનારા પણ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ. એટલે પંડિતજીની દરિદ્રતાને કોણ દૂર કરે?

જૂનું જીર્ણ ઘર, ચારે તરફ અભાવસૂચક અભાવ. ગરીબ અને ક્ષીણકાય પત્ની, તેવાં જ બાળકો. ચારે તરફ અભાવ જ અભાવ. પણ આવા અભાવમાં વિદ્યાનો વિરાટ સમુદ્ર ઉત્તુંગ તરંગો સાથે સવારથી સાંજ સુધી ઘુઘવાટા માર્યા કરે. જાણે અમાવાસ્યાની રાત્રે સૂર્ય ઊગ્યો હોય. દરિદ્રતારૂપી અમાવાસ્યાની રાત અને સૂર્ય બંનેને એકસાથે જોવા માટે પંડિતજીનું ઘર યોગ્ય કહેવાય. ભણાવતી વખતે ખાવાપીવાનું ભૂલી જાય. ભાવવિભોર થઈને ભણાવે. વિદ્યાર્થીઓને ખડખડાટ હસાવે. યુક્તિ—તર્ક તો બસ તેમનો જ. ભલભલાની જીભ બંધ કરી દે. સ્વાભિમાની ખરા પણ અભિમાની નહિ. વિચારોમાં પૂરા જુનવાણી, રૂઢિચુસ્ત મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ. પણ નૈતિકતા તથા ચારિત્ર્યમાં જરાય ઢીલા નહીં. કોઈની ખુશામત કે ચાપલૂસી ના કરે. એટલે શેઠિયાઓ તથા મહન્તો બીજા માખણિયા પંડિતોને ન્યાલ કરી નાખે પણ આમને કોઈ યાદ પણ ના કરે. તેમને પોતાની દરિદ્રતાનું દુઃખ ન હતું, તે તો સહર્ષ સ્વીકારેલી હતી. ખબર નહિ આવાં કેટલાં રત્નો ભારતમાં રિબાતાં હશે.

અમારી યુનિવર્સિટીમાં શ્રી આદિત્યનાથ ઝા વાઇસ-ચાન્સેલર થઈને આવ્યા. આઈ.સી.એસ. ઑફિસર હોવાથી ખૂબ સૂઝ-બૂઝવાળા. તેમણે ઉત્તમ વિદ્વાનોનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. હરિરામ શુક્લને પણ યુનિવર્સિટીમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ 'વિદ્યા વેચાય નહિ' એ સૂત્રે જવાબ અપાવ્યો કે મારે નોકરી નથી કરવી. ઘણું સમજાવ્યા ત્યારે અંતે કેટલીક શરતે તૈયાર થયાઃ (1) પગાર નહિ લઉં, (2) નોકરી માટે અરજી નહિ કરું, (3) કોઈના પણ હાથ નીચે નહિ રહું. તેમની બધી શરતો સ્વીકારી, તેમને સાંખ્યયોગનો સ્વતંત્ર વિભાગ અપાયો. અને આગ્રહ કરીને પગારના રૂપમાં નહિ પણ દક્ષિણાના રૂપમાં કાંઈક જીવનનિર્વાહ માટે સ્વીકારવા વિનંતી કરાઈ.

જીવનમાં કદી ન ભુલાય તેવી વ્યક્તિઓમાં શ્રી હરિરામજી હતા. હું વર્ષો સુધી તેમની પાસે ભણ્યો. મારો વિભાગ ન હોવા છતાં તેઓ મને પૂરતો સમય આપતા. પાંચ વાગ્યે યુનિવર્સિટી બંધ થાય પણ શુક્લજી ભણાવતા જ હોય. તેમને તો જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી ન હોય ત્યારે ઓરડો બંધ કરવાનો. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય અને વેદાન્તના ગ્રંથો તેમની પાસે ભણવામાં અનહદ આનંદ આવતો. તેઓ તદ્દન જુનવાણી વિચારવાળા અને હું સુધારક દૃષ્ટિવાળો. ઘણી વાર અમારે મતભેદ થાય, પણ તેમણે કદી મારા પ્રત્યે અણગમો ના કર્યો. આજે પણ ઘણા જુનવાણી વિચારવાળા સાથે મારે સારા સંબંધો છે. આધુનિકતાથી અલિપ્ત રહેનાર, દૂર રહેનાર રૂઢિવાદી થાય તે સ્વાભાવિક છે. મને આવા માણસો પ્રત્યે નફરત નથી થતી. હું જાણું છું કે તેમનો સર્વાંગીણ વિકાસ નથી થઈ શક્યો, એકાંગી વિકાસે તેમની આ દશા કરી છે.

શ્રી હરિરામજી યુનિવર્સિટીના સમયથી આગળ-પાછળના સમયે ઘરમાં પણ ભણાવે. કાશીમાં અત્યંત ગરમી પડે. એક વાર 'રાલીસ'નો એક ટેબલ પંખો લઈને હું એમને ભેટ આપવા ગયો. કારણ કે આવી ગરમીમાં પણ ઘરમાં પંખો ન મળે. કેટલો આગ્રહ તથા આજીજી કરી ત્યારે માંડ સ્વીકાર્યો. શેવાળમાં કમળની માફક કાશીની વિદ્વત્નગરીનાં કમળોમાં તે એક સુંદર, ભવ્ય તથા વંદનીય કમળ હતું. રૂઢિચુસ્ત એવા કે પોતાના બંને બાળકોને તેમણે અંગ્રેજી ના ભણાવ્યું. મ્લેચ્છ ભાષા ભણાય જ નહિ, આવી તેમની માન્યતા. મને થાય છે કે જો કાશીવાસ દરમ્યાન મને આ પંડિતજી ન મળ્યા હોત તો શાસ્ત્રીય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે મને ઘણો અસંતોષ રહી જાત.

*

58. 1962નું યુદ્ધ

હું ખાદી પહેરતો તથા મારા ઓરડામાં મહાત્મા ગાંધીજીનું મોટું ચિત્ર ટાંગી રાખતો. હરિજનો સંબંધી મારા સુધારક વિચારોના કારણે મોટા ભાગના સાધુઓ મને ગાંધીવાદી કહેતા. એક વૃદ્ધ મહાત્મા મારાં પ્રવચનોથી બહુ ખુશ થતા, પણ જો વચ્ચે ગાંધીજીનું નામ આવી જાય તો વિચલિત થઈ ઊઠતા. તેઓ પાછળથી મને સમજાવતા કે 'તુમ ઔર સબ તો ઠીક હી બોલતે હો, કિન્તુ ગાંધીકા નામ કભી મત લેના, ઉસને તો ધર્મકા સત્યાનાશ કર દીયા હૈ.' તેઓ સ્વામી કરપાત્રી ગુટના રામરાજ્યની સ્થાપનાવાળા હતા. સાધુસમાજમાં ગાંધીજી તથા ગાંધીવાદ પ્રત્યે આદરભાવ રાખનારા થોડા માણસો હતા. જે કોઈ મારા ઓરડામાં આવે તે ગાંધીજીનું વિશાળ ચિત્ર જુએ એટલે થોડું મોઢું બગાડે. પણ હું કોઈની પરવા કરતો નહિ. એવામાં એક ઘટનાએ મારા ઉપર એવો પ્રભાવ નાખ્યો કે હું મહાત્મા ગાંધીજીના અહિંસાવાદથી થોડો દૂર ખસી ગયો.

ઈ. સ. 1962માં ચીન સાથે ભારતના સંબંધ બગડ્યા, લદાખ તથા નેફામાં કેટલીક ભારતીય ભૂમિ ઉપર તેણે દાવો તો ઘણા સમય પહેલાં કર્યો હતો, કેટલાક ભારતીય ચોકીદારોને પણ મારી નાખ્યા હતા. પં. નેહરુજી હિન્દી-ચીની ભાઈ ભાઈની સંતોષી નીતિમાં તન્મય હતા. છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષથી નિવૃત્ત જનરલ કરીઅપ્પા પહાડી સેના બનાવવા તથા હિમાલયને સાચવવા ઉપર ભાર મૂકતા હતા. સંરક્ષણ મંત્રી શ્રી કૃષ્ણમેનનની નીતિથી અમેરિકા સાથેના સંબંધો જે પ્રથમથી જ ડહોળાયેલા હતા તે વધુ ડહોળાયા હતા. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોમાં ભારતની છાપ સમર્થક જેવી થઈ હતી. એક તરફ જનરલ કરીઅપ્પા જેવા વાસ્તવવાદી માણસો સેનાના નવીકરણ ઉપર ભાર મૂકતા હતા તો બીજી તરફ ગાંધીવાદી મહાનુભાવો સેનાનો ખર્ચ ઘટાડી નાખવા, અરે કોઈ કોઈ તો સેના વિખેરી નાખવા ઉપર પણ ભાર મૂકતા હતા. શ્રી વિનોબા ભાવે, ગાંધીજી કરતાં પણ સવાઈ અહિંસાની વાતો કરીને આખા દેશ ઉપર પોતાના વિચારો સ્થાપી રહ્યા હતા. કવિઓ, લેખકો, ચિંતકો મોટા ભાગની પ્રજાને સમજાવતા હતા કે આ બુદ્ધ તથા ગાંધીજીનો દેશ છે. અહીં અહિંસાનો વિજય થાય છે. શસ્ત્રોની જરૂર નથી.

અમારા મઠમાં એક સર્વોદયી કાર્યકર્તા આવતા અને મારી સાથે ખૂબ ચર્ચા કરતા. તેઓનું કહેવું હતું કે ચાઈના પાસે માણસો ઘણા છે, જમીન થોડી છે. આપણી જમીનમાં કોઈ રહેતું નથી. એટલે તેઓને રહેવા માટે જમીનની જરૂર હોય તો આપણે આપવી જોઈએ. સબ ભૂમિ ગોપાલકી હૈ, 'જય જગત્'. તેમની ભોળી ઉદારતા અને તરંગી વિચારોથી અમે વિચલિત થઈ ઊઠતા. ઘણી વાર ચર્ચા ઉગ્ર થઈ ઊઠતી. એ જ સમયમાં ગઢવાલથી એક બીજા સર્વોદયી બ્રહ્મચારી આવેલા. તે તો અહિંસાવાદના અત્યંત હિમાયતી. હું એમને કહું કે માનો કે ચીનાઓને તમારી આપેલી જમીનથી સંતોષ ન થાય અને પહાડથી નીચે તેલક્ષેત્રમાં ઊતરી આવે તો?... એ જવાબ આપતા, 'એમાં શું થઈ ગયું? અંગ્રેજોને જેવી રીતે અહિંસક આંદોલનો કરીને હઠાવ્યા તેવી રીતે તેમને પણ હઠાવી દઈશું.' કાશીમાં કે દેશમાં માત્ર આ બે જ માણસો આવા વિચાર ધરાવનારા ન હતા. અહિંસાવાદનો એટલો પ્રબળ પ્રભાવ આખા દેશ ઉપર ફેલાયેલો હતો કે લગભગ બધા જ આવી રીતે વિચારતા. જે વાસ્તવદર્શી હતા તેમની નિંદા થતી, તે ફેંકાઈ જતા.

ઘણી મૈત્રીની બૂમો પાડવા છતાં પણ અંતે લદાખ તથા નેફામાં ચીને આક્રમણ કરી જ દીધું. આ સામાન્ય બંદૂકોની લડાઈ હતી. ટેંકો કે વિમાનોનો ઉપયોગ થયો ન હતો. કારણ, એક તો હિમાલય પર્વતમાં યુદ્ધક્ષેત્ર આપોઆપ સીમિત થઈ જાય. ચીનાઓને આગળ વધવામાં ખાસ અડચણ પડતી ન હતી અને આ પક્ષે એટલો ગભરાટ વ્યાપી ગયો હતો કે પોતાની પાસે જે કાંઈ હતું તેનો વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગ કરી શકાતો ન હતો.

થોડા જ દિવસોમાં ઓચિંતાના ચીના બોમદિલામાં પ્રગટ્યા. આખા વિશ્વની બાબતોમાં સર્વ પ્રથમ માથું મારવાની ટેવવાળા આપણા નેતાઓ હચમચી ઊઠ્યા. પશ્ચિમી જગત પ્રત્યે અણગમો હોવા છતાં તે વહારે ધાયા. ધાબળા, મોજાં જેવી ચીજો પણ બહારથી આવવા માંડી. ચીંથરાના વાઘમાંથી જેમ ચીંથરાં બહાર નીકળી જાય અને તેની ભયાવહ મુદ્રા હાસ્યાસ્પદ બની જાય તેવી દશા ભારતની થઈ રહી હતી. ભારતની કમજોરી સિદ્ધ થઈ જતાં પાડોશી રાષ્ટ્રો નેપાળ, ભૂતાન, સિક્કીમ, બર્મા વગેરે ઉપર તેનો પ્રભાવ પડ્યો હતો.

આદર્શ ઉપદેશોની રાજનીતિ શક્તિની રાજનીતિ આગળ બિચારી થઈ જતી હોય છે. એ વખતે એક જ પ્રશ્ન હતોઃ ચીનને આગળ વધતું

કેમ અટકાવવું? પણ સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે ચીને એકપક્ષી યુદ્ધવિરામ જાહેર કર્યો, તથા પોતાની ભૂમિમાં સ્વયં પાછા જતા રહેવાની ઘોષણા કરી.

જેમનો વિનાશ થવાનો હોય છે તે વાસ્તવિક ઉપાયોને છોડીને તરંગોમાં રાચતા થઈ જતા હોય છે.

સોમનાથ મહાદેવના દરવાજા સામે જ્યારે ગઝનીનું લશ્કરી આવીને પડ્યું ત્યારે તે લશ્કરની સામે લાંબા હાથ કરી કરીને લોકો કિલ્લા ઉપર નાચતા હતા, ખુશીઓ મનાવતા હતા. તે બધા નક્કી માનતા હતા કે આવતી કાલે મહાદેવ તૃતીય નેત્ર ખોલશે. અને આ મ્લેચ્છો બળીને ખાખ થઈ જશે. બીજા દિવસે શું થયું તે તો આખી દુનિયા જાણે છે.

સ્વતંત્રતા આપતાં પહેલાં અંગ્રેજોએ વારંવાર કહેલું કે તમે સ્વાધીનતાને સાચવી નહિ શકો. આપણા એક બહુ મોટા નેતાને પૂછેલું કે, માનો કે ભારત ઉપર કોઈ આક્રમણ કરશે તો તમે શું કરશો? પેલા નેતાએ જવાબ આપેલો, 'અમે કોઈના ઉપર આક્રમણ કરવાના જ નથી. પછી અમારા ઉપર કોઈ શા માટે આક્રમણ કરે?' આ નેતાને કોણ સમજાવે કે સસલું વરુ ઉપર આક્રમણ નથી કરતું છતાં વરુ સસલાને છોડતું નથી. આક્રમણથી જ આક્રમણ થાય છે તેવું નથી, પણ દુર્બળતાથી આક્રમણને આમંત્રણ મળે છે. દુર્બળતા એ અભિશાપ છે.

અહિંસાની વાતો યોગીઓ, યતિઓ માટે સારી છે, પણ દેશના સીમાડાની રક્ષા કરવા આવી વાતો ઉપયોગી ના નીવડે. અને અહિંસા તો શૌર્યની સાથે શોભે, કાયરતાની સાથે નહિ. જેનામાં દશ કિલો શૌર્ય હોય તે એક કિલો અહિંસાની વાત કરે. પણ જેનામાં સો ગ્રામે શૌર્ય ન હોય તે વીસ કિલો અહિંસાની વાત કરે તે કાયરતાને ઢાંકવાની રામનામી ચાદર માત્ર ઓઢી રહ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીમાં અમાપ શૌર્ય હતું. એટલે તેઓ અહિંસાની વાતો કરીને જ નહિ, પ્રાણની બાજી લગાવીને પણ અંગ્રેજો સામે ઝઝૂમ્યા હતા. તેમણે શૌર્યની દિશામાં પાછી પાની કરી હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. પણ આપણામાં એવું ઝઝૂમવાની શક્તિ ન હોય તો પછી શસ્ત્રોની નિંદા કરવાનો શો અર્થ છે? આપણે શૌર્ય વિનાની અહિંસાની વાતોનાં વડાં કરી રહ્યા હતા. ન તો શત્રુને મારી શકતા હતા, ન તો સામી છાતીએ અહિંસાને માર્ગે મરી શકતા હતા.

આવા તરંગી વિચારોમાં આપણે લશ્કરની ઉપેક્ષા કરી, શસ્ત્રોની ઉપેક્ષા કરી. શસ્ત્રોનાં કારખાનાંઓમાં શસ્ત્રોની જગ્યાએ બીજું જ કાંઈ બનાવવા માંડ્યા. થિમૈયા જેવા સેનાપતિઓની સલાહની પરવા કર્યા વિના લશ્કરમાં કાપકૂપી કરવા માંડ્યા. સૌના મોઢે એક જ વાત હતી, 'આ દેશ બુદ્ધ અને ગાંધીજીનો છે.' જોકે આ દેશ શ્રીરામ-કૃષ્ણ, શિવાજી તથા પ્રાતાપનો પણ છે, પણ એક ખાસ સંદર્ભમાં બુદ્ધ તથા ગાંધીજીનાં નામ લેવાતાં હતાં. તે સંદર્ભ હતો અહિંસાવાદનો. મારી દૃષ્ટિએ જ નહિ, જયપ્રકાશ નારાયણ જેવા અનેક મોટા નેતાઓની દૃષ્ટિએ આ પરાજય એ સેનાનો કે ભારતનો પરાજય ન હતો પણ અહિંસાવાદનો પરાજય હતો. આ પરાજયથી અહિંસાવાદીઓ ચૂપ થઈ ગયા હતા.

દેશની આઝાદી પછી લશ્કર પ્રત્યે ધ્યાન અપાયું જ ન હતું. અંગ્રેજો જે કંઈ મૂકીને ગયા હતા તેમાં નવીનતા લાવવી કે વધારો કરવો આપણને સૂઝયો જ ન હતો. કારણ કે આપણે વધુ પડતા અહિંસાવાદી થઈ ગયા હતા. તરંગોની લાંબી દોરીથી આપણા પતંગને દૂર ગગન ઉપર ઉડાડતા હતા. આ પ્રતિષ્ઠારૂપી પતંગને એક જ ઝટકે ચીને કાપી નાખ્યો હતો. આપણા નેતાઓ તથા આખા દેશની અત્યંત લજ્જાજનક સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. હું સમાચારપત્રો તથા આધુનિકતાના સંપર્કમાં રહેતો, એટલે આ આખી પરિસ્થિતિ માટે અહિંસાવાદને કારણ માનતો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણને આક્રમણ કરતાં ના શિખવાડ્યું. તેમના સંપૂર્ણ વાઙ્મયમાં સેના તથા સેનાના ભરપૂર ઉપયોગ માટે સજ્જ રહેવાની વાતો નથી મળતી. કદાચ કોઈ એક સ્થળે દબાયેલી જીભે વાત કરી હોય તો તેથી પ્રજા કે દેશ બળવાન નથી થઈ શકતો. હું નવસો ને નવ્વાણું વાર વ્યાયામ ન કરવાનો ઉપદેશ આપું અને પછી એકાદ વાર દબાયેલી જીભે તો... તો... કહીને વ્યાયામની છૂટ આપું તો તેથી કાંઈ વિશ્વવિજેતા પહેલવાન ન પાકી શકે. વિશ્વવિજેતા પહેલવાન પેદા કરવા હોય તો નવસો ને નવ્વાણું વાર વ્યાયામની હિમાયત કરવી પડે, એકાદ વાર તો તેના વિપક્ષની સાવધાની માટે બોલવું જોઈએ.

આ પરાજયની મારા મન ઉપર અત્યંત ઊંડી અસર પડી. એ સમયે મને રાતદિવસ યુદ્ધના જ વિચાર આવ્યા કરતા. યુનિવર્સિટીમાં હું ભણવા જતો તો પચીસ-પચાસ વિદ્યાર્થીઓ મારી રાહ જોઈને બેઠા હોય. સૌ કોઈ મારી પાસેથી યુદ્ધ સંબંધી નવીનતા જાણવા તથા ચર્ચવા માગતા હોય. હું નકશા દોરી દોરીને પરિસ્થિતિ સમજાવતો. સેનાના વ્યૂહ, શસ્ત્રો, યુદ્ધ વગેરે બાબતની ચર્ચા સાંભળીને ઘણા લોકો એમ

જ માનતા કે હું લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થયેલી વ્યક્તિ છું.

આ લજ્જાજનક પરાજયમાં મને મુખ્ય કારણ વધુ પડતી અહિંસક વિચારસરણી લાગી. અહિંસા પ્રત્યે અત્યંત માન હોવા છતાં મને સ્પષ્ટ થયું કે આ વિચારસરણીથી દેશ કદી પણ મજબૂત નહિ થઈ શકે. આજે મને લાગે છે કે 1962ના યુદ્ધે આપણું ભલું જ કર્યું. તેણે આપણી આંખ ઉઘાડી. તરંગીપણાને ઓછું કર્યું. આપણે ઝટ લશ્કર તથા શસ્ત્રોની મહત્તા સમજતા થયા. અહિંસાવાદનું મોજું આપોઆપ બેસવા લાગ્યું. 1962ની જાગૃતિનો પ્રથમ લાભ આપણને 1965ના યુદ્ધમાં મળ્યો. ઠોકરોથી કોઈ મોટો ગુરુ નથી. તરંગી માણસોને ઠોકરો જ ઠોકરો ખાવી પડતી હોય છે. જ્યારે વાસ્તવદર્શી વ્યક્તિને ઓછામાં ઓછી ઠોકરો ખાવી પડતી હોય છે.

*

59. અહિંસાવાદની વિકૃતિ

એક બીજા બનાવે પણ મને ઝકઝોળી દીધો. આ પ્રસંગ મેં ઘણી વાર લોકોને કહ્યો તથા લખ્યો પણ છે. બન્યું એવું કે 1962ની લડાઈ પૂરી થયા પછી એક-બે મહિનામાં મારે દિલ્હી જવાનું થયું. થ્રી-ટિયરમાં હું સૂતેલો તે કાનપુર કે લખનૌ આવ્યું ત્યારે સવાર થવાથી જાગીને સીટ ઉપર બેસી ગયો હતો. મેં જોયું કે મારી સાથેના પાંચે માણસો સૈનિકો છે. મને નવું નવું જાણવાની હંમેશાં જિજ્ઞાસા રહે છે. સૈનિકો પાસેથી કાંઈ નવી વાત—સાચી વાત જાણવાની મારી જિજ્ઞાસા હતી. પણ અત્યારે સવાર-સવારમાં અજાણ્યા માણસો સાથે કેવી રીતે વાત કરવી? અને આ તો સૈનિકો! મૂડ ના હોય તો ચોપડાવી દે. હું બારી પાસે ચુપચાપ બેઠો હતો તેટલામાં 'ચા...ય...ચા...ય સા'બ...' કરતો એક છોકરો નીકળ્યો. સિપાહીઓએ ચા લીધી અને ધીરે ધીરે પીધી. એકબે વાર પેલો છોકરો ખાલી કપરકાબી લેવા આવ્યો, પણ ચા પીવાનું ચાલુ હોવાથી પાછો ગયો. પછી જ્યારે ગાડી ઊપડી ત્યારે પેલો છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો. અને જેમ તેમ કપરકાબીઓ બારીમાંથી લીધાં.

તે ગાડીની સાથે સાથે પ્લૅટફૉર્મ પર દોડી રહ્યો હતો તથા કરુણ સ્વરે બૂમો પાડી રહ્યો હતો. 'સા'બ... પૈસા દીજિયે, પૈસા દીજિએ.' એક ભાઈએ દસ રૂપિયાની નોટ કાઢી બાકીના પૈસા પહેલાં આપવા કહ્યું—પછી નોટ મળશે એમ કહ્યું. હું પરિસ્થિતિ સમજી ગયો. પેલો છોકરો વધુ કરુણ સ્વરે વિનંતી કરતો રહ્યો. ગાડીની ગતિ વધી રહી હતી. મેં જોયું કે હમણાં આ છોકરો પાછળ પડી જશે, અથવા તેના હાથમાંથી કપરકાબીઓ પડી જશે અથવા સ્વયં તે પડી જશે. ઝટ દઈને મેં ગજવામાં હાથ નાખ્યો. બે રૂપિયાની નોટ કાઢીને તેના હાથમાં મૂકી દીધી. (ત્યારે બે રૂપિયાથી પણ ઓછી કિંમતમાં પાંચ કપ ચા મળતી.) તે રાજી રાજી થઈ ગયો. મારા આ વ્યવહારે અમને વાતો કરવાની તક ઊભી કરી આપી.

એક ભાઈ બોલી ઊઠ્યા, 'અરે... સ્વામીજી... આપને ક્યોં પૈસે દિયે?' મેં શાન્તિથી કહ્યું, 'કોઈ બાત નહીં, આપકે પાસ છુટ્ટે નહીં થે. અબ આપસે લે લેંગે.' ખરેખર તેમણે મને બે રૂપિયા આપી દીધા.

પ્રતિદિનના વ્યવહારમાં આપણે આ રીતો અજમાવીને કેટલા પાણીવાળાને, કેટલા ચાવાળાને અને કોણ જાણે બીજા કેટકેટલાને થાપ આપવાની કળા અજમાવતા હોઈએ છીએ.

પછી તો અમારી ચર્ચા શરૂ થઈ. ખૂબ વાતો થઈ. તેમનો જે નાયક હતો તે ઉડીસા પ્રાન્તનો હતો. મને જોઈને તે વધુ ખુશ હતો કારણ કે તેનો સગો ભાઈ પણ સાધુ હતો. અમારી વચ્ચે જે ચર્ચા ચાલી તેનો સાર આવો હતો:

યુદ્ધના સમયે તે ઠેઠ અગ્રિમ ચોકી ઢોલા ઉપર હતો. દારૂગોળાનો પુરવઠો હોવા છતાં તેમને ચોકી ખાલી કરવી પડી હતી. આ ભાઈ સિપાહી બન્યો તે પછી તેનો સાધુભાઈ મળ્યો હતો અને તેણે જેમાં હિંસા કરવી પડે તેવી નોકરી કરવા બદલ ખૂબ ઠપકો આપ્યો હતો. 'અરે પેટ ફોડી નાખીએ પણ આવી હિંસાવાળી નોકરી થતી હશે?' તેવું સમજાવ્યું, તેની વાત આ ભાઈને હાડોહાડ લાગી ગઈ, પણ હવે શું થાય? કરારનામા પ્રમાણે નોકરી તો કરવી જ પડે ને! છેવટે પેલા સાધુભાઈએ જ રસ્તો કાઢ્યો. જ્યારે પણ ગોળીઓ ચલાવવી પડે ત્યારે સામેના માણસો ઉપર ગોળીઓ ન ચલાવતાં આકાશમાં ચલાવવી. આ વાત આ સિપાહીને પણ ગમી. તેણે પોતાના આ આદર્શને પોતાના સાથીઓમાં પણ ફેલાવ્યો. ગૌરવપૂર્વક તે પોતાની વાત કહ્યે જતો હતો. અંતે તેણે કહ્યું કે 'ઇસ લડાઈ મેં હમને સારી ગોલીયાઁ આકાશમેં ચલાઈ હૈ, કિસીકી હિંસા નહીં કી.'

આ ભાઈની વાતથી મને નવાઈ લાગી. હું સમસમી રહ્યો. ધર્મના વિકૃત અર્થો કરીને કેવા કેવા અનર્થો થઈ શકે છે! ભ્રાન્તિઓ ફેલાવીને, ધર્મને કેવી રીતે ડુબાડનારી શિલા બનાવી શકાય છે તેનું આ ઉદાહરણ હતું.

હિંસા કરવી એ પાપ છે. પણ હિંસાનો ભેદ તો સમજવો જોઈએ ને? એકાંગી રીતે હિંસામાત્રને પાપ માનવામાં આવે તે જ ભ્રાન્તિ છે. કોઈ ખાસ સંદર્ભમાં અહિંસા પણ પાપ થઈ જાય. આતતાયીના પ્રત્યે અહિંસા રાખવાથી તો અત્યાચારભરી થોડી હિંસા કરવી જરૂરી થઈ જતી હોય છે. એક પાગલ ટોળું કોઈ કુટુંબને ઘરમાં પૂરીને આગ લગાડતું હોય તો તેને વિખેરવા ગોળીબાર કરવો જરૂરી થઈ જતો હોય છે. સંતુલિત ધર્મવ્યાખ્યાની જગ્યાએ જ્યારે એકાંગી ધર્મવ્યાખ્યાઓ થવા લાગે ત્યારે આવી સ્થિતિ થતી હોય છે. પેલા ભાઈની વાતથી હું

થોડો ઉગ્ર થઈ ગયો. એક રક્ષક સિપાહી આવું કરે તેની હું કલ્પના કરી શકતો નહોતો. મેં ઉગ્રતામાં ને ઉગ્રતામાં કહી દીધું:

'આપ ઔર આપકા ભાઈ દોનોં નરકમેં જાઓગે... આપને કર્તવ્યભ્રષ્ટતા કી ઔર આપકે ભાઈને કર્તવ્યભ્રષ્ટતા ધર્મ કે નામ સિખાઈ.' મારી વાતથી એ ચમક્યો. તેને મારી પાસેથી પોતાના ભાઈ જેવી જ અપેક્ષા હતી. પણ તેથી ઊલટી વાત જાણીને તેને નવાઈ લાગી. મેં વિસ્તારથી તેને સમજાવ્યું કે, ભાઈ, તમને આકાશમાં ગોળીઓ ચલાવવાનો પગાર નથી મળતો, શત્રુઓને રોકવા તથા નષ્ટ કરવાનો પગાર મળે છે. આતતાયીને બચાવવાથી તો તે તમારી માતૃભૂમિ પડાવી લેશે, અરે, તમારી માલમિલકત લૂંટી લેશે અને ઇજ્જત-આબરૂ પણ ધૂળધાણી થશે. એટલે તમારો ભાઈ ધર્મને સમજી શક્યો નથી. તેણે તમને ગેરમાર્ગે દોર્યા અને તમે પણ ગેરમાર્ગે દોરાયા છો. મારી વાત તેના ગળે ઊતરી. તેણે કહ્યું, 'ઠીક કહેતે હૈં સ્વામીજી, મુઝે ભી મનમેં ઐસા લગ રહા થા કિ મૈં કહીં ગલત તો નહીં હૂં? કિન્તુ અબ ક્યા કરેં? જો હોના થા સો હો ગયા, અબ મુઝે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત બતાઈએ જિસસે મૈં ઇસ પાપસે છૂટૂં.' તેની સ્થિતિ પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યક્તિ જેવી હતી. મેં તેને કહ્યું,

'દેખિયે, મૈં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાતા હૂં. અબ જબ કભી ભી કહીં યુદ્ધ હોવે તો આપ ઔર સૈનિકોંકી તુલનામેં ચાર ગુના શત્રુઓંકો મારના. બસ, યહી આપકા પ્રાયશ્ચિત્ત.'

ફરી તેણે શંકાપૂર્વક પૂછ્યું, 'પાપ તો નહીં હોગાને?' મેં કહ્યું કે 'નહીં નહીં, પાપ નહીં હોગા, ઔર યદિ હુઆ ભી તો વહ સારા પાપ મેરે સિર રહેગા. આપ અપના કર્તવ્ય કિજીયે, મૈં નરક ભોગ લૂંગા. અગર મેરા દેશ ઔર મેરી પ્રજા સ્વાધીન રહે તો મૈં એક બાર નહીં હજાર બાર નરક ભોગને કે લિયે તૈયાર હૂં. ગુલામોં કો સ્વર્ગ નહીં મિલતા. ઉન્હેં તો યહીં પર નરક ભોગના પડતા હૈ. ગુલામી કે નરક કો ભોગને કી અપેક્ષા મૈં સ્વાધીનતા કે શ્વાસોંમેં ઉધર દૂર દૂરકે નરક કો ભી સ્વીકારને કે લિયે તૈયાર હૂં.'

મારી વાતની તેના ઉપર સારી અસર થઈ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે જ્યારે પણ યુદ્ધના મોરચે હું જઈશ ત્યારે આપના કથન પ્રમાણે ચારગણા શત્રુઓનો કચ્ચરઘાણ કાઢીશ.

પ્રજાના મસ્તિષ્કનું ઘડતર કરવામાં સૌથી મોટો ઘટક ધર્મ છે. ધર્મની વ્યાખ્યા કે માન્યતા ભ્રાન્તિભરેલી હોય તો પ્રજા કુધર્મને જ ધર્મ માની બેસે. આવો કુધર્મ પ્રજાને ડુબાડતો હોય છે. 'ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ'ની કહેવત પ્રમાણે ધર્મ ત્યારે રક્ષણ કરે જ્યારે ધર્મ, એ સાચો ધર્મ હોય, ધર્મના નામે કુધર્મને જ પ્રસરાવ્યો હોય તો પ્રજા દુઃખી દુઃખી થઈ જાય. તેનું માનસિક તથા બૌદ્ધિક ઘડતર જ એવું થાય કે તે હાનિ જ હાનિ ઉઠાવતી રહે.

*

60. 'ભ્રષ્ટ હો ગયા'

અમે ચાર સાધુઓ—જેમાં એક અત્યંત સંપન્ન મહન્ત હતા—અમરનાથની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. ફરતા ફરતા જમ્મુ પહોંચ્યા. સમાચાર મળ્યા કે પુષ્કળ વરસાદ પડવાથી એંશી પુલો તૂટી ગયા છે એટલે કાશ્મીર જવાનું શક્ય નથી. હજી વરસાદ ચાલુ હતો અને વરસાદ બંધ રહે તોપણ તૂટેલા પુલોને ચાલુ કરતાં ઘણો સમય લાગે તેમ હોવાથી કાશ્મીરયાત્રાનું ચિત્ર અસ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું. અમે એક મંદિરમાં ઊતર્યા હતા. અમારી જ માફક ઘણા યાત્રાળુઓ જમ્મુમાં ઊતર્યા હતા. કેટલાક નિરાશ થઈને પાછા ફરી રહ્યા હતા. અમારી વચ્ચે પણ મતભેદ થઈ ગયો હતો. મારું કથન હતું કે હવે આવ્યા છીએ તો કોઈ પણ ભોગે યાત્રા પૂરી કરવી. મહન્તજીનું કથન હતું કે, ના, પાછા ફરવું. સાહસ કરવા જેવું નથી. તે વખતે જમ્મુથી શ્રીનગરના વિમાન પ્રવાસનો ખર્ચ પિસ્તાળીસ રૂપિયા આવતો. મારો આગ્રહ હતો કે આપણે ચારે વિમાનમાં શ્રીનગર જઈએ. પણ ધનાઢ્ય મહન્તજી તે માટે તૈયાર ન હતા.

મેં જણાવી દીધું કે તમે કોઈ નહિ આવો તો હું એકલો જઈશ. બસો નહિ ચાલે તો પગપાળો જઈશ, રેલમાં તણાઈ જવું પડશે તો તણાઈ જઈશ, પણ પાછો નહિ ફરું. મારી મક્કમતા બાકીના ત્રણેને ગમતી ન હતી. તેમને ચિંતા હતી કે જો હું યાત્રા પૂરી કરી શકું અને તેઓ અધૂરી યાત્રાએ પાછા ફરે તો થોડી બદનામી થાય. એટલે તેઓ મને સાથે જ પાછા ફરવા સમજાવતા હતા. પણ હું મક્કમ હતો. મારી પાસે મારા અંગત પિસ્તાળીસ રૂપિયા હતા. આટલા પૈસાથી વિમાનમાર્ગે શ્રીનગર તો પહોંચાય પણ બીજા પૈસા પણ જોઈએ ને! મારી કમજોરી તે સમજી ગયા. સૌએ નક્કી કર્યું કે આને બીજા પૈસા આપવા નહિ. પૈસા વિના કેવી રીતે યાત્રા કરશે? અમરનાથ જવા માટે ગરમ કપડાં, ભાડું, ભાતું વગેરે ઘણું ઘણું જોઈએ. અમારી રકઝકમાં આઠ દિવસ નીકળી ગયા. મારે તો કોઈ પણ ભોગે અમરનાથ જવું જ હતું. પણ પૈસા વિના કેમ જવાય?

જમ્મુનિવાસના સાતમા દિવસે મારું નામ બોલતો બોલતો તારવાળો આવ્યો. 'આપકા તાર હૈ.' હું વિચારમાં પડી ગયો. મારો તાર અત્યારે ક્યાંથી? કોણે કર્યો હશે? મેં તાર માગ્યો એટલે પોસ્ટમૅને મને સો રૂપિયા આપ્યા. અને કહ્યું, 'યહાં સહી કીજિયે.' મારું આશ્ચર્ય ઓર વધી ગયું. તેણે ચોખવટ કરી. ફલાણાભાઈએ તમને તારથી સો રૂપિયા મોકલ્યા છે. મને યાદ આવ્યું. જમ્મુ આવીને મેં બે-ચાર સ્નેહીઓને પત્રો લખેલા કે હું જમ્મુમાં આવી ગયો છું, અમરનાથ જવું છે પણ પુલો તૂટી જવાથી માર્ગ બંધ છે વગેરે. તેમાંથી એક ભાઈએ—નક્કી પરમેશ્વરની પ્રેરણાથી જ—મને એક સો રૂપિયા તારથી મોકલ્યા હતા. આ રૂપિયા મળતાં જ મારી હિંમત વધી ગઈ. જાણે કોઈ ભામાશા મળ્યો હોય તેવું મને લાગ્યું. બસ, હવે તો સારી રીતે યાત્રા કરી શકીશ તેવું નક્કી થયું. મારી પાસે એકસો રૂપિયા આવ્યા છે તે જાણીને મારા સાથીઓને ચિંતા થઈ. 'હવે આ હઠીલો જરૂર યાત્રા કરશે.' હું હિમ્મતમાં આવી ગયો હતો અને પેલા ત્રણે વધુ નિરાશ થયા હતા. આઠ દિવસથી અમે જમ્મુમાં પડ્યા હતા. બીજા કેટલાય યાત્રાળુઓ માર્ગ શરૂ થવાની આશાએ ત્યાં રહ્યા હતા. અંતે અમે નક્કી કર્યું કે મારે વિમાનમાર્ગે શ્રીનગર જવું બાકીનાએ પાછા ફરવું. પેલા ત્રણ સાધુઓને યાત્રાની નિષ્ફળતાનું એટલું દુઃખ ન હતું જેટલું દુઃખ મારી યાત્રા ચાલુ રહેવાનું અને સફળ થવાની સંભાવનાનું હતું. પણ હું કોઈ પણ ભોગે પાછો ફરવા તૈયાર ન હતો.

એટલામાં રાતના દશ વાગ્યે જાહેરાત થઈ કે આવતી કાલે સવારે 'ટ્રાય' કરવા એક બસ શ્રીનગર જવાની છે. પોતાના જોખમે જેને જવું હોય તે જઈ શકે છે. જેમ તેમ સમજાવીને બાકીના ત્રણે જણાને બસમાં આવવા તૈયાર કર્યા.

બીજા દિવસે અમારી બસ રવાના થઈ. પુલો તૂટી ગયા હતા ત્યાં વૃક્ષોનાં થડિયાં ગોઠવીને જેવાતેવા ડગુમગુ થતા પુલો તૈયાર કરાયા હતા. અમારી બસના ડ્રાઇવર એક કુશળ અને હિંમતવાળા સરદારજી હતા. આવો પુલ આવે કે તરત જ આખી બસ ખાલી થઈ જાય, કારણ કે આ નવા અને અવિશ્વસનીય પુલો ઉપર ચાલવું એ સ્પષ્ટ જોખમ હતું. કેટલાંક સ્થળે પહેલાંની પડી ચૂકેલી બસો તથા ટ્રકો જોઈને વધુ ભયંકર લાગતો હતો. સરદારજીને મેં કહેલું કે હું બસમાંથી નહિ ઊતરું. મરશું તો આપણે બન્ને સાથે મરશું. તમે એકલા જ ઊંડી ખીણમાં પડો તે ઠીક નહિ. મારી મૂર્ખામી ઉપર સૌ હસતા. મારા સાથીદારોને તો નક્કી જ થઈ ગયું હતું કે આનું ભેજું ચસકી ગયું છે. ઈશ્વરની કૃપા જ હતી કે અમને કશું જ ન થયું. આઠ કલાકમાં શ્રીનગર પહોંચતી બસ ઠેઠ બીજા દિવસે શ્રીનગર પહોંચી.

અમારા મહન્તજી બહુ કર્મકાંડી હતા. લગભગ ત્રણ મણ વજનવાળી લોખંડની પેટીમાં તેમના કેટલાક ઠાકોરજીઓ તથા પૂજાની અન્ય

વસ્તુઓ ભરી હતી. યાત્રામાં આટલા બધા ઠાકોરજીઓ ન લેતાં માત્ર એકાદ લેવાની મારી સલાહ તેમને જરા પણ ગમી ન હતી. બસના છાપરા ઉપરથી બધા સામાનની સાથે પેલી પેટી પણ મજૂરે ઉતારી તથા ઘોડાગાડીમાં ગોઠવી આપી ત્યારે તેનો દેખાવ જોઈને મહન્તજીએ મને પૂછ્યું, 'યહ કિસ જાતિકા હૈ?' મેં તેઓને કહ્યું કે અહીં પંચાણું ટકા વસ્તી મુસ્લિમ છે. એટલે જાતિ પૂછવાનો કશો અર્થ નથી. અહીં બધું જ કામ મુસ્લિમો દ્વારા થાય છે. મારી વાત સાંભળીને તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. 'હમારે સબ ઠાકુરજિયોંકો ભ્રષ્ટ કર દિયા, કોઈ હિન્દુ કુલી નહિ મિલા? અબ ક્યા હોગા?' તેમની વ્યગ્રતા અને વ્યાકુળતા ઘોડાગાડીની ગતિ કરતાં પણ વધુ ગતિથી વધી રહી હતી. મેં તેઓને સમજાવ્યા કે અહીં હિન્દુ કુલી મળવો શક્ય ન હતો, એટલે મુસ્લિમ કુલી પાસે પેટી ઊતરાવી, અને કહ્યું, ચિંતા ન કરો, ઠાકોરજી કદી ભ્રષ્ટ થાય જ નહિ. જે ભ્રષ્ટ થાય તે ભગવાન જ ન હોય. ભગવાન તો ભ્રષ્ટને પણ શુદ્ધ કરે. મારી ફિલસૂફી તેમના ગળે ઊતરતી ન હતી. હિન્દુ ધર્મને વિશ્વનો સૌથી આભડછેટિયો ધર્મ કહી શકાય. જેમ જેમ તમે વધુ ને વધુ ધર્મનું પાલન કરો તેમ તેમ તમને વધુ ને વધુ ભ્રષ્ટ થઈ જવાનાં કારણો મળતાં રહે. જેટલા જલદી તમે ભ્રષ્ટ થઈ જાઓ તેટલા જ લોકોમાં તમને વધુ શુદ્ધ ગણવામાં આવે.

અંતે અમે સૌ એક પરિચિત મઠમાં પહોંચ્યા. મહન્તજીના ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલા ઠાકોરજીવાળી પૂજાપેટી અમે સૌએ જાતે ઉતારી (બીજા કોઈ કુલી વગેરેને અડવા ન દીધા.) જે મઠમાં અમે ઊતર્યા હતા ત્યાં જોયું તો પાણી ભરનાર, કચરાવાસણનું કામ કરનાર તથા બીજાં નાનાંમોટાં કામ કરનાર બધા નોકરો મુસ્લિમ હતા. તેઓ બધે જ હરતાફરતા હતા. કશું કોઈ અભડાતું ન હતું. મહન્તજીને જ્યારે ખબર પડી કે અહીં બધું કામ મુસ્લિમોના જ હાથે કામ થઈ રહ્યું છે ત્યારે તેઓ બહુ દુઃખી થયા. 'અરે ઇસ મ્લેચ્છ દેશમેં મૈં કહાંસે આ ગયા?' મને ચિંતા હતી કે તેઓ ક્યાંક ખાવાનું જ બંધ ના કરી બેસે! આભડછેટની મનોવૃત્તિ માણસના મનમાં એટલી ઊંડી બેસાડાઈ છે કે માણસ જીવનભર ડગલે ને પગલે તેમાં અટવાયા કરે છે. સાચો ધર્મ તો બાજુએ રહ્યો પણ આ આભડછેટિયા ધર્મની શિલાઓ ગળે બાંધીને ધાર્મિકતાનો ડોળદંભ કર્યા કરે.

અમે ઊતર્યા હતા તે મઠના અધ્યક્ષશ્રી ભલા તથા સમજુ હતા. તેમણે મહન્તજીને શાંતિથી સમજાવ્યા. અહીં કાશ્મીરમાં કોઈ અભડાતું નથી. અહીં રહો ત્યાં સુધી તમે પણ અભડાવાના નથી. પાછા જમ્મુ જાઓ તે પછી પાછી હતી તેવી જ પદ્ધતિ ચાલુ રાખશો. કચવાતા મને તેમણે અધ્યક્ષની સલાહ માની.

પેલી ત્રણ મણની પૂજાની પેટી અમને મઠ સુધી નડતી રહી. પહેલગામથી જે ઘોડાં કર્યાં—માલસામાન લઈ જવા—તેમાં આ પેટીનો મેળ જ ના બેસે. એક તરફ ત્રણ મણની પેટી મુકાય તો પોઠની માફક બીજી તરફ પણ ત્રણ મણ વજન મૂકવું પડે. તો જ સંતુલન રહે. પણ છ મણ વજન તો ઘોડું ઉપાડી ન શકે. હવે શું કરવું? સૌ યાત્રાળુઓ ચાલી નીકળ્યા. પણ આ પેટીના કારણે અમે ત્રણ કલાક મોડા પડ્યા. ફરી શ્રીનગરમાં મેં સલાહ આપેલી કે આ પેટીને હલકી કરી નાખો. વધારાના ઠાકોરજીઓ અહીં મૂકી દો, પણ મહંતજીને તો એકે ઠાકોરજી વધારના ન હતા. તેમણે આખી પેટી અકબંધ લીધેલી. માલસામાનની જેમતેમ અમે વ્યવસ્થા કરીને નીકળ્યા. સૌથી પાછળ ચંદનવાડી પહોંચ્યા. જેમતેમ જમ્યા અને રાત રોકાયા. જેમતેમ એટલા માટે કે પાણી એટલું બધું ઠંડું કે અડો તો જાણે વીંછી કરડ્યો હોય તેવું લાગે. જેમતેમ ચૂલો સળગાવીને કલાકોની માથાકૂટ પછી કાંઈક પેટમાં પધરાવાય તેવું થયું.

બીજા દિવસે અમે સૌ નીકળ્યા. ચાલતા જ યાત્રા કરતા હતા. અમરનાથની યાત્રા કઠિન. ભૈરવઘાટી, પિસ્સૂઘાટી અને મહાગુણાસ પહાડની આ બધી ચડાઈઓ અત્યંત વિકટ. યાત્રાળુ થાકી જાય, હારી જાય અમને વારંવાર સાવધાન કરવામાં આવેલા. ખબરદાર, રસ્તામાં કોઈ પણ છોડ કે વેલીને અડશો નહિ. અહીં કેટલીક ઝેરી ઔષધિઓ પણ થાય છે. જો તેને અડ્યા તો બેભાન થઈ જશો. આવી તાકીદ હોવા છતાં અમારા મહન્તજી માને એવા ન હતા. તેઓ પોતાને આયુર્વેદના જ્ઞાતા સમજતા હતા. એટલે રસ્તામાં કેટલીય ઔષધિઓને અડતા, તોડતા-સૂંઘતા ચાલતા રહ્યા. શેષનાગ આવતાં પહેલાં તો તે માંદા પડી ગયા. બેભાન થવા લાગ્યા. હવે શું કરવું? બન્ને તરફ બે સાધુઓએ તેમના હાથ પોતાના ખભા ઉપર મૂકીને જેમ તેમ શેષનાગ ભેગા કર્યા. તે વખતે કોઈ ડૉક્ટરી સગવડ નહિ. માર્ગના એક કિનારે અમે તેમને સુવાડ્યા. અધૂરામાં પૂરું અમારા ધાબળા વગેરે સામાનવાળાં ખચ્ચર તો પંચતરણી ચાલી નીકળ્યાં હતાં. શેષનાગમાં પ્રાણવાયુનો ભારે અભાવ, ઠંડી ઘણી, માણસો તો શું ઘોડાય મરી જાય તેવું વાતાવરણ. હવે શું કરવું? મહન્તજી પોણા ભાગના બેહોશ થઈને પડ્યા હતા. એક સાધુને પંચતરણી વિદાય કર્યો, કારણ કે અમારા સામાનની દેખરેખ રાખવાની હતી. બીજા અમે બે મહન્તજી પાસે રહ્યા.

અમે ચિંતાતુર બેઠા હતા ત્યાં ઘોડા ઉપર ગુજરાતી પ્રવાસીઓ નીકળ્યા. મેં કોઈની પાસે દવા હોય તો આપવા જણાવ્યું. એક બહેન પાસે અમૃતધારા હતી તે તથા બીજા એકે મહંતજી તડકામાં સૂતા હતા તે છાંયો કરવા પોતાની છત્રી આપી દીધી. આમે છત્રીની જરૂર હતી. કારણ કે ઓચિંતાનો વરસાદ આવી જાય તો શું કરવું?

અમે છત્રી ઓઢાડીને મહંતજીના મોઢા ઉપર છાંયો કર્યો, તથા અમૃતધારાનાં ટીપાં મોંઢામાં તથા નાકમાં મૂક્યાં, થોડી અમૃતધારા છાતી-માથે ચોળી પણ ખરી. પંદર-વીસ મિનિટના પરિશ્રમ પછી મહંતજી હોશમાં આવ્યા. ધીરે ધીરે તે સ્વસ્થ થયા, બેઠા થયા. અમારા ટેકે ચાલી શકે તેટલી સ્વસ્થતા થઈ. શી દવા કરી? વગેરે પ્રશ્નો તેમણે પૂછ્યા. અમે પેલી અમૃતધારાની શીશી બતાવી જે હવે ખાલી થઈ ચૂકી હતી. અમે કહ્યું કે ગુજરાતી યાત્રાળુ બહેને આ અમૃતધારા આપી તથા તેમના પૈકીના કોઈ યાત્રાળુએ આ છત્રી આપી જે તમને ઓઢાડી હતી.

મહંતજી ફરી દુઃખી થઈ ગયા. 'અરે... યહ તો ઉસકી જૂઠન હોગી...' અર્થાત્ આ અમૃતધારા તો તેની વાપરેલી હશે. તેની વાપરેલી અમૃતધારા મારા મોઢામાં મૂકી એટલે તમે મને ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યો. અને આ છતરી પણ તેની ઓઢેલી જ હશે. તે તેની ઓઢેલી છતરી તમે મને ઓઢાડી એટલે મને ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યો. ભ્રષ્ટતા સંબંધી મહંતજીનું ગણિત બહુ જબરું અને વિચિત્ર હતું. અમે, ખાસ કરીને હું, તેમના આવા ગણિતથી કંટાળ્યો હતો, પણ હવે શું થાય?

જેમતેમ કરીને મોડી સાંજે અમે પંચતરણી પહોંચ્યા. ત્યારે આજના જેટલી ભીડ ન થતી, એટલે અમે એક મકાનમાં ઊતર્યા. અમારો સામાન લઈને પેલા સાધુ ત્યાં જ જગ્યા રોકીને બેઠા હતા.

મકાનમાં દાખલ થતાં પહેલાં મેં મહંતજીને ચેતવ્યા, જોજો હોં, તમે આ મકાનમાં આવતા નહિ, કારણ કે આની છત આજ સુધી કેટલાય માણસોના માથા ઉપર રહી ચૂકી છે. મારો વ્યંગ્ય છત્રી સંબંધી મહંતજીની માન્યતા પ્રત્યે હતો. તેઓ સમજી ગયા. થોડું હસ્યા, થોડું ખિજાયા. પણ શું બોલે? જો આ છત નીચે ન સૂઈ રહે તો બહાર તો બરફની ઠંડીમાં કોકડું જ થઈ જાય.

આવી આભડછેટમાં માનનારા માત્ર એકલા મહંતજી જ ભારતમાં નથી વસતા. લાખો સ્ત્રીપુરુષો આથી પણ વધુ આભડછેટને ધર્મ સમજીને પાળી રહ્યા છે. આ ગંધાઈ ગયેલાં મસ્તિષ્કો ઘડનાર ગુરુઓને ગુરુ કહેવા કે કુગુરુ કહેવા?

અમે ભગવાન અમરનાથની ગુફામાં બરફના શિવલિંગનાં દર્શન કર્યાં. આ શિવલિંગ વિષેની કેટલીક ભ્રામક વાતો ફેલાઈ છે. ખરેખર તેમાં કાંઈ જ ચમત્કાર નથી. ગુફામાં અત્યંત ઠંડું રહે છે. એટલે ઉપરથી ટપકતું પાણી બરફ થઈ જાય છે. આવા બરફના ત્રણ ચાર ઢગલાને પૂજારીઓ શિવજી, ગણેશજી, પાર્વતી વગેરે નામ આપે છે. ઘણી વાર જો બરફનો ઢગલો પીગળી ગયો હોય તો નીચેથી બરફ લાવીને આકાર બનાવાય છે, જેથી યાત્રાળુઓ દર્શન કરી શકે. એક રીતે સારું પણ છે કે આ નિમિત્તે લોકો આટલે દૂર સુધીની યાત્રા કરવા પ્રેરાય છે.

મને યાદ છે, વળતાં એક જ દિવસમાં લગભગ બત્રીસ કિલોમીટરની યાત્રા પૂરી કરીને રાતના નવ વાગ્યે પહેલગામ પહોંચી ગયેલો.

છેલ્લે છેલ્લે એક નવી મુસીબતની ચર્ચા કરી લઉં. મહન્તજી પોતાના અઢાર ઠાકોરજીઓની પૂજા ષોડશોપચારથી કરતા. એક વાર એવું બન્યું કે સ્નાન કરાવેલા પાણીમાં સૌથી નાના ઠાકોરજી રહી ગયા હશે ને પાણી દૂર વાડામાં પધરાવી દીધું હશે. બીજા દિવસે સત્તર જ ઠાકોરજી દેખાયા. પેલા અઢારમા તો પૂજા વખતે ક્યાંય બીજા ગામ રહી ગયા હતા. આ ઘટનાથી મહન્તજી ફરી પાછા વ્યથિત થયા. તેમનું કથન હતું કે 'વહી હમારે ખાસ ઠાકોરજી થે, દાદાગુરુજીને દીયે થે.' તેમની વાતથી મને હસવું અને રડવું બન્ને આવતું હતું. મેં કહ્યું, હજી સત્તર તો રહ્યા છે ને? આટલા શું મોક્ષ માટે ઓછા છે?

પ્રતીકપૂજા અવલંબન માટે જરૂરી લાગે છે. પણ આ પ્રકારનું વેવલાપણું એ પ્રતીકપૂજા ન કહેવાય. આ તો અનિશ્ચિતતા અને અવ્યવસ્થા જ કહેવાય.

*

61. ‘ગુરુ કરાવો’

હિન્દુ પ્રજા માત્ર ધર્મ, સંપ્રદાય, પંથ કે જાતિથી જ વિભાજિત નથી પણ તે કેટલીક વાર આદર્શોથી પણ વિભાજિત થાય છે. વિશ્વના બીજા ધર્મોમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે તેવી એક પ્રથા હિન્દુ પ્રજામાં છે. તે છે ગુરુ કરવાની પ્રથા. ખ્રિસ્તીઓ પાદરીઓ વગેરે ધર્માધિકારીઓ માને છે. કારણ કે તે નિશ્ચિત ધર્મ તથા શાસ્ત્રને માને છે. પણ કોઈ પણ પાદરી ઈશુની જગ્યાએ ઈશુની સાથે પોતાની પૂજા નથી કરાવતો. તે એક પેઢીના મુનીમ જેવું કામ કરે છે. પેઢીની મહત્તા વધે એમાં જ તેની શક્તિ લાગે છે.

મુસ્લિમો પાસે કોઈ પોપ, કાર્ડિનલ, આર્ચબિશપ કે બિશપ જેવી શાસકીય વ્યવસ્થા નથી. છતાં પૂરી પ્રજા સૌથી વધુ સંગઠિત થઈને રહે છે, કારણ કે પ્રત્યેક મુસ્લિમ, ઇસ્લામ નામના સિદ્ધાંતને સમર્પિત છે, કોઈ વ્યક્તિને નહિ, હજારો વ્યક્તિઓ આવી ને ગઈ. તેમનું જ્ઞાન તથા જીવનના આદર્શો પ્રેરણા આપતા થાય તે જરૂરી છે. પણ પ્રજા તો સિદ્ધાંતોને પ્રેરિત થઈ હોવાથી વ્યક્તિના જવાથી વ્યક્તિમાં ખાલીપણું નથી આવી જતું. સિદ્ધાંતોના સહારે સંગઠન સુરક્ષિત રહી શકે છે. સિદ્ધાંતોને સમર્પિત પ્રજા અને વ્યક્તિને સમર્પિત પ્રજામાં આ મુદ્દાનો ભેદ રહે છે.

હિન્દુ પ્રજા મુખ્યતઃ વ્યક્તિ-સમર્પિત પ્રજા હોવાથી, વ્યક્તિઓની પ્રતિભાના માધ્યમથી તે અસંખ્ય સંપ્રદાયો, પંથો, મંડળો વગેરેમાં વિભાજિત થઈ છે તથા થતી રહે છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રજાને અનુયાયી બનાવવા માટે બહુ સરસ માર્ગ ગુરુ થવાનો છે. પ્રથમ તમે ગુરુ થાઓ. તમારો પ્રભાવ, પ્રતાપ અને ક્ષમતા બધું પોતાની ગુરુતાને ચમકાવવામાં ખર્ચો. તમારી પોતાની નવાઈ વચ્ચે હજારો લોકો તમારા અનુયાયી થશે. ટોળું ટોળાને વધારે તે નિયમ પ્રમાણે તમારું ટોળું બીજા માણસોને પોતાના તરફ ખેંચીને તમારા અનુયાયીઓની સંખ્યા વધારતું રહેશે. સંખ્યાનો વધારો, સૌને નોંધ લેવા વિવશ કરશે. વોટ લેનારથી માંડીને સૌને થશે કે આ વ્યક્તિના સહયોગથી લાભ થઈ શકે તેમ છે. એટલે તમારી ચારે તરફ રાજકીય નેતાઓ, વેપારીઓ વગેરે સૌ કોઈ ઊભરાવા લાગશે. એક વ્યક્તિને કેન્દ્રમાં રાખીને એક વાતાવરણ ઊભું થશે, જે અનુકૂળ માણસોને તો પ્રભાવિત કરશે જ, પ્રતિકૂળ માણસોને પણ તેની નોંધ લેવા ફરજ પાડશે. આવી કેન્દ્રીય વ્યક્તિ પોતાની જયન્તી, ષષ્ટિપૂર્તિ વગેરે અનેક પ્રસંગોને ધામધૂમથી ઊજવતી હોય છે. તેનો બાહ્ય પ્રભાવ તેના ટોળાને વધારવામાં તથા વિરોધીઓને દબાવવામાં ભાગ ભજવતો હોય છે. સૌથી વધુ મજાની વાત તો તે થતી હોય છે કે આવું પ્રત્યેક ટોળું ધર્મની રક્ષા તથા સંસ્કૃતિની રક્ષાની ગગનભેદી બૂમો પાડતું હોય છે.

ધર્મ તથા સંસ્કૃતિની રક્ષાની આ રીતે વાતો કરનારા ખરેખર તો પ્રજાને વિભાજિત જ કરતા હોય છે. આવા વિભાજનથી ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ બંને દુર્બળ થતાં હોય છે. પણ મૂળ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવાં વિભાજન કેમ થાય છે? કારણ કે પ્રજા વ્યક્તિને સમર્પિત થાય છે, સિદ્ધાન્તોને નહિ. કેન્દ્રીય વ્યક્તિઓ આવા વ્યક્તિ-સમર્પણને ધર્મ તથા સંસ્કૃતિનું પ્રથમ અને મહત્ત્વનું અંગ બનાવી દેતી હોય છે. ધર્મ તથા સંસ્કૃતિના જયજયકાર કરતાં પણ કેન્દ્રીય વ્યક્તિનો જયજયકાર થયા કરતો હોય છે. આવી વ્યક્તિસમર્પિત પ્રજા, સિદ્ધાન્તસમર્પિત પ્રજાની તુલનામાં વધુ વિભાજિત તથા વધુ અવ્યવસ્થિત રહેવાની જ. આ મૂળ દુર્બળતાને દૂર કરવાની જગ્યાએ તેને પોષણ આપવાનું કામ કેન્દ્રીય વ્યક્તિ તરફથી થતું હોય છે. જેમ કે પોતાના અનુયાયીઓને પોતાના વંશ-વારસદારોની મિલકત સમજીને વહેંચી દેવી. આવી રીતે પ્રજા ફરી ફરીને વિભાજિત થતી રહે છે. જો પ્રજાને સિદ્ધાંતસમર્પિત બનાવી હોત તો વ્યક્તિ દ્વારા થનારાં વિભાજનોથી તે બચી શકી હોત, તો તે વધુ શક્તિશાળી તથા વ્યવસ્થિત રહી શકી હોત. પણ એવું નથી થઈ શક્યું, હજી પણ નથી થઈ શકતું કારણ કે આપણે વ્યક્તિને ભગવાન કે ભગવાન તુલ્ય માની લેવાની બીમારીથી પીડાઈએ છીએ.

હું કાશીમાં રહેતો ત્યારે મને ઘણી વાર યુ.પી. તથા બિહારનાં ગામડાં જોવાની ઇચ્છા થતી. એક વાર મહન્તજી પોતાની જમાત લઈને પોતાના બે લાખ ગૃહસ્થ શિષ્યોમાં વિચરણ કરવા નીકળતા હતા. હું તેમની સાથે થઈ ગયો., મારે ગામડાં જોવાં હતાં. મહન્તજી પાલખીમાં ચાલે. પાલખીને ભોઈલોકો ઉપાડે. એક ગામથી બીજા ગામે વિચરણ થાય. અમે બધા પગપાળા ચાલીએ. ગામની ભાગોળે તંબૂ નંખાય. મંદિર-આરતી, પૂજા વગેરે થાય. મારું તથા કોઈ કોઈ વાર મહન્તજીનું પ્રવચન થાય. અનુયાયી વર્ગ એકત્ર થાય. ગાદી પરંપરાના અનુયાયીઓ હોવાથી કેટલાકને ખૂબ શ્રદ્ધા હોય, કેટલાકને ઓછી થાય. પણ બધા ભેગા થાય. દર ત્રીજા વર્ષે એ ગામનો વારો આવે,

એટલે નવાં બાળકો તથા નવા અનુયાયીને મહન્તજી ગુરુમંત્ર આપે, શિષ્યોની સંખ્યામાં વધારો થાય. આવકમાં પણ વધારો થાય. આવા વિશાળ શિષ્યસમુદાય આગળ પોતાની મહત્તા વધારવા સીધી અથવા આડકતરી રીતે ચમત્કારોની હવા તો બાંધવી જ પડે. લોકો જ્ઞાન-ગુણથી એટલા પ્રભાવિત નથી થતા, જેટલા ચમત્કારોથી પ્રભાવિત થાય છે. અમે એક પછી એક અનેક ગામડાંઓમાં વિચરતા રહ્યા.

મેં જોયુ કે પ્રત્યેક ગામમાં ઓછામાં ઓછા ચાર-પાંચ પંથો તો હોય જ છે. પ્રત્યેક પંથના ગુરુલોકો પ્રથમ તકેદારી એ રાખતા હોય છે કે પોતાના અનુયાયી કોઈ બીજા પંથમાં કે ગુરુમાં રસ તો નથી ધરાવતા ને? જો કોઈ વ્યક્તિમાં આવી વૃત્તિ જોવા મળે તો તેને તેમ કરતાં અટકાવવામાં આવે, તે પ્રજા પ્રજા વચ્ચે એક દીવાલ ઊભી થઈ જાય. આવી દીવાલ કેટલીક વાર પાડોશીની નિંદા કે અસહિષ્ણુતાનું કામ પણ કરે. પોતાના પંથની શ્રેષ્ઠતા તથા બીજાની હીનતા બતાવવાની પ્રેરણા આ વિભાજનમાંથી મળે.

અમારા મહન્તજીના અનુયાયી વર્ગને માંસાહાર ન કરવાની કડક મનાઈ ન રહેતી. એટલે સામાન્ય રીતે એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે જેણે માંસાહાર ચાલુ રાખીને પણ ગુરુ કરાવવા હોય તે અમારા મહન્તજીનો મંત્ર લેતા. બીજા મહન્તજી કડક રીતે માંસાહાર છોડાવી દેતા, એટલે તેમના અનુયાયી કરતાં અમારા મહન્તજીના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધારે રહેતી.

મેં એક વાર એકાન્તમાં મહન્તજીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે તમે પણ શિષ્યોને કડક રીતે માંસાહાર છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરો ને.

તેમણે બહુ જ ડહાપણભર્યો જવાબ આપ્યો, ‘આપણું ધ્યેય મઠની આવક વધારવાનું છે. મારા અઢી લાખ શિષ્યો મને માત્ર બબ્બે રૂપિયા દક્ષિણા આપે તો તોપણ મઠને પાંચ લાખ રૂપિયાની આવક થાય. હવે જો આપણે તેમને માટે કડક નિયમો બનાવીએ તો શિષ્યોની સંખ્યા ઘટી જાય અને અંતે આવક ઓછી થઈ જાય. એટલે જે કરે તે ભરે. આપણે તો આપણા મઠની ચિંતા કરવાની.’ મહન્તજીની આ વ્યાવહારિક વાત મારા ગળે ન ઊતરી. થોડા દિવસ સાથે રહીને વચ્ચેથી હું જમાત છોડીને કાશી પાછો આવતો રહ્યો.

ગામડાંની ધાર્મિક સ્થિતિ જાણવી હતી તે જાણી લીધી. બસ, ‘ગુરુ કરાવો જ ગુરુ કરાવો’નું પ્રબળ વાતાવરણ. જેને ઘેટાં ભેગાં કરવાની કળા આવડી હોય તે બાથ ભરી ભરીને ઘેટાં ભેગાં કરે. બસ ગુરુ થઈ ગયા. ગુરુ ભગવાનની જગ્યાએ ગોઠવાઈ જાય. શિષ્યો ગુરુની આરતી-પૂજા કરે, પગ ધોઈને પીએ, કેટલીક વાર તો એંઠવાડ પણ ખાય. ગુરુનાં પ્રવચન તથા પુસ્તકોનો મોટો સૂર હોય કે ‘ગુરુ એ જ ભગવાન’ એટલે આખો અનુયાયી વર્ગ ગુરુ નામની વ્યક્તિને વળગ્યો હોય. તે જ તારણહાર છે તેવાં ગીતો ગવાતાં હોય. ગુરુ મહિમાની આગળ ઈશ્વરમહિમા લુપ્ત થઈ ગયો હોય. આવી રીતે ગુરુ દ્વારા પદ્ધતિસર ઈશ્વરવિમુખતા ફેલાવાતી હોય. તન, મન, અને ધન સર્વસ્વ ગુરુને અર્પણ કરી દેવાની કથાઓ, ગીતો, ભજનો ગવાતાં હોય. અનુયાયીમાં વ્યક્તિપૂજાનો અફીણિયો નશો ચડ્યો હોય. બીજા ગુરુઓ કરતાં અમારા ગુરુ શ્રેષ્ઠ છે તેવા દાવા-પ્રતિદાવા થતા હોય, સ્વયં ગુરુઓ પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને માનમાં ડોળા કાઢતા હોય. આવા વાતાવરણનું નામ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ કહેવાતું હોય તો પ્રજાનું કલ્યાણ થાય કે અકલ્યાણ તે કહેવાની જરૂર નથી.

ખરેખર શું હોવું જોઈએ?

પ્રજાને સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે સમર્પિત કરનારા ધર્મપ્રચારકો હોવા જોઈએ. વ્યક્તિપૂજાથી બચનારા તથા બચાવનારા ધર્મપ્રચારકો હોવા જોઈએ. ઈશ્વરનો મહિમા તથા સિદ્ધાન્તોની નિષ્ઠા દઢ કરાવનારા ધર્મપ્રચારકો હોવા જોઈએ.

ગુરુ કરાવવાના નામે પ્રજાને વધુ ને વધુ વિભાજિત કરનારા તથા અવ્યવસ્થા ફેલાવનારા ગુરુઓથી છુટકારો મળે તો જ આ સંભવ છે. ગુરુ કરાવ્યા વિના પણ કલ્યાણ થઈ શકે છે તે સરળ વાત પણ જો પ્રજા ન સમજી શકે તો તેમના માટે—

> ગુરુ લોભી શિષ્ય લાલચી, દોંનોં ખેલે દાવ,
> દોનોં બૂડે બાપુડે બેઠ પથ્થરકી નાવ.

કબીરનો આ દોહરો યોગ્ય જ ગણાય.

*

62. જળડોડી

બિહારના આરા જિલ્લાના એક ગામના એક મહન્તજી કાશીમાં આવ્યા. તેમના ગુરુજી મરણપથારીએ હતા એટલે તેમની ઇચ્છા મરતાં મરતાં ભાગવત સાંભળવાની હતી. પોતાના વૃદ્ધ અને મુમુક્ષુ ગુરુને ભાગવત સંભળાવે તેવા કોઈ સંતની તેઓ શોધ કરતા હતા. કોઈએ મારું નામ આપી દીધું. તેઓ મારી પાસે આવ્યા અને બધી વાત કરી. તેઓ કોંગ્રેસી કાર્યકર્તા હતા અને થોડા સમયથી સાધુ થયા હતા. પંચાવનેક વર્ષની ઉંમર, બેઠી દડીનું ભારે શરીર, પાકો વાન, ભારોભાર સજ્જનતા, નિખાલસતા અને આત્મીયતાના ગુણોથી માન થઈ જાય તેવું વ્યક્તિત્વ. જાડી ખાદીનાં તેમનાં જાડાં અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો તેમની સાધુતાને વધુ દીપાવતાં હતાં. (મને પ્રતિદિનનાં વસ્ત્રો સાબુથી ધોઈ નાખવાની ટેવ હોવાથી, બિહાર-યુ.પી.માં કેટલીક જગ્યાએ મારી ટીકા થતી. લોકો કહેતા કે 'બડા શૌકીન—' ઘણા શૌખીન છે. સાધુતાને દીપાવવા સ્વચ્છતા, લઘરવઘરપણું તથા કેટલીક જગ્યાએ અવ્યવસ્થા પણ દેશ પ્રમાણે જરૂરી હશે!)

મેં તેમના ગામ જવાનું સ્વીકાર્યું. તેઓ વ્યવસ્થા કરવા ગયા. બેત્રણ દિવસ પછી હું ગયો. શહેરથી દૂર... કોઈ ગામડામાં તેમના મઠે પહોંચ્યો ત્યારે ખબર પડી કે ગુરુજી દેવ થઈ ગયા. બિચારા ભાગવત્ સાંભળ્યા વિના જ દેવ થઈ ગયા. હવે મારે અહીં રહેવાનો કશો અર્થ ન હતો, પણ મહંતજીનો આગ્રહ હતો એટલે બે-ચાર દિવસ રોકાઈ ગયો.

આખું ગામ તેમનું અનુયાયી. બ્રાહ્મણો, રાજપૂતો વગેરેની વસ્તી મુખ્ય. બિહારમાં કોમવાદ ઘણો. એક કોમ બીજી કોમનાં માથાં ફોડતાં વિચાર ન કરે.

એક રાત્રે મઠ બહાર આવેલા તળાવના કિનારે પથ્થર ઉપર હું એકલો ચુપચાપ બેઠો હતો. મહંતજી તથા બીજા ઘણા માણસો જોરજોરથી શોરબકોર કરી રહ્યા હતા. રાતના દશ વાગ્યા સુધી આ ધમાલ ચાલતી રહી. મઠનાં કામ કરનાર ભાઈને મેં પૂછ્યું કે આ શાની ધમાલ હતી? મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તેણે કહ્યું કે 'આ તળાવ મઠની માલિકીનું છે, તેને સાફ કરવાનું થયું હોવાથી મહંતજીએ બધી માછલીઓ પકડાવીને અનુયાયીઓમાં વેચી હતી. શેર બશેર-પાંચ શેર પ્રમાણે લોકો લઈ ગયેલા. તેમની પાસેથી પૈસા વસૂલ કરવાના હતા. એટલે સૌને બોલાવેલા. તે લોકોયે એવા છે કે બશેર લઈ ગયા હોય તે શેરની વાત કરે એટલે ઘોંઘાટ થતો હતો. ત્રીસ મણ માછલાં નીકળ્યાં હતાં, પણ વીસ મણના માંડ પૈસા આવશે. લોકોની દાનત સારી નથી.'

બહુ ઠાવકાઈથી તે સહજ ભાવે કહી રહ્યો હતો. હું દિઙ્મૂઢ થઈને બધું સાંભળી રહ્યો હતો.

મારી પૂછવાની હિંમત ના ચાલી કે 'એ જળડોડીનો પ્રસાદ કોઈ મઠના રસોડે તો નથી થતો ને?'

એક મઠપતિ સંન્યાસી પોતાના તળાવનાં માછલાંનો વ્યાપાર પોતાના જ અનુયાયી વર્ગ સાથે કરીને પણ ધર્મભ્રષ્ટ કે સંસ્કૃતિ-ભ્રષ્ટ થયો નથી તેની મને ત્યાં પ્રતીતિ થઈ. ધર્મ અને સંસ્કૃતિની શી વ્યાખ્યા કરીશું? મને આ કાર્ય સારું ન લાગ્યું કારણ કે મારો ઉછેર ગુજરાતમાં વિશેષ વાતાવરણમાં થયો હતો. પણ જો હું એ જ ભાગમાં જન્મ્યો હોત તો? મને કશો આઘાત ન લાગત.

સાંજની આરતીમાં મહંતજી તથા ભક્તો તલ્લીન થઈને આરતી-ભજન-કીર્તન કરતા. કોઈના ચહેરા ઉપર કશો જ આઘાત ન હતો. હું જ માત્ર સૌથી જુદો પડતો હતો.

*

63. ભૂતપ્રેત છે ખરાં?

વિશ્વભરના બધા જ મુખ્ય ધર્મોમાં ભૂતપ્રેત વિશે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની માન્યતા હોય છે. વિજ્ઞાનની આટલી બધી પ્રગતિ પછી પણ હજી આ માન્યતાને નાબૂદ કરી શકાઈ નથી. ભૂતપ્રેત—વિરોધી ગમે તેટલો વિરોધ કરે પણ માન્યતા ધરાવતો વર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ. માત્ર અભણ માણસ જ આવી માન્યતા ધરાવે છે તેવું નથી, શિક્ષિતવર્ગ પણ આવી માન્યતાઓને માનનારો રહ્યો છે. જો ભૂતપ્રેતના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય તો આત્માની સિદ્ધિ સરળ થઈ જાય. શરીરનો નાશ થયા પછી પણ જીવનનું અસ્તિત્વ રહી જાય છે તે ભૂતપ્રેતથી સિદ્ધ થાય. માત્ર દેહનું નામ જ જીવન નથી. દેહની સાથે એક બીજું તત્ત્વ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ તત્ત્વ મૃત્યુ પછી પણ પોતાની સત્તા તથા શક્તિ ધરાવે છે, એવું કહી શકાય. પણ આ ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ મુશ્કેલી એ છે કે તે ભૂતપ્રેતના અનુભવો સાર્વજનિક નથી હોતા, વૈયક્તિક હોય છે અને તે પણ આકસ્મિક હોય છે.

કોઈ પડકાર કરે કે ભૂતપ્રેત હોય તો બતાવો તો આ પડકારને ઝીલી ન શકાય, કારણ કે ભૂતપ્રેત એ પોતાને આધીન કોઈ પદાર્થ નથી. ઈશ્વર, આત્મા વગેરે તત્ત્વો માટેના પડકારો પણ ઝીલી શકાય તેવા નથી, કારણ કે આ બધાને બતાવી આપવાનું શક્ય નથી. જેનું અસ્તિત્વ હોય તેને બતાવી જ શકાય તેવું નથી. ગુરુત્વાકર્ષણનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં તેને બતાવી શકાતું નથી. માત્ર ભૌતિકવાદીઓ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી જે સિદ્ધ થાય તેને જ માનવાની વાત કરે છે. પાંચે ઇંદ્રિયોમાંથી એક ઇંદ્રિયથી ગુરુત્વાકર્ષણ અનુભવાતું નથી. છતાં આપણે સૌ તેને માનીએ છીએ. જોકે અત્યંત અભણ માણસ કદાચ આવા ગુરુત્વાકર્ષણને હસી પણ કાઢે. કારણ કે આવી માન્યતાઓ માટેની ભૂમિકા તેની પાસે છે જ નહિ. એમ કેટલાંક સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની માન્યતા વિશે પણ આ નિયમ ખરો. આપણું અનુભવ ક્ષેત્ર અત્યંત સીમિત છે. બિનઅનુભવનું ક્ષેત્ર અત્યંત વિશાળ છે. માત્ર ભૌતિકક્ષેત્ર જ એટલું બધું વિશાળ છે કે અત્યારનું ચરમ કક્ષાનું વિજ્ઞાન માત્ર તેના એક નાના અંશને જ સમજી શક્યું છે એમ કહી શકાય.

ભૌતિક જગત અનંત છે, તેનાં રહસ્યો પણ અનંત છે. પ્રત્યેક કણ કે સેલ એક નિશ્ચિત ડિઝાઇન અને પ્લાન લઈને બેઠો છે. કલ્પી ન શકાય તેવી વ્યવસ્થા કણ કણમાં જોઈ શકાય છે. આ વ્યવસ્થા, આ નિયમો અને આ આયોજન કોણે કર્યું હશે? કેમ કર્યું હશે? બસ, આ વિચારમાં શ્રદ્ધા પ્રગટે છે અને રહસ્યવાદ શરૂ થાય છે. દશ્યજગતની અંદર એક બહુ જ શક્તિશાળી અદશ્ય જગત પણ છે. કોઈ તેનો સંચાલક છે. કોઈ ડિઝાઇનર, કોઈ પ્લાનમેકર અને કોઈ લક્ષ્યદ્રષ્ટા છે. આ રીતે શિક્ષિત વ્યક્તિમાં પણ આસ્તિકતા લક્ષિત થતી હોય છે. આસ્તિકતા નિરાધાર નથી. તેમાં ચિંતનનો આધાર તો છે જ, સર્વોપરી અનુભૂતિનો પણ આધાર છે. આ અનુભૂતિનાં અનેક ક્ષેત્રો છે પણ તેમાં સર્વોપરી ક્ષેત્ર કૃપાઅનુભૂતિનું છે. વ્યક્તિને એવી અનુભૂતિ થયા કરે કે જાણે તેના ઉપર કોઈ કૃપા વરસાવી રહ્યું છે. કપરા પ્રસંગો, વિપત્તિઓ અને ભયંકર ઝંઝાવાતોમાં આવી અનુભૂતિઓ વધુ સ્પષ્ટ થઈ ઊઠે.

આસ્તિકતા કદી પણ તર્કસાધ્ય નથી હોતી, શ્રદ્ધાસાધ્ય હોય છે. બૌદ્ધિકતા જેમ તત્ત્વ છે, તેમ શ્રદ્ધા પણ તત્ત્વ છે. જેમાં બન્ને તત્ત્વો ખૂબ વિકસ્યાં હોય તેવું જીવન ધન્ય બની જાય. બૌદ્ધિકતા વિનાની શ્રદ્ધા, અંધ શ્રદ્ધા થઈ જવા સંભાવના છે, અને શ્રદ્ધા વિનાની કોરી બૌદ્ધિકતા એ નાસ્તિક થઈ જતી હોય છે. આ બન્ને કલ્યાણકારી તત્ત્વોનો ઉચિત સમન્વય કરવો એ વિવેકયોગ છે.

જીવનને કદી પણ શત-પ્રતિશત તર્કસંગત કરી શકાતું નથી, ચુસ્ત નાસ્તિકો કે તાર્કિકના જીવનમાં પણ કેટલીક બાબતો તર્કથી પર હોય જ છે. ખાસ કરીને લાગણીઓનું ક્ષેત્ર તર્કની કર્કશતાને સહન નથી કરી શકતું. ભૂતપ્રેતની સત્તા વિશે બે મત છે જ. તેની સત્તાનો સદંતર અસ્વીકાર કરનાર જેટલો સ્પષ્ટ છે તેટલો સ્વીકાર કરનારો મત સ્પષ્ટ નથી. પ્રહારકને ત્યારે પાનો ચડતો હોય છે જ્યારે તેને પોચું પ્રહારક ક્ષેત્ર મળ્યું હોય. આટલા બધા તાર્કિક પ્રહારો પછી પણ શ્રદ્ધાનું કે અગોચર માન્યતાનું અસ્તિત્વ રહ્યું છે તેમાં તેની કાંઈક તો શક્તિ હશે જ.

કાશીમાં બે માળનો એક આશ્રમ. ભોંયતળિયે વ્યવસ્થાપક તથા વિદ્યાર્થીઓ રહે. પ્રથમ માળ આશ્રમના અધ્યક્ષ માટે ખાલી રહે. જ્યારે તેઓ આવે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય. છેક ઉપરનો માળ, જેમાં માત્ર ત્રણ જ રૂમો, બે નાના અને એક મોટો, તે લગભગ ખાલી રહે. આગળ વિશાળ છત, ખુલ્લી હવા, પૂરતો પ્રકાશ, પણ એ રૂમોમાં કોઈ રહેવા તૈયાર ન થાય. કારણ કે તેમાં ભૂત રહેતું હતું તેવી પ્રગાઢ

માન્યતા હતી. આ ભૂતથી લોકો એટલા બધા ડરી ગયેલા કે નીચેનો કોઈ વિદ્યાર્થી રાત્રે એકલો લટાર મારવા પણ ન આવે. ઉપરના રૂમોમાં કોઈ રહેવા આવે પણ બે-પાંચ દિવસ રહીને ભાગી જાય.

હું ભૂતપ્રેતમાં માનું નહિ. હું મોટા ભાગે ભૂતપ્રેતવાળાં મકાનોમાં જ રહ્યો છું. છતાં મને કદી ભૂત દેખાયું નથી. અનેક વાર પડકારો કરીને સ્મશાન વગેરેમાં પણ સાક્ષાત્કારનો પ્રયત્ન કરેલો પણ મને કદી ભૂત દેખાયું ન હતું, એટલે હું આવી માન્યતાઓની હાંસી ઉડાડતો.

પેલા ઉપરના ભૂતવાળા મોટા રૂમમાં હું રહેવા આવ્યો. અહીં પહેલાં એક અત્યંત મેધાવી વિદ્યાર્થી રહેતો હતો. મસ્તિષ્કનો અત્યંત ઉપયોગ કરવાથી તે પાગલ થયો અને અંતે આત્મહત્યા કરી બેઠો. બસ હવે લોકો એમ જ માનતા થઈ ગયા હતા કે તે ભૂત થયો છે અને કોઈને રહેવા દેતો નથી. આશ્રમવાળા હર્ષપૂર્વક કોઈ રહેવા આવે તો રૂમ ખોલી આપતા, પણ રહેનારો બે-પાંચ દિવસમાં જ પલાયન થઈ જતો. આ રૂમમાં હું લગભગ દોઢ-બે વર્ષ રહ્યો. મારે ખુલ્લા મનથી સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે મેં કદી કોઈ ભૂતને જોયું નહિ, પણ સાથે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે મને લાગ્યા કરતું કે ખરેખર કોઈ અહીં છે ખરું. મને તે દેખાય નહિ, પણ તેના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થયા કરે. આ માત્ર માનસિક ભ્રમણા નહિ પણ વાસ્તવિક પ્રતીતિ હતી. કેટલીક વાર જરા પણ પવન ન હોય છતાં જોરથી બારણું બંધ થઈ જાય, કેટલીક વાર ચારે તરફ કોઈ ફરતું હોય તેવું લાગ્યા કરે. આના પહેલાં અનેક ભૂતિયા મકાનોમાં હું રહી ચૂક્યો હતો, પણ આવો અનુભવ ક્યાંય થયો ન હતો. લોકો મને પૂછતા કે તમને કાંઈ દેખાય છે? તો હું કહેતો કે 'ના... ના... કાંઈ દેખાતું નથી.' પણ આવો અનુભવ થાય છે તેમ હું કોઈને કહેતો નહિ. મારી વાતોથી તથા એકાદ મહિનો વીતી જવાથી લોકોને પ્રતીતિ થઈ કે હવે અહીં કાંઈ નથી.' હિંમત કરીને મારા રૂમની આજુબાજુના બે રૂમોમાં બે સાધુઓ રહેવા આવ્યા. બન્ને ભણતા અને મારી પાસેથી ભણવાનું આકર્ષણ હોવાથી સમીપમાં રહેવા આવેલા.

પ્રથમ રાત વીતી ને એક સાધુએ સવારે કહ્યું કે આખી રાત ઊંઘ ન આવી. મારો પાટ કોઈ હચમચાવતું હતું. મને ભયંકરતા લાગતી હતી, અશાન્તિ તથા ભયમાં રાત પસાર કરી. બીજાને પણ તેવું જ લાગ્યું હતું.

મારા આશ્વાસનથી બન્નેને હિંમત આવી. સાંજે બન્નેએ સર્વત્ર ગંગાજળ છાંટ્યું, ધૂપ કર્યો, મંત્રો બોલ્યા, સૂઈ ગયા. આજે ઓછું થયું હતું. મને થયું કે બે-ચાર દિવસમાં બધી ભ્રાન્તિ નીકળી જશે. હું પણ ઇચ્છતો હતો કે એકલો રહું તેના કરતાં બે સાથીદારો રહે તો સારું. ત્રીજા દિવસે ફરી પાછો સાધુ બેબાકળો થઈ ગયો. ગંગાજળ રોજની માફક છાંટ્યું જ હતું તો કહે કે 'આજ તો સાલેને બહોત સતાયા.' પાંચમા દિવસે આ સાધુ રૂમ છોડીને ચાલ્યા ગયા. તેમના જવાથી બીજાના મન ઉપર પણ અસર પડી. તે પણ જવા તૈયાર થયા. મેં તેમને માંડ માંડ સમજાવીને રાખ્યા. જોકે તેઓ ઘણા સમય સુધી રહ્યા પણ ફરિયાદ તો કરતા જ રહ્યા. કોઈ વાર હું બે પાંચ દિવસ બહાર જાઉં તો તે એકલા ઉપર સૂએ નહિ. નીચે સૂવા ચાલ્યા જાય.

ત્યારે અને અત્યારે પણ મને થયા કરે છે કે શું આવી ભૂતયોનિ હશે ખરી? પહેલાં જેટલી મક્કમતાથી હું અસ્વીકાર કરતો તેટલી મક્કમતા હવે મારામાં રહી નથી. તેનું કારણ આવા અનુભવો છે. પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી કે તાર્કિકતાથી કરેલા નિર્ણયો ઘણી વાર અનુભવોની એરણ ઉપર ફૂટી જતા હોય છે.

જ્યારે મને લાગતું કે મારા રૂમમાં કોઈ છે, કોઈ હરીફરી રહ્યું છે, ત્યારે પ્રથમ તો હું માત્ર માનસિક ભ્રમણા છે તેવું માની લેતો, પણ ના... ના... આ ભ્રમણા નહિ પણ કાંઈ તથ્ય લાગે છે, તેવું સમજાતું ત્યારે હું પેલા તત્ત્વ સાથે આત્મીયતા કેળવવા લાગ્યો. મનોમન હું સંદેશો મોકલવા લાગ્યો. 'તું અહીં ખુશીથી રહે. મને તારી સાથે કોઈ વિરોધ નથી. તું પણ રહે. અને હું પણ રહું. તારાથી બની શકે તો મારું કલ્યાણ કર, મારાથી બની શકે તેવું હોય તો હું તારું કલ્યાણ કરવા તૈયાર છું.' મારા આવા માનસિક સંદેશાની સારી અસર થતી જણાતી. દોઢ-બે વર્ષનો ગાળો મેં ત્યાં વિતાવ્યો, મને કાંઈ નુકસાન ન થયું. હું ફરીથી કહું છું કે મેં પ્રત્યક્ષ કાંઈ જ જોયું ન હતું તેમ છતાં ત્યાં કાંઈક હતું એવું મને લાગ્યા કરતું. ભૂતપ્રેતયોનિ હોય તેમાં ભટકતા જીવો વિશે શાન્તિથી વિચારવું જોઈએ. અંધશ્રદ્ધાને દૂર કરવી જેટલી જરૂરી છે, તેટલી જ અનુભવહીન એકપક્ષીય નકારાત્મકતાને પણ દૂર કરવી જરૂરી છે.

કોઈ કોઈ વાર શાન્ત ધીર-ગંભીર વ્યક્તિ પણ કામાવેશમાં કે ક્રોધાવેશ જેવા આવેગોમાં અકારણ તણખલાની માફક તણાઈ જાય, પોતાની જાત ઉપરનો સંપૂર્ણ કાબૂ ગુમાવી દે, ત્યારે તેનાં કારણોનું પૃથક્કરણ કરતી વખતે મનોવૈજ્ઞાનિક સમાધાન ન થાય તો હું ભલામણ કરું છું કે કોઈ અતૃપ્ત-વાસનાવાળો ભટકતો જીવાત્મા તેના શરીર ઉપર આધિપત્ય મેળવીને પોતાનું ઇચ્છિત તો નથી મેળવતો ને? મારી વાતને

હસી કાઢનારા પ્રત્યે મારી સહાનુભૂતિ છે, કારણ કે હું પણ આવી વાતોને હસી જ કાઢતો હતો. મેં તે ભૂમિકા અનુભવી છે. પણ આ એક ભૂમિકા છે, સભાનતાથી પૃથક્કરણ કરવા જેવી છે, જો આવો કોઈ વાસનાથી અતૃપ્ત સ્ત્રીનો જીવાત્મા ભટકતો હોય, તમારા ઉપર તેની અસર થતી જણાતી હોય, તો તમે માનસિક સંદેશા મોકલી તેના દુષ્પ્રભાવને બદલી શકો છોઃ ‘તું બહેન છે, માતા છે, હું તો તારો બાળક છું. મને પુત્ર સમજો, ભાઈ સમજો, શાન્તિથી રહો, હું તમને અડચણ નહિ કરું, તમે મને અડચણ ના કરશો.’ આવા આવા શાંતિભર્યા સંદેશા પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી મોકલવાથી પરિસ્થિતિમાં બહુ જ મોટો ફેર પડતો અનુભવાય છે. જે અતૃપ્ત આત્માઓ હેરાન કરી શકે છે, તે જ જો અનુકૂળ થઈ જાય તો સુખસગવડ પણ કરી આપે છે. હા તેમને અનુકૂળ કરવા તેમની સાથે આત્મીયતા કેળવવી જોઈએ.

*

ઉપરનું પ્રકરણ બંને પક્ષના લોકો માત્ર તટસ્થ ભાવે અનુસંધાન કરે એટલા પૂરતું જ લખ્યું છે. ખરેખર તો મને કદી પણ કોઈ પણ પ્રકારના ભૂતનો અનુભવ થયો નથી અને આજે હું સ્પષ્ટ રીતે ભૂતપ્રેત વળગાડ નડતર વગેરેમાં જરા પણ માનતો નથી.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

64. કુટિયા બનાવું?

શરીર પ્રત્યે જેટલી ઉપેક્ષા ગુજરાતમાં રખાય છે, તેટલી બીજે ભાગ્યે જ રખાતી હશે. આ ઉપેક્ષાના કારણે સામાન્ય રીતે ગુજરાતી પ્રજાનાં શરીર એકવડિયાં તથા નિર્બળ હોય છે. આહાર, વ્યાયામ તથા યોગ્ય માવજતના અભાવે શરીર દુર્બળ થાય છે. ગુજરાતનું દૂધ દિલ્હી અને કલકત્તા સુધી પહોંચે છે. અને દિલ્હી-કલકત્તાની દવાઓ ગુજરાત સુધી પહોંચે છે. મૂળમાં ગુજરાતની પ્રજા નિરામિષભોજી છે. તેમાં પણ ધાર્મિક કારણોસર લસણ-ડુંગળી તથા કંદમૂળ વગેરે પોષક વનસ્પતિઆહારને પાપ માનનારી પણ છે. જોકે કાંદા-લસણ-બટાટા વગેરે ન ખાનારામાંથી કેટલાક લાંચ ખાવામાં પાપ નથી માનતા. ભારે વ્યાજ પણ ખાઈ શકાય. પણ કાંદા-લસણ ન ખવાય.

વિચિત્ર તથા પરિણામહીન ધાર્મિકતાએ પ્રજાના આહારને અવૈજ્ઞાનિક બનાવી દીધો છે. જીવન માટે જરૂરી પ્રોટીન, વિટામિન, ક્ષાર વગેરે તત્ત્વોનો વિચાર કર્યા વિના અખાદ્ય વસ્તુઓનું લાંબું લિસ્ટ પ્રજા સમક્ષ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. ધર્મપ્રચારકો આ અખાદ્ય વસ્તુઓથી દૂર રહેવા ઉપર અતિશય ભાર મૂકતા હોય છે. દૂધ-ઘી અને છાશ ગયાં, લસણ-ડુંગળી જેવી ગરીબોની કસ્તૂરી પણ જાય તો હવે શું ખાશે પ્રજા? કોઈ પ્રજાને શારીરિક રીતે મારી નાખવી હોય તો બંદૂકો ચલાવ્યા કરતાં ધાર્મિક રીતે આવા ચુસ્ત નિયમો તેમના જીવનમાં બેસાડી દો, પ્રજા આપોઆપ દુર્બળ થશે. તેની અસર તેના મન ઉપર પડશે, એટલે ભીરુ થશે. આ ભીરુતા ગુલામીને નોતરશે એટલે તો ગુજરાત ઉપર કાં તો નવાબોએ રાજ કર્યું, કાં મરાઠાઓએ રાજ્ય કર્યું.

જે છોકરાઓ અમેરિકા-ઇંગ્લૅન્ડ રહેવા જાય છે, બે-ચાર વર્ષ રહીને જ્યારે પાછા ફરે છે ત્યારે તેમનો દેખાવ બદલાઈ જાય છે, હૃષ્ટપુષ્ટ અને જુદા જ દેખાય તેવા થઈને આવે છે, કારણ કે ત્યાં તેઓ ભરપૂર કૅલરીવાળું ભોજન પામતા હોય છે. પૂર્ણ સંતુલિત ભોજન શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ તથા સુદૃઢ બનાવે છે. બળવાન શરીરમાં રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધુ રહે છે. એટલે વ્યક્તિ ઓછી બીમાર પડે છે. આવું આરોગ્યવાળું શરીર, સાંસારિક સુખો માટે પણ વધુ સક્ષમ બને છે. એટલે મળેલા સુખને તે સારી રીતે ભોગવી શકે છે. લાંબું આયુષ્ય અને સ્વાધીનતાભર્યું જીવન જીવી શકે છે. તેની ઊંચાઈ-પહોળાઈ આકર્ષક થાય છે. તેના વ્યક્તિત્વમાં એક પ્રકારની ખુમારી પ્રગટે છે. આવી સશક્ત, બાહોશ અને હિમ્મતવાળી પ્રજા કંતાઈ ગયેલી દુર્બળ પ્રજા ઉપર આધિપત્ય ભોગવે તેમાં શી નવાઈ? પ્રજાનાં દુર્બળ શરીરોમાં ધાર્મિક માન્યતાઓએ કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે એનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આહાર સંબંધી મેં કેટલાયે પ્રયોગો કરેલા. મહાત્મા ગાંધીજીનો પ્રભાવ તથા બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાની તીવ્ર લગનીએ મેં કેટલોક સમય શાકભાજી ખાઈને, કેટલોક સમય ફળફળાદિથી, કેટલોક સમય મસાલા-તેલ વિના, કેટલોક સમય ગળપણ વિના તો કેટલોક સમય માત્ર એક જ સમય જમીને મેં પ્રયોગ કરેલા. વર્ષો સુધી માત્ર ફોતરાંવાળી મગની સાદી દાળ તથા રોટલી કે રોટલા ખાઈને રહ્યો છું. વર્ષો સુધી દૂધનો સદંતર ત્યાગ કર્યો છે. આ બધા પ્રયોગોથી મારું શરીર વધુ દુર્બળ તથા અક્ષમ બન્યું છે. હા, જુદા જુદા કઠોર નિયમો પાળવાથી આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોના માણસોને સંસારી લોકો ખૂબ પ્રતિષ્ઠા આપતા હોય છે.

ઉપરના નિયમોથી મને શારીરિક હાનિ થતી (જે હું ત્યારે સમજી ન શકતો) પણ લોકોમાં મારી પ્રતિષ્ઠા થતી. લોકો કહેતા 'બાપજીને તો જરાય મોહ નથી, રંગ-રાગ અને ચટકા તો આપણને જોઈએ છે. અરેરે... આપણાથી તો આવું ખવાય જ નહિ... સાવ મોળું મોળું છાણ જેવું!' આવી વાતો લોકો કહેતા. ત્યાગનું સર્વાધિક પોષકતત્ત્વ પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય તો લોકો ગમે તેવું કઠોર જીવન જીવવા તૈયાર થાય. જો કોઈ ત્યાગીની નોંધ પણ ન લે તો તેવો ત્યાગ કરમાવા લાગે. આહાર સંબંધી મારા નિયમોથી મને પ્રતિષ્ઠા મળતી એટલે પણ તેને વળગી રહેવા લોભ થતો. જોકે હું માત્ર પ્રતિષ્ઠા માટે જ આવા નિયમો પાળતો ન હતો, મેં જે કાંઈ વાંચેલું-સાંભળેલું તે પ્રમાણે નિર્વિકારી જીવન જીવવા આવા નિયમો પાળતો. મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે આવા નિયમોથી આધ્યાત્મિક રીતે આંતરિક ક્ષેત્રમાં કોઈ ખાસ લાભ થયો મને જણાયો નથી. વર્ષો સુધી આ રીતે આહાર નિયમન કરવાથી મને પ્રેરતાં પ્રોટીન, વિટામિન કે ક્ષાર વગેરે ન મળતાં, એટલે મારું શરીર દુર્બળ રહેતું. ત્યારે મારી શારીરિક દુર્બળતાનાં કારણો સમજાતાં નહિ. આજે પણ હું જોઉં છું કે આહાર સંબંધી અતિશય નિયમો પાળનારા મોટા ભાગે કૃશ—દુર્બળ તથા અવિકસિત હોય છે. આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે હું સંયમિત આહારનો વિરોધ કરી રહ્યો છું. સંયમિત આહાર તો હોવો જ જોઈએ, પણ મારો વિરોધ અપૂરતા, અપોષણક્ષમ અને સ્વાદહીન આહાર પ્રત્યે છે.

વ્યક્તિને પૂરેપૂરી કૅલરી મળવી જ જોઈએ.

મારા જેવા સાધુ-સંન્યાસી માટે તો સ્વીકાર્ય તેવું જે કાંઈ અન્ન સમય ઉપર મળે તે જમી લેવામાં કલ્યાણ છે. કઠોર નિયમોથી પોતે તો દુઃખી થાય છે, જમાડનારને પણ દુઃખી કરે છે; કારણ કે રોજ નવા નવા ઘરે જમવા જવાની પૂરી રુચિ તથા પૂરી સગવડ સચવાઈ શકતી નથી. નિશ્ચિત જ પ્રકારનો આહાર કરનારાં આંતરડાં એવાં થઈ જાય છે કે જરાક ખોરાક બદલાય કે તરત જ પેટ બગડે. આહાર સંબંધી કઠોર નિયમો પાળનારા મોટા ભાગના યોગીઓ તથા સાધુઓ પેટના રોગથી રિબાતા હોય છે. તેમનાં આંતરડાં કમજોર થઈ ગયાં હોય છે, જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં તો તે બહુ દુઃખી થતા હોય છે.

એક વાર મારે ચારધામ યાત્રા કરવા જવાનું થયું. મારી ઇચ્છા ન હતી, પણ આપોઆપ ઊભું થયું. રેલવેનો સ્પેશિયલ ડબો જઈ રહ્યો હતો, તેમાં કેટલાક પરિચિત માણસો સાથે હું પણ રવાના થયો. આખી યાત્રાના કેટલાય કડવા-મીઠા અનુભવો છે, પણ તેની ચર્ચા નહિ કરું. લગભગ બે મહિના સુધી ચારે ધામની યાત્રા કરીને અમે પાછા તો આવ્યા, પણ હું મરડાનો રોગ લઈને પાછો આવ્યો. કાચી રસોઈ, તેલ-મરચાંની રસોઈ તથા સમય-કસમયનું જમવાનું—આ બધાંના કારણે મને મરડો થઈ ગયો. (મારા સિવાય કોઈને મરડો થયો ન હતો.) મને મરડો થયો હતો તેનું મુખ્ય કારણ એક જ પ્રકારના ખોરાકથી ટેવાયેલાં મારાં આંતરડાં હતાં. બીજાને ન થયો તેનું કારણ જે આવે તે ખાવાની ટેવવાળાં આંતરડાં હતાં. ત્યારે આ વાત હું સમજતો ન હતો. સાધુઓ વાતવાતમાં પૂર્વનાં કર્મોને કારણ બનાવે છે તેમ હું પણ પૂર્વનાં કર્મોને કારણ માનતો હતો.

મરડાથી મારું શરીર વધુ દુર્બળ થઈ ગયું હતું. પણ પ્રતિદિન સવાર-સાંજ જુદા જુદા ઘરોમાં જમવા જવાનું એટલે પથ્ય પાળી શકાતું ન હતું. મરડો વધતો જ જતો હતો. હવે શું કરવું? મને થયું કે કોઈ એવી જગ્યાએ જઈને રહું જ્યાં એકાદ મહિનો પથ્યપૂર્વક રહી શકાય. આવું એક ગામ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું. આ ગામ મને અત્યંત શ્રદ્ધાથી માને, જમાડવા માટે પડાપડી થાય. બસ નક્કી કર્યું કે આ ગામમાં એક મહિનો દહીં-ખીચડી ખાઈશ એટલે મરડો મટી જશે.

મોટી આશાએ હું તો પહોંચ્યો પેલા ગામ. આખું ગામ ભેગું થઈ ગયું: 'મહારાજ આવ્યા... મહારાજ આવ્યા...' સૌને ઉત્સાહ હતો. સૌ કોઈ મારી કથા સાંભળવા ઉત્સુક હતાં. પણ... પણ... મારું નખાઈ ગયેલું શરીર જોઈને સૌને નવાઈ લાગી. સૌ પૂછતાં અથવા અંદર અંદર ચર્ચા કરતાં, 'મહારાજ કેમ સાવ આવા થઈ ગયા?' મેં સૌને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે 'મને મરડો થયો છે. યાત્રામાં જમવાની પ્રતિકૂળતાએ આ દશા કરી છે એટલે શરીર સારું થાય ત્યાં સુધી કથા કરવાની નથી, માત્ર દહીં ને ખીચડી ખાવાની છે.' મારી દશા ઉપર કેટલાકને લાગણી થઈ, પણ કેટલાકને નવાઈ પણ લાગી. ગામના મુખી બોલ્યા, 'મહારાજ, માંદા તો અમે સંસારી પડીએ, તમે તો બ્રહ્મચારી રહ્યા, તમને વળી મંદવાડ કેવો?'

લોકો સાધુઓ પાસે કેવી અપેક્ષાઓ રાખે છે તેનો આ એક નમૂનો કહી શકાય. તેમને કોણ સમજાવે કે સાધુનાં આંતરડાં કાંઈ લોખંડનાં ના હોય, કુપથ્ય થાય તો તે પણ માંદાં પડે જ. તેમાં પણ મેં તો મારા અવિવેકથી ખોટા નિયમો પકડીને મારાં આંતરડાંને વધુ દુર્બળ બનાવી દીધાં હતાં. મારા એ અવિવેકી નિયમો લોકોને ગમતા, મારી પ્રશંસા કરતા, પણ એ જ નિયમો મારી બીમારીમાં પણ કારણ છે તે વાત તે કે હું કોઈ જાણતા ન હતા. મુખીની આવી આવી વાતોથી મને લાગી આવતું. વળી તે તો એક દોહરો પણ વારંવાર સંભળાવતા:

> **રામનામકી ઔષધિ ખરા ખંતસે ખાય,**
> **અંગપીડા વ્યાપે નહિ, મહારોગ મિટી જાય.**

આ બધાનો ફલિતાર્થ એ હતો કે જે બ્રહ્મચારી હોય તે માંદો પડે નહિ, અને કદાચ માંદો પડે તો રામનામથી જ સાજો થઈ જાય. રામનામમાં મારી શ્રદ્ધા હતી જ, પણ અમુક સમયે રામનામની સાથે દવા તથા પથ્યની પણ જરૂર હોય છે જ.

મુખી તથા બીજા કેટલાક અવારનવાર આવી વાતો સંભળાવતા, તેથી મને દુઃખ થતું. મને થતું કે હિન્દુ સાધુ માટે ક્યાં જગ્યા છે? પોતાનું વ્યક્તિત્વ હોય તો ઠીક, નહિ તો આજે પ્રજા ફૂલે પૂજતી હોય પણ સમય આવ્યે પાણી પણ ન આપે. આ ગામ છોડી દેવાની ઇચ્છા થઈ. હું જ્યારે કથા સંભળાવતો ત્યારે મને જમાડવા માટે પડાપડી કરતા, પણ હવે જ્યારે માંદો પડ્યો છું ત્યારે કાં તો ઉપેક્ષા કરે છે અથવા મને ઉપદેશ આપે છે. મારા પૂજ્યગુરુદેવ વિરક્ત હતા અને મારે પણ જીવનભર વિરક્ત રહેવાની ઇચ્છા હતી. મઠ-આશ્રમ બાંધવા પ્રત્યે મને સખત અણગમો હતો. પણ આ કડવા અનુભવે મારા મનમાં બીજ રોપ્યું કે જો એકાદ 'કુટિયા' પોતાની હોય તો આવા સાજા-માંદા

પ્રસંગે પડી રહી શકાય. કોઈની લાચારી તો નહિ. પરિસ્થિતિએ મારા વિચારોમાં વાસ્તવિકતાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં.

કોઈ વ્યક્તિ સાચા ત્યાગથી ઘરબાર છોડીને સાધુ થાય, અકિંચન રહીને ભ્રમણ કરે, લોકો બહુ જ રાજી થાય, પણ ધીરે ધીરે એ જ વ્યક્તિ કુટિયા બનાવે, રસોડું બનાવે તો મહેમાનોની સરભરા કરવી પડે. ગાદલાં-રજાઈઓ રાખવાં પડે. ધીરે ધીરે આશ્રમ-મઠનો વ્યાપ વધતો જાય. લોકો કહે કે આ મહારાજ તો પ્રથમ બહુ ત્યાગી હતા, હવે જુઓ ને, કેટલું વધાર્યું છે!

ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે ગુણો સ્થાયી ભાવવાળા નથી હોતા. આંધીની માફક, ઊભરાની માફક આવે, પણ ઓછાયે થઈ જાય અને અમુક કાળ પૂરતા સમાપ્ત થઈ જાય.

જીવનમાં મુખ્ય બે સ્થિતિઓ છેઃ વાસ્તવિક સ્થિતિ તથા વિશેષ સ્થિતિ. એક નટ દોરડા ઉપર ખેલ કરે છે, તે તેની વિશિષ્ટ સ્થિતિ છે. દોરડા ઉપર અડધો કલાક કે કલાક રહી શકાય, જીવનભર ન રહેવાય. પણ તે જ નટ જમીન ઉપર ઊભો રહે છે કે ખાટલા ઉપર બેસે છે તે વાસ્તવિક સ્થિતિ છે. તે રીતે આખું જીવન જીવી શકાય. માણસ પણ કોઈ વિચારોની આંધી કે ઊભરામાં કઠોરમાં કઠોર ત્યાગ કરી શકે, પણ પછી આંધીનું પ્રમાણ ઘટવાથી ધીરે ધીરે તેને વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવો જ પડે.

ઘરમાં રહેવું, સુખસગવડો ભોગવવી એ વાસ્તવિકતા છે, ઘર છોડવું અને સુખસગવડોને લાત મારવી એ વિશેષતા છે. આવી વિશેષતા સમય જતાં વાસ્તવિકતા તરફ આવી જતી હોય છે, એટલે ગૃહત્યાગી આશ્રમ બાંધતા હોય છે, સંસારત્યાગી, એક નવો સંસાર ઊભો કરતા હોય છે, કુટુંબત્યાગી, એક નવા પ્રકારનું કુટુંબ રચતા હોય છે. સંબંધત્યાગી, એક નવા જ પ્રકારના સંબંધોના તાણાવાણા ગોઠવતા હોય છે. કારણ કે જીવનની આ વાસ્તવિકતા છે.

મને પણ થયું કે લાવ એક નાની સરખી કુટિયા બનાવું જેથી લોકોની લાચારી ન રહે. પડ્યા તો રહેવાય.

*

65. ચમત્કારોની ભીતરમાં

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ચમત્કારની ચર્ચા ન હોય તેવું ભાગ્યે જ બને. સંતોનાં, ભક્તોનાં ચરિત્રો ચમત્કારોથી ભરપૂર હોય. આ ચમત્કારોમાં કેટલું તથ્ય હશે તેની કોઈને પરવા નથી હોતી. શ્રદ્ધા અને તેમાં પણ અંધશ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર સંશોધકો વિનાનું હોય, એટલે સત્ય-અસત્યનો ભેદ કરવો તેમના માટે લગભગ શક્ય નથી હોતો. આ ચમત્કારોની કથાઓ તથા ચમત્કારપ્રિય અભિગમે ભારતને પારાવાર હાનિ પહોંચાડી છે. પ્રત્યેક કુદરતી કે અકુદરતી આપત્તિમાં માણસો કોઈક ચમત્કારની અપેક્ષા રાખતા થઈ જાય છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિગત પ્રશ્નો હોય તોપણ કોઈ સંતપુરુષ આશીર્વાદ આપે ને હું પૈસાદાર થઈ જાઉં, મારી દીકરી પરણી જાય, મને લોટરી લાગી જાય-તેવી અપેક્ષા રાખે છે.
ચમત્કારોની માયા એટલા મોટા પ્રમાણમાં શિક્ષિત-અશિક્ષિત પ્રજામાં ફેલાયેલી છે કે તેને નિર્મૂળ કરવામાં ઘણી જ કઠિનાઈ પડી રહી છે. અસંખ્ય ભગવાનો આ દેશમાં લોકોના ઉદ્ધાર માટે ફરી રહ્યા છે. પ્રત્યેક ભગવાન સુપરમૅન હોવાનો દાવો કરે છે. તેમના દાવાને પડકાર આપનાર કોઈ નથી. નાસ્તિકતાના ક્ષેત્રમાંથી કાંઈક પડકાર થયો, પણ નાસ્તિકતાના કારણે તેની પ્રભાવશક્તિ સીમિત હોવાથી લોકોના માનસને તે પ્રભાવિત ન કરી શક્યો. આસ્તિકતાના ક્ષેત્રથી આવો પડકાર થવો જોઈતો હતો, પણ આસ્તિકતાનું ક્ષેત્ર ચમત્કારોના સરળ લાભોથી પોતાને વંચિત કરવા તૈયાર થાય તો આવો પડકાર કરી શકાય ને? સૌ કોઈને આ સરળ માર્ગના વિપુલ લાભો ગમતા હોવાથી સૌ કોઈ ચૂપ રહે છે.
મેં એક-બે મોક્ષદાતા ભગવાનોને કહ્યું, તમે બહુ ચમત્કારી ભગવાન છો તેવું તમારી જાતે કહો છો, હજારો ભક્તોને કશા જ ક્રમ વિના જ મોક્ષ કરી દેનારા તમે રાજકોટ જાઓ અને તરસે મરતી પ્રજાને પાણી આપો. અડધું સૌરાષ્ટ્ર પાણી વિના વલખાં મારે છે, જાઓ, તેમને પાણી પીતા કરો. જો તેવું ન કરો તો ભગવાન કહેતાં શરમાઓ, લાજી મરો. લોકો જો જાગ્રત થાય તો આવા ભગવાનને પાણી આપવાનું બંધ કરે, પાણી આપો તો પાણી મળે તેવો પડકાર ફેંકનાર નીકળે તો આ બિલાડીના ટોપ જેવા ફૂટી નીકળેલા ભગવાનો આપોઆપ સમાપ્ત થઈ જાય. જે દેશમાં આટલા બધા ભગવાનો હોય તે દેશ અન્ન વિના, જળ વિના, મકાનો વિના (ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં), વાહનો વિના, અરે જીવનની કોઈ સગવડ વિના તરફડતો હોય તેવું કેમ બને!
યુરોપ-અમેરિકામાં આવાં ચમત્કારિક ભગવાનો નથી. છતાં ત્યાં પ્રજાને સુખસગવડો મળે છે, જે સ્વચ્છ રાજકારણ, કાર્યદક્ષતા અને પ્રમાણિક અધિકારીઓ, સાચા વ્યાપારીઓ અને દેશભક્ત છે તેવું અહીં કેમ નથી? કારણ કે પ્રજાને ગુમરાહ કરનારા આ ભગવાનો, ચમત્કાર અને મોક્ષના નામે લોકોને ઊંધા માર્ગે ચડાવી રહ્યા છે.
મારી સાથે અસંખ્ય ચમત્કારોની ઘટનાઓ સંકળાયેલી છે. જો લોકરુચિ તથા અભિગમને હું પ્રોત્સાહન આપું તો હું પોતે પણ એક ચમત્કારિક પુરુષ થઈ શકું તેમ છું. પણ હું જાણું છું કે આ ચમત્કારો છે જ નહિ. આ તો માત્ર વિશિષ્ટ અભિગમથી થનારી માત્ર કલ્પના છે. ચમત્કારમાં ગણાવી શકાય તેવા અસંખ્ય પ્રસંગોમાંથી બે-ચાર પ્રસંગો અહીં આપીશ.
એક નાના સરખા ગામની સીમમાં ઝૂંપડી બાંધીને હું રહું. પ્રવચન કરવા તથા જમવા પૂરતો જ ગામમાં જાઉં. લોકોને મારા પ્રત્યે ચાહના તથા અહોભાવ જાગેલો. એક રાત્રે દોઢ વાગે ગામનો વૃદ્ધ વાળંદ તથા તેની દીકરી તથા એક વર્ષના દૌહિત્રને લઈને ઝૂંપડીએ આવ્યો. ડરતાં ડરતાં મને જગાડ્યો. પેલું એક વર્ષનું સાવ માંદલું, હાડપિંજર માત્ર, રડવાની પણ શક્તિ વિનાનું મડદાલ બાળક મારા પગમાં મૂકીને બન્ને રડવા માંડ્યાં. હું ઘટનાને સમજી શક્યો નહિ. અત્યંત કરગરીને બન્નેએ કહ્યું કે આ બાળક જિવાડો તોયે તમારું અને મારો તોયે તમારું. મેં જોયું કે બાળક સાવ મરી જાય તેવું થઈ ગયું હતું. મેં તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે હું કાંઈ દવા જાણતો નથી. તમે સવારે કોઈ ડૉક્ટર પાસે લઈ જાઓ. પણ પેલાં માને નહિ. 'ઘણાયે ડૉક્ટરોને બતાવ્યું બાપા, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, હવે તો તમે જ તારણહાર છો.' મેં તેમને ચાલ્યા જવા ખૂબ સમજાવ્યાં પણ તે ખસે નહિ. મને ઊંઘ આવતી હતી અને આ ખસતાં ન હતાં, એટલે છેવટે આ બલાને કાઢવાની દૃષ્ટિથી મારી પાસે મારા ગુરુજીની આપેલી શરદીની ગોળીઓ પડી હતી તેમાંથી બે ગોળીઓ પેલા બાળકને ખવડાવી, ભગવાન સારું કરી દેશે તેવું આશ્વાસન આપીને તેમને વિદાય કરી સૂઈ ગયો.
બીજા દિવસથી ગામમાં મારો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો. જ્યાં જાઉં ત્યાં અત્યંત અહોભાવ જોવા મળે! મને નવાઈ લાગે. એક મહિનાથી

પ્રવચન કરું છું પણ આ એકદમ આટલો બધો પ્રભાવ કેમ વધી ગયો હશે?

બનેલું એવું કે પેલા વૃદ્ધ વાળંદે બીજા જ દિવસથી ગામમાં પ્રચાર કરવા માંડેલો કે મારી દીકરીનું બાળક મરી ગયેલું. તે મડદું લઈને અમે રાત્રે બાપજીની ઝૂંપડીએ ગયેલાં અને બાપજીએ સજીવન કરી આપ્યું વગેરે... વગેરે... સજીવન થયેલા બાળકને જોઈને ગામનાં નરનારીઓનો મારા પ્રત્યે અત્યંત અહોભાવ વધી ગયો હતો.

ખરેખર તે બાળક મરી ગયું ન હતું પણ માંદું હતું. પણ પેલા વાળંદે પોતાની ભાષા પ્રમાણે રંગોળી પૂરવા માંડેલી એટલે વાતમાં જોર આવ્યું. મેં તેને જે દવા આપેલી હતી તે તો શરદીની હતી. કશું જાણ્યા-સમજ્યા વિના માત્ર તેને અહીંથી રવાના કરવા પૂરતી જ આપી હતી, પણ તેનાથી પેલા બાળકને રાહત થઈ હતી. સવારે તે સાજું થઈ ગયું હતું, કદાચ તે તેના માટે ઔષધિરૂપ પણ નીવડી હોય. બસ પછી તો શું પૂછવું? હવે મારી માન્યતા વિદ્વાન તરીકે નહિ, પણ ચમત્કારિક સિદ્ધ પુરુષ તરીકે થઈ ગઈ.

બીજી ઘટનાઃ શ્રદ્ધાળુ ભક્તો પોતાના પૂજ્ય સાધુ-સંતો પ્રત્યે ચમત્કારિક ભાવ રાખતા જ હોય છે, તેમાં પણ કોઈ સાચીખોટી એકાદ ઘટના વહેતી થઈ જાય તો પછી ટોળાં ઊભરાતાં વાર ન લાગે.

વાળંદની ઘટનાએ આખા ગામમાં મારું જુદું જ સ્વરૂપ નિખરાવી દીધું હતું. તેવામાં એક બીજી ઘટના બની. હું સાંજે ફરવા જાઉં. ત્રણચાર માઈલ અત્યંત ગતિમાં ચાલું. કોઈ સાથે હોય તો તેને દોડવું જ પડે. ત્યારે સડકો બનેલી નહિ, ધૂળિયા રસ્તા અને બન્ને બાજુ ખેતરોની ઊંચી ઊંચી વાડો. હું સપાટાબંધ ચાલ્યો જતો હોઉં. એક કાટખૂણાવાળા વળાંકે જઈને પાછા વળવાનું મેં નક્કી કર્યું. બીજી તરફ થુવરની ઊંચી ઊંચી વાડો હતી. બરાબર કાટખૂણે જઈને અત્યંત ગતિમાં પાછો ફર્યો, તેવો બીજી દિશામાંથી એક ઠાકોરનો છોકરો આવતો હતો. તેની નજર મારા ઉપર પડી. મારું પાછું વળવું અને ગતિમાં ચાલવું તથા કાટખૂણાની બીજી બાજુથી તેનું પણ આ બાજુ નીકળવું - આ બધું એક જ ક્ષણે થયું. એટલે તેને તો એમ જ થયું કે હું જમીનમાંથી પ્રગટ થયો છું. આટલામાં ક્યાંય હતા નહિ અને ઓચિંતાના ક્યાંથી આવ્યા? નક્કી મહારાજ જમીનમાંથી પ્રગટ્યા છે. તે છોકરો મારી પાછળ દોડ્યો અને પગમાં પડીને ખૂબ નમસ્કાર કર્યા. મને તો ખ્યાલ સરખો પણ નહિ કે આ છોકરો મને ભૂમિમાંથી પ્રગટ થયેલો માનીને આવી રીતે નમસ્કાર કરી રહ્યો છે. ગામમાં જઈને તેણે લોકો આગળ પ્રચાર કરવા માંડ્યો કે 'મહારાજને મેં સગી આંગે જમીનમાંથી પ્રગટ થતા જોયા.' વાળંદની હવા તો હતી, તેમાં આ બીજી ઘટના મળી. હવે તો ગામમાં મારું માન અત્યંત વધી ગયું. મારા કાને આ ચમત્કારોની વાતો આવવા લાગી ત્યારે મેં કથામાં લોકોને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે હું સામાન્ય માણસ છું. કશા જ ચમત્કારો જાણતો નથી. પણ મારી વાતની અસર ઊલટી પડી. લોકો કહે કે મહારાજ તો આપણને ભુલાવામાં નાખવા આવું કહે છે. તે તો પૂરેપૂરા ચમત્કારિક પુરુષ છે. ચમત્કારોની હવા એટલી સરળતાથી પ્રસરાવી શકાય છે કે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં બીજા બધા માર્ગો કરતાં આ ટૂંકો માર્ગ અપનાવવા લગભગ સૌ તૈયાર થઈ જાય છે.

ત્રીજી ઘટનાઃ આશ્રમમાં બેઠો બેઠો અનાજ લેવા આવનારને હું કાર્ડ કાઢી આપતો હતો. એક વૃદ્ધ ડોસાને કાર્ડ આપવા માટે નામઠામ વગેરે લખીને કાર્ડ ઊલટાવી બીજી તરફ લખવા પ્રયત્ન કર્યો. હું કાર્ડની સામે જ જોતો રહી ગયો. કાર્ડની ઉપર લાલ રંગના છાંટા પડેલા હતા. હું સમજી શક્યો નહિ. આજુબાજુ બેઠેલા માણસોને મેં કાર્ડ બતાવ્યું. તેમણે લાલ રંગનાં છાંટણાં જોયાં. સૌ ચમક્યા, અને રાજી રાજી થઈ ગયા. 'બાપજી, કંકુનાં છાંટણાં થયાં છે... નક્કી,... કંકુના છાંટા પડ્યા છે.' સૌ કોઈ આનંદમાં આવી ગયા. પણ મારું મન માનતું ન હતું. હું વિચારે ચડી ગયો. તેવામાં મારા મસ્તિષ્કમાં ચમકારો થયો. હું હસી પડ્યો. બનેલું એવું કે હું ખુરશી ઉપર ખુલ્લા આકાશમાં નીચે બેઠેલો, ચોમાસાનાં વાદળાં આકાશમાં હતાં, તેમાંથી કોઈ કોઈ છાંટો પડ્યા કરતો હતો. કાર્ડને નોંધવા માટેનું જે રજિસ્ટર મારા હાથમાં હતું તે તેનું પૂંઠું લાલ રંગનું હતું. પેલા છાંટા લાલ ચામડાના પૂંઠા ઉપર પડેલા, તેના ઉપર મેં કાર્ડ મૂકેલું. અને પછી ઉલટાવેલું એટલે પૂંઠાનો રંગ કાર્ડને ચોંટેલો. આ રીતે કાર્ડ ઉપર લાલ રંગનાં છાંટણાં દેખાયેલાં. મેં સૌને વાત સમજાવી ત્યારે સૌનું સમાધાન થયું.

જો આ ઘટનાને સમાચાર પત્રોમાં મોકલી આપી હોત તો અવશ્ય છપાઈ ગઈ હોત. લોકોમાં મારા આશ્રમની પ્રતિષ્ઠા કોઈ દૈવી શક્તિના રૂપમાં વધી ગઈ હોત. લોકોનાં ટોળેટોળાં ઊમટ્યાં હોત. પણ આમ કરીને તો લોકોની અંધશ્રદ્ધાને જ પોષનારો થાત. સામાન્ય બાબત પણ કેવી રીતે ચમત્કારિક થઈ જાય છે તેનો આ નમૂનો કહેવાય.

ચોથી ઘટનાઃ એક નગરથી આખી બસ ભરીને ભક્તો ભજન કરવા આવ્યા. આવતાં પહેલાં તેમણે જ રસોઇયા વગેરેને રસોઈ કરવા મોકલેલા. સાઠેક માણસની રસોઈ માટે જે-જે સીધું જોઈએ તે મેં આપ્યું અને રસોઈ થઈ. સાંજના સમયે બસ આવી. પ્રથમ સૌ જમવા

બેઠા. જમીને ભજન કરવા બેઠા. ભજન સાંભળવા ગામમાંથી અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષો, બાળકો વગેરે આવવા લાગ્યાં. આ સૌને મેં જમાડ્યાં. અઢીસો ઉપર માણસો જમ્યાં. ભજન કરનારાઓને નવાઈ લાગી. તેમણે પોતાના જ મોકલેલા મહારાજને બોલાવીને પૂછ્યું કે 'રસોઈ કેટલી કરેલી?' તેણે જવાબ આપ્યો કે 'પંચાવન માણસની!' 'તો પછી આ અઢીસો ઉપર માણસો કેવી રીતે જમ્યાં?' રસોઇયો ભક્ત માણસ હતો. તેણે કહ્યું કે મને નવાઈ લાગે છે. રસોઈ ખૂટતી જ નથી. બાપજી ચમત્કારિક પુરુષ છે.' બસ સૌને થઈ ગયું કે હું ચમત્કારિક પુરુષ છું. સૌનો મારા પ્રત્યેનો અહોભાવ વધી ગયો હતો.

ખરેખર ઘણા માણસ જમવામાં આવું કારણ હતું. પ્રથમ તો પંચાવન માણસ કરતાં વધારે મેં સીધું આપેલું, જેથી દસ-વીસ માણસો ભળી શકે. બીજું, પેલી મંડળી છેક સાંજે આવેલી. પાણી પી પીને પેટ ભરી ચૂકેલી એટલે થોડું જ જમી. ત્રીજું ગામમાંથી જે લોકો આવતાં તે જમીને જ આવતાં, છતાં મારા આગ્રહથી જમવા બેસતાં. એટલે તે બધાં નામમાત્ર જ જમતાં. આ રીતે ઘણાં માણસો જમ્યાં. આમાં કશો જ ચમત્કાર ન હતો, પણ ચમત્કારોની હવામાં જ લોકોને જીવતા કરવા હોય તે આવી રીતે ઘટનાનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકે. હું પ્રચાર ન કરું, અરે વિરોધ કરું તોપણ લોકો સ્વયં પ્રચાર કરે. લોકોને પોતાની પૂજ્ય વ્યક્તિના ચમત્કારોનું વર્ણન કરવામાં અનહદ આનંદ આવતો હોય છે. રંગોળીઓ પૂરીપૂરીને વાતો ચગાવતા હોય છે. સમાચારપત્રોના કટારલેખકોને તો આવો મસાલો જોઈતો જ હોય છે. પોતે જેને સાચી ન માનતા હોય તેવી ઘટનાઓને પણ તેઓ છાપતા હોય છે, લોકોની વિકૃત રુચિને પંપાળવામાં તેમનો ધંધો ચાલતો હોય છે.

પાંચમી ઘટનાઃ એક ગામમાં કથા-પ્રવચનનો કાર્યક્રમ થયો. આખું ગામ હિલોળે ચડ્યું. મંદિરના પૂજારીને મારા પ્રત્યે બહુ જ ભાવ થઈ ગયો હતો. હું વિદાય થયો. થોડા જ દિવસો પછી પેલા પૂજારીને સાપ કરડ્યો. ઘરવાળાં ગભરાયાં. ભૂત-ભૂવા, દવા વગેરે કરવાનો આગ્રહ કર્યો પણ પેલા પૂજારીએ સાફ ના પાડી દીધી. મારું નામ લઈને ત્રણ વાર ધૂળ પેલા ડંખ ઉપર નાખીઃ 'જય સચ્ચિદાનંદ મહારાજ.' સર્પ ઊતરી ગયો અને સારું થઈ ગયું, તેણે તથા મારા પ્રેમી ભક્તોએ ખૂબ પ્રચાર ચલાવ્યો કે બાપજીએ સર્પનું ઝેર ઉતારી નાખ્યું. અરે મહારાજ તો હાજરાહજૂર છે વગેરે.

ખરેખર શું થયેલું? જે સાપ કરડેલો તે બિનઝેરી હતો. (બધા જ સર્પો કાંઈ ઝેરી નથી હોતા.) એટલે તેને નામ માત્રનું જ ઝેર ચડેલું જે સમય જતાં આપોઆપ ઊતરી ગયેલું. હા, એટલું જરૂર કે શ્રદ્ધાના બળથી તેને અવલંબન મળ્યું, જેથી તે હિંમત રાખી શક્યો. નહિ તો સર્પના ઝેર કરતાં પણ હિંમત હારી જવાથી વધુ હાનિ થતી હોય છે. આવા પ્રસંગમાં કાંઈ જ ચમત્કાર ન હોવા છતાં ચમત્કારનું રૂપ ઘડાઈ જાય છે. આ જ પૂજારીને તીવ્ર ભાવનાના કારણે હું મંદિરમાં દેખાયેલો અને મને પાણી પિવડાવવા પ્યાલો લઈને તે દોડેલો. ખરેખર તો હું ત્યાં હતો જ નહિ, પણ તેની મનોભૂમિકાએ મારું દશ્ય ઉપસ્થિત કરેલું. બીજા બધા બેઠેલા પણ કોઈને ન દેખાતાં તેને જ માત્ર હું દેખાયેલો. આ ઉપરથી પ્રચાર થયો કે હું અનેક શરીર ધારણ કરી દર્શન આપી શકું છું; ખરેખર તો મારામાં આવી કશી જ શક્તિ ન હતી. હું જાણતો પણ ન હતો, પણ તેની મનોભૂમિકાએ મારી ઝાંખી થયેલી. મનોભૂમિકાથી અદશ્ય વિચારો કેટલીક વાર દશ્ય રૂપ ધારણ કરી વસ્તુની ઝાંખી કરાવતા હોય છે.

હું મારા પોતાના જીવન ઉપરથી કહી શકું છું કે મેં કદી પણ કોઈ પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર જોયો નથી. ચમત્કારિક પુરુષોમાંથી જેના જેના સંપર્કમાં આવ્યો છું, ત્યાં પ્રચારતંત્રની પ્રબળતાને કારણે પ્રયત્નપૂર્વક ચમત્કારોની હવા ફેલાવાતી જોઈ શકાય છે. એટલે મને એક સામાન્ય માણસ ગમે છે તેટલો ચમત્કારિક પુરુષ નથી ગમતો.

*

66. કાશીને વિદાય

મને કાશીમાં રહેતાં રહેતાં દશ-અગિયાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. શાંકર વેદાન્તના મુખ્ય વિષય સાથે આચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. સર્વપ્રથમ સ્થાન આવવાના કારણે સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો, પણ મારે એવો સુવર્ણચંદ્રક ક્યાં લગાવવો તથા કોને બતાવવો? એ ચંદ્રક લેવા હું સમારોહમાં ગયો જ નહિ. મારી ઇચ્છા હોત તો હું પીએચ.ડી કરી શક્યો હોત. એ સમયે ત્રણસોથી ચારસો રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ પણ મળી શકી હોત, પણ હવે મારે ભણવું ન હતું. જેટલું ભણ્યો તે ગુરુજીની કૃપાથી ભણ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા હતી કે હું હંમેશાં કાશીમાં રહું તથા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવ્યા કરું, પણ મારી ઇચ્છા કાશી છોડીને સામાજિક-ધાર્મિક કાર્યો કરવાની હતી. મારી વાત સમજાવવા હું ગુરુજી પાસે પંજાબમાં ફીરોજપુર ગયો. તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે હું અગિયાર વર્ષ ભણ્યો, હવે મને ભણવામાંથી મુક્તિ આપો તેવી પ્રાર્થના કરી, જે તેમણે માન્ય કરી.

મારી બીજી ઇચ્છા હતી કે હું પ્રથમની માફક જ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરું. પૈસાને સ્પર્શ ન કરું. પૂ. ગુરુજી તો વિરક્ત હતા જ, મારે પણ તેમની માફક વિરક્ત થવું હતું. હવે ભણતો ન હોવાથી પૈસાની જરૂર પણ ન હતી. મેં મારી વાત ગુરુજી આગળ મૂકી. તેમણે મને સમજાવ્યો કે 'હું જે નિયમ પાળું છું તે મારા માટે ઠીક છે, પણ તારે તેવા નિયમ લેવા નહિ, લક્ષ્મીને સ્પર્શ ન કરવાથી કાંઈ ત્યાગ થઈ જતો નથી તેમ કલ્યાણ થઈ જતું નથી. કેટલીક વાર આવા ત્યાગથી અહંકાર, મોહ તથા લાચારી વધે છે. આવા ત્યાગ કરતાં લક્ષ્મીનો સદ્‌ઉપયોગ કરી દીનદુઃખીને સુખી કરવામાં લક્ષ્મીને વાપરવી તે ઉત્તમ વસ્તુ છે.'

લક્ષ્મી વિશે તથા કથા-પ્રવચન વિશે તેમની સાથે સારી એવી ચર્ચા થઈ. તેઓ કથા-પ્રવચન કરવાના પક્ષમાં ન હતા, તેનું કારણ કથા-પ્રવચન કરનારાઓના કડવા અનુભવો હતા. મારો વિચાર ધર્મપ્રચાર કરતા રહેવાનો હતો. અંતે તેમણે મને કહ્યું કે 'વ્યાસપીઠ ઉપર બેસીને કોઈનો ભય કે લોભ રાખ્યા વિના જે સત્ય હોય તે જ બોલવું. જે દિવસે લોભ કે ભય થાય તે દિવસથી પ્રવચન બંધ કરી દેવાં.' તેમની આ આજ્ઞા મારા માટે જીવનમૂલ્ય થઈ ગઈ. તેમણે બીજી પણ કેટલીક અનુભવની વાતો કહીઃ 'સાધુઓનાં ટોળાં ભેગાં ના કરીશ, શાંતિથી રહેવું હોય તો એકલો રહેજે. ઘણા સાધુઓ મળીને ખટપટો કરતા હોય છે, અશાન્તિ જગાવતા હોય છે. એટલે એકલા રહેવું. કોઈ ગૃહસ્થને શિષ્યો બનાવવા નહિ, કંઠીઓ બાંધવી કે કાન ફૂંકવા નહિ. કોઈના પણ ગુરુ થવું નહિ. જીવનભર શિષ્યભાવમાં રહેવું. હજારો શિષ્યો કરનારા લોકોનું કલ્યાણ નથી કરી શકતા, તે માત્ર ટોળાં જ વધારતા હોય છે. સંન્યાસ દીક્ષા પણ કોઈ સુપાત્ર અને સુયોગ્ય હોય તેને જ આપવી. આપણી પરંપરામાં એક જ શિષ્યની પ્રથા ચાલી આવે છે. અર્થાત્ દાદાગુરુ અભ્યુદાનંદજીને એક જ શિષ્ય બળદેવાનંદજી હતા, અને બળદેવાનંદજીને હું જ એકમાત્ર શિષ્ય હતો, અને મારે તું જ એકમાત્ર શિષ્ય છે. આવી આપણી પરંપરા રહી છે.' આવી આવી ઘણી ચર્ચા થઈ. દીક્ષા લેતી વખતે જ મેં તેઓને એક વાત કહેલી કે આપનો આ નાનો સરખો આશ્રમ છે તેને હું સંભાળવાનો નથી, અર્થાત્ તેની જવાબદારી મારાથી સ્વીકારી નહિ શકાય. તેમણે પણ તે વાતનો સ્વીકાર કરેલો કે આ આશ્રમની તારા ઉપર કોઈ જવાબદારી નહિ.

પૂજ્ય ગુરુદેવ અત્યંત વિરક્ત હતા. દિવસમાં એક વાર ભિક્ષા કરવા જતા. બે-ચાર ઘરોનાં આંગણે ઊભા રહીને ઊભા ઊભા જ રોટલી જમતા. ત્યાં જ હાથ દોઈને કુટિયાએ પાછા ફરતા. સાંજે જમતા નહિ. તેમનો બીજો કોઈ ખર્ચ ન હતો. કુટિયાની ચારે તરફ સુંદર બગીચો હતો. બગીચામાં પુષ્કળ ફૂલ થતાં. આ ફૂલોની આવક એક માળી દર વર્ષે છસો રૂપિયા જેવી આપતો. એક વાણિયા ભક્ત બધો વહીવટ કરતા. છસો રૂપિયામાંથી ત્રણસો-ચારસો દવાઓ બનાવવામાં વાપરતા. અર્થાત્ ગુરુજી જાતે દવાઓ બનાવતા તથા દર્દીઓને મફત આપતા. દર વર્ષે મને બસો રૂપિયા મોકલતા. મારી આ પૈસા લેવાની જરા પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં તેમની આજ્ઞા માનીને હું લેતો અને તેમાં ઉમેરીને તેમના નામની તિથિ વગેરે કાશીના આશ્રમોમાં નોંધાવી દેતો. તેમનું જીવન અત્યંત નિર્મળ હતું. કુટિયામાં કદી પણ સ્ત્રીને આવવા દેવામાં આવતી નહિ. માત્ર પુરુષોનો જ પ્રવેશ થતો. પુરુષો પણ સવારે કે સાંજે જ માત્ર આવી શકતા. પૂજ્ય ગુરુજીનું વ્યક્તિત્વ ગંભીરતાની સાથે કઠોર પણ હતું. તેમનાથી લોકોને ભય પણ લાગતો. આ ભય શ્રદ્ધાપૂર્વકનો રહેતો. તેમના વ્યક્તિત્વમાં ત્યાગની ખુમારી, નિઃસ્પૃહતા અને આડંબરહીનતા રહેતાં. તેઓ જાડી ખાદીનાં આછાં ભગવાં વસ્ત્રો પહેરતા, પણ શિયાળામાં કાળી

કામળીની ગાતી એવી રીતે લગાવતા કે જાણે કોટ પહેર્યો હોય. માથા ઉપર ભગવા રંગનો એક કટકો એવી રીતે બાંધતા જેથી તે ટોપી જેવો દેખાય. પૂજ્ય બ્રહ્મલીન દાદાગુરુની સ્મૃતિમાં આશ્રમમાં હોળીની આસપાસ ભંડારો કરવામાં આવતો. તેમાં સેંકડો ગરીબ-ગરબાંને શીરો, પૂરી, શાક વગેરેનું ભોજન અપાતું. પૂ. ગુરુજી નિવૃત્તિમાર્ગી હતા એટલે આશ્રમમાં બીજી કોઈ ખાસ પ્રવૃત્તિ રહેતી નહિ. કુટિયામાં એકાકી રહેતા તથા કોઈની કાંઈ પણ આશા કર્યા વિના નિજાનંદમાં મસ્ત રહેતા. તેઓ વેદાન્ત પરંપરામાં હતા એટલે વેદાન્તી હતા. તેમ છતાં શુષ્ક વેદાન્તી ન હતા. વિચારસાગરને તેઓ ઘણી વાર બિગાડસાગર કહેતા. પંજાબમાં વેદાન્તની કથાઓ બહુ થતી તેથી સ્ત્રીપુરુષો હું જ બ્રહ્મ છું એવી વાતો કર્યા કરતાં. તેમને શુષ્ક વેદાંત ગમતું નહિ.

મારી સ્થિતિ જુદી હતી. વેદાન્તાચાર્ય થતાં થતાં હું સાવ વેદાન્તોનો વિરોધી થઈ ગયો હતો. મારો ઝુકાવ ભક્તિમાર્ગ તરફ હતો. રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ આચાર્યોનું વેદાન્ત મને ગમતું પણ શાંકર વેદાન્તની એકેએક પ્રક્રિયા મને હાસ્યાપદ લાગતી. શાંકર વેદાન્ત ભણતાં તથા ભણાવતાં હું લોકો સાથે ખૂબ ચર્ચા કરતો. મારા પ્રશ્નોનું સમાધાન થતું નહિ. મેં ઘણી વાર પૂ. ગુરુજીની પાસે મારા વિચારો દર્શાવ્યા કે આ શાંકર વેદાન્તને મારાથી સ્વીકારી શકાતું નથી. હું ઘણી વાર તેને અનુકૂળતાથી સમજાવવા પ્રયત્ન કરું છું પણ જેમ જેમ સમજવા પ્રયત્ન કરું છું તેમ તેની અસારતા દેખાવા લાગે છે. હું શાંકર વેદાન્તી નથી થઈ શકતો તેથી તે દુઃખી થતા, હું પણ દુઃખી થતો, અને આ શાંકર વેદાન્ત મારા મગજમાં બરાબર ઊતરી જાય તે માટે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરતો. પણ દિનપ્રતિદિન હું તેનાથી વધુ ને વધુ દૂર ખસતો ગયો.

મેં એકવીસમા વર્ષે ગૃહત્યાગ કરેલો અને ત્રેવીસમા વર્ષે સંસ્કૃત ભણવાનું શરૂ કરેલું. લગભગ ચોત્રીસમા વર્ષે કાશીથી ભણીને ગુરુજી પાસે આવ્યો. હવે ધર્મપ્રચાર તથા સમાજસેવા કરવાનો મારો વિચાર હતો. આટલાં વર્ષો કાશીમાં તથા સાધુ સમાજમાં રહેવાથી હું ઘણું શીખ્યો હતો. મને પ્રથમથી જ કેટલીક વાતો ગમતી નહિ, જેમ કે આડંબર, ખોટા ખર્ચા તથા પારસ્પરિક રાગદ્વેષભરી ખટપટો. મારા વિચારોને ગુરુજીનું અનુમોદન મળ્યું, એટલે આ સમાજથી દૂર રહેવા મેં નિર્ણય કર્યો. એકલા અલિપ્ત રહેવું. આશ્રમ-કુટિયા કે મઠ બાંધવો નહિ. ભ્રમણ કરતા રહેવું જે પૈસા આવે તેને તરત જ સારા કામમાં—ગરીબોના કામમાં વાપરી નાખવા. પ્રભુભક્તિનો પ્રચાર કરવો, અંધશ્રદ્ધાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં વિચરવું. આવો નિર્ણય કરીને હું 1966માં ગુજરાતમાં આવ્યો.

*

67. ગુજરાતમાં

મોહમાયાનું કેન્દ્ર સ્ત્રી તથા લક્ષ્મી છે તેવું તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ; પણ આ બેમાં કોઈ જગ્યાએ પણ મોહ ન હોય તેને પણ માયા છોડતી નથી. માયાના હજાર હાથ છે, ગમે તે એક હાથે જીવાત્માને પકડી જ લેતી હોય છે. મારી પાસે સંસ્કૃતનાં ઘણાં પુસ્તકો હતાં. કેટલાંક તો દુર્લભ હતાં. કાશીથી વિદાય થતાં આ પુસ્તકોને હું છોડી શક્યો નહિ. મોટી મોટી ચાર-પાંચ પેટીઓ ભરીને આ પુસ્તકો હું સાથે લઈ આવ્યો હતો. પણ આ પુસ્તકોને રાખવાં ક્યાં? કોઈ ભક્તના ત્યાં મૂક્યાં. પણ હું તો ભ્રમણમાં હોઉં, કદી તેને જોવાનો મોકો જ ન મળે. રહી રહીને થાય કે પછી આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ શો? કોઈને આપી દેવાનો જીવ ન ચાલે. મારા માટે તે મોહનું કેન્દ્ર જ ગણાય. એ પુસ્તકો મને બરાબર વળગ્યાં હતાં. પેલી ચારધામ યાત્રાનો કડવો અનુભવ અને તેમાંથી કુટિયા બાંધવાની ઇચ્છા થઈ હતી. હવે પુસ્તકોએ તે ઇચ્છાને વધુ પ્રબળ બનાવી. મને થતું કે જો પોતાની કુટિયા હોય તો આ પુસ્તકોને રાખી શકાય તથા અવારનવાર તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય. આશ્રમ નહિ બાંધવાના વિચારોની સામે આ બે કારણોએ મને ઢીલો બનાવ્યો હતો. સ્થાયી રહેનારાઓને અનેક પ્રશ્નો સામે લડવું પડતું હોય છે. રાગદ્વેષ થવાનો સંભવ ખરો, સ્થાયી સંપર્કોથી મોહમાયાની શક્યતા પણ ખરી. ધીરે ધીરે વહીવટી કામ વધે એટલે ભજનપૂજનમાં પણ વાંધો આવે, ખટપટો થાય. ઘણા બધા પ્રશ્નો ઊભા થાય. અને ભ્રમણ કરતા રહેવાથી કોઈ પ્રશ્ન જ ન રહે. ‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ એ સમજીને જ કહ્યું હશે. હું આશ્રમ બાંધવાના પક્ષમાં ન હતો, છતાં ઉપરનાં બે કારણો મને ઢીલો બનાવતાં હતાં. કાશી છોડ્યું ત્યારે મારી નજર સુરપુરા ઉપર હતી. મારી પાસે બચેલા એક હજાર રૂપિયા મેં સુરપુરાના ભાઈઓને આપ્યા અને મહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને એક રૂમ બનાવવા તથા એક રૂમ બનાવીને તેમાં આ પુસ્તકો રાખવા કહ્યું. અવારનવાર હું તે રૂમમાં ઊતરતો રહીશ તેવું સૂચવ્યું. પણ ગામ લોકો છએક મહિના પૈસા રાખી અંતે મને પાછા આપી ગયા, બાકીના બાર હજાર ગામમાંથી થઈ શક્યા નહિ.

મેં પ્રથમ ચાતુર્માસ શ્રીવાળીનાથજીની જગ્યામાં તરભ ગામે કર્યા. મહંતજી બહુ જ સરળ અને ભલા માણસ. તેમને સંસ્કૃત ભણવાની ઇચ્છા. હું ગામડાનો જીવ. મને થયું કે જો આ રબારી—સમાજના ગુરુને સમજાવી શકાશે તો રબારી—સમાજમાં જે પીરાણાપંથી રબારીઓ છે તેમને પાછા મૂળ ધર્મમાં લાવી શકાશે. મેં જોયું કે કોઈ રબારીના ત્યાં પીરાણાપંથની રબારણ બાઈ પત્ની થઈને આવી હોય તો માળ-પાટ કરતી વખતે રબારી સાધુઓ તેને ઘર બહાર કાઢી મૂકે. ‘જ્યોત ઝાંખી થાય છે... મ્લેચ્છ છે’ આવું કહે. આથી હિન્દુ રબારી તથા પીરાણા રબારી વચ્ચે રોટીવ્યવહાર તથા બેટીવ્યવહાર હોવા છતાં ખાઈ વધતી જતી હતી. મહંતજી તથા માળ-પાટ કરવા જતા રબારી સાધુઓને મેં પીરાણા રબારીઓને અપનાવવા-સત્કારવા સમજાવ્યા. મારી વાત તેમના ગળે ઊતરી. આજ મને આનંદ થાય છે કે પૂરો પીરાણાપંથી રબારી સમાજ શ્રીવાળીનાથજી તરફ વળી ગયો છે. આ એક બહુ જ મહત્ત્વનું કાર્ય હતું.

શ્રીવાળીનાથજીની જગ્યામાં સાડાત્રણ મહિના સુધી રહેવાના કારણે ગામ તથા આજુબાજુનાં ગામોમાં સારી જાગૃતિ આવી. એકાદ-બે દાખલા ઉપરથી ખ્યાલ આવશે.

તરભ ગામમાં ઠાકોરોની વસ્તી વધારે, ચૌધરીઓ પણ ખરા, કડવા પટેલો કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ગામ છોડીને જુદું નવું પરું બાંધીને રહેલા. ગામમાં રોજનાં બે માટલાં ભરીને દારૂ વેચાતો. નવાઈની વાત તો એ કે દારૂ વેચનાર એક હરિજન ભંગી ભાઈ હતો. જે લોકો પાણી પીવામાં આભડછેટ માનતા હતા તે દારૂ પીવામાં આભડછેટ માનતા નહિ. પ્રવચનની એવી અસર થઈ કે અઠવાડિયે માત્ર અડધું માટલું જ દારૂ વેચાવા લાગ્યો. લોકો આપોઆપ વ્યસન છોડી દેતા. પેલો હરિજનભાઈ માથું કૂટે કે આ મહારાજે તો મારો ધંધો જ ચોપટ કરી નાખ્યો.

ગામના રબારીઓ પોતાનાં બકરાંને સાચવવા આખી રાત ઉજાગરા કરતા, કારણ કે માંસાહારી પ્રજા લાગ જોઈને એકાદ બકરાને ગમે ત્યારે ઉપાડી જતી. હવે તે આખી રાત ઘસઘસાટ ઊંઘવા લાગ્યા. કોઈ પૂછે તો કહેતા કે કાશીથી એક મહારાજ આવ્યા છે તો અમારા ગામમાં સતયુગ આવી ગયો છે. હવે કોઈ બકરાંને ચોરતા નથી. સત્સંગની આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ સારી અસર થઈ. ગામમાં હાઈસ્કૂલ ન હતી તે હાઈસ્કૂલ માટેનાં ચક્રો પણ શરૂ થયાં. થોડા વિલંબ પછી આ ગામમાં આજે હાઈસ્કૂલ ચાલી રહી છે. મારો વિશ્વાસ

છે કે જો સાધુસમાજ લોકહિતનાં કાર્યોમાં પોતાનું જીવન વાળી દે તો ગામડાંમાં બહુ સારું કામ થઈ શકે તેમ છે.

*

68. નવાગામમાં

હિન્દુ ધર્મમાં નિયંત્રણ જેવી કોઈ વસ્તુ ન હોવાથી વ્યવસ્થા થોડી અને અવ્યવસ્થા ઘણી થઈ જાય છે. એક જ જગ્યાએ સેંકડો મંદિરોનો ઢગલો થઈ જાય છે. અને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં દેરી પણ ન થઈ શકે. આવું જ દાનની બાબતમાં. જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં કોઈ કથાકાર નજરે ન પડે અને જ્યાં પ્રથમથી જ ઢગલો હોય ત્યાં તક મેળવવા લાગવગ લગાવનારા કથાકારોની ભીડ થઈ જાય. કથાકારો પણ અનેક પ્રકારના સાધુ-સંન્યાસીઓ, બ્રાહ્મણ-પુરાણીઓ, ભક્તો વગેરે. દરેક પદ્ધતિમાં પણ તફાવત. મોટા ભાગે સૌ કોઈ પોતપોતાની રીતે સ્વતંત્ર રૂપમાં કથા માટેની જગ્યા ખોળે, સૌને પગ જમાવવા મહેનત કરવી પડે.

ત્રીજી તરફ કથા-પ્રવચન, આજીવિકા તથા પ્રભાવ માટેનું ક્ષેત્ર હોવાથી પરસ્પરમાં સ્પર્ધા પણ કરે. આવી સ્પર્ધામાંથી વિખવાદ પણ થાય, આખું વાતાવરણ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય. કેટલાક કથાકારો, લોકો પાસેથી પૈસા ખેંચવા અનેક પ્રકારની તરકીબો પણ અજમાવે. વૈદ્ય-ગાંધીનું સહિયારું એ નીતિ પ્રમાણે કેટલાક સ્થાયી લોકો પણ આમાં ભળે. કથા પૂરી થાય. મહારાજ વિદાય થયા પછી 'મહારાજ આટલા રૂપિયા લઈ ગયા'ની ચર્ચા થાય. આગળનો માણસ જે છાપ મૂકી ગયો હોય તેનાં પરિણામ નવા આવનારને ભોગવવાં પડે. સમગ્ર રીતે જોતાં સામાન્ય લોકોમાં એક એવી છાપ પડેલી કે આ કથાકાર માત્ર પૈસા ઉઘરાવવા કથા કરતા હોય છે. આવી છાપમાં કોઈ સાચો માણસ પૂરા ત્યાગથી ધર્મપ્રચાર કરવા માગે તોપણ તેને શરૂ શરૂમાં તો સહન કરવું જ પડે.

એક વાર હું ફરતો ફરતો નવાગામ-નાયકા પહોંચ્યો. કોઈ અજાણ્યા ગામમાં જાઓ એટલે પ્રથમ પ્રશ્ન ઉતારાનો, પછી જમવાનો. બધું જ અનિશ્ચિત. પૂછતાં પૂછતાં એક નાનું સરખું જીર્ણ દશા જેવું મહાદેવનું મંદિર લોકોએ બતાવ્યું. નજીકમાં જ વાળંદોનાં મકાન. વાળંદભાઈઓ ખેતીનો ધંધો કરે. પણ વાળંદ એટલે વાળંદ. તે વ્યાપાર કરે તોય વાળંદ, તેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કેટલી? આપણે જે સમાજરચના કરી છે, તેમાં આવી અનેક જ્ઞાતિઓને વસવાયાં માન્યાં છે. વસવાયાં પોતાના બાપદાદાનો ધંધો છોડીને, ગમે તેટલો ઊંચો ધંધો કરે તોપણ સામાજિક લેબલ તો તેમનું ઊંચું ન જ આવે.

નવાગામના વાળંદો બહુ ભાવિક. મને જોઈને બધા રાજી થયા. મારો અનુભવ છે કે ઊતરતી જ્ઞાતિઓમાં જેટલો ભક્તિભાવ છે તેટલો ઉપલી જ્ઞાતિઓમાં નથી હોતો. ઉપલી જ્ઞાતિઓમાં પૈસા તથા કુળનો અહંભાવ ભર્યો પડ્યો હોય છે, એટલે તેના અહંભાવને પંપાળનારા, ખુશામત કરનારા લોકો જ મોટા ભાગે તેમનો લાભ લઈ શકતા હોય છે. એક વાળંદકુટુંબે પાણી પિવડાવ્યું, અને સાંજનું જમવાનું પણ કહ્યું. મેં કહ્યું કે મારે તો પાંચેક દિવસ અહીં ધર્મપ્રચાર કરવો છે. સૌને મારી વાત ગમી. પણ ગામડામાં તેમનું કાંઈ ચાલે નહિ, એટલે ફલાણા... ફલાણા... ભાઈઓની રજા લીધી હોય તો સારું. મને પણ તે વાત ઠીક લાગી. અમે બંને ધર્મપ્રચારની રજા લેવા માટે ગામની ભાગોળે આવેલી લાઇબ્રેરીમાં ગયા. સાંજના સમયે અહીં ગામના પ્રૌઢ માણસો ભેગા થતા. ગામ સુખી, શિક્ષિત તથા સંસ્કારી પણ ખરું. ગાંધીવાદનો પ્રભાવ એટલે કોંગ્રેસી વલણ વધુ. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો પણ પ્રભાવ સારો. સાથેના માણસથી તમારી કિંમત વધે કે ઘટે. મારી સાથે વાળંદનો જુવાન છોકરો હતો, તેની કિંમત મારી કિંમતમાં નિર્ણાયક થઈ રહી હતી.

સાંજના સમયે બધા વૃદ્ધો ટોળટપ્પાં લગાવી રહ્યા હતા. મને જોઈને કોઈને આદરભાવ ન થયો. મને તેનું દુઃખ ન થયું. કારણ કે લગભગ પ્રત્યેક અજાણી જગ્યાએ મને આવો જ અનુભવ થતો. ખાલી ખુરશી ઉપર હું મારી મેળે જ બેઠો. પેલા વાળંદના છોકરાએ કહ્યું, 'કાકા... આ મહારાજને ધર્મપ્રચાર કરવો છે, તમારી સૌની રજા લેવા આવ્યા છે.' આગેવાનોએ મારી સામે જોયું. એક ખંધી રીતે બોલ્યા, '...હા...હા... હમણાં જ અહીં કનીજમાં...ફલાણા મહારાજ દશ હજાર રૂપિયાનો ધર્મપ્રચાર કરી ગયા...' સૌ હસી પડ્યા. મેં કહ્યું, 'મારે કોઈ ફંડફાળો કરવાનો નથી, માત્ર ધર્મપ્રચાર જ કરવાનો છે.' મારી વાત ઉપર કોઈને વિશ્વાસ ન આવ્યો, પણ લપ ટાળવા પેલા વાળંદ ભાઈને ઓર્ડર કર્યો.

'અલ્યા... તમારા ચોક આગળ પાટ નાખી આપજો.' અમે વિદાય થયા. પેલા આગેવાનોએ પણ કોઈ ત્રાસમાંથી છૂટ્યા હોય તેમ શાન્તિનો દમ લીધો.

ગામમાં મુખ્ય પ્રજા પાટીદારોની, સુખી-સંપન્ન અને કર્તા-હર્તા મારા જેવા કેટલાય ધર્મના નામે જીવનારા રોજ આવે અને આ પાટીદાર

પ્રજા પાસે અડંગો જમાવે. જૂના અનુભવ આવા હોય એટલે તેમણે જે વ્યવહાર કર્યો તેથી ભિન્ન વ્યવહારની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. ધાર્મિક અવ્યવસ્થાનું જ આ પરિણામ કહેવાય.

પેલો વાળંદભાઈ દુઃખી થયો હતો. તેની ઇચ્છા હતી કે ગામનો મુખ્ય ચોક પાટીદાર મોલ્લામાં છે ત્યાં કથા થાય તો ઊજળો વર્ગ લાભ લેવા આવે. અમારા મહોલ્લામાં તો કોઈ નહિ આવે. હું સમજી ગયો. તેને આશ્વાસન આપ્યુંઃ તું ચિંતા ન કર, આપણે તો આ જગ્યા સોનાની છે.

સાંજે તેના ત્યાં જમ્યો અને રાત્રે પ્રવચન થયું. એ જ આજુબાજુની વસ્તી આવીને બેઠી. ચડિયાતો વર્ગ તો આવવાનો જ ન હતો. પણ એક વૃદ્ધ પાટીદાર સજ્જન આવીને બેઠેલા. પ્રવચન પૂરું થયું. લોકો પ્રસન્ન થયા. સૌને થયું કે સારું થયું મહારાજને આપણા ચોકમાં બેસાડ્યા. પેલા પાટીદાર સજ્જને પોતાના મહોલ્લામાં જઈને મારાં વખાણ કર્યાં હશે એટલે બીજા દિવસે તેમની સાથે ચાર-પાંચ પાટીદાર ભાઈઓ મારી કથા સાંભળવા આવ્યા. પ્રવચન પૂરું થયું અને તેઓ મારી પાસે આવ્યા. કહે કે 'મહારાજ અમારા મહોલ્લામાં ચાલો. ત્યાં સારું રહેશે.' મેં કહ્યું કે 'તમારા મહોલ્લાવાળાએ જ મને અહીં બેસાડ્યો છે. હવે એક વાર જ્યાં બેઠા ત્યાં બેઠા, હવે તો અહીં જ પ્રચાર કરીશ.' તેઓ થોડી નિરાશા સાથે વિદાય થયા. ત્રીજા દિવસે તેમનાં વીસ-પચ્ચીસ સ્ત્રી-પુરુષો આવ્યાં, ફરી આગ્રહ થયો, પણ હું મક્કમ હતો. મારી મક્કમતાથી આજુબાજુની સામાન્ય પ્રજા ખુશ હતી. ચોથા દિવસે મને અહીં બેસાડનારા આગેવાનો આવ્યા. પ્રવચન સાંભળ્યા પછી તેમને થયું કે અહીં બેસાડવામાં આપણે ભૂલ કરી છે, તેમણે પણ આગ્રહ કર્યો. પણ હું મક્કમ હતો. ગામમાં થોડો કચવાટ થવા લાગ્યો. 'મહારાજને અહીં કોણે બેસાડાતા હશે?' હું વાળંદ વગેરે સામાન્ય પ્રજાને ત્યાં જમતો, અને મારો નિયમ એવો હતો કે જે પ્રથમ જમવા જવાનો દિવસ લખાવે તેને ત્યાં જ જમવા જવું. કોઈ ગમે તેવો શ્રીમંત હોય પણ કોઈનું નામ છેકીને બીજાના ત્યાં ન જવું.

અંતે પાંચમા દિવસે સૌ કોઈએ આગ્રહ કરીને મને કહ્યું કે 'મહારાજ, બસ. હવે અહીં આટલો પ્રચાર ઘણો થઈ ગયો. હવે અમારે ત્યાં ચાલો.' વાળંદભાઈઓ પણ હવે ગામના દબાણ આગળ ટકી શકે તેમ ન હતા. તેમણે જ કહ્યું, 'બાપજી, ભલે હવે ત્યાં પધારો.' પછીની કથા દીવાનખાના નામની જગ્યાએ થઈ. નવાગામનાં ભાઈબહેનોએ મને ખૂબ માન આપ્યું. તે પછી અનેક વાર નવાગામ જવાનું થયું, પણ પછી તો મારે ધર્મપ્રચારની રજા લેવાની ન રહી. તે જ બધા મને આગ્રહ કરીને લઈ જતા. આ છે આપણી વ્યવસ્થા. પરિચિત હોય તો ઠીક, પણ જો પરિચિત ન હોય તો તમે સાવ સોનાના હો તોપણ તમને કથીર જ સમજવામાં આવે, કારણ કે પૂર્વના અનુભવો આવા હોય છે.

જે મહાદેવના મંદિરમાં હું ઊતરેલો તેનું વર્ણન પણ જાણવા જેવું છે. ત્યારે તે જીર્ણ હાલતમાં હતું. પોઠિયાની બાજુમાં હું મારા જ આસન ઉપર બેસું. દૂર ખારી નદીએ નહાવા જાઉં. વચ્ચે લઘુશંકા કરવી હોય તો પણ ઠેઠ ગામ બહાર નીકળો તો જગા મળે. એટલે દૂર સુધી જવું પડે. લોકોની અવરજવર હોય. મહાદેવમાં શ્રદ્ધાળુ ભક્તો મહાદેવની સાથે પોઠિયાને પાણી છાંટે કે ચડાવે તેનો લાભ મને પણ મળે. કીડિયો તથા અન્ય જન્તુઓ તો હોય જ. રાત્રે મંદિર બહારના સાંકડા ઓટલા ઉપર સૂઈ જાઉં.

આજે પણ આ વાળંદ કુટુંબો મને યાદ છે જે ખૂબ જ ભાવથી મારી સેવા કરતાં.

*

69. સુણાવમાં

હિંદુ ધર્મના સાધુ પોતાના પગ ઉપર ઊભેલા છે. પોતાની આવશ્યકતાઓ તેણે પોતાની પ્રતિભા દ્વારા મેળવી લેવાની હોય છે. તેની પ્રથમાવસ્થા કે ઉત્તરાવસ્થા(વૃદ્ધાવસ્થા)માં તેની જવાબદારી નિશ્ચિતરૂપથી કોઈ સંભાળશે તેવું આશ્વાસન તેની પાસે નથી હોતું. અનિશ્ચિત ભવિષ્યના કારણે ઉત્તમ સાધુ વર્ગ પણ બે પૈસા બચાવવા પ્રેરાય છે. જે સ્થિતિ સાધુઓની શારીરિક આવશ્યકતાઓની છે તે જ સ્થિતિ ધર્મપ્રચારની પણ છે. ધર્મપ્રચાર માટે તેણે સ્થાન ઊભાં કરવાં પડતાં હોય છે. આવાં સ્થાનો ઊભાં કરવામાં, મેળવવામાં તથા મેળવેલાં સ્થાનોને સલામત રાખવામાં તેની શક્તિ ખરચાય છે. સ્થાનો તથા ભક્તવર્ગની પ્રાપ્તિ માટે પરસ્પરમાં સ્પર્ધા તથા કેટલીક વાર ઈર્ષ્યા-દ્વેષ તથા શત્રુતા પણ થઈ જતી હોય છે.

મને યાદ છે કે અમૃતસરમાં એક ખૂબ જ પ્રભાવશાળી સંતે ચાતુર્માસ કરેલા. આખું શહેર તેમનાથી પ્રભાવિત થઈ ગયું. આધ્યાત્મિક પ્રભાવ સાંસારિક પરિણામ મેળવવા લાલચુ બને તો અશાંતિ જ મળે. શહેરવાસીઓના ઉપર પોતાનો બરાબર પ્રભાવ જામ્યો છે એમ સમજીને તેમણે લોકોને શિષ્ય બનાવવા માંડ્યા. હજારો નરનારીઓએ તેમની પાસેથી મંત્રદીક્ષા લીધી. સૌએ ધન્યતા અનુભવી. મહારાજને પણ શિષ્યમંડળ મોટું કરાયાનો હરખ થયો. હિન્દુ ધર્મમાં મંત્રદીક્ષા લઈને ગુરુ કરવાની પ્રથા પેસી ગઈ છે (પહેલાં ન હતી). આ પ્રથાથી પ્રજાનું જ્ઞાન નથી વધ્યું. પણ અજ્ઞાન જ વધ્યું છે. આથી પ્રજા શોષિત થઈ છે. કોઈ માણસ પાસેથી મંત્રદીક્ષા લીધા વિના કોઈના શિષ્ય થયા વિના પણ પ્રભુસ્મરણ કરી શકાય છે. જીવન ધન્ય બનાવી શકાય છે. હિન્દુ પ્રજાને વિભાજિત કરનારી અનેક પ્રથાઓમાં આ ગુરુપ્રથા પણ એક છે. ગુરુના નામે લોકો વિભાજિત થાય છે, વિખવાદ પણ થાય છે.

પેલા મહારાજ પોતાની વિદ્વત્તાનાં ઇચ્છિત પરિણામો પ્રાપ્ત કરીને હરિદ્વાર પોતાના આશ્રમે જવા રવાના થયા.

હવે બન્યું એવું કે બીજા વર્ષે એ જ શહેરમાં એક બીજા મહાત્મા ચાતુર્માસ કરવા આવ્યા. આ મહાત્મા હતા તો પ્રજ્ઞાચક્ષુ પણ તેમનો પ્રભાવ પેલા મહારાજ કરતાં સવાયો નીકળ્યો. તેમની પ્રજ્ઞાચક્ષુતા તેમના પ્રભાવને વધારનાર આશીર્વાદ થઈ ગયો હતો. લોકો તેમનાથી ખૂબ પ્રભાવિત થઈ ગયા, તેમણે પણ પોતાના પ્રભાવ-સૂર્યનો લાભ મેળવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. ખરેખર તો આ કથાઓ મોટા ભાગે આવા લાભો મેળવવાના ધ્યેયથી થતી હોય છે. કારણ કે સૌને પોતપોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાનું હોય છે. આથી પ્રજા તથા પ્રચારક બંનેનાં હિતો જુદાં થઈ ગયાં હોવાથી અંતે શોષક-શોષ્ય જેવી સ્થિતિ થઈ જતી હોય છે.

આવા પ્રજ્ઞાચક્ષુ મહારાજે પણ ગુરુ કરાવવા ઉપર ભાર મૂક્યો. સદગુરુ વિના લાખ પ્રયત્ન કરો તો પણ જીવન સફળ ન થઈ શકે તેનાં ઉદાહરણો ઉપર ઉદાહરણો આપીને વાતને બરાબર ઠસાવી. વળી તેમણે ગયા વર્ષે આવેલા મહારાજને લાગુ પડે તેવી રીતે કુગુરુનાં લક્ષણ આડકતરી રીતે બતાવ્યાં તથા પોતાને લાગુ પડે તેવી રીતે સદગુરુનાં લક્ષણ બતાવ્યાં.

શ્રોતાઓમાંથી ઘણાખરાએ આ નવા મહારાજ પાસેથી ફરી દીક્ષા લઈ લીધી અને સદગુરુ મેળવ્યાનો સંતોષ માન્યો.

ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયો, મહારાજ વિદાય થયા. પણ પોતાના શિષ્યોને બીજા મહારાજે ભરમાવીને પોતાના કરી લીધા છે તેવી વાત પેલા જૂના મહારાજે જાણી ત્યારે તેમના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. ખેતર ભેળાઈ જવાથી ખેડૂતને દુઃખ થયું. આ રીતે બન્ને સાધુઓમાં પરસ્પરમાં એકબીજાનાં હિતોને આંચ પહોંચાડવાના કારણે ઈર્ષ્યા-દ્વેષ અને વૈરભાવ વધે તે સ્વાભાવિક થયું.

ત્રીજા વર્ષે ફરી પાછા પ્રથમવર્ષવાળા સાધુ પોતાના અનુયાયી વર્ગને પાછો વાળવા આવી ગયા. તેમણે ગુરુદ્રોહ ઉપર કથા કરવા માંડી. ગુરુનો ત્યાગ કરવાથી કેટલું પાપ લાગે તથા કેવાં કેવાં નરક મળે તે બધું સમજાવવા લાગ્યા. લોકોની સ્થિતિ ના અહીંના ના ત્યાંના જેવી થઈ. કેટલાક ધાર્મિક ચતુર લોકોએ કુશળતાથી બંને જગ્યાએ સ્થાન રાખ્યું. તે એવી રીતે કે આમને ખબર ન પડે કે આ પેલી તરફ પણ જાય છે અને પેલાને ખબર ન પડે કે આ બીજી તરફ પણ જાય છે.

ગુરુપ્રથાએ આવી દશા કરાવી, તથા ગુરુપ્રથા સાંસારિક હિત સાધવાનું માધ્યમ બની એટલે તેનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ જ માર્યો ગયો. જો સાધુ વર્ગ સમાજાશ્રિત હોત અર્થાત્ તેને પોતાના માટે ધર્મપ્રચાર કરવાનો ન હોત, પણ ધર્મપ્રચાર માટે ધર્મપ્રચાર કરવાનો હોત તો કદાચ આવું ન થાત અથવા ઘણું ઓછું થાત.

સુણાવમાં એક મહાત્માની અવરજવર વધારે. ભક્તોએ કહેલું કોઈ ગુજરાતી બોલનાર હોય તો કાશીથી અહીં મોકલશો. કાશી આવીને પેલા સાધુએ મને કહ્યું કે ચરોતરમાં સુણાવ નામનું એક સારું ગામ છે. તમે ત્યાં ધર્મપ્રચાર માટે જાઓ. મેં ચાર-છ મહિના હા-ના કરવામાં વિતાવ્યા. તે દરમિયાન સુણાવથી બે-ત્રણ પત્રો આવ્યા કે ગુજરાતી બોલી શકે તેવા મહાત્માને મોકલો. અંતે ઉનાળાની રજાઓમાં હું કાશીથી સીધો સુણાવ આવ્યો. જીર્ણ થઈ ગયેલા પરમહંસ આશ્રમમાં ઊતર્યો. પેટરૂપી બોઇલર બરાબર કોલસાની માગણી કરી રહ્યું હતું પણ અહીં ક્યાં માસી હતી કે રસોઈ બનાવીને વાટ જોતી હોય! અંતે થોડાઘણા કોલસા મળ્યા અને પેટમાં પધરાવ્યા. જવાબ મળ્યો કે હમણાં એક બહેન કથા કરવા આવ્યાં છે. એટલે તમારી કથા કરી શકાય તેમ નથી. ઠેઠ કાશીથી આવીને પાછા જવાનું થયું. તે વખતે મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થા એટલે પૈસા પણ પૂરતા ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. વળતાં ભાડું મળી રહેશે તેવી ખાતરી હતી. એટલે આવવાનું ભાડું અને થોડાક વધારાના પૈસા મારી પાસે હતા. હવે શું કરવું? કહેનાર ભાઈ તો કહીને ચાલતા થયા. તેમના ગયા પછી હું પણ થેલો લઈને પગપાળો જ ચાલતો થયો. ગામ સમૃદ્ધ હતું, સુખી હતું, સંસ્કારી હતું પણ યોગ્ય સંપર્કના અભાવે ગામની ભાવના મારા સુધી પહોંચી શકી ન હતી. મને કકડીને ભૂખ લાગી હતી અને આગળ ક્યાં રહેવાનું તથા જમવાનું થશે તે નક્કી ન હતું. હું ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં પપૈયાની લારી સામે મળી. હાશ, જાણે માસી મળી! દોઢ રૂપિયાનું પપૈયું લીધું અને એક ખેતરમાં બેસીને ખાઈ ગયો. પાછો ચાલ્યો અને પહોંચ્યો બાંધણી ચોકડીએ. એક બસ ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી. ક્યાં જવું એ તો કશું નક્કી ન હતું. હું પૂછ્યા વિના જ એ બસમાં ચડી ગયો. કંડક્ટરે પૂછ્યું કે ‘મહારાજ! ટિકિટ ક્યાંની આપું?’ મેં કહ્યું કે, ‘આ બસ ક્યાં જાય છે?’ તો કહે કે, ‘પેટલાદ.’ મેં કહ્યું કે, ‘ભલે ત્યારે પેટલાદની ટિકિટ આપો.’ આ રીતે હું પેટલાદ પહોંચ્યો, કોને ખબર ભવિષ્યમાં આ ચરોતર સાથે મારો ગાઢ સંબંધ બંધાવાનો હતો!

*

70. જય વૈદ્યનાથ

સુણાવથી હું પેટલાદ આવ્યો અને પૂર્ણાનંદ આશ્રમમાં ઊતર્યો. લોકો ખાસ વાતો કરતા નહિ, લગભગ મૌન જેવું જ રાખતો. રોજ સાંજે ફરવા જતો. એક વાર નાની રેલવે લાઇનથી કોલેજ આગળથી વળીને મોટી રેલવે લાઇને પહોંચી જવાશે એમ સમજીને ચાલ્યો, પણ અત્યારે આશ્રમ છે તે જગ્યાએથી ઘરો દેખાવાથી પાછો ફર્યો. મારી પાછળ જ દંતાલીના દેસાઈ ભાઈ આવતા હતા. તેમણે પોતાના ગામ આવવા આગ્રહ કર્યો.

ગામની બીજી તરફ વૈદ્યનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન શિવાલય છે તેનાં દર્શન કર્યાં. વૃદ્ધનો આગ્રહ થયો કે અમારા ગામ આવીને કાંઈક પ્રવચન કરો. મને વાત ગમી. દંતાલી આવી ચબૂતરી ઉપર રાતના પ્રવચન શરૂ કર્યું. મહાદેવમાં ઊતર્યો, પતરાંની પડાળી, કીડીઓ, વાંદરાં સૌની વચ્ચે પણ મને જગ્યા સારી લાગી. ત્યારે મને કલ્પના પણ નહિ કે આ જ ગામમાં આશ્રમ કરીને મારે રહેવાનું થશે. આઠ-દશ દિવસ રહીને માત્ર બસભાડું લઈને હું વિદાય થયો. તરભના ચોમાસા વખતે આ ગામના બે ભાઈઓ મળવા આવ્યા, અને ચાતુર્માસ પછી મહાદેવના જીર્ણોદ્ધાર માટે મારે દંતાલી આવવું તેવું નક્કી થયું.

ચાતુર્માસ કરીને હું આવ્યો તો જાણવા મળ્યું કે જીર્ણોદ્ધાર માટેના પૈસા વપરાઈ ગયા છે અને હવે જીર્ણોદ્ધાર થઈ શકે તેમ નથી. હું થોડો નિરાશ થયો, પણ મહાદેવમાં સાંજે વૃદ્ધો બેસવા આવતા તેમને વાત કરી કે પાંચેક થેલી સિમેન્ટ મળે તો શિવાલયમાં ગાબડાં છાંદી શકાય. પાંચેક થેલી સિમેન્ટ મળ્યો અને કામ શરૂ થયું. મહાદેવની કૃપાથી આ કામ પાંચ મહિના ચાલ્યું. વગર માગ્યે પૈસા આવ્યા જ કરે અને હું કામ કર્યા કરું. આખું મહાદેવનું મંદિર નવું થઈ ગયું. જગ્યા વધારીને ધાબાબંધ નવા રૂમો બંધાવ્યા. આ બધું કામ મારી જાત-દેખરેખમાં થયું. આખો દિવસ કડિયા-મજૂરો સાથે હું કામ કરતો રહું. રાત્રે ગામના છોકરાઓ સાથે તગારાં ઊંચકું. રાતના બાર વાગ્યા સુધી અમે બધા કામ કરીએ, ખૂબ ઉત્સાહ અને ખૂબ આનંદ આવે.

એક દિવસ સુણાવનાં ભાઈબહેનો મળવા આવ્યાં. તેમનો આગ્રહ હતો કે આવતું ચોમાસું સુણાવમાં કરો. મેં હા પાડી. સુણાવનો એક વાર કડવો અનુભવ થયો હતો તેને ભૂંસી નાખવા મારી ઇચ્છા હતી.

દંતાલીમાં મહાદેવના જીર્ણોદ્ધારથી આખું ગામ પ્રસન્ન હતું. મારા પ્રત્યે સૌને અગાધ ભાવ હતો. મને જમાડવા લઈ જવા માટે બે મહિના પહેલાં નામ લખાવવું પડતું. એટલું મોટું લિસ્ટ રહેતું. મારો તદ્દન સાદો ખોરાક (ભગની દાળ અને રોટલી) લોકોને ભારે ન પડતો. એ વર્ષનો ચાતુર્માસ સુણાવમાં કર્યો. શરૂઆતમાં થોડી કઠિનાઈ રહી પણ પછી ખૂબ આનંદ આવ્યો. ઉત્સાહથી ભાગ લીધો.

*

71. મિયાં-બામણીનો ખેલ

સુરપુરા ગામમાં અવારનવાર મારે ઘણી વાર આવવાનું થતું. મહાદેવના પૂજારી વાલમના તપોધન બ્રાહ્મણ હતા. અને તેમનો આગ્રહ હતો કે હું એક વાર વાલમ જાઉં. વાલમમાં ભવાયા લોકો 'મિયાં-બામણી' નામનો ખેલ કરતા. તે ખેલ બંધ કરવાની તેમની ઇચ્છા ખરી.

બનેલું એવું કે પ્રાચીન કાળમાં કોઈ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી કોઈ મુસ્લિમ સાથે નાસી ગયેલી. આ પ્રસંગથી હિન્દુ પ્રજામાં ભારે આઘાત લાગેલો. જોકે આવા કિસ્સાઓ તો અવારનવાર થયા જ કરતા હોય છે. પણ જ્યાં આવા કિસ્સા થાય ત્યાં કેટલોક સમય પ્રજામાં એક પ્રકારનો અજંપો થઈ જાય છે. વાલમમાં પણ કોઈ કાળે આવો પ્રસંગ બની ગયેલો. આ પ્રસંગને કોઈ ભવાઈકારે ભવાઈમાં વણી લીધો. પછી દર વર્ષે ભવાઈ થાય તેમાં આ 'મિયાં-બામણી'નો ખેલ ભજવાય, લોકો હોંસે હોંસે જુએ અને રાજી થાય. પ્રજાના ગુલામી માનસમાં પોતાની જ ઠેકડી ઉડાડવાની એક પ્રકારની બીમારી પેસી જતી હોય છે. ભવાઈ કે નાટકમાં પ્રજાજીવનનું ગૌરવ વધારનારા ખેલો ભજવાય તે પણ બરાબર છે. નિર્દોષ મનોરંજનના ખેલો ભજવાય એ પણ બરાબર છે. પણ પ્રજાજીવનને લજ્જિત કરનારા, કુપ્રેરણા આપનારા ખેલો ભજવાય તો તેથી પ્રજા માનસિક અને સામાજિક બન્ને રીતે પતિત થઈ જતી હોય છે. સેંકડો વર્ષોની ગુલામીના કારણે, ભારતીય હિન્દુ પ્રજાનું માનસ હજી પણ સ્વચ્છ-સ્પષ્ટ અને સ્વાભિમાનપૂર્ણ થયું નથી, એટલે આવા ખેલો ભજવાતા રહ્યા છે.

પૂજારી અને હું બન્ને વાલમ પહોંચ્યા. પૂજારી સિવાય કોઈ ઓળખાણ નહિ એટલે કૃષ્ણમંદિરના પૂજારીએ અમને ઉંબરા ઉપરથી જણાવી દીધું કે, 'મહારાજનો ઉતારો આશ્રમમાં રાખજો. અહીં નહિ.' અમે આશ્રમમાં ગયા. રાત્રે વાવ ઉપર સભા થઈ. પ્રવચનની સારી અસર થઈ. લોકો મિયાં-બામણીનો ખેલ બંધ કરવા સંમત થઈ ગયા. તે દિવસથી હવે આ ખેલ થતો નથી.

વાલમ ગામમાં હું કેટલાય દિવસ રહ્યો. આ ગામમાં મુખ્ય પ્રજા લેઉવા પાટીદારોની. ગામ સંપીલું, બાહોશ અને પ્રગતિશીલ. મારે અને આ ગામને સારો મેળ પડ્યો. આ ગામમાં અવારનવાર જવાનું થતું. શૂલેશ્વરી માતા તથા કૃષ્ણમંદિર, બન્ને પ્રત્યે સારો ભક્તિભાવ.

આ ગામમાંથી મને બબાભાઈ ગામી મળ્યા. તીખો કઠોર અને વહેમી સ્વભાવ, વ્યસન અને બીજી પણ કેટલીક ખામીઓ, પણ સત્સંગનો રંગ લાગ્યો એટલે બધું છોડી દીધું. બહુ ભારે પરિવર્તન આવ્યું. તેમની સ્થિતિ ઘણી સામાન્ય પણ હું જ્યારે કાશીમાં ભણતો ત્યારે તેઓ મને ઘણી વાર પાંચ રૂપિયાનો મનીઓર્ડર મોકલતા. ત્યારે પાંચ રૂપિયાની કિંમત હતી અને તેમાં પણ સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ તો ગરીબ જ હોય એટલે પૂરેપૂરી કિંમત હોય. તેમની સામાન્ય સ્થિતિ જાણીને હું તેમનો મનીઓર્ડર પાછો વાળતો. અને લખતો કે તમારે પૈસા મોકલવા નહિ. પણ તેઓ ફરી બીજી વાર મનીઓર્ડર કરે અને નીચે લખે કે આપ જ્યાં સુધી છોડાવશો નહિ ત્યાં સુધી હું મ.ઓ. કર્યા જ કરીશ. અંતે મારે છોડાવવો જ પડે. આ સામાન્ય સ્થિતિના માણસે પરિચિત થયા પછી મારી જેટલી સેવા કરી છે તેટલી ભાગ્યે જ કોઈએ કરી હશે. એક તરફ શ્રીમંતનો પરિચય ખરો, પણ શ્રીમંતો સાથે મારે બહુ જ ઓછું લેણું. તેઓ ભાગ્યે જ ઉપયોગી થઈ શક્યા હોય, પણ બીજી તરફ સામાન્ય માણસો વગર કહ્યે કે ભાવનાથી ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય કરતા હોય.

*

72. એકાકી રહેવું

પહેલાં મેં કોઈ સ્થળે જણાવ્યું છે કે જીવન ભલે વાસ્તવિકતાથી ઊંચું કે નીચું થઈ જાય, પણ સમય જતાં અંતે તો વાસ્તવિકતાને સ્વીકારી લેતું હોય છે. પ્રશ્ન માત્ર સમયનો જ હોય છે. મેં આહાર સંબંધ અનેક પ્રયોગો કરીને શરીર વધુ દુર્બળ તથા આહારની નિશ્ચિત વાનગીઓ માટે લાચાર બનાવી દીધું હતું. બહુ સમય પછી ખ્યાલ આવ્યો કે આ બરાબર નથી. મેં પ્રયોગો છોડીને શક્ય તે જે કાંઈ પથ્ય તથા શાસ્ત્રોનુમોદિત હોય તે બધું જ ખાવા માડ્યું. મેં જોયું કે તેથી સ્વાસ્થ્ય વધુ સારું રહે છે તથા રોગપ્રતિકારક્ષમતા પણ વધે છે. મસાલાનો પ્રયોગ પણ માપસરનો કરવા માંડ્યો. હળદર, જીરું, રાઈ, મેથી, ધાણા, મરચાં વગેરે મસાલા જો માપસરના હોય તો નુકસાન નહિ પણ ફાયદો કરે છે. પશ્ચિમની નકલ કરીને આપણે મસાલાઓ હાનિકારક માનવાની ભૂલ કરીએ છીએ. પશ્ચિમમાં આ મસાલા પ્રાપ્ત જ નથી, એટલે પેઢી દર પેઢી તેઓ જે રીતનો આહાર લે છે, એમાં આ મસાલાઓ તેમને કદાચ અનુકૂળ ન આવે. પણ આપણા માટે તો ઉપયોગી છે.

આજે હું આહાર બાબતમાં તમામ શાકાહારી વસ્તુઓ ખાઉં છું. મને તેથી લાભ જ થયો છે. આહાર સંબંધી કડક અને કઠોર નિયમો પાળનારા ભાઈઓને આટલું કહેવાનું કે પોતાના શરીરને અનુકૂળ હોય તેવી પ્રત્યેક વસ્તુને લેતા રહેવાથી સંતુલિત આહાર મળી રહે છે. એક જ પ્રકારનો આહાર લેવાથી જોઈએ તેટલાં અને તેવાં તત્ત્વો મળતાં નથી. બીજું, આંતરડાં એવી રીતનાં ટેવાઈ જવાથી આહારમાં જરાક ફેરફાર થાય કે તરત જ શરીર બગડે છે.

મારે આશ્રમ બનાવવો ન હતો, જીવનભર વિરક્ત રહીને ગામેગામ ભ્રમણ કરીને જીવન પૂરું કરવું હતું. યાત્રામાંથી થયેલા મરડાએ અને તે પછી લોકોની પ્રતિક્રિયાએ માથું ઢાંકવા જેટલી કુટિયા બનાવવા ઇચ્છા પ્રગટાવી. પુસ્તકોનો મોહ તેમાં ઉમેરાયો એટલે કુટિયા બનાવવાની ઇચ્છા વધી. જે સાધુઓને પોતાની કુટિયા અથવા આશ્રમ નથી હોતો, તેઓ અંતે કોઈ ને કોઈ આશ્રમમાં રહે છે. આવી રીતે બીજાના આધીન થઈને રહેવાનું સ્વમાની સાધુઓને ગમતું નથી. વળી આવું રહેવું જીવનભરની ખાતરી વિનાનું અનિશ્ચિત હોવાથી ચિંતા, ભય પણ રહે છે. સ્વતંત્ર વિચારકોને તો આવું પરાધીન જીવન પોષાય જ નહિ. આવી સ્થિતિમાં જીવનની વાસ્તવિકતાએ જે મારે નહોતું કરવું તે જ કરવા તરફ દોર્યો. મને થયું કે એકાદ નાની કુટિયા બનાવી હોય તો લોકોની લાચારી ભોગવવી ન પડે.

મારું ધ્યાન બે જગ્યાએ હતું. એક તો વૃંદાવન અને બીજું નર્મદાકિનારે. વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણનું આકર્ષણ હતું, તો નર્મદાકિનારે નર્મદાજીનું આકર્ષણ હતું.

પ્રથમ હું વૃંદાવન ગયો. થોડા દિવસ રહ્યો તથા આશ્રમ માટે યોગ્ય સ્થળ વગેરેની તપાસ કરવા લાગ્યો. 1955માં હું આ જ વૃંદાવનમાં રહીને લઘુકૌમુદી ભણ્યો હતો. આજે તેર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. તેર વર્ષમાં વૃંદાવન ઘણું બદલાઈ ગયું હતું. પરમહંસ આશ્રમ પણ બદલાઈ ગયો હતો. મેં જોયું કે પહેલાં કરતાં વૃંદાવનમાં ગુંડાગીરી વધી છે. યાત્રાળુઓ તો આવીને જાય એટલે તેમને વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ ન આવે. પણ આ તીર્થો ગુંડાગીરીથી પણ ખદબદતાં હોય છે. ઘણા મઠો તથા આશ્રમો હોવાથી સાધુઓની પારસ્પરિક ઈર્ષાવૃત્તિ પણ ખરી. થોડા જ દિવસમાં મેં નક્કી કર્યું કે અહીં આશ્રમ કરવા જેવો નથી. હું ગુજરાત પાછો ફરવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં એક શૃંગારરસવાળા મહાત્મા મળી ગયા. તેઓ વૃંદાવનમાં કોઈ વક્તાને લેવા આવ્યા હતા. તે વક્તા તો મળી ન શક્યા. ફીરોજાબાદ (યુ.પી.)માં એક ભવ્ય કાર્યક્રમ ચાલતો હતો ત્યાં પ્રવક્તાઓની જરૂર હતી. મારે અને તેમને પરિચય ન હોવા છતાં, ખાલી જવું તેના કરતાં ચાલોને આ સાધુને જ લઈ જાઉં, કીર્તનબીર્તન તો કરશે તેમ સમજીને મને ફીરોજાબાદ આવવા આમંત્રણ આપ્યું. વૃંદાવન સંબંધી કાર્ય પતી જવાથી હું નવરો જ હતો. મેં ફીરોજાબાદ જવાની હા પાડી. અમે સાથે જ કારમાં રવાના થયા. ફીરોજાબાદ કાચની બંગડીઓની ફેક્ટરીઓનું ઔદ્યોગિક નગર છે. અહીંનો ખાસ કરીને વૈશ્ય સમાજ સપ્તાહો વગેરેમાં સારો રસ લઈને પ્રવચનો ગોઠવતો રહ્યો છે. પેલા સંત એક-બે મહિનાથી કથા કરતા હતા, તેમનો પ્રભાવ પણ સારો હતો. માત્ર તેમની શૃંગારવૃત્તિથી કેટલાક વૃદ્ધોને અણગમો હતો.

અમે ફીરોજાબાદ પહોંચ્યા. બીજા જ દિવસથી સવારના સમયે પ્રાર્થના પછી મારું પ્રવચન શરૂ થયું. એક બીજા મહાત્મા પણ હતા. જેમને 'મહંતજી' કહીને લોકો બોલાવતા. મારો પરિચય ન હોવાથી મારી સાથે બન્ને મહાત્મા જુનિયર જેવો વ્યવહાર કરે તે સ્વાભાવિક હતું.

પ્રવચનોની પરિપાટી એવી હોય છે કે જુનિયરોનાં પ્રવચનો પ્રથમ થાય, સિનિયરોનાં પાછળ થાય. સર્વપ્રથમ મારું પ્રવચન થયું. થોડો જ સમય આપ્યો હોવા છતાં લોકો પર સારી અસર પડી. પેલા મારી પાછળ બોલનારા મહંતજીએ તેની નોંધ લીધી. બીજા અને ત્રીજા દિવસે પ્રજા મારા તરફ આકર્ષાવા લાગી. મહંતજી ઉપર દબાણ કરીને મારો સમય વધારાવ્યો. પ્રજાનું પરિવર્તન મહંતજીને ન ગમ્યું. તેઓ નિયમિત રીતે મારું ખંડન કરવા લાગ્યા. એક જ મંચ ઉપરથી પ્રથમ વક્તાનું પાછળના વક્તા ખંડન કરે તે ઉત્તમ લક્ષણ તો ન જ કહેવાય. તેમની ખંડનવૃત્તિથી તેઓ લોકોમાં વધુ અળખામણા થવા લાગ્યા. દસ-બાર દિવસ થયા હશે, લોકો મહન્તજી તરફથી મોંઢું ફેરવી ચૂક્યા હતા. મને આ ગમતું નહિ. પણ મહન્તજી પોતે જ સદ્‌ભાવની જગ્યાએ કુભાવ પ્રસરાવી રહ્યા હતા. જોકે આટલા દિવસમાં તેમને ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે આ નવા સાધુ તરફ લોકો આકર્ષાયા છે તે સકારણ છે, નિષ્કારણ નથી.

હવે એવું થયું કે લોકોએ મહન્તજીનું પ્રવચન પહેલાં અને મારું પ્રવચન પાછળ ગોઠવ્યું જેથી હું પૂરતો સમય લઈ શકું. અંતે મહન્તજીએ બોલવાનું જ બંધ કરી દીધું. લોકો પણ એવું જ ચાહતા હતા. સાધુવક્તાઓમાં પણ સ્પર્ધા તથા રાગદ્વેષ ઓછાં નથી હોતાં. મારી મુશ્કેલી બીજી પણ હતી. મારો આહાર તદ્દન સાદો (મગની દાળ અને રોટલી) અને દક્ષિણાનું નામ નહિ. લોકો મારા આ આચારથી પણ પ્રભાવિત થતા. મહન્તજી તથા બીજા મહાત્માઓને નવાં નવાં મિષ્ટાન્ન વગેરે ભાવે. જમાડનારને સ્વયં કહે કે આ વસ્તુ બનાવજો. મારા આહારે લોકોને તુલના કરતા કરી દીધા. આ કારણે પણ લોકો મારા તરફ વળવા લાગ્યા. હું જાણતો હતો કે મારા આવવાથી પ્રથમના સાધુઓમાં ઓટ આવી રહી છે, પણ તેમાં હું શું કરું? તેમના જેવો હું થઈ શકું તેમ ન હતો. મારા પૂજ્ય ગુરુદેવે મને કહેલું કે એકલો રહેજે, જો ટોળામાં રહીશ તો અશાન્તિ થશે, ખટપટો થશે. અહીં મને તેનો અનુભવ થવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે સાધુઓ વધવા લાગ્યા. હૃષીકેશ-હરદ્વારથી મોટા મોટા સંતો પધાર્યા. ખૂબ ધામધૂમથી કાર્યક્રમ ચાલવા લાગ્યો. રાત્રે પણ પ્રવચનો થાય. હિન્દીમાં બોલવાનો મને અભ્યાસ હતો એટલે કામ ચાલતું. હજારો માણસોની સભા ભરાયેલી હોય. લોકોની ચિઠ્ઠીઓ ઉપર ચિઠ્ઠીઓ આવેઃ 'સ્વામી સચ્ચિદાનંદકો સમય દેં, હમ ઉનકો સુનને આયેં હૈ.' આયોજક ગભરાય, મને પણ ચિંતા થાય. આ બીજા મહાત્માઓને કેવું લાગતું હશે? સવારે તો એક હું અને એક હૃષીકેશના વૃદ્ધ જ્ઞાની મહાત્મા, બે જ પ્રવચન કરીએ. રાત્રે બીજા વારાફરતી એક-બે જણા બોલે, પણ સૌથી છેલ્લું મારું પ્રવચન હોય. મારું નામ બોલાતાં લોકો તાળીઓ વગાડે. પેલા મોટા મહાત્મા બહુ જ ભલા હતા. તે પોતે જ જાણી કરીને પોતાનાં પ્રવચન ટૂંકાવી દે અને મારી પાસે માઇક ગોઠવી દે. તેમની મારા ઉપર મીઠી દૃષ્ટિ રહે, પણ મહન્તજી તથા બીજા કેટલાકને મારા પ્રત્યે અણગમો રહે. લગભગ એક મહિના સુધી આ કાર્યક્રમ ખૂબ જાહોજલાલીથી ચાલ્યો. છેવટમાં મહન્તજીના ભાવ બદલાયા. એક વાર અમે જમવા બેઠેલા. તેઓ મારી પાસે આવ્યા, કહે કે તમારો એંઠવાડ મને પ્રસાદમાં આપો. સૌનાં દેખતાં મારે ખાવો છે. મેં તમારા પ્રત્યે બહુ ઈર્ષા-દ્વેષ કર્યાં છે. મને ક્ષમા કરજો. મને ક્ષમા કરજો. તેમના આવા વલણથી હું ગદ્‌ગદિત થઈ ગયો. મેં કહ્યું કે તમે મોટા ભાઈ છો, હું તો તમારો નાનો ભાઈ છું. બસ આપની તો અમીદૃષ્ટિ જ જોઈએ. પણ તે માન્યા નહિ. તે તો મારો એંઠવાડ લેવા તત્પર હતા. હું આપવા તૈયાર ન હતો. એવામાં મારા કોળિયામાંથી બટાકાનું એક પતિકું છટક્યું અને દૂર જઈ પડ્યું. મહન્તજીએ ઝટ દઈને ઝપાટો લગાવ્યો અને તેને પોતાના મોઢામાં મૂકી દીધું. મને ગ્લાનિ થઈ, પણ મહન્તજી બદલાઈ ગયા હતા.

ત્યારે સસ્તાનો જમાનો હતો. સૌની વિદાય થઈ. શેઠિયાઓ સૌ પ્રથમ સૌથી મોટી રકમ લઈને મારી પાસે વિદાય ભેટ આપવા આવ્યા. મેં તેમને સમજાવીને સૌ સાધુ-સંતોને પ્રથમ આપવા સમજાવ્યા. હું સૌની પાછળ વધશે તો લઈશ, નહિ તો ચાલશે. સાધુઓને યથાયોગ્ય વિદાય અપાઈ, પણ ઘણાનો કચવાટ તેમના ચહેરા પર જોઈ શકાતો હતો. કેટલાક કાંઈક પરસ્પરમાં બડબડ કરતા હતા. છેલ્લે મારા પાસે સૌથી મોટી રકમ લઈને આવ્યા. મેં કહ્યું કે મારી રકમ આ સાધુ-સંતોમાં વહેંચી દો. હું તો મારા જ કામે વૃંદાવન આવ્યો હતો. શેઠિયાઓની ના-ના હોવા છતાં મેં મારી ભેટ વહેંચી દીધી. આ બધાંનું પરિણામ એ આવ્યું કે સૌ મારા પત્યે અત્યંત આકર્ષિત થઈ ગયા. મેં કાંઈ જ લીધું નથી તેવું જાણતાં જ લોકોનો ધસારો વધ્યો. સૌ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે આગ્રહ કરી કરીને મારી આગળ પૈસા મૂકવા લાગ્યા. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મારી વિદાય ભેટ-કરતાં ત્રણ ગણી રકમ મારી પાસે આવી ગઈ. કોઈએ ઠીક જ કહ્યું છે કે 'માગે સો ભાગે, ત્યાગે સો આગે.' સૌ વીખરાયા. હું પણ વિદાય થયો, પણ ત્યારથી મેં નક્કી કર્યું કે જ્યાં ઘણા વક્તાઓ તથા સાધુ-સંતો ભેગા થતા હોય ત્યાં જવું નહિ. પરસ્પરની ઈર્ષ્યા અને દ્વેષબુદ્ધિથી દૂર રહેવા એકાકી રહેવું જરૂરી લાગે છે. આ નિયમથી મને ઘણો લાભ થયો.

*

73. આશ્રમ વિશે

ફીરોજાબાદ-વૃંદાવનથી હું પાછો ફર્યો. હવે મારી દૃષ્ટિ નર્મદાકિનારે હતી. ગરુડેશ્વરથી ભરૂચ સુધી કોઈ યોગ્ય સ્થળની શોધમાં મેં ભ્રમણ શરૂ કર્યું. નર્મદા પ્રત્યે પ્રથમથી જ મારા મનમાં આકર્ષણ હતું. ફરતો ફરતો હું ચાણોદ આવ્યો. ત્યારે ચાણોદમાં બ્રાહ્મણોનાં મકાનો ખૂબ સસ્તાભાવે વેચાતાં હતાં. હવે ગોરપદું ચાલતું નહિ એટલે કેટલાક બ્રાહ્મણો ચાણોદ છોડી દેવા તૈયાર હતા, તો કેટલાક સરકારી વગેરે નોકરીએ લાગી ગયા હતા. એટલે મકાનો ખાલી પડ્યાં હતાં, તથા સસ્તે ભાવે વેચી દેવાતાં હતાં. ત્રણ-ચાર દિવસ શોધ કરતાં એક ત્રણ માળનું પાકું મકાન ગમી ગયું. અહીંથી સામે જ નર્મદાજી દેખાતાં હતાં. આ મકાન સૌથી અલગ જેવું હતું. નર્મદાકિનારો મને ખૂબ ગમતો, પણ ચાણોદ-ચાંદોદમાં રહેનારી સ્થાયી વસ્તી સાધુ-સંન્યાસીઓને બહુ આદરભાવથી દેખતી નથી તે મારા ખ્યાલમાં આવ્યું. તેનું કારણ સ્થાયી રહેનારા સાધુ-સંન્યાસીઓનો વ્યવહાર લાગ્યો. માત્ર ચાંદોદમાં જ નહિ, લગભગ બધાં જ તીર્થોમાં આ દશા છે. બહાર જે ખૂબ પૂજાતા હોય તે સ્થાયી સ્થળે ઉપેક્ષિત થતા હોય.

મને થયું કે આ મકાન રાખી લેવું, પુસ્તકો પડ્યાં રહેશે. હું પણ અવારનવાર આવીને રહીશ. મારી પાસે નવેક હજાર રૂપિયા ભેગા થયેલા. મકાન પાંચેક હજારમાં મળી શકે તેમ હતું. એટલે કોઈની પાસેથી કાંઈ માગવાનો પ્રશ્ન ન હતો.

મેં દંતાલી શ્રી કાન્તિભાઈને પત્ર લખ્યો કે તમે અહીં આવીને દસ્તાવેજ વગેરે કરી જાઓ. તેમનો તરત જ જવાબ આવ્યો કે મકાન રાખશો નહિ, અહીં દંતાલીમાં હું મારી બે વીઘાં જમીન આપીશ. તેમાં આશ્રમ બનાવજો. શ્રી કાન્તિભાઈની સ્થિતિ સામાન્ય હતી. તેમની પાસેથી જમીન લેવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું. પણ ચાંદોદનું મકાન રાખ્યા વિના જ હું પાછો ફર્યો.

મારે આશ્રમ કરવો છે તેવી વાત પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી. એટલે પરિચિત વર્ગ પોતપોતાની જગ્યામાં આશ્રમ બાંધવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો હતો.

મારો નિવાસ સુણાવમાં હતો. ચાતુર્માસ કરવાથી અહીં લોકોને ખૂબ જ ભાવ હતો. અહીંનાં ભાઈબહેનો ચાહતાં હતાં કે અહીં જ આશ્રમ કરવો. એક જ ભાઈ આશ્રમ કરી આપવા તૈયાર હતા. પણ દંતાલીવાળા ભાઈઓનો આગ્રહ હતો કે દંતાલીમાં જ આશ્રમ કરવો. કાન્તિભાઈના પ્રયત્નથી દંતાલી-પેટલાદ માર્ગ ઉપર જ એક વીઘાથી થોડી ઓછી જમીન પડતર પડી હતી. તેના માલિક શ્રી ઝવેરભાઈ ઓત્તમભાઈ પટેલ નિઃસંતાન હતા અને ખૂબ જ ભાવવાળા હતા. તેમણે ચાળીશ વર્ષ પહેલાં આ જમીન કોઈ સંતને અર્પણ કરવા વિચારેલું, પણ છેલ્લી ઘડીએ વાત અટકી ગયેલી. તેમની ઇચ્છા ખરી કે તેમની જમીનમાં આશ્રમ થાય. એટલે તેઓ આઠ-દસ આગેવાન ભાઈઓને લઈને સુણાવ આવ્યા. તેમને ડર હતો કે મહારાજ સુણાવમાં હા ન પાડી દે.

સુણાવનાં બહેનોભાઈઓ તથા દંતાલીના ભાઈઓ વચ્ચે ઘણી રકઝક ચાલી. અંતે ઝવેરભાઈએ કહ્યું કે જો મારી જમીનનો સ્વીકાર નહિ કરાય તો હું ઉપવાસ ઉપર ઊતરીશ. અંતે દંતાલીમાં આશ્રમ કરવાની જય બોલાવવામાં આવી. દંતાલીના ભાઈઓ રાજી રાજી થઈ ગયા. દંતાલીમાં આશ્રમ કરવા મેં દબાણવશ હા તો પાડી પણ અંતરથી મારી જરાય ઇચ્છા ન હતી. મારું મન વૃંદાવન તથા નર્મદાકિનારે વધુ ઠરતું હતું. મેં નક્કી કર્યું કે આપણે આશ્રમની શરૂઆત જ ન કરવી. સમય વીતશે એટલે વાત ઠંડી પડી જશે. આશ્રમ સંબંધી વાત ફેલાઈ ગઈ હતી એટલે હું જે-જે ગામમાં જાઉં ત્યાં ત્યાં લોકો આશ્રમ કરી આપવા તૈયાર થઈ જાય. સૌનો આગ્રહ પોતપોતાના ગામમાં આશ્રમ કરવાનો થવા લાગ્યો. આવા સમાચાર શ્રી ઝવેરભાઈ પાસે આવે એટલે તે ગભરાય, તેમની ચિંતા કે હું બીજી જગ્યાએ હા ન પાડી બેસું.

કેટલાંક ગામોમાં ભ્રમણ કરીને હું દંતાલીમાં આવ્યો. શ્રી ઝવેરભાઈની ઉત્કંઠા તીવ્ર હતી. ગામના આગેવાનો લઈને તે મારી પાસે વૈદ્યનાથ મહાદેવમાં આવ્યા. બસ જલદી આશ્રમ શરૂ કરવા તેમનો આગ્રહ થયો. મેં કઠોરમાં કઠોર શરતો મૂકી, એટલા માટે કે આવી શરતો સાંભળીને તે ઢીલા થાય, પણ તેઓ જરાય ઢીલા ન થયા. તેમની એક જ ઇચ્છા હતી કે મરતાં મરતાં આશ્રમ જોતો જાઉં. જમીનને 'એન.એ.' (બિનખેતીલાયક) કરાવવાની હતી, એ વિધિમાં જ લગભગ છએક મહિના વીતી જાય તેમ હતું. પણ લોકોનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે 'એન.એ.'ની વિધિ પૂરી થાય તે પહેલાં જ કામ શરૂ કરી દેવું. પણ બીજો પ્રશ્ન પૈસાનો હતો. મારી પાસે નવ હજાર રૂપિયા હતા. મારી કડક સૂચના હતી કે કોઈની પાસે ફંડફાળો કરવો નથી. આટલા પૈસાથી પાયા પૂરવાનું કામ કરીશું, પછી જોયું જશે. સંવત

2025ના મહા સુદ 5 વસંતપંચમીની સવારે શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમનું ખાતમુહૂર્ત શ્રી વાળીનાથજીના મહંત શ્રી બળદેવગિરિના હસ્તે કરાવ્યું. આશ્રમ જોતજોતામાં થઈ ગયો. બે રૂમ એક રસોડું. બસ આટલું ઘણું થઈ ગયું.

આજે તો આ આશ્રમમાં લગભગ 55 રૂમો, સત્સંગ હોલ, મંદિર વગેરે સારું એવું બાંધકામ થયું છે. જ્યારે શરૂ કર્યું ત્યારે માત્ર પુસ્તકો રાખવાની તથા મારે માથું ઢાંકવાની જ યોજના હતી. અનિચ્છાએ પણ ધીરે ધીરે આ કામ આગળ વધતું ગયું. આજે તો આ સંસ્થા આરોગ્યકેન્દ્ર, અન્નક્ષેત્ર, વૃદ્ધાશ્રમ, અન્નવિતરણ, શિષ્યવૃત્તિઓ વગેરે અનેકવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

*

74. ભાગવત સપ્તાહની ટકાવારી

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં રહેલી અમાપ ભાવના-શ્રદ્ધા અને તેમાંથી પ્રગટતા દાનથી ઘણી વાર વ્યક્તિ, સંસ્થા, વર્ગ કે સમાજ લાભાન્વિત થતો રહે છે. ધાર્મિક ભાવનાથી થતા દાનને વ્યવસ્થિત આકાર આપી શકાયો નથી, તેથી પાણીના બગાડની માફક દાનનો પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં બગાડ થતો રહ્યો છે. જો ધાર્મિક ભાવનાથી થનારા દાનને સમાજલક્ષી કે માનવતાલક્ષી બનાવી શકાયું હોત તો સમાજના તથા માનવજાતની લાચારીના ઘણા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાયા હોત. બહુ જ નાના પ્રમાણમાં આ દિશામાં પ્રયત્નો થાય છે અને તેને થોડી સફળતા મળી છે, દાનને માનવતાલક્ષી બનાવવાનું પ્રથમ શ્રેય ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને આપવું ઘટે. આપણે તો દાનને વર્ણલક્ષી એટલે કે પવિત્ર ગણાતા વર્ણને જમાડવા-દક્ષિણા આપવા તરફ તથા મંદિરોના છપ્પન્નભોગો તરફ વાળી દીધું હતું. તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. દાનની પ્રેરણા તથા વ્યવસ્થા કરનારા તે જ લોકો હતા જેથી પોતાની તરફ વાળવામાં તેમણે પોતાની પ્રતિભાનો ઉપયોગ કર્યો. માનવતાની જગ્યાએ આપણે વર્ણવાદ તથા વ્યક્તિવાદને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું. તેનું આ નિશ્ચિત પરિણામ ગણાય.

1970માં હું ઈસ્ટ આફ્રિકા ગયો, ત્યારે એક પ્રસંગ મારી સામે આવ્યો. સનાતન હિન્દુ મંદિરના મંત્રીએ કહ્યું કે 'મહારાજ, એક પ્રશ્નથી ચિંતિત છું, મારું સમાધાન કરો.'

દુઃખી સ્વરે તેમણે જે પ્રશ્ન મૂક્યો તેની હકીકત આવી હતીઃ

ગયા જ વર્ષે ભારતમાંથી એક સ્વામીજી આવેલા. તેમણે અહીં મંદિરમાં ભાગવત સપ્તાહ કરવા વિચારેલું. મંદિરના ટ્રસ્ટીઓએ તેમની સાથે શરત કરી કે જે આવક થાય તેમાંથી સિત્તેર ટકા તેમની તથા ત્રીસ ટકા મંદિરની. સપ્તાહ શરૂ થઈ. સપ્તાહ સારી જામી અને ધાર્યા કરતાં ઘણી આવક થઈ. હવે ટ્રસ્ટીઓના વિચારો બદલાયા. 'લક્ષ્મી દેખી મુનિવર ચળે' તે નિયમ પ્રમાણે ટ્રસ્ટીઓને થયું કે આટલા બધા પૈસા મહારાજને અપાતા હશે?

તેમણે ટકાવારી ફેરવી નાખી. અર્થાત્ સિત્તેર ટકા મંદિરના તથા ત્રીસ ટકા મહારાજના. આમ વચનભંગ કરવાથી મહારાજને દુઃખ થયું. કાંઈ પણ લીધા વિના તેઓ ચાલ્યા ગયા. ભારતમાં સાધુસમાજ પ્રત્યે એક એવો ધાર્મિક ભાવ છે કે જો તેમની આંતરડી કકળે અને શાપ આપે તો મોટું અનિષ્ટ થાય. પેલા સેક્રેટરીનાં પત્ની આ બાબતથી બહુ જ ચિંતિત રહે. તે વારંવાર પોતાના પતિ ઉપર દબાણ કરે અને કહે કેઃ મહારાજના પૈસા મોકલી આપો, સાધુના પૈસા આપણાથી ન રખાય, વગેરે. સેક્રેટરી પોતે પણ ભય અનુભવે. એક રીતે આ ધર્મભીરુતાએ જ તેઓ મને પ્રશ્ન પૂછવા આવ્યા હતા. હવે શું કરવું તે પ્રશ્ન હતો.

અર્થનું પ્રભુત્વ બધાં જ ક્ષેત્રો ઉપર પ્રાચીન કાળથી અબાધિત રૂપથી રહ્યું છે. ધાર્મિક ક્ષેત્ર એમાંથી બાકાત કેમ રહી શકે? ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો-વિધિવિધાનો-સપ્તાહો વગેરેની પાછળ અર્થોપાર્જનની સામાન્ય વૃત્તિ રહે તે સહજ છે. તેને નાબૂદ ન કરી શકાય, પણ વ્યક્તિ કે વર્ગ માત્ર અર્થોપાર્જનની જ લોલુપતા રાખીને આવાં કાર્યો કરે ત્યારે આવી ક્રિયાઓ એક તરફ નિસ્તેજ, બાહ્યાડંબરપૂર્ણ અને નિષ્ફળ થતી હોય છે, તો બીજી તરફ સામાન્ય ભોળી પ્રજા લૂંટાતી હોય છે. કેટલીક વાર આવી સપ્તાહો કોઈ સારા હેતુ માટે આયોજિત કરાતી હોય છે, તો પણ અર્થલોલુપતાનું વાતાવરણ સપ્તાહની સાત્ત્વિકતાને હણી નાખતું હોય છે. હમણાં હમણાંથી આવી સપ્તાહોનું પૂર આવવા માંડ્યું છે. લોકોને ફંડફાળા કરવા હોય છે, તે માટે સપ્તાહ એક માધ્યમ થઈ જતું હોય છે, સપ્તાહકારની કથા ઉપર આવકનું પ્રમાણ રહેતું હોય છે, સપ્તાહકારની કક્ષા પ્રમાણે સપ્તાહનો ખર્ચ પણ કરવો પડતો હોય છે. મારા એક પરિચિત ધર્મપુરુષને ધર્મશાળા બાંધવા પૈસાની જરૂર હતી. તેમણે એક સપ્તાહકારની કથા ગોઠવી. બહુ આશા અને ઉમળકાથી પ્રચાર કર્યો. આર્થિક હેતુવાળી સપ્તાહોની જાહેરખબરોથી સમાચારપત્રો છવાયેલાં રહે તે સ્વાભાવિક છે, કારણ કે વધુમાં વધુ લોકોને આકર્ષવા જરૂરી છે. લોકો આવે તો પૈસા આવે. આવી જાહેરખબરોથી કથાકારોનો ધૂમ પ્રચાર થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. આવી જાહેરખબરો છાપનારાં સમાચારપત્રો 'અમૃતવાણીઓ' છાપવાની ઉદારતા પણ બતાવે. આ બધાની પાછળ સૌ સૌનું અર્થતંત્ર કામ કરતું હોય છે. જો આર્થિક લાભની કશી જ અપેક્ષા ન હોય તો મોટી મોટી જાહેરખબરો આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર જણાય. 'જેને સાંભળવું હશે તે આપોઆપ આવશે'—જેવી વૃત્તિ રહે. પરિણામે સાત્ત્વિક આયોજનો સીમિત પ્રચારિત રહી જાય અને રાજસિક આયોજન પૂરા સમાજ ઉપર ફરી વળે. આથી એક કરુણાનું

સર્જન થાય છે અને આડંબરીઓનાં ભાણાં માલમલીદાથી ઊભરાય છે. આ આડંબરને કીર્તિભૂખ્યા શ્રીમંતો તથા અર્થલોલુપ આયોજકો પોષે છે.

ખરેખર તો સપ્તાહોની ટકાવારી હોય જ નહિ, ચાર્જ કે ભાગ હોય જ નહિ. ત્યાગી-વૈરાગી-વિરક્ત વિદ્વાન કથાકાર નિરાડંબરભાવથી કથા કહે. શ્રોતાવર્ગ એવા જ ભાવથી સાંભળે, ઓછામાં ઓછો ખર્ચ, સાદાઈ, સમાનતા, સરળતાથી વાતાવરણમાં સાચી ધાર્મિકતાની સુગંધ મઘમઘતી હોય. શ્રીમંત અને ગરીબો માટે બેસવાની સમાન વ્યવસ્થા હોય. સહજ રીતે કાંઈ ધન આવી જાય તો સારા કામમાં વપરાય, ન આવે તેની કશી હાયવોય નહિ. કોઈનાય મનમાં પૈસો ન હોય પણ પ્રભુ હોય તો કથાઓ સાચા અર્થમાં કલ્યાણ કરનારી કથાઓ થઈ જાય. પણ સૌનાં મન પૈસાથી ભરાયાં હોય, તો પ્રભુ ક્યાં રહે? ના જ રહે ને? સપ્તાહો દ્વારા પૈસા એકત્ર કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે એટલે ઊંચીનીચી કક્ષાવાળા અસંખ્ય ‘બાપુ’ઓ ચિત્ર-વિચિત્ર નામ ધરાવીને ચિત્રવિચિત્ર પોશાકમાં સજ્જ થઈને રાગડા તાણી તાણીને રીઝવવા પ્રયત્નો કરતા રહે તે સ્વાભાવિક છે.

લોકોને શું સારું લાગશે તેની ગણતરી કરીને બોલવા માટે વ્યાસપીઠ નથી. પણ લોકો માટે શું સાચું છે તે બોલવા માટે વ્યાસપીઠ છે. ‘સારું’ અને ‘સાચું’ એ બન્નેમાંથી સાચું બોલવાની જગ્યાએ ‘સારું... સારું...’ બોલવાથી અને તે પણ પૈસાની લોલુપતા પૂરી કરવા માટે બોલવાથી તો વ્યાસપીઠ ગ્લાનિ જ અનુભવે. ખમ્મા બાપુ કરનારા ભાટચારણોમાં અને વ્યાસપીઠ ઉપર બિરાજનાર વક્તામાં પછી શો ભેદ રહે? પ્રજાજીવનમાં ભલે બધી ગાદીઓ વેચાઈ જતી હોય પણ ધર્મગાદી તથા ન્યાયગાદી ન વેચાય તો પ્રજાનું ઘોર પતન નહિ થાય.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. પેલા સેક્રેટરીનો મૂંઝવણભર્યો પ્રશ્ન હતો, ‘હવે શું કરવું?’

મેં કહ્યું કે ‘વચન પાળવું!’ અર્થાત્ મહારાજના સિત્તેર ટકા આપી દેવા તથા મંદિરે ત્રીસ ટકામાં સંતોષ માનવો. તે ભાઈ તો તેમ કરવા તૈયાર હતા પણ પ્રમુખ તથા કમિટી તેમ કરવા તૈયાર ન હતાં. હવે શું કરવું? મેં કહ્યું કે રાજીનામું આપી છૂટા થવું અને હળવાશ અનુભવવી. પણ પેલા ભાઈ રાજીનામું આપવા તૈયાર ન હતા. આવું માનપાનવાળું પદ છોડી દેવાની ઓજસ્વિતા ક્યાંથી લાવવી!! એ ઓજસ્વિતા તો પેલા ગોરા લોકોમાં જોઈ શકાય છે. જરાક સરખું કારણ મળ્યું કે રાજીનામું આપ્યું નહિ.

સપ્તાહની ટકાવારીનો અર્થ હું હલ ન કરી શક્યો, પણ મારા રહેતાં રહેતાં અને દેખતાં દેખતાં જ એ પ્રશ્નનો યુગાન્ડા સરકારે હલ કરી નાખ્યો. બન્યું એમ કે ત્યારે જ ઈદી અમીનનું લશ્કર શાસન પર આવ્યું. બસ તેણે સોએ સો ટકા પોતાના કરી લીધા. પ્રશ્ન પતી ગયો.

*

75. સિદ્ધપુરનું સંમેલન

હિન્દુ પ્રજા અસંગઠિત અને અનિયંત્રિત છે, એટલે શક્તિહીન છે. વર્ણવ્યવસ્થાએ સમગ્ર પ્રજાની એકરૂપતાને કદી સ્વીકારી નથી એટલે પ્રજા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ કદી એકરૂપ થઈ શકી નથી. પ્રજા ઉપર ધાર્મિક શાસન પણ લગભગ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મના ના. પોપની માફક અહીં સમગ્ર પ્રજાને માન્ય એવા કોઈ ધર્મગુરુ નથી. જૈનોની માફક કોઈ સંઘ નથી. મુસ્લિમોની માફક એકમાત્ર શાસ્ત્ર નથી. અસંખ્ય શાસ્ત્રો, અસંખ્ય માન્યતાઓ, અસંખ્ય માર્ગો, પંથો અને અસંખ્ય આચાર્યોથી દોરવાતી આ પ્રજા કેવી રીતે સંગઠિત તથા નિયંત્રિત રહી શકે? અહંકારી ધર્મગુરુઓ એકબીજાની સાથે બેસવા પણ તૈયાર ન થાય. પરસ્પરમાં જ ઊંચાનીચાના તીવ્ર અભિનિવેશો. આ લોકોને કોણ એક કરી શકે? અસંખ્ય પ્રયત્નો થયા હશે પણ ખાસ સફળતા મળી દેખાતી નથી. સૌ પોતપોતાની ઢફલી અને પોતપોતાનો રાગ આલાપવામાં કૃતકૃત્યતા અનુભવી રહ્યા છે. બસો સાજિંદાઓથી ઓર્કેસ્ટ્રામાં બસો વાજિંત્રો દ્વારા એક જ રાગ ગવાતો હોય ત્યારે આખું વાતાવરણ સંગીતમુગ્ધ બની ગયું હોય. પણ અહીં તો હજારો ધર્મગુરુઓ એકી સાથે ગળું ફાટી જાય તેવી રીતે હજારો રાગ ગાઈ રહ્યા છે. પ્રત્યેક રાગ બીજા રાગને દબાવવા ગળાનું વોલ્યુમ વધારી રહ્યો છે. અહીં અવાજ છે, પ્રચુર અવાજ છે પણ સંગીત નથી; ઘોંઘાટ છે. કાન ફાડી નાખનારો ઘોંઘાટ છે, ત્રાસ ત્રાસ થઈ રહ્યો છે. કોણ એકતા કરે? કોણ નિયંત્રણ કરે? ધણી વિનાનાં ઢોર જેવી દશા છે.

આવી સ્થિતિમાં પણ હિંમત હાર્યા વિના વિશ્વ હિન્દુ પરિષદ સંસ્થાએ સિદ્ધપુર મુકામે પ્રજાની જાગૃતિ તથા સંગઠન માટે સંમેલન આયોજિત કર્યું. અનેક આચાર્યો સાથે મને પણ આમંત્રિત કર્યો. હું સ્વયં એક એવી સંસ્થાની શોધમાં હતો, જે વર્તમાન સમયમાં બધી હિન્દુ પ્રજાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરી શકે. મને થયું કે વિશ્વ હિન્દુ પરિષદ આ કામ કરશે, એટલે તેમાં જોડાયા વિના પણ લગભગ જોડાઈ ગયા જેવું કામ કરવા લાગ્યો.

સિદ્ધપુર સંમેલનમાં પ્રજાનો ઉત્સાહ ઘણો હતો. અનેક ધર્મગુરુઓ એક જ મંચ ઉપર એકસાથે બેઠા હતા. મોટા ભાગે સૌનું લક્ષ્ય ખ્રિસ્તી વટાળવૃત્તિ ઉપર હતું. ત્યારે મુસ્લિમ વટાળવૃત્તિ ખાસ ધ્યાન ખેંચતી ન હતી. મેં જોયું કે લગભગ પ્રત્યેક વક્તા ખ્રિસ્તી મિશનરી પ્રવૃત્તિઓની ભર્ત્સના કરે છે. સરકારની પણ ભર્ત્સના કરે છે. થોડાક અંશમાં આવું થયું હોત તો ઠીક હતું. પણ લગભગ બધું જોર તે તરફ જ અપાઈ રહ્યું હતું.

મારું વલણ થોડું જુદું હતું. હું એમ માનતો હતો કે ધર્માંતર થવામાં આપણે પોતે જ કારણભૂત છીએ. ધાર્મિક તથા સામાજિક સંકુચિતતા, અસ્પૃશ્યતા, ઉપેક્ષા વગેરે કારણોથી ગરીબ તથા પછાત પ્રજા હૂંફ આપતા ધર્મો તથા ધર્મપ્રચારકો તરફ ખેંચાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. એટલે ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમોને ભાંડવા કરતા, પોતાની ત્રુટિઓને દૂર કરવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

એ વર્ષે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. સાથે સાથે કુંભમેળો પણ આવી રહ્યો હતો. કુંભમેળામાં કરોડોના ખર્ચે પાંચ પકવાનો જમવા-જમાડવાનાં હતાં. મેં મારા પ્રવચનમાં ધર્મગુરુઓને અપીલ કરી કે આ વર્ષે કુંભમેળો બંધ કરો અને તે નિમિત્તના કરોડો રૂપિયા બનાસકાંઠાથી માંડીને ડાંગ સુધી દુષ્કાળવાળા પ્રદેશોમાં ખરચો. પાંચ કિલો અનાજ માટે ડાહ્યલો ડેવિડ થઈ જાય છે. તેને બચાવવો હોય, હિન્દુને હિન્દુ રાખવો હોય તો આ વૈભવી ઠઠારો પડતો મૂકીને, આવો, આપણે સૌ આ પછાત પ્રદેશોમાં અનાજ લઈને દોડી જઈએ.

મારી વાતને સભાએ વારંવાર તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધી. લોકો ધાર્મિક ઠઠારાઓની જગ્યાએ રચનાત્મક કાર્યને પસંદ કરતા થયા છે. મને ઉત્સાહ મળ્યો, કારણ કે લોકોએ વારંવાર મારી વાતને વધાવી લીધી હતી. બીજા દિવસે સમાચારપત્રોમાં મારા પ્રવચનને મુખ્ય સમાચારોમાં સ્થાન મળ્યું. મોટા હેડિંગથી કુંભમેળાની જગ્યાએ દુષ્કાળ રાહતના કાર્યમાં મહંતોને લાગી જવા અપીલ થઈ. પ્રજા અને સમાચારપત્રો આ બાબતે ઉત્સાહિત હોવા છતાં, ધર્મગુરુઓમાં ઉત્સાહ ન હતો. મારી અપીલ તેમને ગમી હોય તેવું લાગ્યું નહિ. તેઓ મુખ્યતઃ ખ્રિસ્તી તથા મુસ્લિમ વિરોધી ભાષણો કરીને ધર્મરક્ષાનું કાર્ય પૂરું થયું છે તેવું માનીને સહર્ષ વીખરાવા માગતા હતા. મારા પ્રવચને દિશા બદલી હતી. અર્થાત્ માત્ર પ્રવચનો નહિ, કાંઈક કાર્ય કરો. બીજું કશું ન થાય તો આપણા જ દુઃખી ભાઈઓને મદદ કરીને સેવા કરો. માત્ર વિધર્મીઓને ગાળો આપવાથી ધર્મરક્ષણ થઈ શકવાનું નથી.

હિન્દુ પ્રજા દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં ઓછું દાન નથી આપતી. પણ તેનું દાન મુખ્યત્વે વર્ણલક્ષી તથા વેશલક્ષી રહ્યું હોવાથી તેનો

સદ્ઉપયોગ ઘણો ઓછો થઈ શકે છે. યજ્ઞો, સપ્તાહો, બ્રહ્મભોજનો, છપ્પનભોગો તથા એવાં જ બીજાં કર્મકાંડોમાં પ્રતિવર્ષ લાખ્ખો રૂપિયા ખરચાય છે. આ દાનપ્રવાહને માનવતાલક્ષી કરવાનું કામ જોઈએ તેવું થઈ શક્યું નથી. ઓગણીસમી શતાબ્દીના સુધારકોએ આ દિશામાં ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હોવાથી હવે પરિવર્તન થતું જોઈ શકાય છે. દાનને પોતાની તરફ વાળવાનું પરાક્રમ કરનાર વર્ગે, કુપાત્રના નામે એવી વ્યાખ્યાઓ કરી છે કે જેથી વર્ણ અને જ્ઞાતિગત કુપાત્રતા આવી જાય, જેથી શૂદ્રાદિને દાન આપવાની વૃત્તિ મોળી પડી જાય.

દાનના પ્રવાહને માનવતાલક્ષી બનાવવાની મારી અપીલથી એક સંપ્રદાયના આચાર્ય થોડા અકળાયા. તેમણે પોતાના પ્રવચનમાં જાહેરાત કરી કે આવતા વર્ષે સૌથી વધુ કોણ લોકોની સેવા કરે છે તે જોવામાં આવે. પ્રત્યક્ષતઃ તેમની વાત સુંદર હતી. અર્થાત્ સેવાકાર્યમાં સ્પર્ધાપૂર્વક લાગી જવાની હતી. પણ મુખ્યતઃ તેમનો આક્રોશ મારા પ્રત્યે હતો કે તમે માત્ર ભાષણ જ કરીને બેસી જવાના છો. કશું કરી બતાવી શકવાના નથી.

અસ્તુ. સંમેલન તો વીખરાયું, પણ સર્વત્ર થાય છે તેમ તેનો કોઈ સ્થાયી પ્રભાવ પડ્યો લાગ્યો નહિ. મને લાગે છે કે લોકોને સ્થાયી રૂપથી કોઈ સંદેશો ન મળ્યો. જાણે કે ઉશ્કેરાટભર્યો વિરોધ કરીને ઊભરો બેસી ગયો. યુગાનુરૂપ નિશ્ચિત દિશા ન આપી શકાઈ. કોઈ દઢતા કે મક્કમતાપૂર્ણ કાર્યક્રમ ન અપાયો. જે ધર્મગુરુઓ તથા કાર્યકર્તાઓ ભેગા થયા હતા તેમની વૈચારિક કક્ષા ચીલાચાલુ હતી. એક તરફ એ હિન્દુ ધર્મની શ્લાઘા કરતા હતા તો બીજી તરફ વિધર્મોની ભર્ત્સના કરતા હતા. આ કામ બહુ સરળ હતું. ખરું કામ પોતાના સ્વરૂપને સુધારવાનું હતું. તે કરવા કોઈની ખાસ તૈયારી ન હતી.

હિન્દુ પ્રજાના ઉત્થાન માટે હિન્દુ ધર્મે ઘણાં પરિવર્તનો કરવાં જરૂરી છે. એ પરિવર્તનો વૈચારિક કક્ષા સુધર્યા વિના શક્ય નથી. વૈચારિક ભૂમિકાને તાજગી આપવા સ્વસ્થ ચિંતન-મનન-વાચન અને નિરીક્ષણ જરૂરી છે. માત્ર ચીલાચાલુ ગ્રંથોના પાઠ કરવાથી કે સ્તોત્રો રટવાથી એ શક્ય નથી. દુર્ભાગ્યવશ હિન્દુ પ્રજાનું ધર્મસુકાન એવા હાથોમાં છે જે મોટા ભાગે ચીલાચાલુ ઘરેડોમાં જ ધર્મનાં દર્શન કરે છે. આભડછેટ, ઊંચનીચના ભેદ અને સંપ્રદાયભેદોમાં તરબોળ આ લોકો પ્રજાને સક્ષમ બનાવનારી પ્રેરણા આપવાની જગ્યાએ કાલ્પનિક ભૂતકાળની શ્લાઘાઓ સંભળાવીને ભૂતકાળમાં જીવતી કરી દે છે. આ અફીણિયો ધર્મપ્રચાર પ્રજાને જગાડવાનું કામ નથી કરતો પણ ઘેન વધારવાનું કાર્ય કરે છે. આથી પ્રજા વિકાસ નહિ, સ્થગિતતા અનુભવે છે.

*

76. સૂઈગામમાં

સંમેલન પૂર્ણ કરીને હું આશ્રમ ઉપર પાછો ફર્યો. બે રૂમોનો નાનો સરખો આશ્રમ. હું એકલો રહું. આશ્રમના ચોકમાં એકલો બેસીને હું મોડે સુધી વિચાર કરતો રહું. દુષ્કાળ વધી રહ્યો છે, સમાચારપત્રોમાં સમાચારો તથા ચિત્રો જોઈને હૃદય હચમચી ઊઠે તેવી સ્થિતિ છે. ગુજરાતની એક-બે સંસ્થાઓ સિવાય કોઈના તરફથી ખાસ કંઈ પ્રવૃત્તિ થતી જણાતી નથી. સંતો-મહંતોનું ધ્યાન આ તરફ વળ્યું દેખાતું નથી. તેઓ કુંભમેળાની તૈયારીમાં મશગૂલ થયા લાગે છે. મને રોજ એક જ વિચાર આવતોઃ તું મહંતોનો દોષ કાઢે છે પણ તેં શું કર્યું? માત્ર ભાષણ કરી દેવાથી કર્તવ્ય પૂરું થઈ ગયું? કર્તવ્યના ક્ષેત્રમાં તો તું પણ તેમના જેવો જ છે ને?

પણ હું શું કરું? મારી પાસે પૈસો નહિ, જમીનજાગીર નહિ, અનુયાયી વર્ગ નહિ. હું ઇચ્છું તો પણ શું કરી શકું? મારી લાચારીનો પાર જ ન હતો. ચિંતા કોરી ખાતી હતી. આ સમયમાં સામાન્ય રીતે જે ટપાલો આવતી તેના ઉત્તરમાં છેવટની બે લીટીઓમાં હું લખતો કે 'અત્યારે ભયંકર દુષ્કાળ ચાલી રહ્યો છે, આપણે તો પકવાન ખાઈને સૂઈએ છીએ પણ દુષ્કાળ ક્ષેત્રમાં લોકો ભૂખે મરી રહ્યા છે તેની મને ચિંતા થાયછે.'

મારી એક દુર્બળતા એ રહી છે કે હું લોકો પાસે યાચના નથી કરી શકતો. મેં કોઈને સીધું ન લખ્યું કે તમે મને પૈસા આપો, આપણે દુષ્કાળ રાહતનું કાર્ય કરવું છે.

થોડા જ દિવસમાં સાંજના સમયે એક સજ્જન આવ્યા, મારા હાથમાં પાંચ હજાર રૂપિયા મૂક્યા અને કહ્યું, જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં વાપરજો. તે તો ચાલ્યા ગયા પણ મને હિંમત આપતા ગયા. આઠ-દસ દિવસમાં મારી પાસે ઓગણીસ હજાર રૂપિયા આવી ગયા. મને ખાતરી થઈ ગઈ કે પરમાત્માના આશીર્વાદ છે. પ્રભુએ આ કાર્ય ઉપાડી લીધું છે, આગળ જે થવું હોય તે થાય, કાર્ય શરૂ કરી દેવું જોઈએ.

આણંદના ગણેશ દુગ્ધાલયના શ્રી બાબુભાઈ ચાવડા પોતાની ગાડી લઈને અમને 'સરવે' કરવા લઈ ગયા. મારું ધ્યેય હતું ગરીબમાં ગરીબ તથા દુઃખીમાં દુઃખી વિભાગને પસંદ કરવાનું.

અમે રાધનપુર ગયા. શ્રી રવિશંકર દાદાની સંસ્થા અહીં કાર્યરત હતી. વારાહી-સાંતલપુર ગયા. સાંતલપુર બહુ દુઃખી ક્ષેત્ર લાગ્યું પણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ઓછામાં ઓછા બે રૂમો જોઈએ તે ન મળ્યા. પાછી પાણીની તકલીફ. દોઢ માઈલથી ગાડામાં પાણી લવાય. પાણીની તકલીફને તો પહોંચી વળાત. પણ પગ મૂકવા બે રૂમો તો જોઈએ ને? તેની જ વ્યવસ્થા ન થઈ શકી. અમે પાછા વળ્યા. મારા સ્વભાવની એક ખાસિયત છે. કોઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરવું હોય તો પરમાત્માને આગળ રાખીને જ કરવું. દુષ્કાળ-રાહતનું કાર્ય ઘણું ભારે અને મહત્ત્વનું હતું. મારા ગજા બહારનું હતું. એટલે આ કાર્ય પરમાત્મા જ કરી શકે તેની મને પ્રતીતિ હતી. હું મનોમન પ્રાર્થના કરતો હતો કે ખરેખર યોગ્ય જગ્યા હોય ત્યાં જ કેન્દ્ર ખોલાવજે. અમે ભાભર થઈને છેક છેવટના ગામ, સૂઈગામ આવ્યા. રણના કાંઠે વસેલું આ છેવટનું ગામ, સૌથી વધુ દુષ્કાળની લપેટમાં આવ્યું હતું. દરબારો, રાજપૂતો, બ્રાહ્મણ-વાણિયા તથા બીજી વસ્તીવાળું. આ ત્રણેક હજારની વસ્તીવાળું ગામ દુષ્કાળના ઓછાયામાં સાવ મ્લાન થઈ ગયું હતું.

એક સમય હતો જ્યારે અહીં દરબારોનું રાજ્ય હતું. અનાજનાં ગાડાંની લાઇનો લાગતી. રાજપૂતો તથા કણબીઓ રાજભાગનું અનાજ ઠાલવીને અનાજના ડુંગર કરી દેતા. અંગ્રેજોના સમયમાં અહીં લાઇનદોરીનું કાર્યાલય રહેતું. યુરોપિયન ઑફિસર રહેતો. તેનો ભવ્ય બંગલો હજુ પણ અડીખમ ઊભો હતો. પણ હવે આ ગામ વાવ તાલુકાનું સૌથી છેવાડું ઓશિયાળું ગામ થઈને અન્નપાણી માટે વલખાં મારી રહ્યું હતું. જ્યાં પીવાનું જ પૂરતું પાણી ન હોય ત્યાં નહાવા-ધોવાની વાત શી? લોકોના શરીર ઉપર વસ્ત્રો ઉપર પાણીના અભાવનાં પરિણામો દેખાતાં જ હતાં.

ગામની ભાગોળે આવેલી હમીરભારથીની કટીમાં (કુટિયામાં) અમે ગયા. બે નાની દેરીઓ, એક દેશી નળિયાંની પડાળી અને બે ઓરડાવાળી આ નાની સરખી જગ્યા. હમીરબાવાની સમાધિનાં દર્શન કરીને અમે બેઠા. ગામના સરપંચને બોલાવવા કોઈને મોકલ્યું. ઘણી વાર થઈ પણ સરપંચ ન આવ્યા. અમે અકળાયા. ઊંચાનીચા થયા, ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા થઈ. અંતે સરપંચ આવ્યા. ભાણાભાઈ રાજપૂતઃ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, ભરાવદાર શરીર અને ભરવદાર ચહેરો; વિનમ્ર, લાગણીશીલ અને મુત્સદ્દીગીરીપૂર્ણ વાતચીત. ગામનું

કામ કરી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા. તદ્દન અભણ પણ વહીવટમાં કાબેલ.

આવતાં જ મોડા આવવા બદલ ક્ષમા માગી. મારાથી ડરતાં—સંકોચ કરતાં શંકાશીલ દૃષ્ટિએ થોડે દૂર ઊભા રહ્યા. આ દેશમાં સાધુબાવાને કોઈ જુએ એટલે તરત જ હમણાં કાંઈક માગશે, કાંઈ ઉઘરાણું કરાવશે એવી ધાસ્તી થઈ આવે. ભાણાભાઈને પણ મને જોઈને આવું થઈ આવ્યું હશે.

મેં પૂછ્યું કે અમે ક્યારનાય બેઠા છીએ. કેમ આટલું બધું મોડું થયું? તો કહે કે 'શું કરીએ બાપજી! નાગા બાવાની જમાત હાથી લઈને આવી છે. તેમણે મને પકડ્યો હતો અને કહેતા હતા કે કુંભમેળામાં જવું છે તો પૈસા આપો. બાપજી એક તો દુકાળમાં મરી રહ્યા છીએ અને આમને પૈસા ક્યાંથી આપીએ?' ખેદપૂર્વક તેઓ બોલતા હતા.

'પછી શું થયું?' મેં ઉત્કંઠાવશ પૂછ્યું. 'પછી શું થાય, મને ઊઠવા જ ન દે એટલે પછી ન છૂટકે છોકરાના મોંઢામાંથી કોળિયો કાઢીને એકાવન રૂપિયા આપી પગમાં પડી કરગરી પડ્યો ત્યારે માંડ છોડ્યો.' આટલું કહેતાં કહેતાં તેમની ગ્લાનિ વધી ગઈ હતી.

હું સમસમી રહ્યો. સાધુતાના સ્વરૂપ વિષે આપણે ફરીથી વિચારવું પડશે. મેં આવવાનું કારણ બતાવ્યું. અમે દુષ્કાળ રાહતનું કામ કરવા માગીએ છીએ એ વાત જાણીને તે રાજી રાજી થઈ ગયા. આ કટી તમારી જ છે, આ બે ઓરડા, આ પડાળી, આ ચોક, આ બધું તમારું. જેમ ઉપયોગ કરવો હોય તેમ કરો, બાપજી. અમે તો સાવ છેવાડા પડ્યા છીએ. રવિશંકર મહારાજ પણ અહીં નથી આવ્યા (તેમની સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ). અમારા તરફ કોઈની નજર જ નથી જતી. સરકારે જેને દંડ કરવો હોય તેને બદલી કરીને અહીં મોકલે છે એટલે ઑફિસરો પણ સારા નથી આવતા. અમે તો સૌથી વધુ દુઃખિયા છીએ. ગામની ભાગોળે રેંણ છે. અને સામે જ પાકિસ્તાન છે. ઓછામાં પૂરું આ પાકિસ્તાની નિરાશ્રિતોનો કૅમ્પ આવીને પડ્યો છે. તેણે અમારા દુખમાં વધારો જ કર્યો છે. ભલે આવ્યા બાપજી, આ કટી છે તેમાં તમારે જે કરવું હોય તે કરો.

સૂઈગામમાં દુષ્કાળ-રાહતનું કાર્ય કરવું એવું અમે સૌએ નક્કી કર્યું અને પછી પાછા ફર્યા.

*

77. રાહત-કેન્દ્ર શરૂ કર્યું

શક્તિનાં મુખ્ય ચાર કેન્દ્રો છેઃ જનશક્તિ, ધનશક્તિ, શસ્ત્રશક્તિ અને કલમશક્તિ. આ ચારમાંથી એક પણ શક્તિ જેની પાસે નથી હોતી તે વ્યક્તિનું જીવન માત્ર લાચારીમાં જ વીતતું હોય છે. જે પ્રજા પાસે આમાંથી એક પણ શક્તિ નથી હોતી તે પ્રજા ગુલામીમાં સબડતી હોય છે. સ્વમાન, સમ્માન અને સમૃદ્ધિનાં તેને દર્શને નથી થતાં. પ્રજાને સર્વતોભાવેન સુખી કરવી હોય તો આ ચારે શક્તિઓની અભિવૃદ્ધિ કરાવવી. પ્રજાને દુઃખી દુઃખી કરી નાખવી હોય તો આ ચારે શક્તિઓથી વિમુખ બનાવવી.

આપણે શું કર્યું? વૈરાગ્યપ્રધાન જીવનપદ્ધતિને વધુ ચગાવી એટલે એકાકીપણા ઉપર ભાર મૂક્યો. 'એકલા આવ્યા અને અંતે એકલા જ જવાના' એ વાત એટલા માટે વારંવાર સમજાવતા રહ્યા છીએ કે સ્ત્રી-પુત્ર-માતા-પિતા વગેરે સ્વજનોને છોડીને એકલા રહો. આત્મા એકલો જ છે અને કોઈનો પણ સંગ ન કરવાથી તેનું કલ્યાણ થાય છે. તેણે માયાનો સંગ કર્યો એટલે દુઃખી થયો છે. હવે સૌથી અસંગ થઈ જાઓ. આ પ્રકારના ઉપદેશોએ પ્રજાને જનશક્તિની મહત્તા વિનાની બનાવી દીધી.

આત્માના કલ્યાણમાં સૌથી મોટી અડચણ પૈસો છે. એ માયા છે. એનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જ કલ્યાણ થશે.' આવા ઉપદેશોએ આપણને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરવા પ્રેરણા આપી. હું પોતે 'કાંચનકામિનીનો ત્યાગી હોય તે જ જ્ઞાની હોય' એવા દઢ વિચારો લઈને વર્ષો સુધી ભટકતો રહ્યો છું. મને યાદ છે કે આ બે વસ્તુઓમાંથી એક પણ વસ્તુ જેની પાસે હું જોતો તેના પ્રત્યે મારું મન ઘૃણાથી ભરાઈ જતું. હવે મને લાગે છે કે આ માન્યતા કોઈ સંદર્ભવિશેષમાં યોગ્ય હોઈ શકે, આવી માન્યતાઓને જીવનના માર્ગદર્શક મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં ન મૂકી શકાય. આવી માન્યતાઓથી પ્રજા સાહસ-ઉત્સાહ-ઉદ્યમ તથા મહત્ત્વાકાંક્ષાથી વિમુખ થવા લાગે એટલે અંતે તે શક્તિહીન થઈ જતી હોય છે.

લોકોને ધનશક્તિ છોડવાની પ્રેરણા આપવા કરતાં એ શક્તિના સદ્ઉપયોગની પ્રેરણા આપવી ઉત્તમ છે.

ત્રીજી શસ્ત્રશક્તિ વિષે તો વાત જ શી કરવી!! આપણો વૈરાગ્યધર્મ અહિંસાપ્રધાન બન્યો અને અહિંસા શસ્ત્રવિરોધી બની. શસ્ત્ર, હિંસાનું માધ્યમ બનતું હોય છે એટલે હિંસાની સાથે સાથે શસ્ત્રો પ્રત્યે પણ ઘૃણા કરાવવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. લગભગ બધી પ્રજાને શસ્ત્રવિમુખ બનાવવાનું મહાપાપ આપણે કર્યું છે એટલે તેનાં ફળ માર ખાવામાં ભોગવી રહ્યા છીએ. અહિંસાનો પૂર્ણ પક્ષપાતી હોવા છતાં પણ હું શસ્ત્રવિરોધી નથી. નખવાળા સિંહો જ અહિંસાવ્રતને મહત્તા આપે. નખ વિનાનાં સસલાં અહિંસાના વ્રતને પાળે તોયે શું અને ન પાળે તોયે શું? અહિંસાના મોહમાં પ્રજાને સસલા જેવી બનાવી મૂકવાનું પાપ આપણે નથી કર્યું શું? ખરો માર્ગ તો એ હતો કે આપણે મનુષ્યોને સિંહો બનાવીને અહિંસા પળાવી હોત. અહિંસાનો દિવ્ય મુગુટ તો સિંહોના માથે શોભે, સસલાંના માથે નહિ. આપણી જ ભ્રાન્ત માન્યતાઓથી આપણે પ્રજાને શસ્ત્રવિમુખ-કાયર- બનાવી દીધી છે.

ચોથી શક્તિ કલમની છે. તેનો પણ વ્યાપ આપણે થવા ન દીધો. એક નિશ્ચિત વર્ણ જ ભણે, બાકીના બધા અભણ રહે. જે ભણે તે ધાર્મિક આજીવિકા માટે ભણે એટલે તેમનું ભણતર વારંવાર 'ભૂવો ધૂણે ને પોતાના ઘરભણી નાળિયેર ફેંકે' તેવું થયું. પ્રજાનું કલ્યાણ કે ઉદ્ધાર થાય તેવું લગભગ ન થયું.

ઘણા જ ખેદ સાથે વિચારો આવે છે કે આપણે શક્તિના (દેવીઓના) ઉપાસક તો બન્યા, ઉપાર્જક ન બન્યા. એટલે વિશ્વની બધી પ્રજામાં સૌથી વધુ સમય કદાચ ગુલામ રહ્યા.

મારી પાસે ઓગણીસ હજાર રૂપિયા આવી ચૂક્યા હતા એટલે ધનશક્તિનું જોમ મારા પગમાં હતું. આ પૈસા ન હતા ત્યારે હું લાંબા નિસાસા નાખીને મોડી રાત સુધી શું કરવું? શું થશે? તેના વિચારોમાં જાગ્યા કરતો. હવે ધનશક્તિના કારણે હિંમત આવી હતી. હવે તો વહેલી તકે સૂઈ ગામ જઈને દુષ્કાળ-રાહતનું કેન્દ્ર શરૂ કરી દેવાની તાલાવેલી હતી.

શરૂઆતમાં હું, વાલમવાળા બબાભાઈ તથા સુણાવવાળાં મણિબહેન તથા બેએક બીજાં માણસો સૂઈગામ પહોંચ્યાં. હમીરભારથીની કટીમાં મુકામ કર્યો. ભાણાભાઈ સરપંચ બધી જ રીતે સહાય કરવામાં હાજર જ હોય. અમે પ્રથમ અન્નક્ષેત્ર શરૂ કર્યું. પ્રથમથી જ મારી પદ્ધતિ રહી છે કે કોઈ પણ કાર્ય આડંબર વિના કરવું. સમાચારપત્રોમાં કે અન્ય કોઈ રીતે પ્રચાર કરવો નહિ. પ્રભુનું કાર્ય છે. પ્રભુ જ પાર પાડે

એવી ભાવનાથી કાર્ય કરવું. આ જ કારણસર હું આજ સુધી કેટલાંય મહત્ત્વનાં કાર્યો શરૂ થયાં છે પણ કદી કોઈ રાજનેતાને બોલાવ્યા નથી કે કોઈ સમારોહ પણ રાખ્યો નથી. અત્યંત સાદાઈથી માત્ર પરમાત્માને સાક્ષી બનાવી કાર્ય કરવું.

સૂઈગામમાં અમે અન્નક્ષેત્રની શરૂઆત એક સાતેક વર્ષની બાળાના હાથે દીવો પ્રગટાવી શરૂ કરી. કેટલાંક બાળકો રમતાં હતાં, લગભગ બધાં જ મેલાં મેલાં-કુચેલાં વસ્ત્રોવાળાં અને અસ્વચ્છ, કારણ કે પાણીની ભયંકર તકલીફ હતી. એ બાળકોમાંથી આ બાળાને બોલાવી અને કહ્યું કે આ દીવો પ્રગટાવ. હું નક્કી કહી શકું કે એ સ્નાન કર્યા વિનાની હતી તથા કોઈ નક્ષત્ર કે ચોઘડિયું જોયું ન હતું. તેણે કુતૂહલવશ દીવો પ્રગટાવ્યો, બસ પરમાત્માની જય બોલાઈ. કામ શરૂ થઈ ગયું.

પહેલા દિવસે દોઢ મણ લોટના રોટલા અને દાળ કર્યાં. દુષ્કાળનાં માર્યાં માનવ હાડપિંજરોને બોલાવી બોલાવીને બેસાડ્યાં કારણ કે તેમને જમવા આવવામાં સંકોચ થતો હતો. સૌ બેઠા. રામધૂન શરૂ થઈ. વારંવાર આગ્રહ કરીએ પણ લોકો ગુમસૂમ રસોડા તરફ જોયા કરે, ખાસ બોલે નહિ. થોડી નવાઈ લાગી. પ્રભુનું નામ કેમ લેતાં નહિ હોય? ભાણાભાઈને પૂછ્યું કે આ લોકો કેમ રામનામ નથી બોલતાં? તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું કે ‘જો રામનામ બોલ્યાં હોત તો તમારે બાપજી, અહીં આવવું જ ના પડ્યું હોત. રામનામથી વિખૂટાં પડ્યાં છે એટલે તો આ દા’ડા આવ્યા છે.’ તેમની માર્મિક વાત મને સારી લાગી.

સૌને રસોઈ પિરસાઈ અને જમવાનું શરૂ થયું. હું જાતે પીરસવા લાગ્યો. હજારો યજ્ઞો અને હજારો સપ્તાહો કરતાં મને આ મોટો યજ્ઞ લાગ્યો. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે જમનારાં નાનાં બાળકો પણ રોટલો મૂકતાંની સાથે જ ચટ કરી જાય. નાનું બાળક પણ મોટા આદમી કરતાં વધુ ખાઈ જાય. મેં ભાણાભાઈને પૂછ્યું કે ‘આ બધાનો આટલો બધો ખોરાક કેમ હશે?’ તો કહે કે ‘બાપજી, કેટલા દા’ડાથી પેટ ભરીને ખાધું નથી. આજ પેટ ભરીને ખાવા મળ્યું છે, એટલે આવું થાય છે. ત્રણચાર દિવસ પછી જોજો એ બધાં ઠેકાણે આવી જશે.’

તેમની વાત સાચી નીકળી. ત્રણ ચાર દિવસ પછી બધાંનો ખોરાક ઘટી ગયો. જમવાની ગતિ પણ ધીમી થઈ ગઈ. ‘મને આપો મને આપો’ની બૂમો પણ મટી ગઈ.

ભૂખથી વધુ મોટું કોઈ દુઃખ નથી. પરમાત્મા કોઈને ભૂખમરાના દિવસો ન બતાવે.

*

78. નિરાશ્રિતોના કૅમ્પમાં

સૂઈગામના દુષ્કાળ રાહત કેન્દ્રને શરૂ થયાને હજી માંડ ત્રણ-ચાર દિવસ થયા હશે ત્યાં એક અત્યંત ગંભીર પ્રશ્ન અમારી સામે આવ્યો. પાકિસ્તાન સાથે 1971માં યુદ્ધ થયેલું. આપણું લશ્કર થરપારકર જિલ્લામાં પ્રવેશી ગયેલું. લગભગ આખો જિલ્લો આપણે જીતી લીધેલો. આપણું લશ્કર આ સૂઈગામથી જ આગળ વધેલું અને ખાસ અવરોધ વિના આખા જિલ્લા ઉપર ફરી વળેલું. આપણા રક્ષામંત્રી શ્રી જગજીવનરામે અનેક વાર ઘોષણા કરેલી કે જીતેલો પ્રદેશ પાછો નહિ આપીએ. આ ઘોષણાથી આખો દેશ તો ગેલમાં આવી ગયેલો પણ સૌથી વધુ આનંદ થરપારકરની હિન્દુ વસ્તીને થયેલો. તેમણે આપણા લશ્કરનું સ્વાગત કરેલું. મીઠાઈઓ વહેંચેલી, માર્ગો બતાવેલા અને અનેક રીતે મદદ કરેલી. થરપારકરની એંશી ટકા વસ્તી હિન્દુઓની હોવા છતાં રાજનૈતિક અક્ષમતાના કારણે આપણે એ જિલ્લાને પાકિસ્તાનના હવાલે કરી દીધો હતો.

કદાચ ઘણાને ખબર નહિ હોય, પણ અંગ્રેજોના સમયમાં જે મુંબઈ ઇલાકો રચાયેલો તેમાં સિંધનો અમુક ભાગ, થરપારકર સહિત, ગુજરાત મહારાષ્ટ્રનો અમુક ભાગ તથા કર્ણાટકનો પણ અમુક ભાગ આવતો હતો. જ્યારે આ ઇલાકાને તોડવામાં આવ્યો, સિંધ પ્રાંત રચવામાં આવ્યો, ત્યારે થરપારકર જિલ્લાને સિંધમાં નાખવામાં આવ્યો. થરપારકરની પ્રજા ગુજરાતી ભાષા તથા લિપિનો પ્રયોગ કરતી હોવા છતાં વચ્ચે કચ્છનું નાનું રણ આવતું હોવાથી તથા થરપારકરનો વધુ પડતો વ્યાપાર કરાંચીથી થતો હોવાથી તેમને પણ સિંધમાં જોડાવું ઠીક લાગ્યું. જોકે થરપારકરનો ગૂગળ વગેરે માલ ઠેઠ હારીજ સુધી ગાડાંનાં ગાડાં ભરીને ઠલવાતો. આ રીતે હિંદુ—ગુજરાતી પ્રજા સિંધ પ્રાન્તમાં જોડાઈ. ત્યારે કોઈને કલ્પના પણ નહિ કે આ ભાગમાં પાકિસ્તાન નામનો નવો દેશ બનશે.

પછી તો દેશના ભાગલા પડ્યા, તેમાં આખો સિંધ પ્રાંત પાકિસ્તાનમાં ગયો. થરપારકરના લોકો શૈક્ષણિક રીતે આગળ વધેલા નહિ હોવાથી રાજકીય ચેતના જોઈએ તેવી પ્રગટેલી નહિ, એટલે પોતાને પાકિસ્તાનમાં નહિ ભેળવવા તેઓ અવાજ ઉઠાવી શક્યા નહિ, બીજી તરફ આ સમૃદ્ધ પણ ઉપેક્ષિત પ્રજા તરફ ગુજરાતમાંથી પણ જોઈએ તેવું ધ્યાન ગયું નહિ.

આ રીતે આ મોટો જિલ્લો પાકિસ્તાનમાં ચાલ્યો ગયો. લગભગ એંસી ટકા હિંદુ વસ્તી આઝાદી પહેલાંના કરતાં ભૂંડી દશામાં મુકાઈ ગઈ. 1971માં પાકિસ્તાનનું લશ્કર પૂર્વ પાકિસ્તાન, તથા પંજાબ-કાશ્મીરમાં રોકાયેલું હતું એટલે આ જિલ્લાને તેણે લગભગ છોડી દીધેલો. આપણા લશ્કરને તેથી ફાવતું મળ્યું હતું.

રક્ષામંત્રીની વારંવારની જાહેરાતથી સૌ નિશ્ચિંત હતા કે હવે આ પ્રદેશ હિન્દુસ્તાનમાં ભળી ગયો છે, પણ રાજકારણ એટલે રાજકારણ, તેણે પલટો ખાધો. સિમલા કરાર થયો તે પ્રમાણે બધા પ્રદેશો પાછા સોંપવાના થયા. હવે શું થાય? થરપારકરના હિંદુઓ ભારે વિમાસણમાં મુકાઈ ગયા. જો પોતાની માતૃભૂમિમાં રહી જાય તો અત્યાચાર સહન કરવા પડે. એટલે ના છૂટકે રોતા હૃદયે તેમણે નિરાશ્રિત થવું પસંદ કર્યું. કચ્છથી માંડીને કાશ્મીર સુધી આવા નિરાશ્રિતોના આવા અઢાર કૅમ્પો ખોલવામાં આવ્યા. એમાંનો એક કૅમ્પ સૂઈગામમાં ખોલાયો. થરપારકરનાં પાંચ હજાર માણસો આવીને તેમાં પડ્યાં. સૂઈગામની વસ્તી ત્રણ હજાર, તેમાં પાંચ હજાર નિરાશ્રિતો પોતાનાં પશુઓ સાથે ઉમેરાયાં તેથી ઘણા વિકટ પ્રશ્નો ઊભા થયા. સૌથી વિકટ પ્રશ્ન તો રોગચાળાનો તથા લાકડાંનો.

સૂઈગામ રણના કાંઠે આવેલું હોવાથી પ્રથમથી બળતણની તંગી હતી. તેમાં આ પાંચ હજાર માણસોએ તંગી વધારી દીધી. તેમાં પણ નિરાશ્રિતોમાં ટી.બી.નો રોગ ફેલાઈ ગયેલો એટલે રોજ બે-પાંચ-દસ માણસો મરે. પતરાંનાં નાનાં નાનાં ઝૂંપડાં. તેમાં આ ખીચોખીચ ભરાયેલા નિરાશ્રિતો બહુ ઝડપથી ચેપી રોગને ફેલાવી મૂકે. સરકારી દવાખાનાની દશા વિશે શું કહેવું? દવા વિના, પૂરતા પોષક ખોરાક વિના રોજ માણસો મરે. આ મડદાંને બાળવાં કેવી રીતે? લાકડાં જ ન મળે. અમે ઠેઠ ભાભરથી ટ્રક ભરીને લાકડાં લાવેલા. નિરાશ્રિતોએ ઝાડ તો શું, ઝાડનાં મૂળ પણ ખોદીને બાળી નાખ્યાં. ગામલોકો સાથે ઘણી વાર વિખવાદ થઈ જાય.

પરિસ્થિતિ એવી હતી કે કોઈનાથી કશું થઈ શકે તેમ ન હતું.

આ નિરાશ્રિત કૅમ્પોમાં હજી સુધી કોઈ હિન્દુ ધર્મગુરુ પધાર્યા ન હતા. લેવાદેવાની વાત દૂર રહી, બે-પાંચ ધર્મગુરુઓ આવીને આશ્વાસન આપી ગયા હોત તોપણ નિરાશ્રિતોને હિંમત આવત, પણ આપણા ધર્મગુરુ પાસે આવી અપેક્ષા રાખવી એ વધુ પડતી વાત છે. હું તેમના

કૅમ્પમાં ગયો, આખો કૅમ્પ મારી તરફ ઊભરાઈ ઊઠ્યો. સૌ ધર્મની તથા મારી જય બોલતા હતા. મારા સંકોચનો પાર ન હતો. જે ધર્મની જય તેઓ બોલતા હતા, તે ધર્મને તેમની ક્યાં પડી હતી? કોણ તેમનાં સુખદુઃખને પૂછવા આવતું હતું? સૌની એક જ માગણી હતી. આ મરતાં માણસોને બચાવો.

બહુ જ ખિન્ન તથા ભારે હૃદયે હું કટીમાં પાછો ફર્યો. મને થયું કે આ અન્નક્ષેત્ર કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વનું કામ દવાખાનાનું છે. તાબડતોબ અહીં દવાખાનું શરૂ કરવું જોઈએ.

*

79. દવાખાનાની શરૂઆત

મારા જીવન ઉપર સૌથી વધુ પ્રભાવ કોઈ તત્ત્વનો પડ્યો હોય તો તે વિદેશયાત્રાનો છે. ભારત સંબંધી કેટલાય મારા પૂર્વગ્રહો બરફની માફક પીગળી ગયા. ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ જ્યારે બન્ને પ્રજાઓ, વ્યવસ્થા, સમૃદ્ધિ, પ્રમાણિકતા તથા આરોગ્ય વગેરેની તુલના થઈ જાય ત્યારે ગ્લાનિ સાથે ભારતની સ્થિતિ ઊતરતી જણાય. વિદેશયાત્રાઓ પહેલાં મારામાં કૂટી કૂટીને પૂર્વગ્રહો ભરેલા હતા કે ભારત જેવો કોઈ દેશ નથી, આપણા જેવી કોઈ પ્રજા નથી અને આપણા જેવી કોઈ મહાન સંસ્કૃતિ નથી. મને લાગે છે કે આજે પણ અસંખ્ય માણસો આવો અફીણિયો નશો પીને મસ્તીમાં મહાલી રહ્યા છે. વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ અને તેનો સ્વીકાર થતાં જ આવો નશો ઊતરી ગયો. હવે આપણી દુર્દશાનું વાસ્તવિક ચિત્ર, તેનાં કારણો તથા તેના ઉપાયો તરફ લક્ષ જાય છે. સ્વપ્નલોકની ભવ્યતાના ઝૂલે ઝૂલવાથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી. દુર્ભાગ્યવશ આજે પણ ધર્મ, સંસ્કૃતિ તથા પ્રાચીનતાના આવા કાલ્પનિક ભવ્ય ઝૂલાઓના ખોળે પ્રજાને ઝુલાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, જે પ્રજાને દુર્બળ તથા ક્ષીણ બનાવવાનું કામ કરી રહ્યા છે.

મેં યુરોપ-ઇંગ્લૅન્ડ-અમેરિકામાં જોયું કે તેમનું આરોગ્ય આપણા કરતાં ઘણું સારું છે. તેઓ નીરોગી રહીને જીવે છે. એંશી વર્ષના વૃદ્ધને પણ હાથીની માફક મસ્તીથી ચાલતા, રમતા, ચર્ચા કરતા જોઈને આપણા પંચાવન વર્ષે ખખડી ગયેલા વૃદ્ધની દયા આવે છે. પેલા ખાવા-પીવા તથા ભોગવવા પ્રત્યે સૂગ નથી કરતા, તે ખુલ્લંખુલ્લા તેનો સ્વીકાર કરે છે. એંશી વર્ષે પણ લગ્ન કરવાં એ જીવનની એક સાહજિક પ્રક્રિયા મનાય છે. જ્યારે આપણે ભોગો પ્રત્યે ભારે અણગમો ઊભો કરીએ છીએ. એંશી વર્ષની વાત જવા દો, વીશ વર્ષે પણ કોઈ ભોગમાર્ગનો ત્યાગ કરી સંયમમાર્ગ સ્વીકારે તો ધન્ય થઈ ગયો જાણીએ છીએ. તેના વરઘોડા કાઢીએ છીએ અને જાણે મહાપાપથી તે છૂટી ગયો હોય તેવું માનીએ છીએ. આમ છતાં આવા નિગ્રહી માણસો લાંબું જીવતા નથી, સશક્ત રહેતા નથી. (અપવાદ સિવાય) અને આરોગ્ય પણ અન્ય કરતાં ચડિયાતું ધરાવતા નથી તેની નોંધ આપણે લેતા નથી.

એ વાત સાચી છે કે સાચો નિગ્રહી કે સાચો સંયમી માણસ વિશ્વનો સૌથી વધુ સુખી માણસ છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આવા સાચા માણસો કેટલા? કદાચ એક ટકો પણ નહિ હોય. તો નવ્વાણું ટકા કે તેથી પણ વધારે માણસોના જીવનનું શું? તેમની દશા તો ત્રિશંકુ જેવી. ન આ તરફના કે ન પેલી તરફના. અતિભોગવાદ જેમ હાનિકારક છે તેમ ઉપરથી લાદી દીધેલો નિગ્રહવાદ પણ ભયંકર છે. નાનાં નાનાં અબુધ બાળકો ઉપર આપણે આવો વાદ નથી લાદી દેતા શું? જીવનને સ્વપ્નલોક બનાવવાનું ચક્કર આપણને જીવનની વાસ્તવિકતાની ભૂમિકાથી દૂર ચકરાવે ચડાવે છે. આપણને તેમાં જ ધન્યતા અનુભવાય છે.

આપણું અપૂરતું આરોગ્ય અપૂરતો અને સત્ત્વ વિનાનો આહાર, ગંદકી અને અવૈજ્ઞાનિક જીવનચર્યાના કારણે છે, પૂર્વનાં કર્મો કે પ્રારબ્ધના કારણે નથી.

સૂઈગામના નિરાશ્રિત કૅમ્પમાં ટી.બી., દમ તથા બીજા અનેક રોગો ફેલાઈ ગયેલા તેનું કારણ અપૂરતો તથા પોષણહીન આહાર, વ્યસન, સંપર્ક, રોગ પ્રત્યે ઉપેક્ષા વગેરે હતું. મને થયું કે અન્નક્ષેત્ર કરતાં પણ વહેલી તકે દવાખાનું કરવું જોઈએ.

વીસનગરના ડો. પ્રભુદાસ પટેલ તથા ઊંઝાના ડો. અમૃતલાલ પટેલને મેં પત્રો લખ્યા તથા તાબડતોબ જરૂરી દવાઓ લઈને આવી જવા આગ્રહ કર્યો. શ્રી પ્રભુદાસ અનુભવી આર.એમ.પી. ડૉક્ટર હતા, ઓછું ભણેલા હોવા છતાં પોતાના ધંધામાં ખૂબ ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતા સેવાભાવી અને પ્રામાણિક ડૉક્ટર હતા. ડો. અમૃતલાલ થોડાં જ વર્ષો ઉપર એમ.બી.બી.એસ. થયેલા અને સારી પ્રૅક્ટિસ ધરાવતા સફળ ડૉક્ટર હતા. બન્ને પોતાનો ધંધો છોડીને દવાઓ તથા સાધનો લઈને સૂઈગામ આવી પહોંચ્યા. કટીમાં જગ્યાની ભારે તંગી હતી. દવાખાનું ક્યાં કરવું? નાના નાના બે રૂમોમાંથી એકમાં હું રહું તથા ઑફિસ પણ રહે. બીજામાં મણિબહેન, ગંગાબા તથા બીજી બહેનો રહે. બબાભાઈ તથા બીજા કાર્યકર્તાઓ ઓશરીમાં રહે. પડાળીમાં અનાજનો કોઠો કર્યો, પાછળના ભાગમાં કંતાન બાંધીને અન્નક્ષેત્ર કર્યું. હવે દવાખાનું ક્યાં કરવું? કટીના પ્રવેશદ્વારમાં એક નાનો ખાંચો હતો, તેને દવાખાનું બનાવ્યું.

શરૂઆતમાં હું કેસ કાઢું, પણ થોડા જ દિવસમાં દવાખાનામાં એટલી ભીડ થવા માંડી કે બન્ને ડૉક્ટરો તપાસવા તથા દવાઓ આપવામાં રોકાઈ રહે. મેં ઇંજેક્શનો આપવાનું શીખી લીધું. ટી.બી.નાં ઇંજેક્શનોના ખાલી ડબ્બાનો ઢગલો થઈ જાય. અમે ત્રણે એક ક્ષણની પણ

ફુરસદ વિના કામ કર્યા કરીએ. બપોરના બે વાગ્યે જમવા પામીએ. જમ્યા ન જમ્યા ને પાછા કામમાં લાગી જઈએ. દવાઓ તો સારી હતી જ પણ તેથી સારા હમીરબાવાના આશીર્વાદ હતા એટલે જોતજોતામાં ચારે તરફ દવાખાનાની ખ્યાતિ ફેલાઈ ગઈ.

પંદર-પંદર માઈલથી ગાડાં જોડીને દરદીઓ આવે. રોગો પ્રત્યે અજ્ઞાન અને ઉપેક્ષાના કારણે છેલ્લી ઘડી સુધી ઉપચાર ન કર્યો હોય. ઉપચાર ન કરવામાં સગવડનો અભાવ તથા દરિદ્રતા પણ કારણ ખરી. અમારા દવાખાને એક પૈસો પણ ચાર્જ નહિ. જમવું હોય તેને જમવાની છૂટ. પણ સૌથી મોટો પ્રશ્ન છાંયાનો. કોઈ ઝાડ નહિ, ક્યાં બેસવું? દવાખાનાથી દૂર ગાડું છોડાયું હોય. બળદ તો તડકામાં ઊભા હોય, માણસો ગાડાની નીચે છાંયો હોય તેમાં બેઠાં હોય. અમે કંતાન બાંધીને છાંયા માટે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નહિ જેવો.

થોડા જ દિવસમાં દવાખાનાનું સારું પરિણામ આવવા માંડ્યું શક્તિની દવાઓ, કૅપ્સ્યૂલો, ઇંજેક્ષનો વગેરેથી બીમારી કાબૂમાં આવી ગઈ. માણસો મરતાં અટક્યાં. નિરાશ્રિત કૅમ્પની સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ. અમને આનંદ હતો આત્માની અમરતાનાં હજારો પ્રવચનો, ઉપરના ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ અને કુબેર જેવા દેવોને તૃપ્ત કરવા આપેલી હજારો આહુતિઓ કરતાં ભૂખ્યાંને અન્ન અને રોગીઓને દવા આપવાનું કાર્ય કરોડો યજ્ઞો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતું.

ધીરે ધીરે અમે તેર કાર્યકર્તાઓ થઈ ગયા. બાજરીના રોટલા અને મગની દાળ એ બપોરનો ખોરાક (ભાત કે શાક કરતા નહિ). સાંજે બાજરીની ખીચડી, છાશ અને ડુંગળીથી ચલાવી લઈએ. મહિનામાં માત્ર એક જ કિલો ઘી વાપરવાનું. મણિબહેન તથા ડૉક્ટરો વગેરે કાર્યકર્તાઓનો ઘરનો ખોરાક ઘણો ઉત્તમ. પણ અહીં કોઈએ જરા પણ ફરિયાદ કર્યા વિના લૂખુંસૂકું જે મળે તે ખાઈને તનતોડ સેવા કરેલી.

હું ચોપડા લખું, આવક-જાવકનો હિસાબ રાખું, વહીવટ કરું, ઇંજેક્ષનો આપું (100થી 200 જેટલાં પ્રતિદિન), આવ્યા-ગયા માણસો સાથે ચર્ચા કરું, પત્રવ્યવહાર કરું. બધું જ કામ મારે કરવાનું. સવારથી રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી કામ કામ ને કામ. બબાભાઈ તો નવરા જ ન હોય. ભારે મહેનતનું કામ તેઓ કર્યા જ કરતા હોય. સૌથી વધુ કામનો બોજો મારા ઉપર હતો. તે બોજો પરમાત્માએ હળવો કરવા વીસનગરના શ્રી હીરાભાઈ ખમારને મોકલી દીધા. આ કુશળ હિસાબનીશે ચોપડા તથા હિસાબી કામ સંભાળ્યું. મારો ઘણો બોજો હળવો થયો.

સમય સમય ઉપર ડૉક્ટરો બદલાતા રહ્યા. ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ, ડૉ. જાની, ડૉ. ઘનશ્યામભાઈ પટેલ. ડૉ. મધુબહેન વગેરે અનેક ડૉક્ટરોએ ખૂબ સારી સેવા આપી. બધાંનો સાથ-સહયોગ કદી ન ભુલાય તેવો રહ્યો.

*

૪૦. એક પૈસે એક કિલો અનાજ

સૂઈગામની દુષ્કાળ રાહતની પ્રવૃત્તિને અવારનવાર સમાચારપત્રોમાં સ્થાન મળતું હોવાથી તથા વ્યક્તિગત પરિચયના કારણે દાનનો અખૂટ પ્રવાહ આવવા લાગ્યો. આ કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યારે મને ચિંતા થતી હતી કે મારી પાસે પૈસા નથી. પૈસા વિના કેવી રીતે કામ થશે? પણ મેં જોયું કે પરમાત્માની કૃપા હોય તો બધું જ આવી મળે. બીજું, મારી પાસે પૈસાની મૂડી તો ન હતી પણ એક બીજી મૂડી હતી, જેનો મને ખ્યાલ જ ન હતો. મેં જે નાનાંમોટાં ગામોમાં કથા-પ્રવચન કરેલાં તે ગામોમાંથી કદી પણ કોઈ ફંડફાળો કરેલો નહિ, સહજ રીતે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયેલું તે પણ મોટા ભાગે તે જ ગામમાં તેને તે જ સમયે ગરીબો માટે વાપરી નાખેલું. આ રીતે એ બધાં જ ગામોમાં મારી ખૂબ પ્રતિષ્ઠા હતી. જેવું એ લોકોએ સાંભળ્યું કે મેં દુષ્કાળનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે, તેવું જ સૌએ સ્વયંભૂ રીતે અનાજ, વસ્ત્ર અને પૈસા મોકલાવવા માંડ્યા. પૈસાના બૅલેન્સ કરતાં પણ પ્રતિષ્ઠાનું બૅલેન્સ ઘણું મોટું કામ કરે છે તેની પ્રતીતિ મને ત્યારે થઈ.

અન્નક્ષેત્ર તથા દવાખાનું તો ધમધોકાર ચાલતાં હતાં પણ હજી મુદ્દાનું કામ બાકી હતું. અન્નક્ષેત્રમાં કાંઈ બધાં જ માણસો જમવા ન આવી શકે. પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન પણ ખરો. વળી દૂર દૂરનાં ગામોમાં રહેનારી પ્રજાનું શું?

અમે કાર્ડ આપવાનું નક્કી કર્યું. ભાણાભાઈ તથા બીજા બે-ચાર ભાઈઓને લઈને આજુબાજુનાં 55 ગામોનો ‘સરવે’ કરી સસ્તા અનાજનાં કાર્ડ આપ્યાં. લગભગ 5500 કાર્ડો આપ્યાં. આ બધાં કુટુંબો અર્ધા કરતાં પણ ઓછા ભાવે અનાજ લઈ જાય. આ ‘સરવે’ કરતાં અમારી નજરે એક અત્યંત દુઃખ અને ગૌરવની વસ્તુ ચડી.

આ દુષ્કાળની સૌથી વધુ માઠી અસર પડી હતી ઓઝલ પડદો પાળનારા ગરાસિયાઓ ઉપર. કેટલાક તેમાં જાડેજા હતા તો બીજા બીજી અટકોવાળા. કોઈ સમયે આ લોકો રાજવહીવટમાં ભાગીદાર હશે. પણ અત્યારે સૌથી ગરીબ હતા. બીજી પ્રજા તો અન્ન વિના ટળવળે. પણ આ તો પાણી વિના ટળવળે. પુરુષો નાનુંમોટું મજૂરીનું કામ કરે, સ્ત્રીઓ ઓઝલ પાળે એટલે ઘર બહાર ન નીકળે. દૂર દૂરથી પાણી લાવવાનું હોય. પુરુષ મજૂરી કરીને આવે એટલે તરત પાત્ર લઈને પાણી લેવા જવું પડે. પાણીને પ્રાણની માફક સાચવીને વાપરે તોય ઘણી વાર માટલું ખાલી થઈ જાય. હવે શું પીવું? પાણીના લોટા એકબીજા પાસે ઉછીના માગે. મહેમાન આવે તો પાણી ક્યાંથી આપવું? ખાલી ઘડો બહાર મૂકે. મહેમાન સમજી જાય. દૂર કૂવે જઈને ઘડો ભરી લાવે. આ રીતે અત્યંત પીડા ભોગવતી આ ઘસાઈ ગયેલી પ્રજા, પણ ખમીર ઘણું મોટું. અમે કાર્ડ લેવાનું કહીએ તો ઘસીને ના પાડે. ‘અમારે ધર્માદાનું નથી ખાવું.’

અમે બે પ્રકારનાં કાર્ડ રાખેલાંઃ અડધાભાવે અનાજ મળે તેવું તથા તદ્દન ગરીબ માટે મફત અનાજ આપવાનું. અમે પેલા ભાઈઓને ખૂબ સમજાવીએ કે આ ધર્માદાનું અનાજ નથી. આ તો એક ભાઈ બીજા ભાઈને ભીડ પડે ને સહાયતા કરે તેવું છે. અમે ઘણા સમજાવીએ પણ પેલા ન માને. પાસે પૈસો નહિ, કારમી ગરીબાઈ, પણ મફતનું લેવાની જરાય તૈયારી નહિ.

છેવટે અમે રસ્તો કાઢ્યો. એક પૈસાનું એક કિલો અનાજ વેચવાનું નક્કી કર્યું. અમે પેલા ટેકીલા માણસોને સમજાવ્યું કે ધર્માદા કે મફતનું અનાજ નથી આપવાનું પણ એક પૈસે એક કિલો પ્રમાણે અનાજ વેચવાનું છે. તમે વેચાતું તો લઈ શકો ને? આવી રીતે માંડ માંડ સમજાવીને તેમને કાર્ડ આપ્યાં. મને થયા કરે કે આટલી કારમી ગરીબાઈમાં પણ કેટલું ખમીર છે! એક તરફ એક જ ઘરમાં ખોટાં નામો લખાવીને બે-ત્રણ કાર્ડો કઢાવનારા માટીપગા માણસો અને બીજી તરફ આ પોલાદી હાડપિંજરો! મારું માથું એ દરિદ્રતાને નમી પડ્યું. જો આ ખમીરવંતી પ્રજાને ભણાવવામાં આવે તો આમાંથી કેટલાય પોલીસના અમલદારો, લશ્કરના કૅપ્ટનો નીકળી શકે. દૂર દૂર ગામડાંઓના ખૂણામાં પડેલી આપણી કેટલીય શક્તિઓ રાષ્ટ્રીય ઉપેક્ષાથી ગૂંગળાઈ રહી છે. તે તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે ખરું.

સૂઈગામમાં અનાજના ઢગલા થવા માંડ્યા. ઘણું અનાજ ભાભરથી ખરીદીને પણ લાવીએ. કટીના ચોકમાં તથા કોઠારમાં પડ્યા ઢગલાને જોઈને સ્થાનિક પ્રજાને નવાઈ લાગે. તે મને ચમત્કારિક મહાત્મા સમજે. અંદર અંદર વાતો કરે. આ તો હમીરબાવા પોતે છે. આપણને જિવાડવા સાક્ષાત્ જનમ લઈને આવ્યા છે.

દૂર દૂરથી (વીસ-વીસ માઈલથી પણ) અનાજ તથા દવા લેવા માણસો આવે. ચિ. હર્ષદ આખો દિવસ અનાજ જોખી જોખીને પોટકાં બંધાવે. મેં જોયું કે આવી બળબળતી લૂમાં ઘણાં લોકો ઉઘાડે પગે ચાલતાં આવે છે. ‘અરરર... આવા તાપમાં તવા જેવી ધરતી તપી ગઈ

હોય ત્યારે તમારાથી પગ કેમ મંડાતો હશે?’ જવાબ મળે: ‘ચલાય તેટલું ચાલીએ અને પછી પગ બહુ જ બળે એટલે આ અનાજ લેવાનું લૂગડું પગ નીચે મૂકીને ઊભાં રહીએ. થોડી શાંતિ થાય એટલે ફરી પાછાં ચાલીએ.

એક કોથળો ભરીને અમે રબરિયાં ચંપલ મંગાવીને ઢગલો કર્યો. જેને જે માપમાં આવે તે પહેરવાની છૂટ. પણ લોકો ચંપલ ન લે. કારણ પૂછીએ તો જણાવે: ‘બાપા, આ દખના દા’ડા આવ્યા તે તમારું અનાજ લઈએ છીએ. પણ પનોતી તો ન જ લેવાય.’ ઘણો ઘણો આગ્રહ કરીએ ત્યારે પગમાં ચંપલ પહેરે. મંદિરના દરવાજેથી જોડા ચોરનારા સફેદપોશ કરતાં આ પ્રજા કેટલી મહાન છે!

અમે લગભગ આઠ મહિના આ સ્થળે રહ્યા. લગભગ ચાળીસ હજાર મણ અનાજ હેરફેર થયું. અમારા સૌના માટે એ સુવર્ણના દિવસો હતા. ખારું પાણી અને સખત તાપ. સાંજે આંધી આવે. રણની ખારી રેત શરીરમાં, માથામાં ભરાઈ જાય. ચહેરો ધૂળધૂળ થઈ જાય. જમવા બેસીએ તો કાંકરીઓ કચડ કચડ થાય. બપોરે હું કોઈ વાર અડધો કલાક આરામ કરું તો બબાભાઈ મને ગરમીથી બચાવવા પાણી લાવી લાવીને છાંટે. દીવાલની ચાર ફૂટ જેટલી પડેલી છાયામાં કાર્યકર્તાઓ આરામ કરે. લીલું શાક જોવા ન મળે. ભાભર જાઉં ત્યારે કાંઈક લીલું શાક લાવું. આમ ભૌતિક અગવડોનો પાર નહિ પણ કોઈના મોઢે ફરિયાદ નહિ. સૌ હોંશે હોંશે આનંદથી કામ કરે. પ્રભુનું કામ સમજીને કરે. કોઈ પગારદાર માણસ નહિ. સેવાના એ દિવસો આજે પણ યાદ આવે છે ત્યારે એમ લાગે છે કે જીવનના એ સુવર્ણ દિવસો હતા.

*

81. હરિજનની ઉદારતા

એક શ્લોક છેઃ

> મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગુ લંઘયતે ગિરિમ્।
> યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્॥

(જે મૂંગાંને બોલતાં કરે છે તથા પાંગળાંને પર્વતો ઓળંગાવે છે એવી અદ્‌ભુત કૃપા કરનાર પરમાત્માને હું વંદન કરું છું.)

જ્યારે આ દુષ્કાળ-રાહત કેન્દ્ર શરૂ કરવાનું હતું ત્યારે મારા મનમાં ભારે ચિંતા હતી કે પૈસા વિના શું થશે? મારી એક બીજી પણ દુર્બળતા હતી કે હું ફંડફાળા કરવાની વિરુદ્ધ, રાજનેતાઓને બોલાવવાની વિરુદ્ધ, શ્રીમંતોની ખુશામતથી વિરુદ્ધ, પ્રચાર કરવાથી પણ વિરુદ્ધ. આવી સ્થિતિમાં આ ભગીરથ કાર્ય થશે કેવી રીતે? અમારી કમિટીના સભ્યોના અત્યંત આગ્રહના કારણે મેં માત્ર એક સામાન્ય ચોપાનિયું છપાવ્યું હતું. જેમાં સૂચના માત્ર હતી કે સૂઈગામમાં આવું કેન્દ્ર શરૂ કર્યું છે. કાંઈક મોકલજો કે આપજો તેવું લખ્યું ન હતું. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પ્રભુએ મારા ઉપર કૃપાનો વરસાદ વરસાવી દીધો. અનાજ, વસ્ત્ર, દવાઓ, કાર્યકર્તાઓ અને પૈસાનો ઢગલો કરી દીધો. સ્વામી ચરણગિરિજી મહારાજે પણ ખૂબ સહાય કરી. ચારે તરફથી વગર માગ્યે આવ્યા જ કરે. લોકોને નવાઈ લાગે. આ બધું માત્ર પ્રભુકૃપાનું જ પરિણામ હતું.

પ્રથમ વરસાદ પડ્યો અને અમે કેન્દ્ર બંધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. કેટલાય દિવસથી અમે સકર્યુલર ફેરવ્યો હતો કે હવે કોઈએ કાંઈ જ મોકલવું નહિ. બીજી સંસ્થાઓ મદદ મોકલવા માટે દબાણ કરતી હતી ત્યારે અમે ન મોકલવા માટે વિનંતી કરતા હતા. કારણ કે કેન્દ્ર બંધ કર્યા પછી એક પણ પૈસો હું વધારવા માગતો ન હતો. જે નિમિત્તે પૈસા આવ્યા, તે નિમિત્તે જ વપરાઈ જવા જોઈએ, પૈસા વધશે તો કમિટીવાળા અંદરો- અંદર લડાઈ-ઝઘડો કરશે. એટલે બધું પૂરું કરીને હું ઊઠવા માગતો હતો. આમ છતાં અમારી પાસે બેંકમાં દોઢ લાખ રૂપિયા વધ્યા હતા.

અમારો નિર્ણય સાંભળી ભાણાભાઈ ચિંતિત થઈ ગયા. એક દિવસ આવીને મને કહે કે ‘બાપુ ખરો દુકાળ તો હવે શરૂ થવાનો છે. અમને મૂકીને જતા ન રહેશો, બાપુ!’

તેમનું કથન હતું કે અત્યાર સુધી તો સરકારે ચોકડીઓ ખોદાવીને રોજી આપી. હવે એ બંધ થશે. વરસાદ તો પડ્યો, પણ અનાજ તો દિવાળીએ આવશે. ત્યાં સુધી ત્રણ-ચાર મહિના કાઢવા કેવી રીતે? વસ્તી બમણા આપવાની શરતે બીજવારો લાવશે અને છાતી સમી બાજરી થશે કે ઊભા પાક સાથે ખેતર ગીરો મૂકી દેશે. નાણાભીડમાં શું કરે? જે ખેતરમાં પચાસ મણ બાજરી થાય તેવી હશે તે પાંચસો રૂપિયામાં ગીરો મૂકી દેશે. લેનાર શાહુકાર પાંચસો રૂપિયામાં પચાસ મણ બાજરી અને પૂળા મેળવશે, ખેડૂત હતો તેવો ને તેવો દેવાદાર રહી જશે. એટલે કેન્દ્ર બંધ ન કરો. અમને દિવાળી દેખાડો. અનાજ ઘરમાં આવવા દો.’ મને ભાણાભાઈની વાત સાચી લાગી, એટલે કેન્દ્ર ચાલુ રાખ્યું.

ઈશ્વર બહુ દયાળુ છે. તે વર્ષે છેલ્લાં સો વર્ષોમાં ન આવ્યું હોય તેવું સારું વર્ષ આવ્યું. અનાજના ઢગલેઢગલા થઈ ગયા. લોકો ભાવવિભોર થઈ ગયા. સૌ એમ જ માને કે આ બધું મારાં પગલાંથી થયું છે. પરમાત્મા યશ આપનાર છે. લીલાલહેર થઈ ગઈ.

જે હમીરબાવાની કટીમાં અમે આઠેક મહિના રહ્યા, તે કટી માટે કાંઈક કરવાની ઇચ્છા થઈ. એક ઘરબારી ગોસ્વામી પૂજા કરે. ખાસ કાંઈ આવક નહિ, જેમતેમ બધું ચાલે. મેં ભાણાભાઈને કહ્યું કે ‘કટીમાં આવક માટે કાંઈ જમીન છે કે નહિ?’

તેમણે નિસાસો નાખીને કહ્યુંઃ ‘બાપજી, જમીન તો ઘણીયે છે, પણ પચીસ વર્ષ પહેલાં એક પૂજારી આવ્યો હતો તેણે બધી ગીરો મૂકી દીધી છે. તે એક હરિજન પાસે બધી જમીનછે.’

મેં કહ્યું કે ‘કેટલા રૂપિયામાં જમીન મૂકી છે?’ તો કહે છે કે ‘શી ખબર! હશે બસો-ચારસોમાં!’

મેં પેલા હરિજન ભાઈને બોલાવ્યો. હું અહીં સૂઈગામ આવ્યો ત્યારે આ કટીમાં હરિજનો આવી શકતા નહિ. ગામમાં રજપૂતોનો મોટો પ્રભાવ, તેમનાથી સૌ ડરે. પણ સૌને સમજાવીને હરિજનોને અંદર આવતા કર્યા હતા. મારા વલણથી હરિજનો બહુ ખુશ હતા. સૌના

દેખતાં હું તેમને અડતો, તેમનાં બાળકોનાં માથાં ઉપર હાથ ફેરવતો. લોકો ખાસ કરીને બહેનો સિસકારા બોલાવતાં... અરેરે... અભડાઈ ગયા... પણ કોઈ કંઈ બોલી ન શકતું. વળી પાછા એ જ એકબીજાને સમાધાન કરાવી આપતા. ‘એ તો સિદ્ધ પુરુષ છે. એમને કશું ના નડે.’ હું માત્ર અન્ન-વિતરણ જ કરતો ન હતો, સમાજસુધારણાનું કામ પણ સાથે સાથે ચાલુ હતું.

મેં કહ્યું ‘ભાઈ, તારી પાસે આ મહાદેવની જમીન છે?’ તેણે કહ્યું ‘હા.’ ‘કેટલી છે?’ તો કહે કે ‘બાર બઉંટા.’ એક બઉટા એટલે લગભગ પાંચ વીઘાં. એટલે સાઠ વીઘાં જમીન થઈ. આટલી જમીન માત્ર સાડા ત્રણસો રૂપિયામાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી ગીરો હતી. જૂના પૂજારીએ પ્રથમ બસો અને પછી દોઢસો રૂપિયા લઈને જમીન ગીરો મૂકી દીધેલ તે હજી કોઈ છોડાવી શકેલું નહિ. મેં કહ્યું કે અમે સાડા ત્રણસો રૂપિયા આપી દઈએ તો તમે જમીન છોડી દો?’ તો કહે, ‘હા બાપુ.’ મેં તરત જ સાડા ત્રણસો રૂપિયા ગણી આપ્યા. તે પોતાની સાથે એક ચોપડો લઈ આવેલો. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ગામના વાણિયાએ તેમાં ખાતું પાડી આપેલું કારણ કે જમીન લેનાર તથા જમીન દેનાર બન્ને અભણ હતા. બસ દસ્તાવેજ ગણો કે જે ગણો તે આ જ ચોપડો.

તે ચોપડો મારે હવાલે કરી દીધો. મેં જે સાડા ત્રણસો રૂપિયા આપેલા તેમાંથી તેણે પચાસ રૂપિયા મારા પગે મૂકીને હાથ જોડ્યા. મેં કહ્યું કે ‘ના... ના... મારે નથી જોઈતા.’ તો કહે કે ‘ના બાપુ, મારે કાંઈક તો પગે મૂકવું જ જોઈએ.’ હું તેની ઉદારતાને જોતો જ રહ્યો. મેં કહ્યું કે ‘અમારે ત્યાં તો જો ત્રણ વર્ષ જમીન કોઈની પાસે રહી જાય તો ગણોતધારામાં તે જમીનનો માલિક થઈ જાય. જમીન પાછી ના આપે.’

પેલા ભાઈ કહે, ‘હા બાપુ, એ કાયદો અમારે ત્યાં પણ આવ્યો છે પણ અમે તો ભગવાનનો કાયદો માનીએ છીએ. અમારે ત્યાં હજી સુધી કોઈએ કોઈની જમીન પચાવી પાડી નથી.’ મેં ભાણાભાઈ સામે જોયું. તેમણે પણ માથું હલાવ્યું અને બોલ્યાઃ ‘સરકારના કાયદા કરતાં ભગવાનનો કાયદો મોટો છે. અમારે ત્યાં હજી ભગવાનનો કાયદો ચાલે છે.’

હું વિચારમાં પડી ગયો આ અભણ માણસોને સૌ પછાત કહે છે. જે કારમી દરિદ્રતામાં પણ આટલી નૈતિકતા સાચવે તેને પછાત કેમ કહેવાય? પોતાના સ્વાર્થ માટે જે બુદ્ધિનો નિર્લજ્જ થઈને દુરુપયોગ કરી જાણે તેને આપણે શિક્ષિત કહીશું?

*

82. દૂધપાકમાં લસણનો વઘાર

1

કોઈ પણ પ્રજા માટે પ્રાણપ્રશ્ન હોય છે માનવમૂલ્યનો. માનવમૂલ્યો કેટલાં વિકસ્યાં છે અથવા તેનું કેટલું પોષણ થયું છે, તેના આધારે પ્રજાનું ઉત્થાન-પતન આંકી શકાય. માનવમૂલ્યોના ઉત્થાન માટે સાક્ષરતા અનિવાર્ય નથી, ધાર્મિકતા પણ અનિવાર્ય નથી. કાશીમાં મેં પંડિતોને શાસ્ત્રપારંગત જોયા પણ ઘણાખરા મૂલ્યો વિનાના.

અમે સૂઈગામમાં દુષ્કાળ-રાહતનું કાર્ય કરતા હતા ત્યારે એક વાર નિદાન કૅમ્પનું આયોજન કર્યું. વીસનગર અને મહેસાણાથી પચીસેક ઉત્તમ ડૉક્ટરો—જુદા જુદા વિષયોના નિષ્ણાતો—આવ્યા. સૌ સેવાભાવથી આવેલા, અને શરત કરીને આવેલા કે અમને સાદું જમણ આપો તો જ આવીએ. અમે બાજરાનો ખીચડો કરેલો.

નિદાન કૅમ્પનો પ્રચાર ખૂબ કરેલો એટલે મેળો ભરાય તેટલા દરદીઓ આવેલા. તે બધા માટે પણ જમવાની વ્યવસ્થા કરેલી. આખું વાતાવરણ ઉત્સાહથી મઘમઘી રહ્યું હતું. અમારા કાર્યકર્તા તથા ગામના રાજપૂત વગેરે કાર્યકર્તાઓ દોડી દોડીને સેવા કરી રહ્યા હતા.

ડૉક્ટરો માટે ચા બનાવી. પણ આપવી શામાં? અમારી પાસે કપરકાબી તો હતાં જ નહિ. રામપાત્રમાં આપી શકાય, પણ સંકોચ થયો. કોઈ સ્થાનિક ભાઈએ કહ્યું, ‘ફલાણા વ્યાપારીને ત્યાં ઘણાંયે કપરકાબી છે. લઈ આવું?’ મેં માથું હલાવી હકારસૂચક સ્વીકૃતિ આપી. તે દોડ્યો ગામમાં.

સૂઈગામમાં થોડાંક વ્યાપારીઓનાં પણ ઘર હતાં. સામાન્ય રીતે સુખી કહી શકાય તેવાં. અમારા દુષ્કાળરાહત કેન્દ્ર પ્રત્યે તેમના તરફથી કશો જ ઉત્સાહજનક પ્રતિભાવ મળ્યો ન હતો. કદાચ અમારી પ્રવૃત્તિ તેમના હિતને આડે આવતી હોવાથી તેમ થયું હશે. જે હોય તે, પણ તે અળગા રહેતા હતા. જોકે અમારી કમિટીમાં મોટા ભાગના વ્યાપારીઓ (બહારના) જ હતા. અને સૌ ઉદારતાથી સહાય કરતા હતા, પણ એ ઉદારતા સહાય હજી અહીં સુધી પ્રસરી અનુભવાઈ ન હતી.

થોડી જ વારમાં માણસ વિલે મોંઢે પાછો આવ્યો. ‘શેઠે ના પાડી.’

ડૉક્ટરોને રામપાત્રમાં ચા આપી. સૌએ પ્રેમથી ચા પીધી.

ગામની આબરૂ ખાતર પણ શેઠે કપરકાબીઓ આપી હોત તો… અમે તો તેમના ગામમાં પડ્યા હતા. અમારી સાથેના ઘણા માણસોનો વૈભવ પેલા શેઠ કરતાં પણ વધારે હોવા છતાં સેવાભાવથી ઘોર અગવડો હોંશે હોંશે ભોગવતા હતા. ગામના સુખી માણસોની પણ કાંઈક જવાબદારી હતી. અમારી નહિ તો અમારા એટલે કે ગામના જ આંગણે આવેલા મહેમાનોની આછી-પાતળી સગવડ સાચવવાની જવાબદારી તેમની હતી જ, પણ તે ના સચવાઈ.

2

એક કોળી યુવાન કરુણ સ્વરે મને વીનવી રહ્યો છે. ‘બાપજી, ગમે તેમ કરો પણ મને બે મહિનાનું ભેગું અનાજ આપો.’ મેં કહ્યું કે ‘એક જ મહિનાનું અનાજ મળે, બે મહિનાનું સાથે ન મળે.’ પણ તે કરગરી રહ્યો હતોઃ ગમે તેમ કરો બાપુ, મારાં છોકરાં રખડી પડશે.’ તેની દયાજનક મુદ્રાથી મારું મન પીગળ્યું. ‘પણ તું બે મહિનાનું અનાજ કેમ માગે છે? શું કારણ છે?’ તેણે કચવાતાં કચવાતાં જે કાંઈ કહ્યું તેનો ભાવ આવો હતોઃ

થોડા દિવસ પહેલાં તેના ઘરમાં અનાજનો દાણોય ન હતો, છોકરાં ભૂખ્યાં હતાં એટલે તેણે એક મોરનો શિકાર કરેલો. પણ તેનું કૃત્ય પકડાઈ ગયું. ઊંચા લોકોનો આક્રોશ ભભૂકી ઊઠ્યો. પંચ ભેગું થયું અને પેલા કોળીનો પક્ષીઓને ચાળીશ કિલો અનાજ નાખવાનો દંડ કર્યો. જો અમુક દિવસોમાં તે અનાજ ન નાખે તો તેનો તમામ વ્યવહાર બંધ કરવાની ધમકી હતી. નિર્ધારિત અવધિને હવે બે જ દિવસ બાકી રહી ગયા હતા. અમારે ત્યાંથી તેને વીસ કિલો અનાજ મળતું હતું. જો બે મહિનાનું ભેગું અપાય તો ચાળીસ કિલો અનાજ થાય તો પારેવડાંને નંખાય અને સામૂહિક બહિષ્કારમાંથી છુટાય.

મેં તેને પૂછ્યુંઃ ‘પછી બે મહિના સુધી તું અને તારાં બાળકો શું ખાશો? આ અનાજ તો પક્ષીઓને નાખી દેવાશે!’ તે ચિંતાતુર થઈને

બોલ્યો, 'જે થવાનું હશે તે થશે, પણ હમણાં તો છૂટું.' નજીકના ભવિષ્યની લગામ પણ જેના હાથમાં નથી રહેતી તે પછી આપોઆપ ભવિષ્યની ચિંતાથી મુક્ત થઈ જતા હોય છે. 'જે થવાનું હશે તે થશે' એ જ એમનું ચિંતનતત્ત્વ થઈ જતું હોય છે.

મેં તેને બે મહિનાનું ચાળીસ કિલો અનાજ આપ્યું અને કહ્યું કે જા, પંચને આપીને પાછો મારી પાસે આવ. તે ગયો, ધાર્મિક પુરુષોએ રાજી થઈને અનાજ લઈ લીધું. પક્ષીઓને નાંખી દીધું. સૌ હસ્યા, સૌ રાજી થયા. પેલો પાપી થયેલો જીવ બાઘા જેવો જોતો રહ્યો. ફરી મારી પાસે આવ્યો. તેના ચહેરા પર 'કામ પત્યું' તેનો સંતોષ હતો. તો બીજી તરફ બાળકો-પત્નીનાં ભૂખ્યાં પેટોની ચિંતા હતી.

મેં તેને ફરી વીસ કિલો અનાજ આપ્યું તથા કહ્યું, 'આવતા મહિને પણ લઈ જજે. વગર પૈસે તને બે મહિના સુધી અનાજ મળશે. પેલું જે ચાળીસ કિલો અનાજ પક્ષીઓને નાખ્યું તે અમારા તરફથી નાખ્યું એમ સમજજે, કારણ કે મોર મારવાના પાપમાં અમે પણ ભાગીદાર છીએ. તને અને તારાં બાળકોને ભૂખે રાખનાર, ભૂખ્યાં હોવા છતાં કાળજી ન રાખનાર અને એ રીતે છેવટમાં લાચાર થઈને તારા દ્વારા હિંસા થઈ એટલે એમાં અમે પણ કારણ છીએજ.'

હું વિચારું છું, ગામમાં-સીમમાં નિર્દોષ પશુપક્ષીઓની કોઈ હિંસા ન કરે તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવી સારી છે, પણ આવી વ્યવસ્થાના પક્ષકારોએ એ પણ જોવાનું રહ્યું કે ગામમાં કોઈ ભૂખે ન મરે. ભૂખે મરતાં માણસ કાંઈક પાપ કરી બેસે તો તેના ઉપર કઠોર દંડ કરવાનો ન હોય.

અને એ જ ગામમાં કોઈ માથાભારે માણસ કે વિધર્મી માણસ આવો શિકાર કરે તો તેનો દંડ કરવાની કોઈ હિંમત ન કરે. તેનું કોઈ નામ ન લે. કાયદાઓ, નિયમો, અરે ધર્મપાલનના આગ્રહો માત્ર દુર્બળો માટે છે, પ્રબળો માટે નહિ.

3

બનાસકાંઠાના પશ્ચિમ ભાગમાં રણકાંઠો હોવાથી વારંવાર દુષ્કાળ પડે. પાંચ વર્ષમાં ત્રણ વર્ષ તો દુષ્કાળનાં હોય જ. પણ જ્યારે વર્ષ સારું હોય ત્યારે અનાજનો ઢગલો થઈ જાય. વસ્તી અભણ, ભોળી અને દુનિયાથી કપાઈ ગયેલી, એટલે લગભગ ઓછી ગતાગમવાળી. જ્યારે અનાજ સારું આવે ત્યારે એક-બે-પાંચ તોલા સોનું વસાવે, દાગીના બનાવે, અને જ્યારે વર્ષ ખરાબ આવે ત્યારે એ જ દાગીના ગીરો મૂકીને કામ ચલાવે. બેંકનું નામ નહિ. સમજણ પણ નહિ. ધીરધારનો ધંધો કરનાર આ ભોળા માણસોને લૂંટી લે. અડધાથી પણ ઓછી કિંમતે દાગીનો રાખે. તેના ઉપર પઠાણી વ્યાજ ચડે. પેલો દાગીનો છોડાવી શકાય નહિ. અંતે તે વ્યાપારીનો થઈ જાય. આમ કોઈના માટે દુકાળ એ કોઈના માટે સુકાળ બની જાય.

એક વાર એક ખેડૂત અનાજ લેવા આવ્યો. તેણે પોતાની વીંટી માત્ર પચીસ રૂપિયામાં જ વ્યાપારીને ત્યાં ગીરો મૂકવાની વાત કરી. મેં તેને કહ્યું કે 'જા તું વીંટી પાછી લઈ આવ. લે આ પચાસ રૂપિયા. વીંટી મારી પાસે મૂકી દે. બિલકુલ વ્યાજ નહિ લઉં. જરૂર પડે ત્યારે રૂપિયા આપીને પાછી લઈ જજે.' મારા દ્વારા વારંવાર સમજાવવા છતાં તે વીંટી લાવવા તૈયાર ન થાય. મને કહે કે બાપજી તમે તો કાલ જતા રહેશો અને આ શેઠ તો અમારા કાયમી ઘરાક. અડધી રાતે કામ કરે. તેમનો સંબંધ બગાડાય નહિ.'

હું વિચારતો રહ્યો. શોષિત વ્યક્તિઓની મનોભૂમિકા એટલી હદે નીચી જતી રહેતી હોય છે કે પોતાના શોષકને જ તે પોતાનો ઉદ્ધારક માનતો થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી આ મનોભૂમિકા બદલાશે નહિ ત્યાં સુધી શોષણમુક્તિ પણ આવશે નહિ.

4

લોકોને વહેંચવા માટે અમે મોટા ભાભરથી બાજરીની ટ્રકો લઈ આવતા. એક દિવસ નજીકના ગામથી એક વ્યાપારી આવ્યા તથા પોતાની પાસે એક ટ્રક બાજરી છે તે વેચવાની વાત કરી. ભાવતાલ નક્કી કરી અમે બાજરી રાખી લીધી. બીજા જ દિવસે પેલા વ્યાપારી બાજરીની ટ્રક લઈ આવ્યા. સવારનો પહોર હતો અને હું પૂજામાં બેઠો હતો. અમારા કાર્યકર્તાઓએ પૂછ્યું કે ગૂણો જોખેલી છે ને? પેલા ભાઈએ કહ્યું કે હા... હા. બધી જોખેલી છે. અમારા કાર્યકર્તા ભલા માણસ હતા, વિશ્વાસુ હતા એટલે તેમણે કોઠારમાં ગૂણો ખાલી કરાવવા માંડી. હું પૂજામાં બેઠેલો પણ મારું મન પરમાત્મામાં ના રમતાં આવેલી બાજરીમાં રમવા માંડ્યું. સામાન્ય રીતે પૂજા કરતાં કરતાં ઊઠવું ન જોઈએ. પણ કોઈ ખાસ કારણ હોય તો અપવાદ રૂપેથી ઊઠવું પણ જોઈએ. મને અંતઃપ્રેરણા થવા લાગી કે ટ્રકમાં કંઈક ગરબડ છે. સંસ્થાને છેતરવામાં આવી રહી છે. છેવટે હું ઊઠ્યો, બહાર આવ્યો. વેપારીએ બનાવટી હાસ્ય વેરીને નમસ્કાર કર્યા. મેં કહ્યું કે 'શેઠ, બાજરીની

ગૂણો તો જોખેલી છે ને?' તરત જ તેમણે કહ્યું: 'હા...બાપુ...હા... આ ધર્માદામાં અમે મૂઠી વધારે જ નાખીએ, ઓછું જોખીને અમારે ભવ બગાડવાનો ન હોય. આટલે દૂર તમે આવીને આ ગરીબોને જિવાડી રહ્યા છો તો અમે બીજું કાંઈ નહિ તો મૂઠી નમતું તો જોખીએને.' શેઠ ચીપી ચીપીને બોલી રહ્યા હતા.

મેં તરત એક ગૂણ રોકી અને કહ્યું, 'આ ગૂણને જરા કાંટા ઉપર ચડાવજો.' શેઠ ઢીલા થઈ ગયા. મેં આગ્રહ કરીને ગૂણને કાંટા ઉપર ચડાવી. બરાબર સાત કિલો ઓછી થઈ. મેં શેઠ સામે પ્રશ્નાર્થક દૃષ્ટિ કરી... શેઠ... તત... તત... કરવા લાગ્યા. તેમના જ આગ્રહથી બીજી ગૂણ જોખી તે ત્રણ કિલો ઓછી થઈ. મેં તે ગૂણને ચોકમાં ખાલી કરાવી ચળાવી તો તેમાંથી રાખ-રેતી વગેરે ચાર કિલો કચરો નીકળ્યો. મેં ટ્રકમાંથી ગૂણોને ઉતારવાનું બંધ કરાવ્યું. નાયબ મામલતદારને ચિઠ્ઠી લખવા માંડી કે આવીને આ ટ્રકનો કબજો લો. પેલા શેઠ તો ઊભી પૂંછડીએ નાસી છૂટ્યા. બધી ગૂણો તો ઉતરાવી લીધી પણ પછી ખબર પડી કે સ્ટોકપત્રમાં આ બાજરી નોંધેલી ન હતી એટલે મામલતદારનું નામ સાંભળતાં જ તે છૂ થઈ ગયા.

બે મહિના સુધી તે પૈસા લેવા ન આવ્યા. મેં પેલો કચરાવાળો ઢગલો ખૂણામાં મૂકી રાખેલો. અંતે એક દિવસ તેઓ સ્થાનિક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિને લઈને આવ્યા. ઠેઠ દરવાજેથી જ પગે લાગતા આવ્યા. મેં તેમને ખુરશીમાં બેસાડ્યા. આવતાં જ એકાવન રૂપિયા ભેટ મૂક્યા. મેં તરત જ તેની પાવતી આપી. પછી ઢીલા ઘેંશ જેવા થઈને તત...તત...તત... કરતા પેલી ટ્રકના પૈસા આપવા વીનવવા લાગ્યા. મેં કહ્યું કે પ્રત્યેક ગૂણમાં સાત કિલો ઘટ કાપી આપો. બિલ તો તૈયાર જ છે. અંતે આંસુડાં પાડીને પાંચ કિલો ઘટ કપાવીને બિલ લઈ ગયા. આજે પણ મને તેમના શબ્દો યાદ છે. 'હા...બાપુ...હા...આવા ધર્માદાના કામમાં અમે એક મૂઠી વધારે જ નાખીએ.' જીવનમાં એક-બે વાર આવો અનુભવ થયા પછી વ્યાપારીઓ ઉપર વિશ્વાસ કેમ રહે? મારે કહેવું જોઈએ કે બધા જ વ્યાપારીઓ આવા નથી હોતા. મેં ઘણા પ્રમાણિક અને સાચા વ્યાપારીઓ પણ જોયા જ છે.

અને ફરી વિચારું છું કે પૂજામાંથી ના ઊઠ્યો હોત તો પેલો વ્યાપારી અમને ઉલ્લુ બનાવી જાત. પૂજામાંથી ઊઠવું પણ ઘણી વાર પૂજા કરવા જેવું જ બનતું હોય છે, કદાચ તેથી પણ ઉત્તમ.

*

૮૩. મહર્ષિ કણાદ ગુરુકુળ

ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં ત્રણ પ્રકારની અધ્યાત્મસાધના છેઃ અનાત્મવાદી, આત્મવાદી અને ઈશ્વરવાદી.

લગભગ નાસ્તિકતાની નજીક છતાં નાસ્તિકતા વિનાની સાધના અનાત્મવાદી છે. બૌદ્ધ ધર્મના કેટલાક સંપ્રદાયોથી માંડીને રજનીશ અને કૃષ્ણમૂર્તિ જેવા કેટલાય વિચારકો આ કોટિમાં આવે છે. તેઓ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સાધનાને માને છે. પણ તેનું લક્ષ્ય કોઈ અન્યને રીઝવવા કે પરલોક સુધારવા માટે નહિ પણ જીવનને વ્યવસ્થિત કરવા માટે છે.

આત્મવાદીઓના ઘણા ભેદ ભારતમાં છે. બૌદ્ધ ધર્મના કેટલાક સંપ્રદાયો, જૈનો અને વૈદિક પરંપરામાં માનનારા સાંખ્યો-વેદાન્તીઓ વગેરે આત્મવાદી છે. સૌનો આત્મવાદ જુદો જુદો હોવા છતાં સૌ પરમતત્ત્વને આત્માને માને છે તથા આત્માના કલ્યાણ અને ઉદ્ધાર માટે પરમપુરુષાર્થરૂપ મોક્ષને સર્વસ્વ માને છે. મોક્ષ પ્રત્યેની તીવ્રતા તથા આત્માનુરાગની પ્રતિક્રિયારૂપ સંસાર પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ, વિરતિ અને અંતે ત્યાગ ઉપર ભાર મુકાયો છે. ત્યાગની અનિવાર્યતા હોવાથી ત્યાગી માટે ધાર્મિક કઠોર નિયંત્રણો પણ જરૂરી થયાં. સુષુપ્ત આત્મા જાગ્રત થવા માટે જાગ્રત થયેલા કોઈ આત્માનું શરણું સ્વીકારે તે જરૂરી થયું. ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા આવા જાગ્રત આત્માઓ તથા વર્તમાનમાં માનતા જાગ્રત આત્માઓની શરણાગતિ ઉપર વધુ ભાર મુકાયો. આત્મપૂજા અંતે તો દેહના માધ્યમથી જ થતી હોય છે. એટલે જે દેહમાં આત્મા જાગ્રત થયો છે તેવી માન્યતા સ્થાપિત કરી શકાઈ હોય તે દેહના માધ્યમથી તે આત્માની પૂજા થતી હોય છે. આત્માને રંગ-રૂપ-આકાર ન હોવાથી તેની પ્રતિમા તો બનાવી શકાય નહિ, એટલે આત્મવાદના આગ્રહમાં તે દેહને નશ્વર તથા અશુચિ બતાવીને વૈરાગ્ય કરાવ્યો હતો તે જ દેહ, પૂજાનું માધ્યમ બની જાય એટલું જ નહિ, દેહવાદનો હડહડતો વિરોધ કરનારા પોતે જ પોતાના જીવતાં-જીવતાં (કોઈ વાર મર્યા પછી પણ) પોતાની (પોતાના દેહની) પ્રતિમા મુકાવે તે શું આત્મવાદ ઉપર લપડાક નથી? મને લાગે છે કે આ દેશને આત્મવાદના અતિરેકે (અતિરેક એટલે માત્ર આત્મા જ સત્ય છે અને દેહ પ્રત્યે તથા વિશ્વ પ્રત્યે ધિક્કાર ફેલાવવો તે) ઘણું નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. (હું આત્મવાદી છું, પણ સાથોસાથ દેહવાદી તથા વિશ્વવાદી પણ છું; કોરો આત્મવાદી નથી.)

આત્મવાદની એક શાખા બૂમો પાડી પાડીને ભલે કહે કે આત્મા એક જ છે. પણ તેથી નથી તો માનવીય એકતા સિદ્ધ કરી શકાઈ કે નથી સામાજિક એકતા સિદ્ધ કરી શકાઈ. કારણ કે આત્મપૂજાનું માધ્યમ દેહ થયો છે. ગુરુપૂજા, સમાધિપૂજા વગેરે પૂજાનાં સ્થળોએ કોઈ ને કોઈ દેહની આકૃતિ મુકાયેલી હોવાથી તથા આવા અનેક દેહો આત્મપૂજાનાં માધ્યમ બન્યા હોવાથી એક તરફ ભેદો વધ્યા છે તો બીજી તરફ વ્યક્તિપૂજા પણ વધી છે. આ પ્રક્રિયાથી હિંદુ પ્રજા વધુ અવ્યવસ્થિત તથા વિભાજિત બની છે. સૌથી વધુ હાસ્યાસ્પદ તથા કરુણ સ્થિતિ તો ત્યારે અનુભવાય છે જ્યારે આ તમામ આત્મવાદીઓ પોતાની મેળે જ પોતાને 'જ્ઞાની' માની બેસતા હોય છે. પોતાનો જ્ઞાનમાર્ગ છે અને પોતે જ્ઞાની છે એવું દઢતાપૂર્વકની નફ્ફટાઈથી કહે છે અને આ માર્ગથી જ આત્માનું કલ્યાણ છે તેવું વારંવાર અનુયાયીઓને ઠસાવે છે.

ત્રીજી અધ્યાત્મસાધના ઈશ્વરવાદી છે. આ વિશ્વનો કોઈ કર્તાધર્તા છે, જે 'સુપર પાવર' છે. તેનાથી વધુ મહાન કોઈ નથી. તેની બરાબરીનો પણ કોઈ નથી. આત્માઓ મુક્ત થાય તોપણ ઈશ્વર ન થાય. મુક્તાત્મા એ પરમાત્મા નથી. પરમાત્મા પરમાત્મા જ છે. આવા સર્વોચ્ચ પ્રભુની ભક્તિ-શરણાગતિ-પ્રપત્તિ સ્વીકારી જીવનસાધના કરવી એ ત્રીજી સાધના છે. મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ તથા હિન્દુઓના ઘણા સંપ્રદાયો આ માર્ગને માને છે. શરીર અને વિશ્વ પરમાત્માનું સર્જન છે, તે પ્રભુની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ છે, તેના પ્રત્યે ઘૃણા કરવાની જરૂર નથી. તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો છે. આ રીતે ઈશ્વરવાદી અધ્યાત્મમાર્ગ, ભક્તિના માધ્યમથી પરમાત્માની કૃપા મેળવીને જીવનનાં કર્તવ્યો કરતાં કરતાં આત્મકલ્યાણ કરવાનું સૂચવે છે. હું આ તૃતીય માર્ગનો પથિક છું. મેં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર નથી કર્યો, પણ તેની કૃપાની અનુભૂતિ તો ડગલે ને પગલે કરી છે.

સૂઈગામના દુષ્કાળ-રાહત કેન્દ્રમાં તેણે જ સહાયતાનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. તેણે જ નિષ્ઠાવાન કાર્યકર્તાઓ મોકલ્યા હતા અને તેણે જ આઠ મહિના સુધીનું આ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પૂરું પાડ્યું હતું.

વરસાદ ખૂબ સારો થયો હતો અને છેલ્લાં સો વર્ષમાં ન આવ્યું હોય તેટલું સારું વર્ષ આવ્યું હતું. આ સારા વર્ષનું તમામ શ્રેય મને અપાતું

હતું. મારા વિરોધ છતાં ગ્રામીણ જનતા મને હમીરબાવાનો અવતાર, હમીરબાવો પોતે—એમ માનવા લાગી હતી. અમને આનંદ હતો પ્રજાને સારી સ્થિતિમાં મૂકીને અમારે વિદાય થવાનું હતું.

મને થયા કરતું કે અમે તો વિદાય થઈશું, દુષ્કાળનો પ્રશ્ન તો પતી ગયો, પણ મૂળ પ્રશ્ન આ પ્રજાના શોષણનો છે તે નથી પત્યો. પ્રજા અભણ છે એટલે પોતાના જ પ્રશ્નો સમજી શકતી નથી. સ્થાયી રીતે જો પ્રજાને શોષણમુક્ત કરવી હોય તો સર્વ પ્રથમ પ્રજાને ભણાવવી જોઈએ. ભણતરની શી વાત કરું? ત્યારે આખા વાવ તાલુકામાં એક જ હાઈસ્કૂલ હતી અને તે વાવ અને તે પણ પારકા મકાનમાં બેસતી હતી. પોતાનું મકાન ન હતું. સૂઈગામમાં પ્રાથમિકશાળા હતી. સાત-આઠ શિક્ષકો હતા, પણ ઓરડો માત્ર એક જ હતો. અંગ્રેજોના સમયમાં બનાવાયેલો આ ઓરડો ત્રણસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓને પોતાનામાં કેમે કરીને સમાવી શકતો ન હતો. નવા ઓરડા બનાવવા માટે શક્તિ ન હતી. શક્તિવાળા માણસોને ઓરડા બનાવવા કરતાં ધર્મના ઉત્સવોમાં વધુ રસ હતો. દુષ્કાળ-રાહતનું કેન્દ્ર પૂરું થતાં એક પણ પૈસો વધવો ન જોઈએ તેવી મારી ઇચ્છા હોવા છતાં અમારી પાસે તેત્રીસ હજાર રૂપિયા વધ્યા. હવે શું કરવું?

વિદાય લેતાં પહેલાં મેં આખા ગામને ભેગું કર્યું. અને જણાવ્યું કે અમારી પાસે તેત્રીસ હજાર રૂપિયા છે તેમાંથી ત્રણેક હજાર રિપોર્ટ છપાવવામાં વાપરીને બાકીના ત્રીસ હજાર તમારા ગામને આપી દેવા છે, પણ એક શરતે. તમે પણ સામા ત્રીસ હજાર ભેગા કરો તો... બન્ને મળીને સાઠ હજાર ભેગા થાય તો આપણે અહીં હાઈસ્કૂલ બનાવીએ.

મારી વાતથી લોકો રાજી તો થયા, પણ સામે ત્રીસ હજાર ભેગા કરવાના છે તે જાણીને સૌ ઢીલા થઈ ગયા. ભાણાભાઈ બોલ્યાઃ

‘બાપજી, દસ વર્ષ પહેલાં અમે હાઈસ્કૂલ માટે ફાળો એકઠો કર્યો હતો તે માંડ સાડા ત્રણસો એકઠા થયા હતા. તેમાંથી હજી પણ દોઢસો રૂપિયા પોસ્ટમાં પડ્યા છે. અમારાથી તો કોઈ હિસાબે ત્રીસ હજાર ભેગા ન થઈ શકે. આ વર્ષ સારું આવ્યું છે એટલે બહુ જોર કરીએ તો માંડ સાત-આઠ હજાર ભેગા કરી શકાય. ‘ભાણાભાઈની વાત’માં સૌએ માથું હલાવી હુંકાર આપ્યો.

મેં કહ્યુંઃ ‘એમ ઢીલા ન થાઓ. હમીરબાવાનું નામ લઈને પ્રયત્ન કરો. જુઓ, પાંચ દિવસમાં ત્રીસ હજાર કરી આપો તો આ ત્રીસ હજાર તમારા. નહિ તો પછી આનો ઉપયોગ બીજે કરી દઈશું.’

‘ના બાપુ... ના... અમારાથી નહિ થાય.’ એકબીજાનાં મોઢાં જોઈને નિરાશાની આપ-લે સૌ કરી રહ્યા હતા.

મેં કહ્યું, ‘સારું. ત્રીસ હજાર રૂપિયા ન કરો તો કાંઈ નહિ, એક હજાર મણ બાજરી કરો.’

સૌ હસી પડ્યા. ‘એ તો એકનું એક જ થયું ને!’ સભા વિખરાતાં પહેલાં મેં ફરીથી પાંચ દિવસની મુદતની યાદ અપાવી. એક ટ્રકમાં અમે નીકળી પડ્યા.

ચોથા દિવસે દંતાલી-આશ્રમમાં મારા ઉપર તાર આવ્યો—‘1250 મણ બાજરી થઈ ગઈ છે.’ મારા આનંદનો પાર ન હતો. જ્યાં કોઈ શક્યતા ન હતી ત્યાં ધાર્યા કરતાં પણ વધારે થયું હતું. હવે અહીં હાઈસ્કૂલ જરૂર થશે. લોકો હોંશે હોંશે સામે ચાલીને બાજરી આપતા હતા.

દસેક દિવસ પછી જ્યારે હું સૂઈગામ પહોંચ્યો ત્યારે બાજરીનો આંકડો ચાર હજાર મણે પહોંચી ગયો હતો.

સભા ભરાયેલી હતી. મારું પ્રવચન પૂરું થયું. અને કોઈને બાજરી લખાવવી હોય તો લખાવી શકે છે તેવી જાહેરાત થઈ. એક જાડા મેલાં કપડાં પહેરેલા વૃદ્ધ, લાકડીના ટેકે સભામાં ઊભા થયા. ધીરે રહીને બોલ્યાઃ ‘બાપુ મારી સો મણ બાજરી.’ મને થયું કે તેણે છ મણ બાજરી બોલી હશે. આ પ્રદેશમાં એક માણસ સો મણ બાજરી બોલે તેવી મને કલ્પના ન હતી. તેણે કશા જ ગર્વ વિના ચોખવટ કરીઃ ‘બાપુ... હું તો તમારા પગની રજ છું... છ મણ નહિ પણ સો મણ... સો મણ બાજરી...’ વૃદ્ધ બેસી ગયા. મારી આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. માનવતા મરી પરવારી નથી. ભણેલા કરતાં અભણ માણસોમાં ઘણી વાર આવી માનવતા પકાષ્ઠાના હિંડોળે હિલોળા લેતી હોય છે. ધન્ય છે એ વૃદ્ધને, એ કુટુંબને.

મારે તો ત્રીસ જ હજાર જોઈતા હતા, પણ લગભગ સવા લાખ થઈ ગયા. અમારા ત્રીસ ઉમેરીને બેંકમાં મૂકી દીધા. વાવ તાલુકામાં સર્વપ્રથમ પોતાના મકાનવાળી હાઈસ્કૂલ થઈ. ‘સૂઈગામ વિભાગ વિકાસ ટ્રસ્ટ’ દ્વારા, તે પછી તો છાત્રાલય, પ્રાથમિક શાળા વગેરેનાં અનેક મકાનો બનાવાયાં. ‘મહર્ષિ કણાદ ગુરુકુળ’ નામની પ્રાથમિક શાળા, મફત છાત્રાલય સાથે આજે ચાલી રહી છે. નાતજાતના ભેદ વિના હરિજનથી માંડીને બ્રાહ્મણ સુધીના બધા વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે, સાથે જમે છે. એક પૈસોયે ચાર્જ નહિ. દર વર્ષે લગભગ 80 ટકા જેટલું

પરિણામ આવે છે. હાઈસ્કૂલના કારણે પ્રજામાં ચેતના આવી છે. કેટલાક રાજપૂતો વ્યાપારી થયા, કેટલાક શિક્ષકો થયા, કેટલાક પોલીસ ઑફિસરો થયા. જો આ હાઈસ્કૂલ ન થઈ હોત તો કદાય આ થઈ શક્યું ન હોત.

*

84. જાગૃતિ

વિશ્વભરની અત્યંત પ્રાચીન સમસ્યા છે શોષણની. શોષણ વિનાની સમાજરચના કરવા પશ્ચિમમાં કેટલાક પ્રયોગો થયા પણ હજી સફળ થયા લાગતા નથી.

મુખ્યતઃ ચાર શોષણો છેઃ 1. ધાર્મિક શોષણ, 2. સામાજિક શોષણ, 3. રાજકીય શોષણ અને 4. આર્થિક શોષણ.

ધર્મના નામે પુરોહિતો, ભૂવાઓ, ધર્મગુરુઓ વગેરે પ્રજાને ચૂસતા હોય છે. અંધશ્રદ્ધા વિના આ શોષણ શક્ય ન બની શકે એટલે ધર્મના નામે નિતાન્ત અંધશ્રદ્ધાનો અંધકાર પાથરવાનું કામ પણ ચાલુ રહે છે. અંધશ્રદ્ધાના પ્રચારને જ જ્યારે ધર્મપ્રચાર માની લેવામાં આવે ત્યારે ધર્મ બિચારો રડે નહિ તો બીજું શું કરે? કોઈ મરી જાય તેની પાછળ બેસાડવામાં આવતા ગરુડપુરાણને સાંભળજો. બસ, તમને ખ્યાલ આવી જશે. કાશી કરવત, પ્રયાગની ત્રિવેણીમાં અક્ષયવટ ઉપરથી કૂદકો મારવો, દેવદાસીઓ, હિંસક યજ્ઞો વગેરે અંધશ્રદ્ધાની જીવતીજાગતી નિશાનીઓ કહી શકાય.

સામાજિક શોષણ, સમાજના ઉપલા વર્ગમાં સવિશેષ જોઈ શકાય છે. દહેજ પ્રથા, બારમાની પ્રથા તથા અન્ય અનેક રૂઢિઓ દ્વારા વ્યક્તિકુટુંબો શોષાતા હોય છે.

રાજકીય શોષણ વિશે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પણ મૂળ વાત આર્થિક શોષણની છે.

આ આર્થિક શોષણ ચાર પ્રકારનાં છેઃ 1. ચાંચડ જેવું, 2. માંકડ જેવું, 3. મચ્છર જેવું અને 4. જળો જેવું.

1. ચાંચડ કરડે એટલે તરત જ ખણવા માંડો, પણ ચાંચડ જલદી હાથમાં ન આવે; સંતાઈ જાય. ઊડી જાય. થોડી વાર પછી એ ફરી કરડવા માંડે. આવી જ રીતે કોઈ તમારા પૈસા પડાવી લે, ગજવું કાપે કે બીજી રીતે પડાવી લે તો તરત તેની અસર થાય. પણ આવું કાંઈ રોજ રોજ ન થઈ શકે.

2. બીજું શોષણ માંકડ જેવું હોય. જે લોહી પીએ પણ તરત જ ખબર ન પડે. થોડી વારે ખબર પડે. માંકડને પકડી શકાય. તેનો નાશ પણ સહેલાઈથી કરી શકાય. તમારી આળસ કે ભલમનસાઈનો દુરુપયોગ કરીને કોઈ ઓછું જોખે કે વધુ જોખીને લઈ લે વગેરે શોષણો માંકડ જેવાં છે.

3. મચ્છર જેવું શોષણ, જે તરત તો ખણ આવે પણ પાછળથી મેલેરિયા પણ થાય. ઉધાર આપીને ઇચ્છા પ્રમાણે ભાવ ભરવા, વ્યાજ ચડાવવું, વધારાની આઇટમો ચડાવી દેવી વગેરે મચ્છરિયું શોષણ છે.

4. પણ સૌથી ભયંકર શોષણ જળોનું છે. એ તમારા શરીરે ચોંટે, લોહીની નસમાં મોઢું વળગાડે અને પછી લોહી ચૂસવા માંડે. તમને કશી ખબર જ ન પડે. એ ક્યારે ચોંટી અને ક્યારે લોહી ચૂસીને ટેટા જેવી થઈ, તેનો ખ્યાલ જ ન આવે.

દૂબળી ગાયને બગાઈઓ ઘણી એ કહેવત પ્રમાણે દુષ્કાળના ક્ષેત્રમાં, નિરક્ષરતા, અસંપર્ક વગેરેના કારણે દૂબળી પ્રજાના અંગે કોણ જાણે કેટકેટલી જળો ચોંટી હોય. તેને પોતાને ખબર પણ ન પડે, આ મારું લોહી પી રહીછે!

અમે નક્કી કર્યું કે દુષ્કાળનું કામ કરીને માત્ર જતા રહેવાથી સ્થાયી પરિણામ નહિ આવે. સ્થાયી પરિણામ માટે કાંઈક પાયાનું કામ કરવું જરૂરી છે. પ્રથમ તો આ પ્રજાને પોતાના શોષણનું ભાન થવું જોઈએ.

વર્ષ સારું હતું અને પૈસાની છૂટ હતી. એટલે લોકો પ્રચલન પ્રમાણે ગોળ ખૂબ ખાય. (બીજું તો ત્યાં શું ખાવાનું મળે?) સાડા ત્રણ રૂપિયે યુ. પી. તરફનો હલકો ગોળ વેચાય. અમારી કમિટીમાં શ્રી મોહનભાઈ હરિભાઈ ઊંઝાવાળા હતા. તેમને કહીને ઠેઠ કોલ્હાપુરથી નં. 1નો સારામાં સારો ગોળ એક ટ્રક ભરીને મંગાવ્યો. અઢી રૂપિયે કિલોનો ભાવ. જિંદગીમાં જોયો ન હોય તેવો ઉત્તમ ગોળ અને તે પણ સસ્તો! લોકો લેવા માટે ઊમટી પડ્યા. બજાર ઉપર તેની અસર થવાની જ હતી.

પુરુષો અઢીવટાનું સમચોરસ કપડું પહેરે જે બજારમાં લગભગ બેતાળીસ રૂપિયાનું થાય. અમે મુંબઈથી એક હોલસેલ વેપારી પાસેથી જાડું-મજબૂત મોટા પનાવાળું કાપડ મંગાવ્યું. અઢાર રૂપિયામાં અઢીવટો. પેલા કરતાં ઘણું સારું કાપડ તથા ઘણું ટકાઉ. ખળભળાટ મચી જાય તે સ્વાભાવિક હતું. આવી જ રીતે કપડવંજથી કપાસિયાના ખોળની ટ્રક મંગાવી. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રજા વિચારતી

થઈ કે આપણે ક્યાં અને કેવી રીતે લૂંટાઈએ છીએ. વૈચારિક જાગૃતિનો આ પાયો હતો. આજે હવે ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું છે તે જોઈને આનંદ થાય છે.

હિમાલયની એકાદ ગુફામાં બેસીને મેં મારા દિવસો પસાર કર્યા હોત તો લોકો મને મહાન યોગી સમજી દર્શન માટે દોડી આવત. પણ જનતા વચ્ચે રહીને, જનતાના પ્રશ્નોમાં રસ લઈને, તકલીફો વેઠીને, કેટલાકની દૃષ્ટિએ અળખો થઈને પણ જે કાર્ય થઈ શક્યું તે હિમાલયની સાધના કરતાં પણ ચડિયાતું હતું તેનો મને સંતોષ તથા પ્રતીતિ છે.

*

85. ભારતયાત્રા

વિશ્વના તમામેતમામ ધર્મોમાં કોઈ ને કોઈ રીતે યાત્રાનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. કેટલાંક સ્થળો, નદીઓ, પર્વતો વગેરેને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ પવિત્ર સ્થળોની સાથે ધાર્મિક વાતાવરણથી શ્રદ્ધા જોડાયેલી હોય છે, એટલે આવાં સ્થળોએ જવાની શ્રદ્ધાળુ લોકોને શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાં ભાવના થાય તે સ્વાભાવિક છે. મેં ભારતના અનેક ભાગોની યાત્રા કરી છે. કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી અસંખ્ય તીર્થો વીખરાયાં છે. ચારધામ અને સપ્તપુરીની જ યાત્રા કરવામાં આવે તો લગભગ આખું ભારત જોવાઈ જાય.

ધીરે ધીરે આપણે ત્યાં યાત્રાનું સ્વરૂપ પ્રવાસમાં બદલાઈ રહ્યું છે. શ્રદ્ધા સાથે અગવડોને સહન કરતાં કરતાં, યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતાં કરતાં ભક્તિથી થાય તે યાત્રા કહેવાય. આવી ભાવના વિના માત્ર જોવા-જાણવા-સમજવા-મહાલવા માટે થાય તે પ્રવાસ કહેવાય. વાહનવ્યવહારની વૃદ્ધિ અને સમયની અલ્પતાના કારણે માણસો ઝટઝટ દોડાદોડી કરીને બધું આંખોમાં ભરી લેવા માગે છે. તીર્થસ્થાનોમાં પણ વ્યાપારી વૃત્તિ વધે છે. યાત્રાળુઓને ખેંચવા માટે તથા તેમની પાસેથી ધનહરણ કરવા માટે અનેક ઉપાયો અજમાવાય છે. આ બધું જોઈને યાત્રાળુ નાસ્તિક નથી થઈ જતો તે જ નવાઈ છે. જે સુઘડતા તથા સુંદર વ્યવસ્થા જૈનો પોતાનાં તીર્થોમાં કરી શક્યા, તે આપણે નથી કરી શક્યા, કારણ કે આપણે ત્યાં સંઘ વ્યવસ્થા છે જ નહિ. વ્યક્તિપરક વ્યવસ્થા હોવાથી આપણે અનિયંત્રિત અને અવ્યવસ્થિત થયા છીએ, રહ્યા છીએ. તેનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો ભોગવીએ છીએ.

સુણાવનાં મણિબહેન વિધવા થયાં. હિન્દુ રૂઢિ પ્રમાણે કેટલોક સમય ઘરબહાર નીકળાય નહિ. એટલે યાત્રાએ જવાનું વિચાર્યું. તેમણે મને કહ્યું. અમે પાંચેક માણસો યાત્રાએ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. લોકોને ખબર પડી એટલે બીજાં પણ કેટલાંક તૈયાર થયાં. અડધી બસ ભાડે લઈને જવા વિચાર્યું. ત્યાં તો માણસો વધી ગયાં. જોતજોતામાં આખી બસનાં પંચાવન થઈ ગયાં. રાજસ્થાનની એક બસ ભાડે કરી. પ્રતિકિલોમીટર સવા રૂપિયો ભાડું નક્કી કર્યું. માણસો વધવા માંડ્યાં. હવે શું થાય? આવવા માટે લોકો કાલાવાલા કરે પણ સીટોની મર્યાદા પૂરી થઈ હોવાથી લાચાર થયા. અમારે લગભગ આખા ભારતની યાત્રા કરવાની હતી. એટલે સાથે રસોઇયો, બે સેવકો તથા પૂરતું સીધું-સામાન લીધું. પ્રત્યેક યાત્રાળુ પાસેથી 700 રૂપિયા લીધા અને વધઘટ થાય તો લેવાદેવાની હતી. યાત્રા શરૂ થઈ. દંતાલી-આશાપુરી-ડાકોર થઈને પાવાગઢ પહોંચ્યાં. પ્રથમ દિવસે લગભગ દરેક યાત્રાળુને પાવાગઢ ચઢવાની હોંશ. અમારામાં ચાર તો હૃદયરોગી હતાં, જેમને સીડી ચડવાની પણ મનાઈ કરેલી. તે બધાં પાવાગઢ ચઢ્યાં. શ્રદ્ધાનું બળ અતિ પ્રબળ છે. મને સતત ભય રહ્યા કરે કે આ એટેકવાળામાંથી કોઈ દેવ ના થઈ જાય. વારંવાર ના કહેવા છતાં એવાં માણસો યાત્રા કરવા આવી ગયેલાં.

છેવટનાં માણસોને પાવાગઢ ઊતરતાં અંધારું થઈ ગયેલું. પ્રથમ દિવસે કંસાર, દાળ, ભાત શાક વગેરે જમ્યાં. અને રાત ચાંપાનેરના એક કિલ્લામાં રહ્યા. બીજા દિવસે સાપુતારા, પછી નાશિક, ત્ર્યંબક, પૂના, પંઢરપુર, ગોવા વગેર થઈને આખા દક્ષિણ ભારતની યાત્રા કરી. જગન્નાથપુરી થઈને કલકત્તા પહોંચ્યાં. ત્યાંથી વૈદ્યનાથધામ, ગયા વગેરે કરીને નેપાળ ગયાં. ત્યાંથી કાશી, પ્રયાગ, અયોધ્યા, નૈમિષારણ્ય, દિલ્હી વગેરે કરીને બદરી-કેદારની યાત્રા કરી. ત્યાંથી રાજસ્થાન થઈને સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થો કર્યાં. બરાબર ઓગણ્યાએંશી દિવસ યાત્રા ચાલુ રહી.

અમે સૌ સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી જતાં, ઊઠીને તરત જ દાતણપાણી કરીને સ્નાનાદિ કર્યા વિના જ બસમાં બેસી જતાં. પાંચ વાગ્યે બસ ચાલુ થઈ જતી. વચ્ચે જ્યાં નદી-તળાવ વગેરે આવે ત્યાં બસ ઊભી રહે. યાત્રાળુઓ સ્નાન કરવા જાય, રસોઇયા ભાઈ ચા બનાવે. સ્નાન કરીને આવે ત્યાં ચા તૈયાર હોય. ચા-નાસ્તો કરીને પાછી બસ ચલાવીએ. વચ્ચે જે જે નાનાંમોટાં ધામ આવે ત્યાં દર્શન કરીએ. રસોઈ એક જ વાર બનાવીએ. યાત્રા કરતાં કરતાં રાત પડે ત્યાં રાત રહીએ. આખો પ્લાન મેં બનાવેલો. માર્ગના નકશા લઈને હું ડ્રાઇવરની પાસે બેસું. માર્ગ બતાવું, ક્યાં રોકાવાનું છે તે પ્રથમથી નક્કી કરું. બસ ઊભી રહે ત્યાં ધર્મશાળાની વ્યવસ્થા કરું, લાકડાં-પાણી લાવવાથી માંડીને રસોઈ બનાવવામાં મદદ કરું. સૌને જમાડીને પછી અમે પાંચ-છ જણાં જમીએ. બધી પૂરી વ્યવસ્થાની ચિંતા મારે. સૂતાં પહેલાં સૌને દવા આપું. ખબરઅંતર પૂછું, હસાવીને થાક ઓછો કરું. આનંદ-કિલ્લોલ કરતાં અમે ઓગણ્યાએંશી દિવસો વિતાવ્યા. પ્રત્યેક સ્થાનમાં અદ્‌ભુત અનુભવ હોવા છતાં અહીં માત્ર એક જ અનુભવ કહું છું. નેપાળ-કાઠમંડુથી અમે પાછાં ફરી રહ્યાં હતાં. અમારી બસમાં વારંવાર અવાજ

થતો હોવાથી કાંઈક ગરબડ થઈ છે તેવું જણાવાયું. ભૈંસા નામના પાંચ ઝૂંપડાંવાળા ગામે બસ ઊભી રાખી. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે એક સ્પૅરપાર્ટ તૂટી ગયો છે. હવે બસ ચાલી શકે તેમ ન હતું. ચારે તરફ જંગલ જેવું હતું. માત્ર પાંચેક ઝૂંપડાંમાં અત્યંત ગરીબ માણસો રહેતાં હતાં. અહીં અમને કોઈ લૂંટવા માગે તો સરળતાથી લૂંટી શકાય તેમ હતું. સાંજ પડી રહી હતી. સાથે સાથે ઠંડી પણ વધી રહી હતી. ડ્રાઇવર તો કોઈના વાહનમાં બેસીને દૂર ઠેઠ વીરગંજ સ્પૅરપાર્ટ લેવા ચાલ્યો ગયો. હવે અમારે રાત કેવી રીતે કાઢવી? ઝૂંપડાંવાળાં ભલાં માણસ લાગ્યાં. પણ તે શું કરે? તેમનાં ઝૂંપડાં નાનાં હતાં. તે પોતે જ તેમાં માંડ માંડ સમાઈ શકતાં હતા. અધૂરામાં પૂરું અમને જણાવવામાં આવ્યું કે ખેતરોમાં વીંછીનો ભારે ઉપદ્રવ છે. કીડીઓની માફક વીંછીઓ રાત્રે ફરતા હોય છે. તેમના ત્રાસથી બચવા ઝૂંપડાંવાળા માંચડા ઉપર સૂઈ જતા હતા. યાત્રાળુઓએ જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે સૌ ભયભીત થઈ ગયાં. એક તો નિર્જન વન જેવું સ્થળ, ભયનું વાતાવરણ, તેમાં પાછું ખુલ્લા ખેતરમાં સૂવાનું, તેમાં પાછી ઠંડી, જાનવરોનો ભય અને ઉપરથી વીંછીઓનો ભય. સૌ ચિંતાતુર થઈ ગયા. હું પોતે પણ ચિંતાતુર હતો, પણ લોકોને હિંમત આપવા પરિસ્થિતિને હળવી કરીને કાંઈ વાંધો નથી એમ સમજાવતો હતો.

મારા પ્રત્યે સૌને અમાપ શ્રદ્ધા. સૌ મને કોઈ દૈવી પુરુષની ભાવનાથી જુએ. તેમાં એક ઘટનાએ મારા દૈવીપણાને વધારી દીધું. અમારે પીવાના પાણીની જરૂર હતી. પાસે જ પાણી વિનાની નદી હતી. ઝૂંપડાવાળાએ કહ્યું કે પાણી તો દૂર છે. અમારામાંના એક ભાઈ પેલી નદીમાં વાસણ લઈને ફરી આવ્યા. પણ ક્યાંય પાણી ન મળ્યું. વિલા મોંએ પાછા આવ્યા. પણ મેં તેમને ફરીથી જઈને બરાબર તપાસ કરવા કહ્યું. તે ગયા અને થોડી વારમાં હરખાતા હરખાતા પાણી લઈને આવ્યા. મારા પગમાં પડી ગયા. સૌને કહે કે બાપજીએ ચમત્કાર કર્યો. જ્યાં પાણી ન હતું ત્યાં પાણી પ્રગટ કર્યું. અરે એ જગ્યાએ તો હું પહેલાં પણ જોઈ આવ્યો હતો. કશું ય ન હતું. તેમની વાત સાંભળીને સૌ યાત્રાળુઓ પ્રગટેલાં ગંગાજીનું આચમન કરવા દોડ્યાં. હું ગયો. મેં જોયું કે ત્યાં એક ખાડો હતો, પ્રથમથી જ પાણી હતું. પણ પેલા ભાઈની નજર પડેલી નહિ. મેં આવીને ઝૂંપડાવાળાને પૂછ્યું તો કહે, 'હા ત્યાં ખાડો છે તેમાં પાણી રહે છે.' આ સામાન્ય વાત હતી, પણ કેટલાકે મારો ચમત્કાર માની લીધો. આવી ચમત્કારિક હવા પણ કોઈ વાર ઉપયોગી થતી હોય છે. ખુલ્લા ખેતરમાં રાત્રે સૌને સુવાડ્યાં. સૌથી વચ્ચે બહેનોને સુવાડી, તેમની ફરતા પુરુષોને સુવાડ્યા અને સૌથી આગળ હું સૂતો. પણ સૂતાં પહેલાં, એક લોટો પાણી ભરીને બધા યાત્રાળુઓની ચારે તરફ પરમાત્માનું નામ લેતાં લેતાં પાણી છાંટતો ગયો. સૌ કોઈ શ્રદ્ધાથી મારી વિધિ જોઈ રહ્યાં હતાં. પછી મેં કહ્યું કે આ વીંછી રોકવાનો મંત્ર હતો. હવે તમે સૌ નિશ્ચિંત થઈને સૂઈ જાઓ. આ કૂંડાળામાં એક પણ વીંછી આવી શકશે નહિ. સૌને મારા પ્રત્યે શ્રદ્ધા હતી એટલે સૌ સૂઈ ગયાં. હું પથારીમાં બેઠો બેઠો મોડે સુધી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરતો રહ્યો: 'હે પ્રભો, તમારે શરણે છીએ, કોઈને વીંછી ન કરડે. કોઈ માંદું ન પડે. સૌ શાંતિથી ઊંઘે.' પ્રભુએ મારી પ્રાર્થના સાંભળી. કોઈને કશું જ ન થયું. સવારે બધાં ઊઠ્યાં ત્યારે આનંદિત હતાં. સૌને મારા મંત્ર ઉપર શ્રદ્ધા થઈ ગઈ હતી. ખરેખર! પ્રભુના નામથી વધુ મોટો કોઈ મંત્ર નથી તેની પ્રતીતિ મને અનેક વાર થઈ છે.

અમે નક્કી કર્યું કે આજે સારામાં સારી રસોઈ બનાવવી તથા આ ઝૂંપડાવાળાં સૌને સારી રીતે જમાડવાં. દસ વાગતાં તો રસોઈ થઈ ગઈ. હેમખેમ રાત વીતી તેનો સૌને આનંદ હતો. અમે સવારથી ઝૂંપડાંવાળાંને કહેલું આજે સૌને અમારા ત્યાં જમવાનું છે. જોકે તેમણે આનાકાની કરેલી તોપણ અમે રસોઈ વધુ જ બનાવેલી. હું જાતે સૌને જમવા બોલાવવા ગયો પણ કોઈ જમવા ન આવે. કહે કે 'તમે યાત્રાળુ અમારા મહેમાન કહેવાઓ, તમને જમાડવાનું હોય કે તમારું જમવાનું હોય? અમારાથી તમારું જમાય નહિ.' હું વારંવાર તેમને સમજાવું પણ તેઓ ન માન્યાં તે ન જ માન્યાં. અંતે હું હાર્યો. છેવટે છોકરાંઓને જમવા મોકલવા જણાવ્યું તો કહે, 'આ રહ્યાં છોકરાં, લઈ જાઓ.' જેમ તેમ કરીને એક ઝૂંપડાનાં બે-પાંચ છોકરાં લઈને પંગતમાં બેસાડીને બીજા ઝૂંપડાનાં છોકરાં, લેવા જાઉં ત્યાં તો પેલાં ઊઠીને દોડી જાય. ચોખ્ખા ઘીની રસોઈની સુગંધ મઘમઘ થઈ રહી હતી. ઝૂંપડાંમાં કારમી ગરીબાઈ હતી. પણ ઝૂંપડાંમાં રહેનારાંનાં મન તૃપ્ત હતાં. જરાય લાલચ ન હતી. તે ભૂખ્યાં હતાં પણ આંખ ઉઘાડીને અમારી મઘમઘતી રસોઈ તરફ જોતાં પણ ન હતાં. તેમની ગરીબાઈને તે દીપાવી રહ્યાં હતાં. માત્ર ગરીબાઈના કારણે કોઈને હીન ન માનશો. ગરીબાઈમાં પણ તૃપ્તિ-સંતોષ અને સ્વમાનનાં દર્શન કરી શકાતાં હોય છે.

ઘણી વાર પ્રયત્નો કર્યા. અંતે થોડાંક બાળકોને બેસાડી શકાયાં. તે જીત્યાં, અમે હાર્યા. અમને સવારે તો એમ હતું કે 'આવી રસોઈ જોઈને

તેમના મોંમાં પાણી આવી જશે. આવી રસોઈ કયા બાપ-ગોતરમાં જોઈ હશે?' પણ અમે બાપ-ગોતરમાં ન જોયાં હોય તેવાં તે માણસો નીકળ્યાં.

અંતે અમે જમ્યા. સ્પૅર પાર્ટ આવ્યો. ગાડી સારી થઈ ગઈ. વિદાય થતાં તેમણે અમને વારંવાર હાથ જોડીને હાથ હલાવી હલાવીને વિદાય આપી. અમને નેપાળમાં પશુપતિનાથનાં દર્શનથી જેટલો આનંદ નહોતો થયો તેટલો આનંદ આ પૂર્ણતૃપ્ત દરિદ્રોને જોઈને થયો.

હા, એક વાત તો કહેવાની રહી જ ગઈ. ઓગણ્યાએંશી દિવસની અમારી યાત્રામાં બસભાડું, જમવાનું, ધર્મશાળા વગેરે મળીને યાત્રાળુદીઠ ખર્ચ આવ્યા રૂ. 510-53 પૈસા. સૌને નવાઈ લાગી. સાતસોમાંથી બાકીના પૈસા બસમાંથી ઊતરતાં જ આપી દેવાયા. જે નહોતા આવ્યા તે પસ્તાવા લાગ્યા. આટલી લાંબી અને આટલી સસ્તી યાત્રા થશે તેવી કોઈને કલ્પના પણ નહીં હોય.

*

86. દંતાલીમાં અન્નક્ષેત્ર

મારા મસ્તિષ્કમાં માનવતાવાદી ધર્મ તથા માનવતાવાદી ધર્મ-સ્થાનોની કલ્પના છેઃ જે ધર્મમાં દીન-દુખી-લાચાર-અનાથને સહાય-ભૂત થવાની વૃત્તિ કેન્દ્રમાં હોય તથા જે ધર્મસ્થાનોમાં આવાં દુઃખી માણસોને આશ્રય મળતો હોય, આવો ધર્મ તથા આવાં ધર્મસ્થાનો ભલે પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે વિધિવિધાનો કર્યા કરે. તેની સાથે કે તેની સામે કોઈ વિરોધ નથી. પણ જે ધર્મમાં માનવતાને સક્રિય સ્થાન જ ન હોય, જે ધર્મસ્થાનો માત્ર દંભ-આડંબર અને અહંકાર પોષવાના જ નમૂના હોય તે સોનાના કળશવાળાં હોય કે છપ્પન ગજની ધજાવાળાં હોય, છપ્પન ભોગવાળાં હોય કે સોના-ચાંદીનાં સિંહાસનો તથા આભૂષણોથી ઊભરાતાં હોય, મારા માટે જરા પણ આકર્ષણને પાત્ર નથી. ભારતમાં ધર્મ તથા ધર્મસ્થાનોનો અભાવ નથી, અભાવ છે ધર્મને તથા ધર્મસ્થાનોને માનવતા તરફ વાળવાનો. જોકે આ દિશામાં મંદગતિએ પણ વળાંક લેવાઈ રહ્યો છે તે આશાસ્પદ વસ્તુ કહેવાય. તે દિવસ સોનાનો હશે, જ્યારે પ્રત્યેક ધર્મગુરુ અને પ્રત્યેક ધર્મસ્થાન ભગવાનની ઉપાસનાની સાથે સાથે દુઃખી માણસો માટે પોતાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકી દેશે. જો આવું થશે તો ધર્મસ્થાનો દીપી ઊઠશે. કદાચ તેમને નિરાશ પણ થવું પડે. કારણ કે ત્યારે દુઃખિયાંઓની સંખ્યા એટલા માટે ઘટી ગઈ હશે કે ધર્મસ્થાનોએ નિષ્ઠાપૂર્વકનો સક્રિય રસ લીધો હશે. કદાચ એવું બને કે રસોઈ બનાવી હોય પણ કોઈ દુઃખી માણસ જમનારો જ ન મળે. આ શક્ય છે, માત્ર કલ્પના જ નથી.

સૂઈગામમાં દુષ્કાળ-રાહતનું કાર્ય પૂરું કરીને હું દંતાલી પાછો આવ્યો. સૂઈગામમાં જે કાર્ય કર્યું હતું તેનાથી જીવનમાં એક પ્રકારની તાજગી, સ્ફૂર્તિ અને ચેતના આવી હતી. જોકે ત્યાં શારીરિક-ભૌતિક પ્રતિકૂળતાનો પાર ન હતો. છતાં પણ સહાયતા દ્વારા પ્રસન્ન થતા ચહેરાઓને સવારથી સાંજ સુધી જોઈ જોઈને અત્યંત પ્રસન્નતા તથા ધન્યતા અનુભવાતી હતી.

સત્કાર્યોનો પણ એક પ્રકારનો રસ હોય છે. એક વાર ચાખ્યા પછી ફરી ફરીને એ જ કરવાનું મન થાય. જો સત્કાર્ય ન કરી શકાય તો ખાલીપણું લાગ્યા કરતું હતું. દંતાલી આવ્યા પછી આવું જ ખાલીપણું લાગ્યા કરતું હતું.

બન્યું એવું કે આગલું વર્ષ ચરોતરમાં દુષ્કાળનું આવ્યું. જોઈએ તેવો વરસાદ ન થયો તથા ખેતી લગભગ નિષ્ફળ ગઈ. મને થયું કે સૂઈગામની માફક અહીં પણ અન્નક્ષેત્ર શરૂ કર્યું હોય તો? વળી વિચાર આવ્યો કે ના...ના... અહીં અન્નક્ષેત્રની જરૂર નથી. આ લીલોછમ પ્રદેશ, ઉદ્યોગધંધાવાળો પ્રદેશ, બંગલાઓથી સુંદર દેખાતો પ્રદેશ—અહીં અન્નક્ષેત્રમાં કોણ જમવા આવશે?

થોડા દિવસ આવા પક્ષ-વિપક્ષના વિચારો થતા રહ્યા, અંતે તા. 21-1-75 પોષ સુદ આઠમ ને મંગળવારના સવારે ઉદ્વેગ ચોઘડિયામાં અન્નક્ષેત્ર શરૂ કર્યું. ખરાબ ચોઘડિયામાં કાર્ય શરૂ કર્યું હોય તો ખરાબ પરિણામ આવે છે તે ભ્રાન્તિ નિવારવા માટે ઉદ્વેગ ચોઘડિયું લીધું. અમે પ્રાયઃ એકેએક કાર્ય અશુભ મનાતા ચોઘડિયામાં શરૂ કર્યું છે, પણ પ્રભુકૃપાથી કોઈ અશુભ પરિણામ નથી આવ્યું.

હિન્દુ પ્રજા મુખ્યતઃ ત્રણ ભ્રાન્તિભરી માન્યતાથી જીવનને ગૂંગળાવે છેઃ

1. ડગલે ને પગલે પૂર્વનાં કર્મ - પ્રારબ્ધવાદ.
2. જ્યોતિષનાં ગ્રહો-નક્ષત્રો-ચોઘડિયાં વગેરેથી અને
3. અતિરંજિત આત્મવાદથી.

લગભગ બધી જ બાબતમાં પૂર્વનાં કર્મને વચ્ચે લઈ આવી સમાધાન કરી લેવાથી પુરુષાર્થશક્તિ મોળી પડી જાય છે. કદાચ પૂર્વનાં કર્મ હોય તોપણ ડગલે ને પગલે ન હોય. અમેરિકાવાળા અંતરિક્ષમાં પહોંચ્યા છે તે પૂર્વના કર્મે પહોંચ્યા છે? આપણે આજે ધરાતલ ઉપર પણ સારી રીતે જીવી શકતા નથી તે પૂર્વના કર્મે કરીને? ના, એવું નથી. આવું જ ગ્રહો વગેરેનું. જ્યોતિષ દ્વારા વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિને ઢીલી બનાવાય છે! પહેલાં વરકન્યાની કુંડળીઓ જોવાતી નહિ, હવે જોવાય છે અને મંગળના કારણે ઘણી કન્યાઓ રખડી પડે છે. જ્યારે મંગળ નહોતો જોવાતો ત્યારે વરકન્યા કશાય વહેમ વિના એકબીજાને પરણી લેતાં. હવે મંગળે અમંગળ કરવા માડ્યું છે. આવી જ દશા કોરા આત્મવાદની છે. દેહ તથા વિશ્વનો વિરોધ, માત્ર આત્માની જ પોપટરટ કરતા રહેવું તે કોરો આત્મવાદ છે. આવી વાતોમાં જીવનનું સમાધાન નથી થતું હોતું.

દંતાલીનું અન્નક્ષેત્ર જાણી કરીને ઉદ્વેગ ચોઘડિયામાં શરૂ કર્યું. જોતજોતામાં માણસો વધવા લાગ્યાં. મારી ધારણાથી ઊલટું નીકળ્યું. સૂઈગામ કરતાં પણ અહીં વધારે ગરીબાઈ હતી, વધુ ભૂખમરો હતો. એક તરફ સમૃદ્ધ માણસો હતાં તો બીજી તરફ તેટલાં જ કંગાળ માણસો પણ હતાં. ગામની ફરતે ઝૂંપડાંઓમાં રહેતી પ્રજા, આજીવિકા વિનાની થઈ ગઈ હતી. એક તરફ મિલો બંધ પડી હતી તો બીજી તરફ ખેતમજૂરી ન હોવાથી ખેતમજૂરો બેકાર થયા હતા. બે-પાંચ રૂપિયા માંડ કમાય તો તેમાંથી ચા-બીડીનો ખર્ચો કાઢતાં જે બે રૂપિયા વધે તેનો લોટ ઘંટીમાંથી લાવે. તેના લુખ્ખા રોટલા થાય, ભાગે પડતા ખાઈને અડધા ભૂખ્યા પેટે સૂઈ જાય. આ સમૃદ્ધ ચરોતરની વાસ્તવિકતા હતી.

અહીં પણ સૂઈગામની માફક રોટલા ઉપર જમનારા તૂટી પડે. ચાર-પાંચ દિવસ ખૂબ ખાધું. પછી સામાન્ય સ્થિતિમાં આવી ગયા. ગામમાંથી પચ્ચીસ-ત્રીસ બહેનો રોટલા કરવા આવે. લગભગ અઢી મણના રોટલા અને તે પ્રમાણે તપેલું ભરીને દાળ બનાવીએ. જોતજોતામાં બધું સાફ થઈ જાય. ઓહ!... કેટલી ભૂખ સંતાઈને બેઠી છે! રોજ દાળ અને રોટલાનું પેટ ભરીને જમવાનું શરૂ થયું. દંતાલીની બહેનોનો અમાપ ઉત્સાહ. ઘરનાં કામ પડતાં મૂકીને સૌ આવે. આઠ-દસ ચૂલા ઉપર સરસ મજાના રોટલા બનાવે. મોટું તપેલું ભરીને દાળ બનાવે. બધાં વાસણ ઘસે. બધાંને જમાડીને, બધું કામ પતાવીને એક વાગ્યે ઘરે જાય. કંતાનના માંડવા કરીને રસોડું બનાવ્યું. અને એ જ રીતે જમવાની જગ્યા પણ ગોઠવી. આજે બાર વર્ષથી આ અન્નક્ષેત્ર ચાલી રહ્યું છે. પ્રભુકૃપાથી અસંખ્ય વૃદ્ધો તથા દુઃખી માણસોએ લાભ લીધો છે. મારા અનુભવથી કહી શકું કે જો આ અન્નક્ષેત્ર ન હોત તો કેટલાય ગરીબ માણસો બે-ચાર વર્ષ વધુ જીવ્યાં તે ન જીવ્યાં હોત. ઉદ્વેગ ચોઘડિયામાં શરૂ કરેલું આ અન્નક્ષેત્ર હજારોના ઉદ્વેગને સમાપ્ત કરવામાં નિમિત્ત થયું છે. આજે તો આ અન્નક્ષેત્ર પાસે પર્યાપ્ત ભંડોળ છે. એનો ખર્ચ જતાં વધતી રકમ વિદ્યાર્થીઓની શિષ્યવૃત્તિ વગેરે માનવતા તથા વિદ્યાનાં કાર્ય માટે વપરાય છે.

*

87. કાળ ચોઘડિયું

જીવન એટલે ગતિ, સતત ચાલ્યા જ કરો. ઊભું રહી જવું કે બેસી પડવું એટલે સ્થગિત થઈ જવું. ચણા-મગફળીની લારી ફેરવનારને ક્રમે ક્રમે કરીને ધંધામાં ગતિ કરવામાં જે આનંદ અને ઉત્સાહ આવે છે તે ગતિહીન, વિકાસહીન કરોડપતિને નથી આવતો. અટકી જવું એ મરી જવા બરાબર છે.

જીવનની ગતિના ત્રણ મોટા અવરોધો છેઃ

1. અકર્મણ્યતા, 2. લક્ષ્યહીનતા અને 3. અવ્યવસ્થા.

ઘણા માણસોની સામે મુખ્ય પ્રશ્ન હોય છે સમય પસાર કરવાનો. લાંબો દિવસ અને લાંબી રાત, લાંબા મહિના અને લાંબાં વર્ષો કેમે કરી પાર નથી પડતાં. માત્ર બેસી રહેવું... બસ બેસી રહેવું. પણ બેસી રહેવા માટે પણ વારંવાર જગ્યા બદલવી પડે. જો એક જ જગ્યાએ બેસી શકાય તો યોગી જ કહેવાય. પણ એક જગ્યાએ બેસી નથી શકાતું એટલે પાડોશીનું ઘર, ગામનો ચોરો, કોઈનો ઓટલો, મંદિર-મહાદેવનાં પગથિયાં કે પછી તળાવની પાળ. બેસી રહેવા માટે અનેક જગ્યાઓ છે. અને બેસી રહેનારા પણ અનેક છે.

અકર્મણ્યતાને આધ્યાત્મિકતાનો સહયોગ મળ્યો એટલે અકર્મણ્યતા નવું નામ ધરીને આવી. નિવૃત્તિ... બસ નિવૃત્તિ...કોઈ પૂછે, શાનાથી નિવૃત્તિ? કામક્રોધાદિ દોષોથી? ના...ના... એ છોડવાની ઇચ્છામાત્રથી છૂટી જનારા આવેગો નથી. ત્યારે શાનાથી નિવૃત્તિ? કર્તવ્યોથી? હા...હા... આપણે કર્તવ્યોને ઊંચી ફિલસૂફી દ્વારા ઉપાધિ-માયા-પ્રપંચ ગણાવ્યાં અને પછી એને છોડવાનું નામ નિવૃત્તિ ઠરાવ્યું. પુરુષાર્થનાં પરિણામની ઇચ્છા અકર્મણ્યતાથી તો ન જ મળે ને? આપણી અકર્મણ્યતાએ આપણને દરિદ્ર બનાવ્યા. ફરી પાછી આધ્યાત્મિકતાને લઈ આવ્યા એ દરિદ્રતાને વિભૂષિત કરવા.

આધ્યાત્મિકતાએ કહ્યુંઃ 'અરે... દરિદ્રતા તો પૂર્વજન્મનું પરિણામ છે. ભૌતિકવાદીઓને શાન્તિ ક્યાં છે? ખાવું-પીવું ને મસ્ત રહેવું તેનું નામ તે જીવન કહેવાય? ખરું જીવન તો અધ્યાત્મવાદમાં રહેલું છે.' ભારતમાં એવા અધ્યાત્મવાદના વકીલો પ્રગટ થયા, જે સતત ભૌતિકવાદ(સમૃદ્ધિવાદ)ના વિરોધી રહ્યા. હમણાં ગીતાના નામે ચાલતા એક મંડળનો સમૂહમાં બોલાતો નારો મેં સાંભળ્યો હતોઃ 'નહીં ચાહિયે ભૌતિકવાદ, એક હમારા ઈશ્વરવાદ.' ભૌતિકતાનો વિરોધ એટલે સમૃદ્ધિનો વિરોધ. ભૌતિક વિકાસ વિનાનો ઈશ્વરવાદ થોડાક સુદામાઓ પેદા કરી શકે. આખી પ્રજા સુદામા થવાનું પસંદ ન કરે. સમૃદ્ધિની સાથે અધ્યાત્મવાદનો સુમેળ કરવો જરૂરી છે. જીવનના પ્રાણપ્રશ્નો ઉપર ધૂળ નાખીને પરલોકના ચમકતા તારા દેખાડનારા કોરા અધાયત્મવાદે પ્રજાને દરિદ્ર, અજ્ઞાની અને દુર્બળ બનાવવામાં સક્રિય ભૂમિકા પૂરી પાડી છે. આધ્યાત્મિકક્ષેત્રમાં અકર્મણ્યતા આભૂષણ બની ગઈ છે. કશું ના કરનારને મહાન સંત માનવામાં આવે છે. આથી જીવન ગતિહીન થાય છે. સ્થગિતતાનો આદર્શ કલ્યાણકારી ના કહેવાય.

જીવનની ગતિહીનતામાં બીજો અવરોધ લક્ષ્યહીનતાનો છે. વ્યક્તિ તથા પ્રજા કર્મઠ હોય, પણ લક્ષ્ય વિના દોડાદોડી કરતી હોય તો પુરુષાર્થનાં નિશ્ચિત પરિણામ ન આવે. સાધુ-સંન્યાસીઓ શાસ્ત્ર અને 'સ્ટેજ' દ્વારા એક માત્ર લક્ષ્ય 'મોક્ષ' ઉપર વારંવાર ભાર મૂકે છે. મોક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ જીવનના બાકીના પ્રાણપ્રશ્નો છે તેનું શું? તેની ઉપેક્ષા કરવાની, અથવા તે પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન નહિ આપવાનું. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો, સામાજિક પ્રશ્નો, આર્થિક પ્રશ્નો, વ્યક્તિના પ્રશ્નો આ બધાના નિરાકરણ વિના વ્યક્તિ તથા પ્રજા દુઃખોના વમળમાં વલોવાયા કરે, તેનું શું? જો આ પ્રશ્નમાંથી એકાદ પ્રશ્નના સમાધાન માટે પણ જીવન લગાડવામાં આવે તો કર્તવ્યપરાયણતા આપોઆપ આવે. મોક્ષના નામે જીવનનાં વાસ્તવિક લક્ષ્યોની ઉપેક્ષા કરવાથી તો પરલોક આ લોકને બગાડનારો થશે. ખરેખર એવું હોવું જોઈએ કે બન્ને લોક એકબીજાને સુધારનારા હોય.

ત્રીજો અવરોધ અવ્યવસ્થા અથવા અનિશ્ચિતતા છે. તમારી પાસે નિશ્ચિત લક્ષ્ય હોય, કર્મઠતા પણ હોય, પણ વ્યવસ્થા જ ન હોય તો? વ્યવસ્થાશક્તિ વિના વૈચારિક દિવ્યતા બહુ બહુ તો ઉત્તમ શેખચલ્લીનું રૂપ બતાવી શકે. વિચારોને આકાર આપવાનું કામ વ્યવસ્થાશક્તિ વિના થઈ શકતું નથી હોતું.

મેં ગૃહત્યાગ કર્યો ત્યારે એકમાત્ર લક્ષ્ય મોક્ષ હતું. મોક્ષની તીવ્ર તાલાવેલી રગેરગમાં ભરાઈ હતી. મોક્ષ માટે જ્ઞાન જોઈએ અને જ્ઞાન માટે

ગુરુ જોઈએ. એટલે હું ગુરુની શોધમાં નીકળ્યો હતો. 'કાંચનકામિનીના ત્યાગી હોય તે જ ગુરુ થઈ શકે' તેવો મારો માપદંડ લઈને હું ગુરુને માપવા નીકળ્યો હતો, પણ વાચન-ચિંતન અને ચર્ચા-વિચારણા પછી ધીરે ધીરે મારા વિચારો બદલાતા ગયા. મોક્ષ પ્રત્યેની તાલાવેલી મંદ પડી ગઈ (મરી નહોતી ગઈ).પરલોકના પ્રશ્નોની જગ્યાએ આ લોકના પ્રશ્નોનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું હતું. ધર્મ તથા અધ્યાત્મને રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાની દૃષ્ટિ વિકસી હતી. એ દૃષ્ટિએ મને ભારે આંચકો આપ્યો.

મને સ્પષ્ટ સમજાવા લાગ્યું કે જે રીતનો ધર્મ આપણે સમજીએ છીએ તેણે તો પ્રજાને અસ્પૃશ્યતા, ઊંચનીચના ભેદ, જ્ઞાતિપ્રથા, વર્ણવાદ, અને આ બધાંના પરિણામે વિખવાદ, કુસંપ, વિખંડન અને ગુલામી આપ્યાં હતાં. અધ્યાત્મે વ્યક્તિ તથા પ્રજાની ઇચ્છાશક્તિને મારી નાખવાનું કામ કર્યું હતું. ઇચ્છાશક્તિની મંદતાથી ભારતમાં કોઈ નેપોલિયન કે સિકંદર પેદા ન થઈ શક્યો. તે સતત પરદેશીઓના આક્રમણ તળે કચડાતો દેશ રહ્યો. વિદેશીઓની ગુલામીનાં મૂળ વર્ણાશ્રમધર્મ તથા વિશ્વની ઉપેક્ષા શિખવાડનાર ફિલસૂફી રહ્યાં છે. વર્ણાશ્રમ તથા વેદાન્ત પ્રત્યે પેઢીઓથી પ્રસરાવેલો અહોભાવ પ્રજાના ગળામાં ઘંટીનાં બે પડિયાં થઈને ડુબાડી રહ્યો છે, તેવી મારી વાત ઘણાના ગળે નહિ ઊતરે, પણ મારા વિચારો દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ તથા મક્કમ થતા જાય છે.

સૂઈગામના અનુભવો પછી મેં મારા જીવનના લક્ષ્યને વળાંક આપ્યો. દીન-દુઃખી-લાચાર માણસોની સેવા કરવી. એમ કરતાં કરતાં મોક્ષ મળતો હોય તો ઠીક, ન મળતો હોય તોપણ વાંધો નહિ. મને થયા કરતું કે આવતી કાલે વિજ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે આત્મવાદને નિર્મૂળ સાબિત કરી આપે તોપણ મારે એવું લક્ષ્ય તથા એવી સાધના સાધવી કે જેમાં કશું ખોવાનું ન હોય. હું ઉઘાડા પગે રખડું (ફર્યો જ હતો) કે જાણી કરીને ઉપવાસ દ્વારા ભૂખતરસ વેઠું; ટાઢે થથરું કે પંચધૂણી તાપીને શરીરની ચામડી બાળી નાખું: આવી બધી દેહદમનની ક્રિયાઓથી કોઈનું શું ભલું થવાનું હતું? અને જો આવી ક્રિયાઓથી કોઈનું ભલું ના થતું હોય અને બીજી તરફ આત્મવાદનો આખો કિલ્લો ગબડી પડ્યો હોત તો હઠપૂર્વકની મારી દેહપીડક ક્રિયાઓ લક્ષ્યહીન થઈ જાય, આકાશપુષ્પને મેળવનારી થઈ જાય. જોકે આજે હું આત્મવાદી તથા ઈશ્વરવાદી છું. પણ મારો આત્મવાદ આત્મકલ્યાણના માટે દેહદમનને જરૂરી માનતો નથી. એક સીમા સુધી તિતિક્ષા જરૂરી છે, પણ હઠપૂર્વક દેહને પીડા આપનારા નિયમો જરૂરી નથી. ઘણી વાર તો અનાવશ્યક, અરે, અકુદરતી નિયમો પાળવા પાછળ તમારી તમામ શક્તિ સંઘર્ષરત રહેતી હોય એટલે જીવનના સહજ વિકાસને તમે ગૂંગળાવી નાખતા હો છો. તમારા શરીરમાં એટલી બધી બેડીઓ ન નાખો કે તમે ચાલી જ ન શકો, બોલી જ ન શકો, હાલી જ ન શકો.

અત્યાર સુધીના વાચનમનનનું પરિણામ એ હતું કે પ્રભુવચન અને લોકોની સેવા—આ બે જીવનનાં લક્ષ્યો થયાં. સેવા ભજનમાં, તથા ભજન, સેવામાં પૂરકનું કામ કરે છે, બન્ને એકબીજાનાં બાધક નથી તે અનુભવાયું. ભજનથી સેવાનું કાર્ય અહંકાર વગર થાય છે. અહંકારપૂર્વકની સેવા એ દારૂ ભરેલા ગંગાજળ જેવી છે. બીજી તરફ સેવાથી અંતકરણની શુદ્ધિ થતી હોવાથી ભજનની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. આમ બન્ને એકબીજાનાં સહાયક તત્ત્વો છે, બાધક નથી.

આશ્રમમાં અન્નક્ષેત્ર તો ચાલતું જ હતું. તેનાથી પ્રતિદિન કેટલાંય માણસો પેટના અગ્નિને શાંત કરી શાંતિ મેળવતાં હતાં. એમની શાંતિથી મને પણ અકલ્પનીય શાંતિ મળતી હતી. વસ્તુઓ ખરીદવા માટે રોજ પેટલાદ જવું પડતું. ઘણી વાર બપોર થઈ જાય. બળબળતા તાપમાં એક દોઢ વાગ્યે હું પગે ચાલતો પાછો આવું. હું જાતે રસોઈ કરતો એટલે થાકેલો હોવાથી રસોઈ કર્યા વિના જ સૂઈ જાઉં. ત્રણ વાગ્યે ઊઠીને મગની દાળ અને ટિક્કડ બનાવું. જમું. મોટા ભાગે એક જ વાર રસોઈ બનાવતો અને બે વાર જમી લેતો. ખોરાક નિર્ધારિત—મગની દાળ અને ટિક્કડ (જાડી રોટલી).

મને થયું કે આશ્રમમાં દવાખાનું કર્યું હોય તો સારું. પેટલાદ પાસે જ હતું અને ત્યાં અસંખ્ય નાનાંમોટાં દવાખાનાં હતાં જ. છતાં મને થતું કે દવાખાનું કર્યું હોય તો સારું.

સૂઈગામમાં સેવા આપનાર ડો. મફતલાલ જાનીને બોલાવ્યા. દવાઓ મંગાવી. એક નાના સરખા રૂમમાં દવાખાનું શરૂ કરવાનું હતું. ડો. જાની જ્યોતિષના બહુ ભારે હિમાયતી. ટીપણું પાસે જ રાખે. સાબુ લેવા પેટલાદ જવું હોય તોપણ ટીપણું જુએ. આવા ચુસ્ત જ્યોતિષના હિમાયતી.

એક દિવસ મેં પૂછ્યું, 'ડૉક્ટર દવાખાનું ક્યારે શરૂ કરીશું?' તેમણે ટીપણું જોઈ રાખેલું એટલે કહે, 'હમણાં ચાર-પાંચ દિવસ સારું મુહૂર્ત છે જ નહિ.' મેં કહ્યું કે 'અત્યારે કેવું છે?' તો કહે કે અત્યારે તો કાળ ચોઘડિયું ચાલે છે અને બીજા યોગ પણ સારા નથી.' મેં કહ્યું કે

'અત્યારે જ ભગવાનનું નામ લઈને દવાખાનું શરૂ કરો. આપણે કાળ ચોઘડિયામાં જ દવાખાનું શરૂ કરવું છે.' મારી વાત સાંભળીને તેઓ ગભરાયા. 'અત્યારે!!! અત્યારે તો શરૂ જ ન કરાય.' ચિંતાનો સ્વર તથા એવી જ દૃષ્ટિથી તે બોલ્યા. મેં કહ્યું કે 'તમે ચિંતા ન કરો, પ્રભુનું નામ લો. કરો અત્યારે જ શરૂ.'

કાળ ચોઘડિયામાં દવાખાનું શરૂ કર્યું.

થોડા જ દિવસોમાં જોતજોતામાં દવાખાનું દરદીઓથી ઊભરાવા માંડ્યું. સવારથી તે રાતના આઠ વાગી જાય ત્યાં સુધી દરદીઓનો ધસારો રહે. કંટાળ્યા વિના ડૉક્ટર દવા આપે. મેળો ભરાય એટલાં માણસો દવા લેવા આવે. ઠેઠ વડોદરા તથા અમદાવાદથી પણ માણસો આવે. રોતાં આવે ને હસતાં જાય. આજે પણ પ્રભુકૃપાએ દવાખાનું ખૂબ સારી રીતે ચાલી રહ્યું છે. પ્રભુકૃપાથી કાળ ચોઘડિયાની કોઈ અસર નથી.

*

૪૪. ટ્રસ્ટ કર્યું

સેવાભાવી પરમાર્થ-પ્રવૃત્તિ કરનારની સામે સેવાપ્રવૃત્તિની સાથે સાથે વહીવટનો પણ પ્રશ્ન રહેતો હોય છે. જો વહીવટની બાબત પૂર્ણ સજાગ ન હોય તો ઉત્તમ સેવાપ્રવૃત્તિઓ પણ અલ્પજીવી તથા કલંકિત થઈ જવાની શક્યતા રહેતી હોય છે. સેવા-સંસ્થાઓની સૌથી મોટી મૂડી લોકવિશ્વાસ છે. વિશ્વાસ ડગી ગયા પછી પુનઃ વિશ્વાસ સંપાદન કરતાં ભારે તપ કરવું પડતું હોય છે. વહીવટના ક્ષેત્રમાં હિસાબની સ્પષ્ટતા, વ્યવહારની નમ્રતાપૂર્વકની કુશળતા અને સેવાનો પ્રવાહ પૂરેપૂરો નિર્ધારિત લક્ષ્ય સુધી પહોંચે છે કે નહિ તેની તકેદારી આવશ્યક છે. ઘણી વાર અસ્પષ્ટ અને અધૂરા હિસાબો શુદ્ધ માણસોને પણ અશુદ્ધ દર્શાવતા હોય છે. કેટલીક વાર હિસાબ સ્પષ્ટ હોય પણ વ્યવહારમાં અહંભાવ તથા અકુશળતા હોય તો વ્યક્તિ પ્રત્યેનો અણગમો સંસ્થા પ્રત્યે અને અંતે સેવાપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે પણ થઈ જશે. કેટલીક વાર બધું બરાબર હોય પણ સેવાનો પ્રવાહ નિર્ધારિત લક્ષ્ય સુધી પહોંચતો જ ન હોય, ફંટાઈ જતો હોય. નિર્ધારિત લક્ષ્યે માંડ પાંચ દશ ટકા જ પ્રવાહ પહોંચે. આવી સ્થિતિમાં સેવાપ્રવૃત્તિ અને સંસ્થા નિષ્ફળ થવા લાગશે.

મારી સામે પણ આ પ્રશ્નો હતા. સૂઈગામની કમિટીને ટ્રસ્ટમાં ફેરવી નાખી વ્યવસ્થા કરી હતી. અહીં દંતાલીમાં હજી તેવી વ્યવસ્થા ન હતી. દંતાલી આશ્રમ વ્યક્તિગત રીતે મારી સંપત્તિ હતી અને અન્નક્ષેત્ર-દવાખાનું પણ મારા અધિકાર નીચે ચાલતાં હતાં. અમે ઉઘરાણું તો કરતા જ નહિ. એટલે ઉઘરાણા માટે પાવતીઓ છપાવીને લોકોમાં ફરવાનો પ્રશ્ન ન હતો. પણ મને રહી રહીને વિચાર આવતોઃ

પ્રથમ તો મારે આશ્રમ કરવો જ ન હતો, પુસ્તકો તથા શારીરિક કારણસર કરવો પડ્યો. માત્ર બે રૂમોનો આશ્રમ હતો. આ કોઈ ખાસ મિલકત ન કહેવાય. મારે કોઈ સંપ્રદાય કે શિષ્યો બનાવવાના ન હતા. કોઈ ગુરુગાદી કે પરંપરા ચલાવાની ન હતી, એટલે ભવિષ્યમાં શું થશે તેની ચિંતા ન હતી. નાનોસરખો આશ્રમ કોઈ પણ સંભાળે કે ભોગવે તેમાં મને કોઈ વાંધો ન હતો. કોઈ સંપ્રદાયનો સાધુ સંભાળે કે કોઈ ગૃહસ્થ સંભાળે તેની પણ મને હઠ ન હતી. રાજા-રજવાડાના મૂલ્યવાન પ્રસાદો ઉજ્જડ થઈ ગયા છે. હરદ્વારમાં મોટા મોટા આશ્રમો ઉજ્જડ પડ્યા છે તો આ બે રૂમો મારી પાછળ ઉજ્જડ થઈ જાય તો મને પણ કશી ચિંતા ન હતી. પણ મુખ્ય પ્રશ્ન સેવાપ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થાનો હતો. બીજી તરફ એ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા સ્થાવર મિલકત વધી રહી હતી. એ બધાનું નિશ્ચિત રૂપ કરવું જરૂરી હતું. મને થતું કે મારે ટ્રસ્ટ કરવું જોઈએ. બે-પાંચ ટ્રસ્ટીઓ હોય તો અત્યારે તથા હું ન હોઉં ત્યારે પણ વ્યવસ્થિત કાર્ય ચાલે. જોકે આપણે ત્યાં હજી ટીમ પદ્ધતિનો પૂરો વિકાસ થયો નથી, એટલે ટ્રસ્ટોના ટ્રસ્ટીઓ હળીમળીને નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરી શકતા ઓછા જોવા મળે છે. વિખવાદ, બખેડા અને વિસંવાદિતાથી ટ્રસ્ટો કાર્યને ગૂંગળાવતાં જોઈ શકાય છે. તેમ છતાં આ માર્ગ સિવાય બીજો માર્ગ હજી ઠીક નથી દેખાતો. ઘણા વિચાર પછી અંતે મેં નક્કી કર્યું કે મારે આ સંપત્તિનું ટ્રસ્ટ કરી નાખવું જોઈએ. એક વાર ગામના આગેવાનોને ભેગા કરી મેં મારા વિચારો જણાવ્યા. સર્વત્ર થાય છે તેથી ઊલટું ગામના વૃદ્ધોએ દૃઢતાથી કહ્યું કે 'ના...ના... આ સંપત્તિ તમારી છે. તમારે ટ્રસ્ટ કરવાની જરૂર નથી, તમારા જ નામે બધું રહેવા દો. ટ્રસ્ટ કરાવશો તો પરાધીન થઈ જશો તથા અનેક પ્રકારની મુસીબતો ભોગવવી પડશે.'

લોકોના આગ્રહથી હું અટકી ગયો, પણ મારા મનમાં ઘોળાતા વિચારો ન અટક્યા. તે મને દબાણ કરતા રહ્યા કે ટ્રસ્ટ કરાવી નાખ. છ-આઠ મહિના પછી ફરી વાર લોકોને ભેગા કરી મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે આ સંપત્તિનું ટ્રસ્ટ કરી નાખવું છે. ફરી વાર લોકોએ ટ્રસ્ટ ન કરતાં તે એમ ને એમ જ ચાલતા રહેવા દેવાની સલાહ આપી. અંતે મેં જોયું કે લોકો માનતા નથી એટલે એક દિવસ ચૂપચાપ એકલો જ જઈને મારી સ્થાવર મિલકતનું ટ્રસ્ટ કરી નાખ્યું. હવે હું એ મિલકતનો વહીવટદાર માત્ર રહી ગયો હતો. મને તરત તો એવી અનુભૂતિ થઈ કે જાણે ભાર ઊતરી ગયો. લોકોને જ્યારે ખબર પડી કે મેં આશ્રમનું ટ્રસ્ટ કરી નાખ્યું છે ત્યારે નારાજ થયા. અન્યત્ર થાય છે તેથી અહીં ઊલટું થયું હતું. મોટા ભાગે અન્યત્ર ગામલોકો સાધુ-સંન્યાસીને આશ્રમ વગેરેનું ટ્રસ્ટ કરી નાખવા દબાણ કરતા હોય છે. અને સાધુ-સંતો ટ્રસ્ટ ન કરવાના પક્ષમાં હોય છે. કેટલીક વાર તો કોર્ટકચેરીમાં આવા મામલા પહોંચી જતા હોય છે. જ્યારે અહીં તેથી ઊલટું થયું હતું. આજે આ ટ્રસ્ટ પ્રભુકૃપાથી સારું એવું સમૃદ્ધ થયું છે અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જનસેવા કરી રહ્યું છે તેથી આનંદ તથા સંતોષ થાય છે.

*

૪૧. રાષ્ટ્રીયતાનો પ્રશ્ન

ધર્મનાં સીધાં તથા આડાં એમ બે ફળો પ્રજાને મળતાં હોય છે. સીધાં પરિણામ એટલે ધર્મપાલનથી સુખપ્રાપ્તિ, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કે મોક્ષ જે ધર્મનું સીધું ધ્યેય હોય છે. પણ આ સિવાય આડકતરી રીતે બીજાં પરિણામો પણ મળતાં હોય છે. જેમ કે એકતા, સંપ, કુસંપ, શૌર્ય, કાયરતા, ઉત્સાહ, નિરાશા, આર્થિક-સામાજિક તથા રાજકીય લાભો તથા હાનિ વગેરે અનેક પરિણામો પ્રજા ભોગવતી હોય છે. સીધાં પરિણામો કરતાં પણ આડકતરી રીતે પ્રાપ્ત થતાં પરિણામોનું મહત્ત્વ વધારે છે. સીધાં પરિણામો મોટા ભાગે શ્રદ્ધાજન્ય માન્યતાઓમાં રહ્યાં હોય છે. જ્યારે આડાં પરિણામો તો પ્રત્યક્ષ અનુભવાતાં હોય છે. તેનો પ્રભાવ પણ વ્યક્તિ તથા પ્રજાજીવન ઉપર પડતો હોય છે.

વિશિષ્ટ પ્રકારના ધર્મપાલનથી વ્યક્તિ શૂરવીર અથવા કાયર બનતી હોય છે, એવી જ રીતે નિશ્ચિત પ્રકારના ધર્મથી સંપ અને કુસંપ બન્ને મળતાં હોય છે. કેટલાક ધર્મોની સીધી અસર રાજકીય સ્થિતિ ઉપર પણ પડતી હોય છે. ધર્મ દ્વારા રાજકીય લાભો મેળવી શકાય છે તથા ગુલામી પણ મેળવી શકાય છે. આ બધું ધાર્મિક પ્રકૃતિના આધારે થતું હોય છે. સામાન્યતઃ વ્યક્તિ તથા પ્રજાનું ઘડતર કરવામાં સૌથી પ્રભાવશાળી તત્ત્વ ધર્મ રહ્યું છે. આજે પણ વિશ્વભરની પ્રજાઓ ઉપર તે-તે ધર્મોનો પ્રભાવ રહ્યો જ છે. ધર્મપાલનની પ્રજાજીવન ઉપર કોઈ અસર જ નથી પડતી તેવું કહી શકાય નહિ. જો ટી.વી. જોવાની અસર પડતી હોય તો કથા સાંભળવાની પણ અસર પડે જ છે. જે પ્રકારની અસર પડે તે પ્રકારનું ઘડતર થાય છે.

હિન્દુ ધર્મમાં સામાન્યતઃ કર્મકાંડ, આત્મા, મોક્ષ, પ્રભુભક્તિ ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને અસંગતા જેવાં તત્ત્વો ઉપર ભાર મુકાયો છે. કથા-સપ્તાહો વગેરેમાં સાધુ-સંતો આ જ તત્ત્વો ઉપર ભાર મૂકતા હોય છે. કથા, પછી તે ભક્તિમાર્ગની હોય કે વેદાન્તની હોય, વક્તાનું જોર સંસાર છોડાવવા ઉપર તથા આત્મકલ્યાણ કરી લેવા ઉપર હોય છે. આથી પ્રજાનું ઘડતર તે પ્રકારનું થયું છે. સંસાર છોડવાની વાતોનો વ્યાવહારિક જીવન સાથે મેળ ખાતો નથી. સંસાર છોડેલા માણસો પણ અંતે આશ્રમ, મઠ, ગુરુ, શિષ્ય-શિષ્યા શાળાઓના વિશાળ સંબંધોમાં રચ્યાપચ્યા થઈ જતા હોય છે. કારણ કે એ વાસ્તવિકતા છે, એ માનવપ્રકૃતિ છે.

લોકોને પોતાની પાસે ન આવવા દેનારને પણ લોકો—દર્શનાર્થીઓનો ધસારો ગમે છે. 'હું કોઈને પાસે આવવા દેતો નથી' એનું પણ સુખ છે, પણ તે ત્યારે મળે કે જ્યારે ઘણા લોકો પાસે આવવા માગતા હોય અને તમે તેને રોકતા હો. આ પ્રાપ્તિનો નિષેધ છે. ખરેખર જો વ્યક્તિને લોકોનો સહવાસ ગમતો જ ન હોય તો દૂરનાં અગમ્ય જંગલોમાં ચાલી જવું ઘટે, જ્યાં પ્રાપ્તિ જ ન હોય. પણ આવું નથી થતું હોતું અથવા બહુ ઓછું થતું હોય છે. હું એવા માણસોને જાણું છું, જે થોડો સમય દૂર એકાંતમાં રહીને પછી ભરચક પ્રજા વચ્ચે ઠાઠમાઠથી રહી ગયા હોય. મારે તેમનો વિરોધ નથી કરવો. મારે તો એ જ કહેવું છે કે ધર્મ જે લક્ષ્યો નિર્ધારિત કરી આપે છે, તે લક્ષ્યો વ્યાવહારિક જીવન સાથે સુસંગત ન હોય તો લક્ષ્ય તથા જીવન વચ્ચે બહુ મોટી ખાઈ આવી જશે. આ ખાઈની આ પાર ઊભેલી વિશાળ પ્રજા પેલી તરફ ન જઈ શકવાની દુર્બળતા, ગ્લાનિ, ક્લેશ, હતાશા વગેરે અનુભવશે. જોકે પુનર્જન્મવાદના કારણે જે આ જન્મે નથી મળ્યું તે કદાચ આવતા જન્મોમાં મળી જશે તેવો આશાવાદ સેવીને સંતોષ પણ મેળવી લેશે. એ ખાઈની પેલી પાર પહોંચેલા માણસોનાં કોઈ પ્રમાણ નથી. પેલી તરફ ઊભેલાં જે શ્રદ્ધેય રૂપો દેખાય છે તે તો આ તરફ ઊભેલી પ્રજાની શ્રદ્ધા-માટીમાંથી નિર્મિત થયેલાં પૂતળાં છે.

ખરેખર તો ભૂતકાળમાં—તેમાં પણ સેંકડો વર્ષ પહેલાં થયેલાં શ્રદ્ધેય રૂપોમાં કોણ કેવું અને શું હતું તેને પૂર્ણ સત્યરૂપથી આપણે જાણી શકતા નથી. જે કાંઈ જાણીએ છીએ તે કહેલું, લખેલું, પ્રચાર પામેલું જાણીએ છીએ. તેમાં કેટલા અંશ સત્યના તથા કેટલા પ્રચારાત્મક રંગોળીના છે તે નક્કી કરવું કઠિન છે. પણ એટલું કહી શકાય કે જે ધર્મ ધરાતલ ઉપરની વાસ્તવિકતાઓની સમીપમાં રહે છે અને તેનો સ્વીકાર કરે છે, તેના હિત-અહિતને પૂર્વગ્રહ વિના સમજાવે-સ્વીકારે છે તે પ્રજાનું કલ્યાણકારી ઘડતર કરી શકતો હોય છે. વાસ્તવિકતાથી દૂર ભગાડી તરંગોમાં રાચતો કરી મૂકનાર ધર્મ, તરંગી પ્રજાનું નિર્માણ કરતો હોવાથી અકલ્યાણકારી ઘડતર થઈ જતું હોય છે.

ઉત્તર ગુજરાતના એક ગામમાં મારાં પ્રવચનો ચાલે. આખું ગામ જ નહિ, આજુબાજુની વસ્તી પણ સાંભળવા આવે. એ સમય 1971નો હતો એટલે પાકિસ્તાન સાથે ભારતના સંબંધો ખૂબ બગડેલા. યુદ્ધ આજ થાય કે કાલ થાય એવી પરિસ્થિતિ હતી. પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી એક કરોડ નિરાશ્રિતો આવેલા. સ્થિતિ અત્યંત વિસ્ફોટક હતી. સૌ કોઈનું ધ્યાન સીમા ઉપર શું થશે તેની જિજ્ઞાસામાં લાગેલું રહેતું. મને

રેડિયો ઉપર સમાચાર સાંભળવાની વૃત્તિ એટલે મેં ગામમાં કોઈ ભાઈનો રેડિયો મંગાવીને રાખેલો. સાંજના 7-50ના ગુજરાતી સમાચાર સાંભળીને બરાબર આઠ વાગ્યે હું પ્રવચન કરવા જતો. તે દિવસે સમાચાર સાંભળતાં જ મારાં ગાત્રો ઢીલાં થઈ ગયાં.

પાકિસ્તાનનાં વિમાનોએ એક સાથે આપણાં સોળ હવાઈ મથકો ઉપર બોમ્બમારો કર્યો હતો. આપણે ગફલતમાં હોઈશું એટલે એક પણ વિમાન તોડી પાડી શક્યા નહિ. ઇઝરાયલે આવી જ રીતે ઓચિંતાનો હુમલો કરીને ઇજિપ્તનાં એંશી ટકા-યુદ્ધ વિમાનોનો ઢગલો કરી નાખ્યો હતો. મને થયું કે ભારતનાં સોળ હવાઈ મથકોમાં રખાયેલાં યુદ્ધ-વિમાનોની પણ આ જ દશા થઈ હશે, આજકાલના યુદ્ધમાં પ્રબળમાં પ્રબળ સ્થલસેના પણ હવાઈ સેનાની મદદ વિના સફળ થઈ નથી શકતી. મારા મન ઉપર ગ્લાનિ થઈ આવી. બસ, ખલાસ! ભારતની સ્થિતિ હવે દયાજનક થઈ જશે. મારા મન ઉપર એટલી તીવ્ર અસર થઈ કે હવે મારાથી પ્રવચન કરી શકાશે કે કેમ તેની ચિંતા થવા લાગી. નીચે ભરાયેલી ભરપૂર સભા ધૂનમાં તન્મય હતી. તેને તો શું થયું છે તેની ખબર પણ ન હતી. અંતે હું હિંમત કરીને વ્યાસપીઠ ઉપર ગયો અને પ્રવચન શરૂ કર્યું. પ્રવચન પૂરું પણ કર્યું. અંતે બનેલી ઘટના સભાને સંભળાવી સૌની પાસે પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરાવી કે અમારા દેશનું રક્ષણ કરે. રાજનેતા અને સેનાપતિઓને યોગ્ય અને સાચું માર્ગદર્શન આપે. અમને વિજયી બનાવે.

એક સૂચના પણ કરી કે અહીં નજીકમાંથી રેલવે લાઇન પસાર થઈ રહી છે. કોઈ દેશદ્રોહી તત્ત્વ તેને અડપલું ન કરે તે માટે આપણે વારફરતી આખી રાત પહેરો ભરવાનું નક્કી કરીએ.

પ્રાર્થના તો સૌએ એકમતથી કરી હતી કારણ કે તે સરળ કામ હતું પણ રાતના ઉજાગરા, રેલવે લાઇન ઉપર પહેરો ભરવાનું કામ સૌને ગમે તેવું ન હતું. એટલે ઘણાએ કહ્યું કે ‘ના...રે ના... બાપજી, તેની કાંઈ જરૂર નથી. અને જરૂર હશે તો સરકાર પાસે ક્યાં માણસો નથી! બેઠા બેઠા પગાર ખાય છે તે હવે કામ કરે.’ રેલવે લાઇનને પહેરો ભરવાની વાત લોકોના ગળે ઊતરતી ન હતી, તેનું મૂળ કારણ આળસ કે પ્રમાદ ન હતો પણ મૂળ કારણ પૂરતા રાષ્ટ્રવાદનો અભાવ હતો. મારો દેશ, મારું રાષ્ટ્ર અને મારી સ્વાધીનતા પ્રત્યે જે લગની—તન્મયતા—હોવી જોઈએ તે ન હતી, ઇતિહાસકારોએ નોંધ્યું છે કે હિન્દુ રાજાઓ તથા મુસ્લિમ બાદશાહો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં ત્યારે હિન્દુ સૈનિકો માટે એટલું બધું ધાર્મિક પ્રેરક બળ ન હતું જેટલું મુસ્લિમોના પક્ષે હતું. મુસ્લિમ સૈનિકો અલ્લા અને જેહાદના નામે બહુ મોટી પ્રેરણા મેળવતા. આ પ્રેરણાથી તેઓ ખૂંખાર યુદ્ધો કરી શકતા. પ્રેરણા એ પીઠબળ છે. તેના વિના ભીમ જેવો બળિયો માણસ પણ થાકી જાય, હારી જાય.

રેલવે લાઇન ઉપર પ્રતિદિન પહેરો ભરવાની મારી વાત જ્યારે લગભગ કોઈ માનવા તૈયાર ન થયા ત્યારે અકળાઈને મેં કહ્યું: ‘ભલે... જાઓ... સૂઈ જાઓ. હું એકલો રેલવે લાઇનનો પહેરો ભરીશ. તમારી કોઈ જરૂર નથી.’

મારી વાત સાંભળતાં જ લોકોના વિચારો બદલાયા. એકસાથે અનેક જણા બોલ્યાઃ ‘ના...ના... તમને તે વળી પહેરો ભરવા મોકલાતા હશે? અમે શું મરી ગયા છીએ? અમારા રહેતાં અમારા ગુરુજી પહેરો ભરે તે કદી ન બની શકે.’ અસંખ્ય માણસો પહેરો ભરવા તૈયાર થઈ ગયા. હું વિચારમાં પડી ગયો. આ લોકો ગુરુપ્રેમથી આ કાર્ય કરી રહ્યા છે, રાષ્ટ્રપ્રેમથી નહિ. મને દુઃખી થતો અટકાવવા સૌ તૈયાર થયા છે, કારણ કે ધર્મે જેટલો ગુરુપ્રેમ વિકસાવ્યો છે તેટલો રાષ્ટ્રપ્રેમ નથી વિકસાવ્યો. જો રાષ્ટ્રપ્રેમ ઉપર ભાર અપાયો હોત તો મારા કહ્યા વિના પણ લોકો રેલવે લાઇનનો પહેરો ભરવા ચાલ્યા ગયા હોત. પણ તેવું ન થઈ શક્યું. આપણે સૌએ શાંતિથી વિચારવું પડશે. ધર્મની લાગણીઓને ગુરુ તરફ વાળવાથી ગુરુવાદ સ્થિર થયો છે. આ ગુરુવાદ અંતે વ્યક્તિવાદ થયો છે. વ્યક્તિપૂજા તેનું ભયંકર દૂષણ છે. ગુરુ મરી જાય એટલે ભયંકર ખાલીપણું આવે. અનુયાયીઓ ચૂંથાઈ જાય અથવા વેરવિખેર થઈ જાય. આના કરતાં રાષ્ટ્રવાદ, માનવતાવાદ કે શુદ્ધ અધ્યાત્મવાદને સ્થિર કરાયો હોય તો ગુરુ કે શ્રદ્ધેય વ્યક્તિ ન હોય તોપણ ચુસ્ત રાષ્ટ્રવાદથી લોકહિતનાં કાર્યો, શુદ્ધ અધ્યાત્મવાદથી પ્રભુનાં કાર્યો કરવાની સહજ પ્રેરણા મળી શકે. પ્રજાને વ્યક્તિના પગ પૂજતી કરવા કરતાં આદર્શો અને ઉચ્ચ મૂલ્યો પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન બનાવી હોય તો પ્રજા મહાન બને. ગુરુપણાના નામે પ્રજાને કોઈ વ્યક્તિવિશેષ પ્રત્યે સર્વ ભાવથી શરણાગત બનાવવાથી એક તરફ વ્યક્તિપૂજાનું દૂષણ પ્રગટ્યું છે તો બીજી તરફ ઉચ્ચ આદર્શો ફિક્કા પડ્યા છે.

*

90. બ્રહ્મસૂત્ર

હિન્દુ પ્રજાના મનમાં ઋષિ શબ્દ પ્રત્યે અત્યંત શ્રદ્ધાની લાગણી છે. ઋષિમુનિ આવું કરતા, આવું માનતા અને આવું કહેતા વગેરે વાક્યોથી લગભગ બધા સંપ્રદાયો પોતે પોતાની વાતો કરે છે. કેટલીક વાર તો ઋષિમુનિઓએ ન કહ્યું હોય તેવું પણ તેમના નામે કહીને પોતાની વાત ચલાવાય છે. આમ કરવામાં સૌથી મોટી અગવડ એ છે કે ખરેખર ઋષિમુનિઓએ શું કહ્યું હતું તે તપાસ કરવા કોઈ જતું નથી, કદાચ વિશાળ ધર્મપુસ્તકોમાં સૌની ચાંચ ડૂબતી નથી. એટલે ઋષિમુનિઓના નામે પોતપોતાની વાતોને સારી રીતે ચલાવી શકાય છે.
મારા અધ્યયન પ્રમાણે ઋષિઓનો પ્રયોગ બે રીતે થયો છેઃ એક ઐતિહાસિક અને બીજો પાત્રાત્મક, કપિલ, કણાદ, ગૌતમ વગેરે ઋષિઓ, જેમણે સાંખ્ય, વૈશેષિક, ન્યાયાદિ દર્શનોની રચના કરી ચિંતન-મનનની ભૂમિકા ઊભી કરી તે ઐતિહાસિક છે. વ્યાસ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, દુર્વાસા, અત્રિ વગેરે અનેક ઋષિઓ પણ ઐતિહાસિક હશે જ, પણ તેમનો પ્રયોગ લેખકોએ પાત્રાત્મક રીતે વધુ કર્યો છે, એટલે પાત્ર તરીકે તેઓ જ્યાં આવ્યા ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતે બોલ્યા નથી પણ લોકો બોલ્યા છે. દાખલા તરીકે ધાર્મિક રામાયણ અને મહાભારત બન્ને વચ્ચે એક આખા યુગનું અંતર છે. એક ત્રેતામાં અને બીજી દ્વાપરમાં ઘટેલી ઘટના છે. એક યુગમાં લાખો વર્ષ વીતી જાય. તેમ છતાં જે ઋષિઓ (વસિષ્ઠ, વ્યાસ, વિશ્વામિત્ર, ભરદ્વાજ, અત્રિ વગેરે) રામાયણકાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે જ ઋષિઓ મહાભારતકાળમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અર્થાત્ એ બધા જ ઋષિઓ મહાભારત તથા પુરાણોમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર કે દુર્વાસા વગેરે ઋષિઓ લાખો વર્ષ જીવિત રહ્યા હતા તેવી વાત માની શકાય નહિ. તો પછી એના એ જ ઋષિઓ વેદકાળથી માંડીને રામાયણ-મહાભારત અને પુરાણ સુધી કેમ આવ્યા?
જેનામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો ઉદય થયો હોય તથા જે ધાર્મિક પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થયો હોય તેના માટે આનો જવાબ સરળ રહે છે. ખરેખર વેદથી માંડીને રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણો વગેરેની રચનામાં લાખો વર્ષનું અંતર છે જ નહિ. એકબીજાથી સો, બસો કે પાંચસો વર્ષના અંતરે આ રચનાઓ થયેલી છે. જેમકે રામાયણની રચના અને મહાભારતની રચના વચ્ચે બસો વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ. આ ગ્રંથોની રચના કરનાર કોઈ એક વ્યક્તિ નથી, પણ વ્યક્તિસમૂહ અથવા ગોત્ર-પરંપરાથી સતત ઉમેરો કરાઈને આ રચાતા રહ્યા. આ ગ્રંથો રચનારાઓની પાસે લગભગ બસો જેટલા (પ્રસિદ્ધ તો પચાસેક) ઋષિઓની નામાવલિ હતી. તેમની રચનાની સામગ્રી પણ આ ઋષિઓ, રાજાઓ વગેરેની એની એ જ સમાનરૂપથી હતી, એટલે થોડા ફેરફાર સાથે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓનાં નામો પાત્રો તરીકે ગોઠવીને મૂળ સામગ્રીને પોતપોતાની રીતે લખી છે. આજે પણ અત્યંત આધુનિક સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ ઋષિઓનાં નામોનો ઉપયોગ પાત્રો તરીકે કરાતો જોઈ શકાય છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણ આ રીતે કદી વસ્તુસ્થિતિને જોતો નથી એટલે તેના માટે તો આ બધા ગ્રંથો હજારો-લાખો અરે, સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ (અબજો વર્ષ) અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તથા ઋષિમુનિઓ લાખો વર્ષ જીવિત રહેતા તેવી માન્યતા ધરાવે છે એટલે તેમના માટે આ ઐતિહાસિક તથ્ય કડવું થઈ પડે તે સ્વાભાવિક છે.
નારદ ઋષિનું પાત્ર તો લગભગ સર્વકાલિક તથા સર્વવ્યાપી છે. નારદ વિના કોઈ પુરાણની કથા આગળ ચાલી જ ન શકે. સમાચારપત્રોમાં પણ કેટલાંક કોલમોમાં મેં ‘નારદ ઉવાચ’ જોયું છે. આ બધું એટલા માટે સમજવા જેવું છે કે ઋષિમુનિ શબ્દનો પ્રયોગ જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે તેમનાં ઐતિહાસિક તથા પાત્રાત્મક રૂપોની સભાનતા આપણને હોય તો કેટલાંક અનિષ્ટોથી બચી શકાય. પાત્રાત્મક પ્રયોગો માટે ફરી બતાવું કે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન વગેરે લેખકનાં પાત્રો છે. ગીતાની વાણી એ મહાભારતના લેખકની વાણી છે. પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં એમ મનાય છે કે ‘ગીતા એ સાક્ષાત્ ભગવાનની વાણી છે.’ આવું જ વાલ્મીકિ તથા તુલસીકૃત રામાયણમાં શ્રીરામ વગેરે જે કાંઈ બોલે છે તે, ગ્રંથના લેખકની વાણી છે. શ્રીરામ વગેરે તો તે તે વાણીને બોલનારાં પાત્રો છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિ તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની સમજણથી બે જુદાં જુદાં પરિણામો આવશે. ધાર્મિક દૃષ્ટિવાળો માણસ કહેશે કે આ તો સાક્ષાત્ ભગવાનની વાણી છે. એટલે તેમાં કશો ફેરફાર કરી શકાય જ નહિ. જે છે તેને તેવું જ સ્વીકારી લેવાય. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળો માણસ જાણશે કે આ લેખકની વાણી છે. એટલે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિવિશેષનાં સંદર્ભમાં તેમાં ફેરફાર કરી શકાય. આ ગ્રંથોમાંથી પ્રેરણા-તત્ત્વો જરૂર ગ્રહણ કરી શકાય. પણ શતપ્રતિશત ચોટી બાંધીને અટકી જવાય નહિ. સારી વસ્તુને સ્વીકારવી એ જીવન છે, પણ વસ્તુને (ખોટી હોય તોપણ) સારી માની લઈને

ત્યાં જ અટકી જવું તે જીવન નથી. આટલું લખવા પાછળ એ હેતુ હતો કે ઋષિમુનિ શબ્દથી પ્રચલિત ભ્રાન્તિઓ ઓછી થાય.

ઋષિમુનિઓ પણ આપણા જેવા જ માણસો હતા. સાદું-સરળ અને સહજ જીવન જીવતા, વિદ્યા અને અધ્યાત્મક્ષેત્રનું ચિંતન-મનન કરતા તે ચિંતકો હતા. તેમને પત્નીઓ હતી તથા સંતાનો પણ હતાં. માનવીય દુર્બળતાઓ પણ તેમનામાં હતી. પણ તે દુર્બળતાઓને તે ઢાંકતા નહિ પણ સ્વીકારીને ચાલતા, તેથી તે સાચા હતા. ચિંતન તથા નિઃસ્પૃહ જીવનથી તેઓ મહાન હતા. આ ઋષિપરંપરા અટકી નથી. આજે પણ આ પ્રકારના માણસોનું અસ્તિત્વ છે જ. જેમનું ચિંતન-મનન તથા જીવન સમાજ માટે છે તે શું ઋષિ નથી? કોટ-પાટલૂન પહેરીને પણ તે ઋષિ જ છે. માત્ર વલ્કલ તથા જટામાં જ ઋષિપણું સીમિત નથી થઈ જતું.

આટલી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી મૂળ વાત ઉપર આવીએ. આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ત્રણ પ્રકારના લેખકો છેઃ 1. ઋષિઓ, 2. આચાર્યો અથવા પંડિતો અને 3. સંતો.

મૂળ ગ્રંથોના રચયિતા મુખ્યતઃ ઋષિઓ છે. આચાર્યોએ પોતાના પાંડિત્ય દ્વારા એ મૂળ ગ્રંથોના અર્થો ભાષ્યો-ટીકાઓ વગેરે કર્યાં છે. એક જ ઋષિ-ગ્રંથનાં ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોએ જુદાં જુદાં અર્થઘટનો કર્યાં છે. એથી મૂળ ગ્રંથ વધુ સ્પષ્ટ થયો છે. પોતાની વાત પોતાના દ્વારા ન કહેતાં શાસ્ત્ર દ્વારા કહેવાની પદ્ધતિથી શાસ્ત્રોના અર્થોમાં ખેંચતાણી કરવાની હાનિકર પદ્ધતિ આપણે ત્યાં ચાલી છે. 'આ હું માનું છું' એમ કહેવા કરતાં 'આ વેદ માને છે' એમ કહેવાથી વાત પ્રમાણિત થઈ શકે તેવી પરિપાટીથી આવું થયું છે. લગભગ પ્રત્યેક આચાર્ય અને પંડિતે પોતાની માન્યતાઓને વેદસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ કરવાથી ચિંતનને બહુ મોટો ધક્કો લાગ્યો છે. તમારું ચિંતન શાસ્ત્રરૂપી નિશ્ચિત નળીમાંથી પસાર થવું જોઈએ, તો જ તે માન્ય થઈ શકે. જો એ પસાર થઈ શકે તો નળીને વાંકીચૂકી બનાવો, પણ પસાર તો કરવું પડે.

ઋષિમુનિઓએ પોતાનું ચિંતન પોતાનું કરીને લોકો આગળ રાખ્યું, તેના ઉપર કોઈ અન્ય ગ્રંથની મહોર લગાવવી જરૂરી ન માની. આ રીતે આ ચિંતનમાં મૌલિકતા તથા તેજસ્વિતા બન્ને રહ્યાં, પણ પંડિતોના ચિંતનમાં શાસ્ત્રસિદ્ધાંતની અનિવાર્યતાએ ચિંતનને ઘાંચીના બળદ જેવું બનાવી મૂક્યું. આંખે ડાબલા પહેરીને ચાલવા નીકળેલા પંડિતો ઘરેડને ઊંડી તો કરી શક્યા પણ ઘરેડથી બહાર ન નીકળી શક્યા, એટલે ચિંતન મૃતપ્રાય થઈ ગયું. વિજ્ઞાન એટલા માટે તેજસ્વી છે કે તેમાં મૌલિકતા હોય છે. જૂની વસ્તુઓને સિદ્ધ કરવા માટે જ તે પોતાની બુદ્ધિ પાસે સંગ્રામ નથી કરાવતું. પણ નવી નવી શોધો કરવા તથા જૂની શોધોમાં રહી ગયેલી ત્રુટિઓ દૂર કરવા તે ચિંતન કરે છે. જ્યારે મોટા ભાગના ધાર્મિક પંડિતો નવીનતાના ઘોર વિરોધી હોવાથી તેમની પ્રતિભાનો સંગ્રામ જૂની ઘરેડોને અખંડ સાચવવા માટે થતો હોય છે. ઋષિઓની સાથે આ એક પ્રકારનું અઋષિપણું છે. જે સત્યશોધક હતા તેમને સ્થગિત કરી દેવાના પ્રયત્નો તેમના જ પ્રત્યે અહોભાવ ધરાવતી વ્યક્તિઓ દ્વારા થાય તે ઓછી વિડંબના કહેવાય?

વર્ષો સુધી કાશીમાં રહીને મેં જુદાં જુદાં દર્શનોનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરેલું. મને તેમાં રસ હતો. મારું ભણેલું સમજેલું યોગ્ય શ્રોતાઓ આગળ મૂકતાં મને આનંદ થતો, એટલે જ્યારે પણ તેનો સુયોગ મળતો ત્યારે હું પ્રાચીન ગ્રંથોના માધ્યમથી પ્રાચીનતા અને આધુનિકતાના તુલનાત્મક વિશ્લેષણ દ્વારા ચર્ચા-વિચારણા કરતો. આ પદ્ધતિ કથા-પ્રવચનથી વધુ તાર્કિક હોવાથી કઠિન રહેતી એટલે તેના શ્રોતાઓ પણ બૌદ્ધિક ક્ષમતાવાળા હોવા જરૂરી થઈ જતા. આવા શ્રોતાઓ જ્યાં જ્યાં મળતા ત્યાં ત્યાં હું સ્વાધ્યાયપ્રવૃત્તિ ચલાવતો. પ્રવચનમાં વધુ લોકભોગ્યતા હોવાથી તે સૌના માટે ઉપયોગી થઈ શકતું. પણ સ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્રીય તથા તાર્કિક તત્ત્વોની બહુલતા રહેતી હોવાથી લોકભોગ્યતાની જગ્યાએ વિદ્વદ્‌ભોગ્યતા રહેતી. માણસો ભલે થોડા જ સાંભળવા આવે પણ તેમાં ચર્ચા-વિચારણા ઉત્તમ કક્ષાની થતી.

અન્ય ધર્મોની તુલનામાં હિન્દુ ધર્મની શાસ્ત્રીય તથા માન્યતાની સ્થિતિ ઘણી જુદી છે. એક મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી પોતાના ધર્મગ્રંથનું જેટલી સ્પષ્ટતાથી અધ્યયન કરી શકે છે, તેટલી સ્પષ્ટતાથી એક હિન્દુ નથી કરી શકતો, કારણ કે ઘણાં શાસ્ત્રોમાં પણ પ્રત્યેક શાસ્ત્ર ઉપર જુદા જુદા મતોનાં ભાષ્યો-ટીકાઓ છે. આ બધું એટલું અટપટું અને પરસ્પર વિરોધી છે કે સામાન્ય માણસ માટે શું સાચું છે એ નક્કી કરવું અત્યંત કઠિન થઈ જાય છે. શું સાચું છે એ સમજવા જીવનનાં ઘણાં વર્ષો શાસ્ત્ર રૂપી અરણ્યમાં વિતાવી દેવાં પડે છે. કદાચ આ જ કારણે શાસ્ત્રને કોઈએ 'જાળ' પણ કહી છે. નરસિંહ મહેતાએ ઠીક લખ્યું છે કે 'ગ્રંથ ગરબડ કરી વાત ન કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેહને પૂજે.' આટલી પરસ્પરની વિરોધિતા હોવા છતાં પણ કેટલાક મૂળ ગ્રંથોમાં અજબનું ચિંતન છુપાયેલું છે. તેને જાણવા-સમજવા ચિંતનકારોને હંમેશાં પ્રલોભન રહ્યું છે. લાગે છે કે આ ગ્રંથોના રચનારા કોઈ સંપ્રદાય કે પંથના અનુયાયી ન હતા. તેઓ મુક્ત વિચારક—

ચિંતક—હતા, એટલે તેમને જે ઉચિત લાગ્યું તે લખ્યું. સાંપ્રદાયિક માધ્યમથી થયેલું ચિંતન સંપ્રદાયની દઢતા તો કરી શકે છે, પણ મૌલિકતા કે પ્રગતિશીલતા તેમાં નથી હોતી. રૂઢિવાદિતાને વરેલું ચિંતન રૂઢિઓને તો દઢ કરે, પણ તેથી પ્રજા પ્રગતિથી વંચિત રહી જાય.

મને પ્રાચીનતાના કેટલાક અંશો પ્રત્યે પ્રેમ છે, પણ હું પુરાતનપંથી નથી. પ્રાચીનતાની ભયંકર ભૂલો અને તેના કારણે હિન્દુ પ્રજાની કરુણ અધોગતિ પણ હું જાણું છું. એટલે પ્રાચીનતાના ઉપયોગી—હિતકારી અંશોની સાથે હું નવીનતાને સંયોજિત કરવા તૈયાર રહું છું. મારાં પ્રવચનો અને સ્વાધ્યાય બન્નેમાં આ તત્ત્વ જોઈ શકાય છે. મારી માફક જે પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતાનો મેળ રાખનારો વર્ગ છે તે મારા પ્રત્યે આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક છે.

વાલમની ભાગોળે આવેલા સર્વોદય આશ્રમના સ્થાપક તથા સંચાલક શ્રી રતિભાઈ જોશી, તત્ત્વચિંતક તથા સર્વોદયવાદી પ્રખર કાર્યકર્તા હતા. ઘણી વાર તેઓ સર્વોદય આશ્રમમાં મારાં પ્રવચનો ગોઠવવાની ઇચ્છા રાખતા. અંતે તેનો યોગ આવ્યો. એક મહિના માટે ‘બ્રહ્મસત્ર’ ગોઠવવાનું નક્કી થયું. દિવસમાં ચાર વખત, સ્વાધ્યાય થાય. સવારે ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ તથા ‘યોગસૂત્ર’ ઉપર એક એક કલાક, સાંજે ઉપનિષદ તથા ગીતા ઉપર, એમ ચાર વખત ચાર વાર સ્વાયાધ્યાય થાય. વિષય કઠિન હોવા છતાં ધાર્યા કરતાં ઘણા લોકો તેમાં ભાગ લેતા. સવારે લગભગ પાંચસો માણસો આવતા. સાંજે બે-ત્રણ હજાર થઈ જતા. કોઈ વાર તેથી પણ વધી જતા. બરાબર એક મહિના સુધી આ બ્રહ્મસત્ર ચાલ્યું. પ્રૌઢ શ્રોતાઓ નોટપેન લઈને ટાંચણ કરે અને પૂર્ણ શાન્તિથી સ્વાધ્યાય ચાલે.

આ બ્રહ્મસત્રમાં બોલાયેલી વાણીમાંથી મારું પ્રથમ પુસ્તક ‘ભારતીય દર્શનો’ પ્રગટ થયું. આ પુસ્તકમાં મારા શરૂઆતના વિચારો સંકલિત થયા છે. મને લાગે છે કે તે પછી મારા વિચારોમાં વિકાસ થતો રહ્યો છે અને તેની ઝલક ઉત્તરવર્તી પુસ્તકોમાં મળી શકે છે.

*

91. ખાદીનો ત્યાગ

કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા પ્રત્યે અહોભાવ થવાનાં મુખ્ય ત્રણ કારણો હોય છેઃ 1. સિદ્ધાંતપ્રિયતા, 22. માનવમૂલ્યો સંબંધી સમાનતા અને 3. આચરણનિષ્ઠા.

આ ત્રણે એકસાથે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થામાં જોવા મળે છે ત્યારે તેના પ્રત્યે આપોઆપ આત્મીયતા જન્મે છે. આ ત્રણેનો વિરોધ દેખાય તે વ્યક્તિ કે સંસ્થા પ્રત્યે સહજ રીતે અણગમો પ્રગટે છે. ઉત્તમ વ્યક્તિઓ યથાસંભવ આ ત્રણેમાં એકરૂપતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ જેમ એકરૂપતા દઢ થતી જાય છે તેમ તેમ વ્યક્તિ કે સંસ્થાની મહત્તા વધતી જાય છે. વ્યક્તિ કે સંસ્થા જ્યારે તૂટવાની હોય છે ત્યારે સિદ્ધાન્ત, મૂલ્યો અને આચરણમાં વિસંવાદિતા આવવા લાગે છે. વિસંવાદિતાને ઢાંકવા ઢોંગનો સહારો લેવાય છે. અને અંતે ઢોંગ નીચે છુપાયેલી વિસંવાદિતા પ્રગટ થઈને વ્યક્તિ કે સંસ્થાને નામશેષ કરી મૂકે છે. જેણે પોતાના વ્યક્તિત્વને કે સંસ્થાને ચિરંજીવી બનાવવાં હોય તેણે અત્યંત ઉચ્ચ આચરણનો ઢોલ વગાડવો નહિ. આવો ઢોલ વગાડ્યા પછી જ્યારે ઉચ્ચતાથી મધ્યમતામાં આવવાનું થશે ત્યારે દર્શકોની આંખો તેને સહન નહિ કરી શકે. સ્વાદત્યાગના કારણે મિષ્ટાન્નનો ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિને સમુદાય જે રીતે જોઈ રહ્યો છે અને માન આપી રહ્યો છે તે વ્યક્તિ જો માત્ર ગોળ ને રોટલો ખાતી પણ જોવામાં આવશે તો તે રીતે જોવા ન ટેવાયેલી લોકોની આંખો તે દશ્યને સહન નહિ કરી શકે. પણ રોજ ખીર અને માલપૂડા ખાનાર સાધુઓને જનસમુદાય આગ્રહ કરી કરીને જમાડશે. કારણ કે જનસમુદાય તેમને આ રીતે જોવા ટેવાયેલો છે.

લક્ષ્મીનો અસ્પર્શ રાખીને પછી પાછળથી લક્ષ્મી રાખનાર કે સ્ત્રીઓનાં મુખ નહિ જોવાનો આચાર પાળીને પછી સ્ત્રીઓ સાથે માત્ર વાત કરનાર જનસમુદાયની નજરે પતિત થઈ ગયા જેવો અનુભવાશે. ખરેખર તો આમાં કાંઈ જ પતિતપણું નથી પણ એક વાર તમે આચાર તત્ત્વને અત્યંત છેડે પહોંચાડી તેના દ્વારા ઊભી થયેલી પ્રતિષ્ઠાને ભોગવો તે પછી તે જ આચારસંહિતાના મધ્ય ભાગમાં તમે આવો તોપણ જનસમુદાયમાં પતિત જેવા ગણાવા લાગો. એટલે શાણા સાધકે કદી પણ છેડાનો આચાર પ્રદર્શિત રૂપે ન પાળવો. મધ્યમ ભાગમાં સ્થિરતા છે, ચિરંજીવિતા છે. જનસમુદાય તમને મિષ્ટાન્ન ખાતા કે ધૂમ્રપાન કરતા પણ સ્વીકારી લેશે. હા તેવી છબી તમારી પ્રથમથી જ હશે તો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ હોકો પીતા તથા સ્વામી વિવેકાનંદ કોઈ કોઈ વાર સામિષ ભોજન પણ કરતા છતાં જનસમુદાયે તેમની મહત્તાને સ્વીકારી લીધી હતી. મારા કહેવાનો એવો અર્થ નથી કે આપણે પણ તેમ કરવું. પણ કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે આચરણ સંબંધી નિયમો એવા અને એટલા રાખવા જે સહજ અને કાયમી પાળી શકાય તેવા હોય.

અત્યંત કઠોર અને અનાવશ્યક, અરે! કેટલીક વાર તો હાનિકર નિયમોથી આચરણને એવી દિશામાં સ્થિર ન કરશો જે પાછળથી તમારા માટે વિડંબના ઊભી કરે. ન તો પાળી શકાય કે જનસમુદાયમાં અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી ન તો છોડી શકાય. મધ્યમ માર્ગ વધુ ઉત્તમ છે. યોગ્ય આહાર, યોગ્ય વિહાર, યોગ્ય નિદ્રા, યોગ્ય આજીવિકા, યોગ્ય ભવન વગેરે સૌમાં યથાયોગ્ય રાખવાથી જીવન સહજ રીતે એકધારું જીવી શકાય છે. શિરડીવાળા સાંઈબાબાએ સાઠ વર્ષમાં એક પણ ઉપવાસ કર્યો નહોતો છતાં તે લાંબા લાંબા ઉપવાસ કરનારાઓથી ઊતરતી કક્ષાના આધ્યાત્મિક પુરુષ ન હતા. ગાંધીજી ડુંગળી ખાતા, મારા પૂ. ગુરુદેવ પણ ડુંગળી-લસણ ખાતા પણ તેથી ડુંગળી-લસણ નહિ ખાનારાઓથી ઊતરતી કક્ષાના થયા ન હતા.

આચાર સંબંધી કેટલીક માન્યતાઓ જનસમૂહમાં એક પ્રકારની જડતા ઊભી કરે છે. સૌરાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશમાં કેટલાંક કુટુંબોમાં લાજ નહિ કાઢનાર વહુને કુટુંબનાં માણસો તે ભયંકર ચારિત્ર્યહીન હોય તેવી હીનદષ્ટિથી જોવા લાગશે. હા, લાંબી લાજ કાઢીને તે સૌનો આદર જીતી શકશે. સમાજને કોણ સમજાવે કે ચારિત્ર્ય અને લાજને કાંઈ લેવાદેવા નથી? ચારિત્ર્યરક્ષણ માટે પુરુષોએ મોઢું ઢાંકવાનો જે ઘૂમટો તણાવ્યો, તેનો ઉપયોગ વિરુદ્ધ હેતુ માટે પણ થતો હોય છે. મહારાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશમાં જ્યાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ નથી ત્યાં કાંઈ ઊતરતું ચારિત્ર્ય ધોરણ નથી. આ તો એક નમૂનો માત્ર થયો.

જીવનનાં મૂલ્યો અને આચારનો સીધો સંબંધ છે. આ જીવનનાં મૂલ્યોનું બીજું નામ સંસ્કૃતિ તથા કેટલાક અંશે ધર્મ પણ થાય છે. પ્રજાની પાસે જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યો હોવાં જ જોઈએ, પણ તે સદ્‌ગુણલક્ષી હોવાં જોઈએ. સદ્‌ગુણલક્ષી એટલે પ્રજા દયા, ઉદારતા, શૌર્ય,

પ્રમાણિકતા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, ક્ષમા વગેરે ઉચ્ચગુણો દ્વારા મૂલ્યો સ્થાપિત કરતી હોય. જેમ કે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને સૌંદર્યવતી મુસ્લિમ મહિલા ભેટ આપી પણ તેમણે તેના પર ભોગદષ્ટિ ન કરતાં માતૃદષ્ટિ કરી. આ ગુણલક્ષી મૂલ્યોનો પ્રભાવ તેમના સામંતો તથા પ્રજા ઉપર પડવાનો જ. બીજી તરફ અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ગુજરાતના રાજા કરણસિંહની રૂપાળી પત્નીને પોતાની પત્ની બનાવી તથા પરાઈ સ્ત્રી પદ્મિનીને મેળવવા ઠેઠ ચિતોડ સુધી પહોંચ્યો. ઘરમાં પ્રથમથી જ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ હોવા છતાં પરાઈ સ્ત્રી માટે ફાંફાં મારનાર બાદશાહનાં મૂલ્યો તેમના સામંતો, અધિકારીઓ તથા પ્રજા ઉપર કેવો પ્રભાવ નાખશે તે કહેવાની જરૂર નથી. આદર્શો સાથે સંકળાયેલાં ઉચ્ચ મૂલ્યો અને તેની સાથે સુગ્રથિત આચરણ દ્વારા વ્યક્તિ તથા પ્રજા મહાન બનતી હોય છે.

મૂલ્યો સંબંધી એક બીજો પક્ષ પણ છે, 'મહત્તા અપાવે તે મૂલ્ય' એ રીતે પ્રજા મહત્તા મેળવવા ખાસ કરીને સાથેની બીજી પ્રજાની તુલનામાં પોતે મહાન છે તેવી ગુરુતાગ્રંથિ પ્રગટાવવા મૂલ્યોને સાચવતી તથા પાળતી હોય છે. પણ પછી આ મહત્તા-પ્રાપ્તિનાં મૂલ્યો રૂઢિઓમાં અને રૂઢિઓ કુરૂઢિઓમાં બદલાઈ જતાં મૂલ્યો પ્રજા માટે પીડાકારક બની જતાં હોય છે. જેમ કે માત્ર વિષયવાસનાના લક્ષ્યવાળો સમાજ ઝટઝટ એકબીજાને પરણવા આતુર થતો હોય ત્યારે વિધવા થયેલી કોઈ સ્ત્રી પતિપ્રેમની પ્રબળતાથી ફરીથી લગ્ન કરવા બિલકુલ તૈયાર ન થાય ત્યારે તે આદર્શજન્ય મૂલ્ય કહેવાય, પણ પછી તે કુટુંબમાં વિધવા થયેલી બધી જ સ્ત્રીઓને પરાણે વૈધવ્ય પળાવવું એ રૂઢિ કહેવાય. મૂલ્ય રૂઢિમાં બદલાઈ ગયું અને એ જ રૂઢિ પછી કુરૂઢિ બની જાય. આ રીતે પ્રજા માનવસર્જિત અત્યાચારને ભોગવતી રહે. આવાં નિશ્ચિત કુટુંબોમાંથી જો કોઈ વિધવા સ્ત્રી પુનર્લગ્ન કરે તો સાત પેઢી રસાતાળમાં ચાલી ગઈ હોય તેવો ધક્કો અનુભવે, પ્રજાના બીજા વર્ગમાંની વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે, અરે પ્રથા પ્રમાણે દિયરવટું પણ કરે તોપણ કોઈને કશો ધક્કો ના લાગે. કોઈને પાપ પણ ન લાગે અને કોઈ નરકે પણ ન જાય. કારણ કે એ પ્રજાએ એ રીતનાં મૂલ્યો સ્વીકાર્યાં છે. તેમને એ રૂપમાં જોવા લોકો ટેવાઈ ગયા છે, એટલે કશું અજુગતું નથી લાગતું.

આવી જ રીતે એક મુસલમાન ગમે તેના હાથનું ગમે તેને ત્યાં ભોજન કરશે તો લોકો સહજ રીતે જોઈ શકશે. પણ એક કર્મકાંડી પવિત્ર ગણાતો બ્રાહ્મણ, જો કોઈ પવિત્ર અને સ્વચ્છતાવાળા મુસ્લિમને ત્યાં ભોજન કરશે તો હાહાકાર થઈ જશે, લોકો એ રીતે જોવા ટેવાયેલા નથી અને બ્રાહ્મણે પોતે જ પોતાનું મૂલ્ય ઊંચું રાખવા આવાં મૂલ્યો સ્થાપિત કર્યાં છે. આ મૂલ્યો રૂઢિઓ અને કુરૂઢિઓ સુધી પહોંચીને પ્રજાને દુર્બળ તથા દુઃખી બનાવતાં હોય છે. એટલે મૂલ્યોને સ્થાપિત કરતાં કે તેનો પક્ષ લેતાં આટલું ધ્યાન રાખવું કે તે ગુણલક્ષી હોવાં જોઈએ, ધર્મ કે સમાજની મિથ્યા મોટાઈને સ્થાપિત કરનારાં ન હોય, નહિ તો તે રૂઢિમાત્ર થઈને પ્રજાને પીડશે.

સિદ્ધાંતપ્રિયતામાંથી પક્ષો થતા હોય છે. પછી તે રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક કે આર્થિક વગેરે કોઈ પણ હોઈ શકે. સિદ્ધાન્ત ને મત એક જ છે. પોતપોતાના મત પ્રત્યે વ્યક્તિ તથા પ્રજાને ભારે અપાકર્ષણ રહેતું હોય છે. આ પ્રબળ આકર્ષણમાંથી જ અપાકર્ષણ (વિરોધીઓ પ્રત્યે ધિક્કાર) જન્મતું હોય છે. મતમોહ જેવો ભૂંડો કોઈ મોહ નથી. મતમોહથી મુક્તિ જેવી કોઈ મુક્તિ નથી. યાદ રહે, હું મતમોહથી મુક્તિની વાત કરું છું. મતપ્રેમની નહિ. પોતાના સિદ્ધાંત પ્રત્યે પોતાને નિષ્ઠા અને આદર રહે તે જરૂરી નથી. પણ તેમ કરવા માટે બીજાના સિદ્ધાંતોનો તિરસ્કાર કરવો જરૂરી નથી. બીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા પ્રગટાવવી એ જ ઉચ્ચ મૂલ્ય છે. વ્યક્તિ કે પ્રજામાં સિદ્ધાંતહીનતા, મૂલ્યહીનતા અને આચારહીનતા વ્યાપી જતાં હોય છે. તે વ્યક્તિ તથા પ્રજા આપોઆપ શક્તિશૂન્ય-દીન-બની જતી હોય છે. આ ત્રણે (સિદ્ધાંત, મૂલ્ય અને આચરણ)ને પ્રજાજીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવે તે મહાપુરુષ કહેવાય. જેણે મહત્તાને પામવી હોય તેણે મહાપુરુષો પાસેથી પ્રેરણા લેવી જ જોઈએ. જેમનાં જીવનચરિત્રોમાં આવી પ્રેરણાના ઢગલાબંધ સ્રોતો વહેતા હોય તેમનાં જીવનચરિત્રો વાંચવાં જોઈએ. પ્રેરક બળ વિના ઊંચે ચડી શકાય નહિ.

મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યે મને અત્યંત આદરભાવ હતો (અને આજે પણછે). ઘણાં વર્ષો પહેલાં મેં 'સત્યના પ્રયોગો' પુસ્તક વાંચેલું. પછી તો 'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ'નાં મોટા-મોટાં વૉલ્યૂમો ઉપર પણ નજર નાખી. કાશીમાં હું ભણતો ત્યારે મારા રૂમમાં ગાંધીજીનો બહુ મોટો ફોટો રાખતો તથા ખાદી પહેરતો. બીજા સાધુઓ મને આ કારણે થોડું ચીડવતા તથા નાક પણ ચડાવતા. હરિજન સંબંધી મારા ઉદાર વિચારોથી ઘણા મને કોંગ્રેસી પણ કહેતા. પણ હું ખરેખર મહાત્મા ગાંધીજી પ્રત્યે અનહદ આસ્થા રાખનાર હતો. 1962ના ચીન સાથેના યુદ્ધમાં ભારત ભૂંડી રીતે હાર્યું. તેનું સીધું કારણે અહિંસા પ્રત્યેની ભ્રાન્તિભરી ધારણાઓ હતી. તેના કારણે આપણે સેના, શસ્ત્રો તથા યુદ્ધ વિજ્ઞાન પ્રત્યે ધ્યાન જ નહોતું આપ્યું. અહિંસાથી આઝાદી મેળવી હતી. તેનો નશો એટલો બધો હતો કે વિનોબા ભાવે વારંવાર કહેતા કે

ભારતે લશ્કર વિખેરી નાખવું જોઈએ. શસ્ત્રો પાછળનો ખર્ચ બંધ કરવો જોઈએ. આવા વિચારોથી લોકો ગ્રસ્ત હતા એટલે નાની લડાઈમાં પણ આપણે સારો દેખાવ કરી શક્યા નહિ. આ પરાજયથી હું ભારે વિચલિત થયો હતો, મને તેમાં અહિંસાવાદી જડસુ વલણ કારણ લાગ્યું હતું અને આ વલણ તથા પ્રેરણાના નવીન અને મુખ્ય સ્રોત મહાત્મા ગાંધી હતા એમ લાગવાથી એમના અહિંસાવાદથી હું થોડો દૂર ખસી ગયો. તેમ છતાં મહાત્માજી પ્રત્યે મને આદરભાવ હતો તેનું કારણ ઉપર બતાવ્યું તેમ, જીવનમાં મૂલ્યો તથા આચરણની શુદ્ધતા હતી. સૈદ્ધાન્તિક રીતે હું તેમનાથી દૂર ખસવા લાગ્યો હતો. આજે તો સૈદ્ધાન્તિક રીતે હું તેમનાથી ઘણે દૂર નીકળી ગયો છું. પણ તેમનાં જીવનમૂલ્યો તથા આચરણ પ્રત્યેનો આદરભાવ એવો ને એવો હોવાથી આજે પણ હું તેમને મહાન વિભૂતિ માનું છું. મહાન વ્યક્તિનું મોટું પ્રદાન હોય તો તેમની ભૂલોનાં પરિણામ પણ ભયંકર હોય. દેશની સુરક્ષાના ક્ષેત્રમાં પણ અહિંસાના વિચારો માન્ય કરી શકાય નહિ. કોઈ સાધુસંન્યાસી માટે આ આદર્શ બરાબર કહેવાય, પણ સૈનિકો માટે આદર્શ ન કહેવાય. સેના સંબંધી તેમના વિચારો તથા વિભાજન પછી પણ જાતીય સંઘર્ષોમાં તેમનું વલણ ગળે ઊતરે તેવું નથી રહ્યું. હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ પ્રજા માટે તેમનું પ્રદાન ઘણું મોટું હોવા છતાં હિન્દુ પ્રજાના ભવિષ્યને સુદઢ તથા સુનિશ્ચિત કરવા કરતાં તેને વધુ અનિશ્ચિત તથા નિરાશાજનક થતું અટકાવવાની જરૂર હતી, તે ન થઈ શક્યું, આજે પરિણામ જોઈ શકાય છે.

આમ, કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે અત્યંત આદરભાવ રાખીને પણ સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ પણ રાખી શકાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી પ્રત્યે મારી લગભગ આવી જ સ્થિતિ રહી છે.

એક પ્રસંગે મને તેમના અર્થતંત્રના સિદ્ધાન્તો સાથે પણ અસંમત બનાવી દીધો, તથા ખાદીનો ત્યાગ કરાવી દીધો.

બન્યું એવું કે આફ્રિકાના પ્રવાસમાં એક ભાઈએ અત્યંત આગ્રહથી મને જાપાનીઝ બનાવટનું ટેરીકોટનનું વસ્ત્ર ભેટ આપ્યું. મેં તેમને ઘણું સમજાવ્યા કે હું માત્ર ખાદી જ પહેરું છું. મારે આ વસ્ત્રની જરૂર નથી. પણ પેલા ભાઈનો આગ્રહ વધતો જ ગયો. અંતે તે વસ્ત્ર મેં સ્વીકાર્યું. દેશ આવ્યા પછી લગભગ ત્રણેક વર્ષ સુધી તે વસ્ત્ર પડ્યું રહ્યું. ખબર નહિ કયા સમયે મને થયું કે લાવને તેને રંગીને જોઉં કે તે કેવું લાગે છે! તેમાંથી કટિવસ્ત્ર તથા ઝભ્ભા બનાવડાવ્યા. મેં તેને પહેરવા માંડ્યું. લગભગ છ વર્ષ સુધી એ કટિવસ્ત્રો તથા ઝભ્ભાઓ હું પહેરતો રહ્યો. જરાય ફાટે નહિ કે ઝાંખું ન થાય. અંતે થાકીને મેં તે છ વર્ષ પહેરેલાં વસ્ત્રો એક મહાત્માને આપ્યાં. તે તો રાજી રાજી થઈ ગયા. જાણે કે નવું જ હોય તેવું લાગે. મને યાદ છે કે તે મહાત્માએ પણ તે વસ્ત્રોને બે-ત્રણ વર્ષ પહેર્યાં પણ ફાટે નહિ. આ વસ્ત્રે મને વિચારતો કરી મૂક્યો.

મારે પ્રતિવર્ષ ખાદીનાં ત્રણ કટિવસ્ત્ર તથા છ ઝભ્ભાની જરૂર પડતી. એક સજ્જન મને બધી ખાદી પૂરી પાડતા. છ વર્ષમાં છત્રીસ કટિવસ્ત્ર તથા અઢાર ઝભ્ભાની જરૂર પડી હોત. આટલાં વસ્ત્રો માટે મારે દોઢસો મીટર ખાદીની જરૂર પડત. તેની સિલાઈ તથા સાબુ વગેરેનો ખર્ચ પણ વધુ આવત. તેની તુલનામાં લગભગ બારથી પંદર મીટર ટૅરીકોટનના કપડાએ મારાં છ વર્ષ સારી રીતે ખેંચી કાઢ્યાં હતાં. વળી વાપરવામાં, ધોવામાં, સૂકવવામાં, વજનમાં, દેખાવમાં તથા પ્રવાસમાં પણ તે ઘણાં સગવડદાયી રહેતાં. આ ઘટનાએ મને વિચારતો કરી મૂક્યો. ત્યારે ભારતમાં અનાજની કમી હતી. અમેરિકા વગેરેથી હલકું અનાજ આવે ત્યારે અહીં પેટ ભરી શકાતું. મને થયું કે આ ખાદી માટે કપાસ ઉગાડવામાં આવે છે તે જમીનને જો અનાજ ઉગાડવામાં પરિવર્તિત કરી શકાય તો અન્નનો પ્રશ્ન હલ કરવામાં બહુ મોટું પગલું ભરાય. માત્ર કપાસ માટેની જ જમીન નહિ. શણ વગેરે અન્ય અખાદ્ય વસ્તુઓ માટે વપરાતી જમીનને પણ અન્ન-ઉત્પાદનમાં પરિવર્તિત કરી શકાય. અને સિન્થેટિક વસ્ત્રો તથા પૅકિંગ કોથળા વગેરે બનાવીને પ્રથમ કરતાં મજબૂત, ટકાઉ તથા સુરક્ષિત પૅકિંગો કરી શકાય. મારા મનમાં એ પણ વિચાર આવ્યો કે એક કિલો રૂમાંથી મિલ જેટલું કાપડ બનાવે છે તેથી કદાચ અડધું જ કાપડ ખાદી દ્વારા મળે છે. આ અડધું પણ મિલના સુતરાઉ કાપડની તુલનામાં ચાલવામાં અડધા કરતાં પણ ઓછું ચાલે છે. વળી ખાદીનું વસ્ત્ર કમજોર, અસુઘડ, ભારે પણ છે. એટલે મિલના સારી રીતે તૈયાર થયેલા સુતરાઉ કાપડની તુલનામાં તે ચાર ગણું મોઘું પડે છે. (ટૅરિકોટન કરતાં તો કદાચ આઠ-દસગણું મોંઘું પડે.) ખાદીને સરકારી સબસિડિના પ્રાણવાયુથી જીવિત રખાઈ છે. કેટલાક સરકારી તથા અર્ધસરકારી નોકરો તથા કેટલીક સંસ્થાઓમાં ખાદીને પહેરવેશ તરીકે અનિવાર્ય બનાવી હોવાથી તેની ખપત ઠીક ઠીક કરી શકાય છે. જો સબસિડિ બંધ કરાય તથા અનિવાર્ય પહેરવેશમાંથી મુક્તિ અપાય તો ખાદી આજ જેટલી વેચાય છે તેટલી પણ ન વેચાય. જો તે રાષ્ટ્રીય હિતનું તત્ત્વ હોય તો તેને સબસિડિ આપવી જરૂરી ગણાય. જો તેના પહેરવેશથી વ્યક્તિત્વ દીપી ઊઠતું હોય તો તેને ભલે અનિવાર્ય પોશાક બનાવાય.

પણ જો તેવું ન હોય તો દેશનો પ્રચુર માત્રાનો કાચો માલ, મજૂરી તથા મૂડીની બરબાદી જ સમજવી પડે.

જો રૂને કાચો માલ ગણીએ તો તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ તથા વળતર મેળવવું તે રાષ્ટ્રહિતની વાત છે. જો એ રૂને મિલમાં જવા દેવાય તો તેનાથી બમણું તથા મજબૂતાઈમાં પણ બમણું એમ ચારગણા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન થાય. પણ જો તે રૂને ખાદી તરફ વાળવામાં આવે તો કાચા માલની બરબાદી જ બરબાદી થાય. કોઈ રાષ્ટ્રને આ કેમ પોષાય?

મારા વિચારો ત્રુટિપૂર્ણ તો નથી ને એમ સમજીને મેં કેટલાક કાર્યકર્તા સાથે વાતચીત-ચર્ચા પણ કરી. લગભગ સૌનું કથન હતું કે તેનાથી ગરીબ લોકોને રોજી મળે છે. એટલે મોંઘી તથા અગવડભરી હોવા છતાં તેને ચલાવવી જોઈએ. આ વાત કેટલાક અંશે સાચી પણ છે. પણ હવે મજૂરીની બાબતમાં ભારે પરિવર્તન આવ્યું છે. ઔદ્યોગિક વિકાસના કારણે મજૂરો મળતા નથી. અથવા ઘણાં મોંઘા થયા છે. એક રીતે આ સારું જ થયું છે. પહેલાં મજૂરી ન હતી, માણસ નવરો હતો, એટલે સસ્તો હતો. ઔદ્યોગિક વિકાસે માણસનું મૂલ્ય વધાર્યું છે. ત્યારે થયેલા પરિવર્તનને નજર-અંદાજ કરવું એ વેદિયાપણું છે. ગ્રામોદ્યોગ માટે બીજી ઘણી વસ્તુઓ માટે તકો વિકસી છે. જે વસ્તુઓ પાછળ શ્રમ કરનારને સબસિડિનું રક્ષણ આપવું ન પડે, જે વસ્તુઓને લોકો દેશ-પરદેશમાં હોંશે હોંશે સ્વીકારી શકે તેવી ઘણી વસ્તુઓ સ્વીકારી શકાય તેમ છે. જેમ જાપાનમાં ગૃહઉદ્યોગને વિકાસલક્ષી અર્થતંત્રનો સહયોગ બનાવાયો છે તેમ ભારતમાં પણ થઈ શકે. પણ જો તેમ કરવામાં ન આવે તો રોજી ઊભી કરવા માટેનું ખોટલક્ષી અર્થતંત્ર થશે. આવું અર્થતંત્ર લાંબો સમય ચાલી શકે નહિ. જે બીજાંના ફેફસાંથી પ્રાણવાયુ લે તે કેટલા દિવસ જીવે? વળી આ પ્રકારની ઊભી કરાયેલી રોજી એ અર્ધરોજી કરતાં પણ ઓછી હશે. તેનો અર્થ એ થયો કે પ્રજાને કાયમી ગરીબાઈ વળગાડી દેવાઈ. માત્ર ખાદી માટે જ નહિ. પ્રત્યેક ઉદ્યોગ માટે એ વિચારવું જરૂરી છે કે તે લોકોને પર્યાપ્ત રોજી આપી શકે કે કેમ. કદાચ અનિવાર્ય પરિસ્થિતિવશ અર્ધરોજીવાળો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હોય તોપણ પરિસ્થિતિ બદલાતાં તેમાં પરિવર્તન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. નહિ તો આર્થિક જડતા આવી જશે. ચિંતન પ્રવાહી હોવું જોઈએ. નવીનતાનો ઉમેરો કરતું હોવું જોઈએ. સ્થગિત થયેલું ચિંતન તે ક્ષેત્રને પછાત બનાવી દેતું હોય છે. વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર માત્ર રાસાયણિક પદાર્થોના પૃથક્કરણ સુધી જ નથી. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનું વિજ્ઞાન છે જ. આર્થિક ક્ષેત્રનું પણ વિજ્ઞાન છે જ એટલે તેમાં નવીનતાનો સતત ઉમેરો થતો જ રહેવો જોઈએ. જાપાન અને પશ્ચિમનું અર્થતંત્ર આ રીતે જ સમૃદ્ધ થયું છે.

મને સૌથી વધુ ધક્કો તો એ લાગ્યો કે આ પ્રકારનું અર્થતંત્ર વ્યક્તિના મસ્તિષ્કને મંદ બનાવી નાખે છે. ક્વૉલિટી વિનાની વસ્તુઓ સીમિત માત્રામાં ઉત્પન્ન કરવી, અવિકસિત સાધનો વાપરવાં, થોડી રોજી, અત્યંત ટૂંકી દૃષ્ટિ, ચલાવી લેવાની વૃત્તિ— આ બધાંનું પરિણામ એ આવે કે પ્રજામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રગટે નહિ. તેને નેપોલિયન, સિકંદર, વાસ્કો દ ગામા, કોલંબસ, આઇન્સ્ટાઇન, ફોર્ડ, રોકફેલર કે એડમંડ હિલેરી થવાની ઇચ્છા નહિ થાય. તેની ઇચ્છાઓ તેની આસપાસના પંદર-વીસ ફૂટ સુધી જ ફર્યા કરશે. થોડું ઉત્પન્ન કરું, થોડું કમાઉં, થોડું ખાઉં, થોડું પહેરું, અને તે પણ બધું સામાન્ય કક્ષાનું. આ રીતે ‘થોડું’ તેને દરિદ્રતા તરફ જ નહિ, રાજકીય, આર્થિક, સેનાકીય, બૌદ્ધિક વગેરે તમામ દિશાઓમાં દુર્બળતા તરફ ઘસડી જશે. હું ઔદ્યોગિક વિકાસના પક્ષમાં તો છું જ, ગ્રામોદ્યોગના પક્ષમાં છું. પણ ગ્રામોદ્યોગ એવો હોવો જોઈએ જે પોતાનાં ફેફસાંથી પ્રાણવાયુ ગ્રહણ કરે, અર્થાત્ તે પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે, વિકસી શકે, દેશ-વિદેશમાં ખપી શકે તથા પર્યાપ્ત રોજી આપતો હોય. પર્યાપ્ત રોજી આપવા ગ્રામોદ્યોગ તરફ જો ધ્યાન અપાય તો નગરોમાં વધતી વસ્તીને આપોઆપ ઓછી કરી શકાય.

એક વાર એક સજ્જન એક ગામમાં ખાદી ભંડારના ઉદ્ઘાટન માટે આમંત્રણ આપવા આવ્યા. મેં તેમને મારાં પહેરેલાં વસ્ત્રો બતાવી કહ્યું કે જુઓ, મેં ખાદીનો ત્યાગ કર્યો છે. હવે મારાથી ખાદી-ભંડારનું ઉદ્ઘાટન કરી શકાય નહિ. માણસને મોંઘો બનાવવો હોય તો ઔદ્યોગિક વિકાસ અને તેના પાયારૂપ વૈજ્ઞાનિક વિકાસ જરૂરી છે. જો આ બે વિકાસને અટકાવી દેવાશે તો માણસ સસ્તો થઈ જશે. ટકાના ત્રણ માણસો મળવા લાગશે. ટકામાં વેચાતા માણસો સુખી નહિ હોય.

મશીનથી બેકારી વધશે એ શંકા કેટલાક અંશમાં સાચી છે, પણ મશીન દ્વારા દરિદ્રતા, દુર્બળતા, પરાધીનતા અને અંતે દાસત્વ આવી જશે તે પણ તેટલું જ સાચું છે. એટલે કોઈ પક્ષનો દુરાગ્રહ કે પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વિના હિતકારી, સ્પષ્ટ અને તાજગીભર્યું ચિંતન અપનાવવું જોઈએ.

મહાત્મા ગાંધીજીનાં માનવીય મૂલ્યો તથા આચરણીય તત્ત્વો પ્રત્યે પૂર્ણ આદર હોવા છતાં આર્થિક, સેનાકીય, રાજકીય, ઔદ્યોગિક,

વૈજ્ઞાનિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં હું સંમત થઈ શકતો નથી. આ ક્ષેત્રોમાં જુદો મત હોવા છતાં તેમના પ્રત્યે મને પૂર્ણ માન છે. વ્યક્તિને સુખી બનાવવાની હોય તો તેને સસ્તી ન બનાવો. તેની ઉપયોગિતા તથા આવશ્યકતા સ્વતઃસિદ્ધ થવી જોઈએ, લાગવગથી નહિ. વ્યક્તિનું મૂલ્ય તેની ઉત્પાદકતા તથા આવશ્યકતા ઉપર હોવું જોઈએ. તેના મસ્તિષ્કમાં વિજ્ઞાન તથા હાથમાં મશીન હશે તો તેનું ઉત્પાદન આપોઆપ વધી જશે. તેથી જ તેની આવશ્યકતા પણ નક્કી થશે. આ બન્ને એટલે કે વિજ્ઞાન અને યંત્ર વિનાનો માણસ અલ્પ ઉત્પાદક હોવાથી સસ્તો થશે એટલે તેની આવશ્યકતા અને અનાવશ્યકતામાં ફેર નહિ રહે. આવા સસ્તામાં સસ્તા માણસોથી વ્યક્તિ, પ્રજા તથા દેશ સમૃદ્ધ-સુખી નહિ થઈ શકે.

હા, મંજીરા વગાડનારી ભજનમંડળીઓ તથા બાવાઓની જમાતો વધી પડશે.

* * *